М. М. МЕҺДИЗАДӘ

АЗӘРБАЙЧАНДА СОВЕТ МӘКТӘБИНИН ТАРИХИНӘ ДАИР ХҮЛАСӘЛӘР

Бакы • АЗӘРНӘШР • 1969

М. М. МЕҺДИЗАДӘ

АЗӘРБАЙЧАНДА СОВЕТ МӘКТӘБИНИН ТАРИХИНӘ ДАИР ХҮЛАСӘЛӘР

Аф-118246

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајҹан Республика
ДӨВЛӘТ КИТАБХАНАСЫ

АЗӘРБАЙЧАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы • 1958

371
М 44

Мехти-заде Мехти Мамед оглы. Очерки по истории школы в Азербайджане
(на азербайджанском языке)

Редактору *М. Мурадханова.* Баш редактору *М. Гасымов.* Техник редактору *Р. Мирчафаров.* Корректорлары *Н. Насыров, Г. Керимов.*

Йыгылмаға иҙелмеше 2/VIII-1986-ны ҡул. Ҡағыҙ форматы 60×90 1/16. Фирмин ев шрифты ч. а. 0,5. Учет-изд. листы № 22. Сифариш № 701. Тиражы 3000. Гайыгты 6 мин. 30 гос., чизги 1 мин.

Азәрбайҹан Дөвләт Нәшриҹаты, Бакы, Һүсү Һачыев кучәси, № 6.

Азәрбайҹан ССР Мәдәнийәт Назирлиҝинин 26 саҳәсиндә ашмаҝ мәтбәәси.
Бакы, Ени Сөвдәт кучәси, № 3.

БИР НЕЧӘ СӨЗ

Охучуларын назар-диггәтинә тәгдим әдилән «Азәрбайҹан совет мәктәбләринин тарихинә даир хүласәләри» язаркән мүәллиф өзүндән, еддиллик вә орта үмуми тәһсил мәктәбләримизин 35 иллик (1920—1955) инкишаф йолларынын мүһүм мәрһәләләрини ишыгландырмаҝы өзүнә мәгсәд гоймушдур.

Бурада, бир тәрәфдән, Азәрбайҹанда ана дилиндә ики, совет мәктәбләринин ярадылмасыны вә кетдикҹә мөһкәмләндирилмәсини, бу мәктәбләрин камийјәт вә кејфијјәтҹә инкишафыны ишыгландырмаға тәшәббүс әдилир; икинҹи тәрәфдән исә, халҝымызын Совет һакимијјәти илләриндә мәктәб иши саһәсиндә әлдә етмиш олдуҝу әзәмәтли наилијјәтләри кәстәрмәйә вә тәбәнмиш тәчрүбәни шәрһ етмәйә чалышылыр.

Совет мәктәби ҝурчулуҝу тарихдә илк тәчрүбә олдуҝундан, хүсусилә милли республикаларда вә о ҹүмләдән Азәрбайҹан ССР шәраитиндә, тәбиидир ки, мүхтәлиф чәтинлик вә маниәләрлә үз-үзә галмышдыр; бу саһәдә чидди кәсир вә нөгсанлар олмушдур. Китабда бу чәтинликләр, кәсир вә нөгсанлардан бу вә ја башҝа шәкилдә бәһс олунур. Лакин әсас фикрин бунлара дейил, мәктәб ишини инкишаф етдирмәк үчүн гәбул әдилән тәдбирләрин тәһлилинә, әлдә әдилән наилијјәтләрин вә сынанмыш педагожи тәчрүбәләрин шәрһинә верилдијини гејд етмәји лазым билирик.

Азәрбайҹанда мәктәб тарихинә даир материалы тәдгиг әдәркән мүәллиф, В. И. Ленинин әлмаз әсәрләринә, Сов.ИКП вә ССРИ һөкумәтинин, һәмчинин Азәрбайҹан Коммунист партијасы вә Азәрбайҹан ССР һөкумәтинин халг маарифи вә мәктәб һаггында гәбул етдикләри гәрарлара истинад етмиш, партија архиви, дөвләт архиви, маариф назирлији архивинин материалларындан, һабелә мәктәб сәнәдләри, үмуми вә педагожи мәтбуатдан вә с. истифадә етмишдир.

Совет һакимијјәти илләриндә үмуми тәһсил саһәсиндә әлдә әдилән наилијјәтләрин мәһнијјәтини даһа ајдын баша дүшмәк мәгсәдилә Бөјүк Октябр сосијалист ингилабындан әввәл Азәрбайҹанда халг күтләләринин маарифдән нечә мәһрум әдилдикләрини, ингилаби вә демократик гүввәләрин халгын мәдәни инкишафыны тә'мин етмәк үчүн нечә бөјүк чәһдләр кәстәрдикләрини, бу мәгсәд үчүн онларын мүртәҹе гүввәләрә гаршы нечә кәскин мүбаризә

апардыгларыны, мүхтәсәр дә олса, көстәрмәйи лазым билмиш вә буна мүәййән ер вермишик (Кириш).

Киришдә һәм дә Бөйүк Октябр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра 1917—1920-чи илләрдә ингилаби гүввәләрин Азәрбайчанда совет мәктәби тәшкил этмәк чәһдләри вә әләчә дә гара гүввәләрин мәктәб ишләри саһәсиндәки мүртәче тәдбирләри дә мүхтәсәр ишыгландырылыр.

Китабда Азәрбайчанда совет мәктәбләринин ярадылмасы вә инкишаф этдирилмәси тарихинин әсас мәрһәләләри шәрһ эдилир.

Мә'лум олдуғу үзрә, совет мәктәбинин инкишаф тарихинин дөврләшдирилмәси мәсәләси һәлә һәлл эдилмәмишдир. Педагожи әдәбийятда бу мәсәләйә даир мүхтәлиф тәклифләр ирәли сүрүлмүшдүр[1]. Бу тәклифләр совет мәктәбинин инкишаф тарихини дөврләшдирмәк мәгсәдилә атылан илк аддым олдугларындан мүәййән мә'надан мәһрум дейилдир. Лакин мәктәб тарихинин спесифик чәһәтләрини кифайәт дәрәчәдә нәзәрә алмадыглары үчүн мәсәләни һәлл этмәкдән һәлә узагдыр. Мүәллиф белә фикрин тәрәфдарыдыр ки, совет мәктәбинин тарихини дөврләшдирәркән ашағыдакы мүлаһизәләри әсас тутмаг лазымдыр: әввәлән, совет мәктәби тарихинин дөврләшдирилмәси, үмумиййәтлә совет чәмиййәти тарихинин дөврләшдирилмәси зәмининдә олмалыдыр; икинчиси, бу мәсәләдә совет мәктәби тарихинин спесифик чәһәтләри вә биринчи нөвбәдә мүхтәлиф дөврләрдә совет мәктәби гаршысында дуран конкрет вәзифәләр, мәктәби сәчиййәләндирән кәмиййәт вә кейфиййәт дәйишикликләри нәзәрә алынмалыдыр. Бу мүлаһизәйә әсасән, Азәрбайчан совет мәктәбинин тарихини мүәллиф ашағыдакы дөврләр үзрә тәдгиг этмишдир:

Биринчи дөвр 1920—1927-чи илләри, икинчи дөвр 1927—1931-чи илләри, үчүнчү дөвр 1931—1941-чи илләри әһатә эдир. Мәктәб тарихинин дөрдүнчү дөврү мәктәбләримизин Бөйүк Вәтән мүһарибәси илләриндәки (1941—1945) вәзиййәтини; бешинчи дөврү исә (1945—1955) мүһарибәдән сонракы динч гуручулуг илләриндә — дөрдүнчү вә бешинчи бешилликләр әрзиндә мәктәбләримизин инкишафыны әһатә эдир.

Биз бу дөврләшдирмәни гәт'и һәлл эдилмиш һесаб этмирик. Бу мәсәлә өлкәмизин үмуми тарихинин дөврләшдирилмәси тамам мүәййәнләшдикдә һәлл олуна биләр.

Китабда мәктәб тарихинин инкишаф дөврләри ишыгландырыларкән мәктәб һәятынын бүтүн мәсәләләри дейил, мәктәб системи, үмуми тәһсилин мәзмуну, тә'лим-тәрбийә ишләри, мүәллим кадрлары кими әсас саһәләрин инкишафыны шәрһ этмәйә сә'й эдилмишдир. Үмуми тәһсил фәнләриндән исә Азәрбайчан мәктәбләринин спесифик чәһәтини тәшкил эдән ана дили вә әдәбийятын, һәмчинин рус дили вә әдәбийятынын тәдриси тарихинин үмуми педагожи мәсәләләрини тәдгиг этмәйә мүәййән ер верилмишдир.

Бүтүн бу мәсәләләр Азәрбайчан педагожи әдәбийятында илк дәфә ишыгландырылдығындан, эһтимал ки, китаб мүәййән хәталардан азад дейилдир. Она көрә дә мөһтәрәм охучулардан, икинчи чапында нәзәрә алмаг үчүн китабда көзә чарпан хәта вә янлышлыглары, һәмчинин китаб һаггында мүлаһизә вә гейдләрини язмалары (Бакы шәһәри, Шаумян күчәси, 39. В. И. Ленин адына Азәрбайчан Дөвләт Педагожи Институту, педагокика кафедрасы) хаһиш олунур.

Китабын мүзакирәләриндә фәал иштирак эдәрәк өз тәнгиди гейдләрилә мүәллифә файдалы мәсләһәтләр вердикләри үчүн РСФСР Педагожи Әлмләр Академиясы Педагокика Нәзәриййәси вә Тарихи Институту, В. И. Ленин адына Азәрбайчан Дөвләт Педагожи Институтунун педагокика вә психологии кафедрасы, Азәрбайчан Әлми-Тәдгигат Педагокика Институту вә Азәрбайчан ССР ЭА Тарих Институту коллективләринә, һәмчинин проф. А. Ю. Сейидов вә проф. Г. Г. Карамяна миннәтдар олдуғумузу билдиририк.

РСФСР ПЭА-нын һәгиги үзвү проф. Н. А. Константиновун мүәллифә китабын һазырланмасында хүсуси гайғыкешликлә көмәк этдийини миннәтдарлыг һисси илә айрыча гейд эдирик. Әсәри редактә эдәркән хүсуси сә'й көстәрдийи үчүн дос. М. Мурадханова миннәтдар олдуғумузу билдиририк.

Мүәллиф

Бакы, 1957-чи ил.

---

[1] Бах: Н. А. Константинов и Е. Н. Медынский, «Очерки по истории советской школы РСФСР за 30 лет», Учпедгиз, 1948 г., журнал «Советская педагогика» № 3, 1949, статья Ф. Ф. Королева «К вопросу о периодизации истории советской школы», Н. А. Константинов, Е. Н. Медынский, М. Ф. Шабаева, «История педагогики», Учпедгиз, 1956 г., стр. 347—469.

КИРИШ

Бөйүк Октябр сосялист ингилабындан әввәл Азәрбайҹан халғынын мәдәни инкишафы олдугча бөйүк маниәләрә раст кәлирди. Игтисади-ичтиман мүнасибәтләрин Азәрбайҹанда нисбәтән керийә галмасы, чаризмин халг күтләләринин авамлыгда сахлани мүртәче мүстәмләкә сиясәти, мүсәлман руһаниләринин дини хүрафаты күтләләр арасында яймаг чәһдләри вә с. Октябр ингилабындан әввәлки Азәрбайҹанда халг маарифинин инкишафыны ләнкидир, элм вә мәдәнийәтин яйылмасына мане олурду.

Азәрбайҹанын гәбагчыл вә фәдакар адамлары бүтүн бу маниәләрә гаршы кәскин мүбаризә апармагла халг күтләләринин мадди вә мәдәни һәят шәраитини яхшылашдырмаға чалышыр, зәһмәткешләр арасында савад вә маарифин яйылмасы үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмирдиләр. Бу мәгсәд үчүн онлар, башга тәдбирләр чүмләсиндә, мәктәб тәһсилини инкишаф этдирмәйә хүсуси сәй көстәрирдиләр.

Тәһсил ингилабдан әввәлки Азәрбайҹанда әсас э'тибарилә ики чүр тә'лим системи васитәсилә апарылырды. Онлардан бири дини мәктәбләр—моллаханалар вә мәдрәсәләр, икинчиси —рус дилиндә олан мәктәбләр иди.

Моллахана вә мәдрәсәләр ингилабдан әввәлки Азәрбайҹанда кениш яйылмышды. Бунлар, бир гайда олараг, мүсәлман руһаниләри тәрәфиндән мәсчидләр янында ачылырды. Мәсчид мәктәбләри, ибтидаи «тә'лим» мүәссисәләри олмаг үзрә, ушаглара гур'ан охутмағы вә ибтидаи савад өйрәтмәйи өзләринә мәгсәд гоюрду. Мәдрәсәләр исә йүксәк типли «тә'лим» мүәссисәләри олмагла, бөйүк шәһәрләрин мәсчидләри янында ачылыр вә руһаниләр һазырлайырды. Моллаханаларда «тәһсил» мүддәти орта һесабла 5—7, мәдрәсәләрдә исә 10—15 ил сүрүрдү. Моллахана вә мәдрәсәләрдә азәрбайҹанлы ушаглары әрәб вә фарс дилләриндә охудурдулар.

Моллахана вә мәдрәсәләрдә тәтбиг эдилән «тә'лим» үсулуна вә формаларына кәлинҹә, бунлар орта әсрдәки сәвийәсиндә галмышды. Ушаг психолокиясыны гәтийән нәзәрә алмаян вә һәр чүр элми педагокикая зидд олан бу иш үсуллары вә иш формалары, хүсусилә XIX әсрин икинчи ярысындан Азәрбайҹанда әмәлә кәлмиш ени тәрәгги шәраитиндә артыг дөзүлмәз иди.

Мәшһур совет язычысы вә мүәллими Сүлейман Сани Ахундов (1875—1939) XIX әсрин ахырлары вә XX әсрин әввәлләриндә моллаханалардакы иш шәраитини тәсвир эдәрәк, көстәрир ки, ушаглар бу мәктәбләрә сәһәр тездән кәләрдиләр, молла һәр бир шакирдин дәрсини айрыча верәрди; ушаглар да, аз гала, бүтүн күнү молланын вердийи дәрси әзбәрләмәклә мәшгул олурдулар. Ушаглары әвләринә бурахмаздан әввәл, молла һәр шакирди тәкбәтәк йохларды вә шакирдин бурахдығы һәр бир сәһвә гаршы онун әлинә чубугла вурарды; сәһв чох олдугда чәза да шиддәтләнәрди. Әкәр ушаг бу вә я башга бир иш үзәриндә тәгсирләнирдисә, о заман онун үрәкяхычы зарымасына вә сел кими ахан көз яшларына бахмаяраг, фалаггая салынмыш чылпаг аягларына молла вә онун көмәкчиләри чубугла вурардылар[1]. Мәһз бу чүр дөзүлмәз иш гайдасы илә моллаханалар кәнч нәсли һәм бәдән вә һәм дә зеһни чәһәтдән шикәст эдирдиләр. Тә'лимин бу чүр чәтинлийи вә узун сүрмәсинин нәтичәси олараг моллахана вә мәдрәсәләрә дахил олан ушагларын бөйүк әксәриййәти «тәһсилләрини» битирмәдән охумағы тәрк этмәйә мәчбур олурдулар.

XIX әсрин икинчи ярысында, хүсусилә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбайҹанда хейли инкишаф этмиш игтисади, ичтиман вә мәдәни һәят шәраитиндә, артыг, бу мәктәбләрә гаршы һаглы э'тиразлар вә кәскин тәнгидләр ирәли сүрүлдү. Бу һаглы тәләбләр вә э'тиразлар, һәмчинин рус мәктәбләринин Азәрбайҹанда бир гәдәр чохалмасы нәтичәсиндә моллаханаларын сайы хейли азалды, онларын бир гисми исә ана дили мәктәбләринә чеврилди.

1920-чи илдә Азәрбайҹанда совет гурулушу гәт'и гәләбә чалдыгдан сонра моллахана вә мәдрәсәләр мүсәлман фанатизми ювасы вә халг маарифинин инкишафына әнкәл олдуғундан, әсас э'тибарилә, ләғв олундулар вә хүсуси шәхсләр тәрәфиндән ачылан мәктәбләр кими, ганун харичиндә һесаб эдилдиләр.

Рус мәктәбләри Азәрбайҹанда XIX әсрин 30-чу илләриндән, йә'ни Шимали Азәрбайҹанын Русия илә бирләшмәсиндән сонра тәшкил эдилмәйә башламышды. Бүтүн Русияда олдуғу кими, Азәрбайҹанда да чаризм тәрәфиндән бөйүк сә'йлә еридилән мүртәче мәктәб сиясәти нәтичәсиндә «халг күтләләри тәһсил, элм вә биликдән... мәһрум эдилмишдиләр[2]. Чар һөкумәти күтләләри гул һалында вә гаранлыгда сахламаг үчүн учгарларда патриархал-феодал зүлмүнү гәсдән кәскинләшдирирди, рус халгы илә учгарларын зәһмәткешләри арасына әдавәт вә инчиклик салмаг, гаршылыглы анлашылмазлыг төрәтмәк, бунунла да рус халгынын вә учгарларда ишаян зәһмәткешләрин чаризмә вә капиталистләрә гаршы ингилаби мүбаризәдә бирләшмәләринә мане олмаг үчүн рус олмаян милләтләр, о чүмләдән азәрбайҹанлылар арасында милли мәдәнийәтин һәр чүр тәзаһүрләрини

[1] Азәрбайҹан ССР Элмләр Академиясы янында республика әлизмалары фонду, С. С. Ахундовун архиви, 6360, сәһ. 3.
[2] В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 19, сәһ. 132, Азәрнәшр.

бөлмәгә чалышырды. Мүстәмләкә сиясәтини еритмәк мәгсәдилә чар һөкүмәти, башга учгарларда олдуғу кими, Азәрбајчанда да рус дилиндә бир сыра ибтидаи вә орта мәктәбләр ачмышды ки, бунларын васитәсилә варлыларын, бәј вә ханларын ушагларындан дилманчылар, забитләр, мүәллимләр вә башга мә'мурлар һазырламаға чалышырды. Рус мәктәбләри ачмагла Азәрбајчанда чаризм руслашдырма сиясәтини еритмәк мәгсәдини күдүрдү. Айдын иди ки, «Бу мәктәбләрдә кәнч фөһлә вә кәндли нәсилләри тәрбијә вермәкдән артыг ону... бурҗуазијанын мәнафеји үчүн ишләмәјә алышдырырдылар»[1].

Чаризмин мүртәче мәктәб сиясәтинин нәфәси олараг, Азәрбајчанда мәктәб шәбәкәси олдугча јаваш инкишаф едирди.

1914/15-чи дәрс илиндә Азәрбајчанда рус дилиндә олан ибтидаи мәктәбләрин сајы анчаг 943 олмушдур. Бунларын да чоху бирсинифли 3 иллик мәктәбләр олмуш; јүксәк типли ибтидаи (едиидилик) мәктәбләрин сајы 18, мүхтәлиф типдә орта мәктәбләрин сајы исә 15 олмушдур. Һәмин дәрс илиндә ибтидаи мәктәбләрдә охуја 61 249 шакирдин анчаг 35,3 фаизини, орта мәктәбләрдә охуја 7 158 шакирдин исә анчаг 11 фаизини азәрбајчанлы ушаглар тәшкил едирдиләр ки, бунларын да чоху варлыларын өвладларындан ибарәт олмушдур. Азәрбајчанлы гызларын мәктәбләрә чәлб едилмәси даһа пис вәзијјәтдә иди. Бүтүн рус ибтидаи мәктәбләриндә охуја азәрбајчанлы гызларын сајы 1914/15-чи дәрс илиндә һеч ики минә чатмамыш, орта мәктәбләрдә исә јүзү кечмәмишди. Әлә орта мәктәбләр вар иди ки, азәрбајчанлы гызларын сајы орада 1—2-дән артыг дејилди. Мәсәлән, Бакы гыз кимназијасында 1914/15-чи дәрс илиндә 244 шакирддән анчаг үч азәрбајчанлы гыз, Бакы прокимназијасында 177 шакирддән тәк бирчә нәфәр азәрбајчанлы гыз иди.

Халг маарифи саһәсиндә чар һөкүмәтинин мүртәче сиясәти нәүнү һәм дә онда көстәрилди ки, хүсусән зәһмәткешләрин ушаглары мин чүр маниәләрлә тәһсилдән мәһрум этмәјә чалышырдылар. Зәһмәткешләрин ушаглары имкан тапдыгда анчаг ибтидаи мәктәбләрә давам едирдиләр.

Орта мәктәбләрдә охумағы исә зәһмәткеш ушаглары һеч фикирләринә белә кәтирмирдиләр; чүнки орада тәләб олунан тә'лим һаггы, һәмчинин мәктәб кејими хәрчи вә с. онлары бу мәктәбләрдән истифадә этмәкдән тамамилә мәһрум этмишди.

Чаризмин еритдији бу мүртәче мәктәб сиясәти, һәмчинин истисмарчы синифләрин вә мүсәлман руһаниләринин мүртәче фәалијјәти нәтичәсиндә әһалинин 90 фаиздән чоху савадсыз галмышды.

Лакин Азәрбајчан халгы белә бир вәзијјәтә гаршы гәт'и э'тираз едир, чәһаләт пәрдәсини парчламаға, әсрләр бою мин чүр маниәләрә гаршы апардығы мүбаризә шәраитиндә јаратмыш

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, Азәрнәшр, ч. 31, сәһ. 285.

өлдуғу доғма мәдәнијјәтини инкишаф этдирмәјә вар гүввәсилә чалышырды.

Һәлә нечә әсрдә Азәрбајчанын М. Ф. Ахундов (1812—1878), С. Ә. Ширвани (1835—1888), Һ. Зәрдаби (1837—1907) кими габагчыл адамлары рус мәктәбләри гаршысында гәнәјәт мүртәче вәзифәләрә бахмајараг, бу мәктәбләрдән халгын мәдәни инкишафы мәгсәдилә истифадә этмәјә чалышырдылар. Онлар, рус мәктәбләринин молланаһаналардан мүтәмадијјәтини едилмәјәчәк дәрәчәдә үстүнлүјүнү ачыг көрдүкләри үчүн халгы өвладларыны бу мәктәбләрә гојмаға чағырырдылар.

Мүтәрәгги вә габагчыл зијалыларын сә'јләри нәтичәсиндә рус мәктәбләриндә охуја азәрбајчанлыларын сајы илдән-илә чохалса да, дөврүн тәләбләриндән мүтәмадијјәтини едилмәјәчәк дәрәчәдә кери галырды. Белә бир вәзијјәт габагчыл мәдәнијјәт хадимләрини, тәрәггипәрвәр мүәллимләри дүшүндүрмәјә билмәзди. Онлар Азәрбајчан ганчларынын рус мәктәбләриндән кениш истифадә этмәдијинин тәәссүфлә гејд едәрәк, Азәрбајчанда маариф вә мәдәнијјәти инкишаф этдирмәк үчүн ганчларын мәктәбләрә даһа чох чәлб этмәјини ени-ени һөкумәтләрә ахтарырдылар.

Тифлис мүәллимләр институтуну битирмиш кәнч мүәллимләр — Һәбиб бәј Маһмудбәјов (1864—1928) вә Солтан Мәчид Ганијевин (1863—1937) тәшәббүсү илә Азәрбајчанда 1887-чи илдән э'тибарән ачылмыш олан «рус-мүсәлман» мәктәбләри, азәрбајчанлы ганчлар арасында тәһсили кенишләндирмәк үчүн ан дөјәрли тәшәббүсләрдән бири иди. Азәрбајчанлы ушагларын охумасы үчүн ачылан бу хүсуси мәктәбләрин ады дөвләт ибтидаи мәктәбләриндән фәрги, әсасән, онда иди ки, «рус-мүсәлман» мәктәбләриндә ана дилинин тәдриси мәчбури иди.

Бу мәктәбләр аз бир мүддәтдә әввәлчә Бакыда вә онун рајонларында, сонра исә Азәрбајчанын башга ерләриндә чох мәшһур олдулар. Һәсән бәј Зәрдаби башда олмаг үзрә, бүтүн габагчыл Азәрбајчан зијалылары «рус-мүсәлман» мәктәбләринин чохалмасы вә јахшылашдырылмасы уғрунда гызғын мүбаризә апарырдылар.

Лакин әһалинин кәндә галмыш һиссәси илк заманлар «рус-мүсәлман» мәктәбләриндән дә узаг гачыр, өз ушагларыны вә хүсусән гызлары бу мәктәбләрә гојмаг истәмир, ушаглары ени молланаһаналара көндәрмәји үстүн тутурду. Өз тәрчүмеји-һалында С.С. Ахундов бу мәсәләјә тохунараг јазырды ки, авам чамаат фанатик молларын тә'сири алтында өз ушагларыны «рус-мүсәлман» мәктәбләринә вермир, гаранлыг вә рутубәтли зирзәмиләрдә ерләшән молланаһаналар исә шакирдләрлә долу олурду. Халг мүәллимләри молланаһаналарын тә'сиринә гаршы мүбаризә апарараг ушаглары мәктәбләрә чәлб этмәк өһдәсиндә чох бөјүк зәһмәтләр сәрф едир, чох бөјүк иш көрүрдүләр. Онлар һәјәтләри бир-бир кәзәрәк ата-аналара ушагларыны «рус-мүсәлман» мәктәбләринә гојмалары үчүн ялварырдылар.

Рус мәктәбләриндән истифадә этмәк нә гәдәр файдалы олса да, халг маарифинин кениш күтләләр арасында яйылмасы үчүн кифайәт дейилди. Бунун үчүн тә'лимин ана дилиндә апарылмасы лазым иди. Мәһз буна көрә дә Азәрбайчанын габагчыл адамлары, халгы рус мәктәбләриндән истифадә этмәйә чағырмагла бәрабәр, ана дилиндә мәктәбләр ачмаға чәһд эдирдиләр. Азәрбайчанда ана дилиндә мәктәбләр ачмаг мәсәләси XIX әсрдә, хүсусән онун икинчи ярысында, мүзакирә мөвзуу олмаға башламышды. Бу заман белә мәктәбләрин ачылмасы үчүн лазыми игтисади-ичтимаи вә мәдәни шәраит артыг әмәлә кәлмишди.

Азәрбайчанын XIX әсрдә яшамыш габагчыл язычы вә маарифпәрвәрләри, мүәллим вә алимләри кениш халг күтләләрини элмә вә маариф говушдурмаг үчүн ән э'тибарлы йол кими, кәнчләри ана дилиндә охутманын мә'на вә әһәмиййәтини дәрк эдир вә бу фикри һәята кечирмәк үчүн вар гүввәләрилә чалышырдылар.

О заманлар ана дилиндә мәктәбләр ачмаг вә бу йолла халгы савадландырмаг вә элмә говушдурмаг садәчә арзудан ибарәт олараг галмамышды. Тәк-тәк дә олса, һәлә XIX әсрин 70-чи илләриндән Азәрбайчанын шәһәрләриндә ана дилиндә мәктәбләр ачылырды. С. Ә. Ширванинин 70-чи илләрдә Шамахы шәһәриндә, М. Т. Сидгинин 90-чы илләрдә Нахчыван шәһәриндә иртичая гаршы мүбаризәдә бөйүк фәдакарлыгла ачдыглары вә бир нечә ил яшатдыглары мәктәбләр мәһз илк ана дили мәктәбләри олмушдур.

Лакин бу мәктәбләр милли мәдәниййәтин тәзаһүрү олдуглары үчүн, чар мә'мурларыны, моллаханалара мейдан охудуглары үчүн мүсәлман руһаниләрини горхуя салыр, гаракүрүһ гүввәләрин вә чар мә'мурларынын һүчумуна мә'руз галыр гә тезликлә бағланырдылар. Бунлара бахмаяраг, ушаглары ана дилиндә охутмаг идеясы кетдикчә яйылыр, өзүнә ени-ени тәрәфдарлар газанырды.

Биринчи рус ингилабы башлаян заман, В.И. Ленинин дедини кими, мүркүләйән Русия ингилабчы пролетариатын, ингилабчы халгын Русиясына чеврилән заман, Бакы пролетариаты, әләчә дә Азәрбайчанда олан бүтүн демократик гүввәләр бу ингилабын пассив сейирчиләри олараг галмадылар, чүнки ингилаб бүтүн синифләри, әһалинин бүтүн тәбәгәләрини һәрәкәтә кәтирмишди.

1905—1907-чи илләр ингилабы һәм дә мәктәб ишләри саһәсиндә бөйүк гайнашмая сәбәб олмушду. Бу гайнашма, Русиянын башга ерләриндә олдуғу кими, Азәрбайчанда да, хүсусән ана дилиндә мәктәб ачмаг вә мәктәбләри демократлашдырмаг мәсәләләри әтрафында өзүнү көстәрирди.

XX әсрин әввәлләринә гәдәр ана дилиндә мәктәб ачмаг мәсәләси Азәрбайчанда кортәбии сүрәтдә, айры-айры маарифпәрвәрләр тәрәфиндән, әсас э'тибарилә, педагожи фикир кими ирәли сүрүлүрдү. Лакин XX әсрин әввәлләриндән э'тибарән, мәктәб мәсәләси бүтүн милли мәсәләнин вачиб бир чәһәти кими, сияси сәчиййәдә мүзакирә вә мүбаризә мөвзуу олду вә тәкчә көркәмли тәрәггипәрвәрләрин дейил, мүхтәлиф синифләрин вә сияси партияларын

фикрини өзүнә чәлб этмәйә башлады. Чүнки 1905—1907-чи илләр ингилабы заманы вә ондан сонра милли мәсәлә, о чүмләдән мәктәб мәсәләси дә «Русиянын ичтимаи һәят мәсәләләри арасында... көркәмли ер» тутмаға башламышды.

Буну гейд этмәклә В.И. Ленин 1913-чү илдә язырды ки, һәм иртичаын дөйүшкән милләтчилийи, һәм әксингилабчы, буржуа либерализминин милләтчилийә кечмәси вә мүхтәлиф «милли», йә'ни великорус олмаян сосял-демократлар арасында милләтчилик тәрәддүдләринин күчләниб партия програмыны позмаг дәрәчәсинә чатмасы, «...бунларын һамысы бизи милли мәсәләйә, шүбһәсиз, әввәлкиндән даһа чох диггәт вермәйә мәчбур эдир»[1].

В.И. Ленин илк дәфә олараг марксист педагожи фикрин тарихиндә чохмилләтли дөвләт шәраитиндә мәктәб һаггында ени нәзәриййә, о чүмләдән Русиянын хырда милләтләри үчүн ана дилиндә мәктәбләр яратмаг нәзәриййәси вә тәләбини ирәли сүрмүшдү.

Башда В.И. Ленин олмаг үзрә болшевикләр хырда милләтләрә ана дилиндә мәктәб ачмағы гадаған эдән чар сиясәтини, мәктәб вә дилләр мәсәләсиндә маһиййәт э'тибарилә чаризми мүдафиә эдән либерал буржуа сиясәтини, мүртәче маһиййәт дашыян «мәдәни-милли мухтарийят» планыны рәдд эдәрәк, милли мәсәләнин, о чүмләдән ана дилиндә мәктәб ачмаг мәсәләсинин о заманкы шәраит үчүн ән демократик вә ән ардычыл бир сурәтдә һәлл эдилмәси үчүн өз програмыны ирәли сүрдүләр. Бу програм «шәртсиз дүнйәви мәктәб», һәр чүр дини тә'сирдән азад олан мәктәб ачылмасыны тәләб эдирди; бу мәктәб Русияда яшаян милләтләрин дилләри арасында һүгуг бәрабәрлийи шәраитиндә ана дилиндә олмалы иди; белә олмазса, ана дилиндә ачылан мәктәбләрин мүввәффәгиййәтләри олмазды. Бу ана дилиндә олан мәктәбләр милли буржуазиянын мәнафеинә хидмәт эдән һәр милләтин өзүнә мәхсус мәктәбләри кими йох, үмуми дөвләт мәктәби олмалы иди. Ялныз белә мәктәбләр мүхтәлиф милләтләрин фәһләләринин бирлийинә көмәк эдә биләрди.

Болшевикләр партиясынын ирәли сүрдүйү бу мүһүм мәктәб тәләбләрини фәһләләр вә һәмчинин бүтүн зәһмәткешләр арасында тәблиғ этмәкдә, бу тәләбләрин еринә етирилмәси уғрунда онлары мүбаризәйә галдырмаг ишиндә Бакынын фәһлә вә болшевик мәтбуатынын, хүсусән «Гудок», «Бакинский рабочий», «Тәкамүл», «Йолдаш» вә с. гәзетләрин ролу олдугча бөйүк олмушдур.

Гейд этмәлийик ки, Бакынын болшевик мәтбуаты фәһлә ушаглары үчүн ачылан мәктәбләрин сайыны артырмаг тәләбини ирәли сүрмәклә бәрабәр, һәм дә бу мәктәбләрдә буржуа дүнякөрүшү дейил, һәгиги биликләрин тәдрис эдилмәсини, шакирдләрин ана дилиндә охудулмасыны, фәһләләрә мәхсус мәктәб вә маариф мүәссисәләринин пролетар тә'сиринә табе эдилмәсини тәләб эдирди.

---

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 20, сәһ. 312.

«Гудок» газети язырды ки: «Биз фәһләләр, кәләчәк әмәк сәлтәнәтиндә ени мәдәнийәт гурмаға чалышмаға өз ушагларымызы. Өзүмүзү әлә бәлиләрә силаһландырмалыыг ки, бизи әһатәдән һәгиги һәнәр вә пхшы күзәран олдә этмәйимиз үчүн иранын һәнәт шәртләрини бизә өйрәтмәйә ирәсиләр. Биз чалышмалыйыг ки, фәһләләрә хидмәт әдән мәариф мүәссисәләри бизим тә'сиримиз алтында олсунлар, чалышмалыйыг ки, бүтүн ушагларымызын охумасыны тә'мин этмәк үчүн мәктәбләрин сайы артырылсын»[1]

Бизи фәһләләри, хүсусән азәрбайчанлы фәһләләри ушагларынын бөйүк әксәриййәти мәктәбдән кәнарда галмышды. «Тәкамүл», «Молла» гәзетләри белә бир ачыначаглы вәзиййәти тәсвир едәрәк, фәһләләр үчүн мәктәбләр ачылмасыны тәләб едирдиләр. Фәһлә ушаглары үчүн ени мәктәбләр ачмаг, ачылмыш мәктәбләрин пхшылашдырмаг тәләбләрини фәһләләр өзләри дә бөйүк чәсарәтлә ирәли сүрүрдүләр.

1905—1907-чи илләр ингилабы Азәрбайчанын мүтәрәгги вә демократик зиялыларыны, хүсусилә габагчыл мүәллимләрини гүвәтли суратдә һәрәкәтә кәтирмишди. Онлар бәлки яймаг үчүн ана дилиндә мәктәбләр ачмаға, тәһсилдән мәһрум едилмиш азәрбайчанлы ушаглары бу мәктәбләрә чәлб этмәйә, бу мәгсәд үчүн язышы дәрс китабләри тәртиб этмәйә, ушаг әдәбийаты яратмаға, гәзет вә китабләр нәшр этмәйә, китабханалар ачмаға вә с. чалышырдылар. Өзләрини мүтәрәгги фикирләрини еритмәк үчүн бу тәрәггипәрвәр вә демократик мүәллимләр биринчи рус ингилабынын шүарларындан, әмәлә кәтирдикләри халг һәрәкатындан илһам алыр вә халг маарифинә әнкәл олан гара гүвәләрә гаршы амансыз мүбаризә апарырдылар.

1905—1907-чи илләр ингилабынын тә'сири алтында мәктәб әтрафында кедән мүбаризә күндән-күнә шиддәтләнирди, Азәрбайчан зиялыларынын — мүәллимләрин, мүһәррирләрин, әдибләрин вә с. ени-ени дәстәләринин әһатә едирди. Онлар көрә дә ана дили мәктәбләри яратмаг мәсәләси әтрафында, үмумийәтлә, милли мәдәнийәтин ени дөврдә гаршыя чыхан мәсәләләри әтрафында гызышан мүбаризә олдугча мүрәккәб бир сәнийә дашынырды. Бу мүбаризәни Азәрбайчан зиялыларынын екдиликлә, милли мәдәнийәтин тәрәггиси угрунда чаризмә гаршы апардыглары мүбаризә кими тәсәввүр этмәк бөйүк бир сәһв оларды. Бу мүбаризәнин мүрәккәблийи ондан ибарәт иди ки, бурада бир тәрәфдән, мүбаризә чарын мүртәче мәктәб сиясәтинә гаршы кедирди, о бири тәрәфдән дә мүбаризә мүтәрәгги зиялыларла мүртәче зиялылар арасында спесифик бир шәкилдә гызышырды. Мүбаризә милли мәдәнийәтин бүтүн саһәләринә әһатә этсә дә, әсас э'тибарилә тә'лим мәсәләләри әтрафында мәркәзләширди вә буну да тәсадүфү бир һал һесаб этмәк олмаз, чүнки мәктәб үмумийәтлә, мәдәнийәтин әсас һалгасыны, тәмалини тәшкил едирди.

[1] «Гудок» газети, № 2, 22 август 1907.

Демәлийик ки, тә'лим мәсәләләри әтрафында гызышан бу мүбаризә зәһирән академик сәчийә дашыян мүбаһисәйә бәнзәсә дә, мәнийәт э'тибарилә, идеоложи мүбаризәнин бир ифадәсидән, мүхтәлиф синифләрин манафеләринин чарпышмасыны көстәрән, милли мәдәнийәтин мүхтәлиф чинаһлары арасындакы тоггушманы көстәрән мүбаризәдән ибарәт иди. Һәгигәтән тә'лим мәсәләләри әтрафында һәм мүзакирәләрдә вә һәм дә әмәли фәалийәтдә Азәрбайчан зиялылары, әсас э'тибарилә, ики мүхтәлиф йолла кедир, ики бөйүк група бөлүнмүшдүләр. Бу групларын бири, ени төрәмиш Азәрбайчан буржуазиясинин манафеини мүдафиә едир, пантүркизм идеяларыны мәктәб ишләриндә вә үмумийәтлә, мәдәни вә сиясі һәтда яймаға чалышырды. Икинчи чинаһда исә, ени төрәмиш мүтәрәгги вә демократик әһвал-руһийәдә олан Азәрбайчан зиялылары бирләшмишди.

Азәрбайчан зиялыларынын бу икинчи вә бөйүк дәстәсинә мәдәнийәтимизин инкишафында көркәмли рол ойнамыш олан хадимләр, о чүмләдән Һәсән бәй Зәрдаби (1837—1907) Нәримән Нәриманов (1871—1925), Чәлил Мәммәдгулузадә (1869—1932), Үзейир Һаҹыбәйов (1885—1948), Мирзә Әләкбәр Сабир (1862—1911), Сүлейман Сани Ахундов (1875—1939), Рәшид бәй Әфендиев (1863—1942) вә с. мүәллим, әдиб вә мүһәррирләр дахил иди.

Биринчи рус ингилабындан илһам алмыш олан бу мүтәрәгги вә демократик зиялылар дәстәси бүтүн мәдәнийәт мәсәләләринин, о чүмләдән мәктәб мәсәләләринин мүзакирә вә мүбаһисәләриндә Азәрбайчан халг күтләләринин мәнафеини мүдафиә едирдиләр вә бу йолда апарылан мүбаризәдә габагчыл фикир вә тәдбирләрин галиб кәлмәси үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмирдиләр.

Бу демократик зиялылар, бир тәрәфдән, «рус-мүсәлман» мәктәбләринин сайыны артырмаға вә азәрбайчанлы ушаглары о мәктәбләрә чәлб этмәйә, о бири тәрәфдән, ана дилиндә мәктәбләр яратмаға вә белаликлә күтләләр арасында халг маарифини сүр'әтлә яймаға чалышырдылар.

Мәсәлән, севимли шаирмиз М.Ә. Сабир мәзмунлу вә мараглы шеирләри илә ушагларын мәктәбләрә көндәрмәйән ата-аналары гамчылайырды, көһнә мәктәбләри ифша едир вә ени мәктәбләр ачмағы тәблиғ едирди. Ушагларын тә'лим-тәрбийә алмасынын бөйүк мәдәни әһәмийәтини көрән Сабир:

«Үммәтин рәһнумасы тәрбийәдир,
Милләтин пешвасы тәрбийәдир.
Тәрбийәтлә кечир үмуру-чаһан,
Һәр шейин ибтидасы тәрбийәдир»[1] —

дейә язырды.

Р. Әфендиев язығы шеир вә магаләләриндә Азәрбайчан халгыны маарифә вә әлмә йнйәләнмәйә чағырырды. Р. Әфендиев шеирләринин биринда язырды:

[1] М. Ә. Сабир, «Һопһопнамә», Азәрнәшр, 1954, сәһ. 346.

«Бир аилдә олмаз, әскәри-маариф,
Бир тәнфәсдә чыхмыз куфтари-маариф,
Бир сәнәйидә итмәз әскәри-маариф,
Бир мәдрәсә ким вермәз әскари-маариф,
Од мәктәбәт әйнидә да вәран олар, олмаз?
Од мәктәбәтин әйни пәришан олар, олмаз?»[1]

Белаликлә ингилаби вә демократик гүвваләрин фәалиййәти нәтичәсиндә Азәрбайчан халгынын кениш күтләләри мәктәбсизлик вә әлмсизлийин зәрәрини, кералийни ичтимаи вә сиаси сәбәбләринин баша дүшмәйә башламышды.

Азәрбайчанда баш верән ичтимаи-игтисади проблемләр мәктәб ишләринин кенишләнмәсини тарихи инкишафын бир зәруриййәти кими прали сүрүрдү. Мәһз она көрә дә әлмә вә маарифә говушмаг, ана дилиндә мәктәбләр ачмаг вә рус мәктәбләриндән истифадә этмәк чәһдләри күндән-күнә кенишләнирди. Лакин чаризм истибдады шәраитиндә мүртәче гүвваләр бу чүр нәчиб чидду чәһдләрин гаршысына бөйүк сәдләр чәкмәйә чан атырдылар. Айдын иди ки, кениш халг күтләләринин әлмә вә маарифә говушдурмаг вә бунун үчүн ана дилиндә мәктәбләр ачмаг кими мühüм мәдәни вә ичтимаи бир мәсәләнин һәлли халгын сиаси, игтисади вә милли азадлығынын нәтичәсиндә, чаризмин, капитализмин вә бүтүн мүртәче гүвваләрин һөкмранлығынын йыхылмасы нәтичәсиндә мүмкүндүр. Бу тарихи вәзифәни исә Бөйүк Октябр сосиалист ингилабы еринә етирди.

* * *

Даһи Ленинин рәһбәрлийи алтында һазырланан вә башланан Бөйүк Октябр сосиалист ингилабы өлкәдә вәзиййәти көкүндән дәйишдирди. Бу ингилаб Русийанын бүтүн зәһмәткешләринин вә о чүмләдән Азәрбайчан халгынын истисмар зүлмүндән әбәди олараг азад этди; өлкәнин бүтүн халгларына сиаси, игтисади вә милли азадлыг верди, онларын милли мәдәниййәтләринин ени, сосиалист әсасларда сүр'әтлә инкишафы вә чичәкләнмәси үчүн алверишли зәмин яратды.

Ингилабын кенишләнмәсиндән илһам алан Бакы болшевикләри Совет дөвләтинин банисси В.И. Ленинин мүдрик көстәришләриндән вә Русия Сосиалист Федератив Совет Республикасынын көмәйиндән вә тәчрүбәсиндән истифадә әдәрәк Азәрбайчанда Совет һөкумәти гурмаг уғрунда йорулмаг билмәдән мүбариза апарырдылар. Бу мүбаризәдә Совет дөвләтинин сиясәтини вә о чүмләдән халг маарифи саһәсиндәки сиясәтини зәһмәткешләрин кениш тәбәгәләринә вә мүәллимләрә изаһ этмәк мүәйян ер тутурду. Болшевикләр тәрәфиндән Бакыда нәшр олунан фәһлә, салдат вә матрос депутатлары шурасынын мәтбуаты ингилабдан әввәлки мәктәбләрин синфи сәчийә дашыдығыны ифша әдәрәк язырды:

[1] Р. Эфендиев, «Әрәбт мәсәлә», Тифлис, 1914, сәһ. 37.

«Инди, мүзәффәр Октябр ингилабы нәтичәсиндә фәһлә вә кәндлиләр һакимийәти әлә алдыглары заман, халг маарифи ишләри дүзкүн зәмин үзәриндә гурулачаг вә әлм өйрәнмәк үчүн һәр кәс имкан вериләчәкдир»[1].

Лакин мәктәб системинин ингилаби әсаслар үзрә ендән гурулмасы үчүн Азәрбайчанда Совет дөвләтинин гәт'и гәләбә чалмасы лазым иди.

Апрел айынын 25-дә (1918) тәкчә Бакы шәһәриндә дейил, һәм дә бүтүн Загафгазийада илк Совет һөкумәти олан Бакы Халг Комиссарлары Советинин рәсмән тәшкил едилди. Бакы Халг Комиссарлары Советинин тәркибинә башда С. Шаумян олмагла М. Әзизбәйов, А. Чапаридзе, И. Фиолетов вә башга садиг болшевикләр дахил олдулар. Халг Маариф комиссары вәзифәсинә исә болшевикләр партиясынын көнә үзвләриндән бири Надежда Николаевна Колесникова сечилди.

Бакы Халг Комиссарлары Совети тәшкил олундуғу илк күнләрдән Совет Русийасы илә сых әлагә сахламаг вә ондан көмәк алмагла, бир тәрәфдән, әксингилабчы гүвваләр вә мүсәллаһ һәричи мүдахиләчиләрә гаршы гаклы вурушлар апарыр, о бири тәрәфдән дә, зәһмәткешләрин игтисади-мәдәни һәйатыны ингилаби әсаслар үзәриндә ендән гурмаг үчүн гызғын фәалиййәт көстәрирди.

Бакы Халг Комиссарлары Совети 1 май (1918) тарихиндә Совет һөкумәтинин вәзифәләринин шәрһ әдән бир бәянамә нәшр едир. Бу сәнәддә бүтүн әсас саһәләрдә олдуғу кими, маариф саһәсиндә дә Совет һөкумәтинин вәзифәләри шәрһ едилмишди. Сәнәддә язылмышды ки: «Халг маарифи саһәсиндә дә тәдбирләр гәбул олунмалыдыр ки, биринчи нөвбәдә пулсуз тә'лим верән пролетар, бейнәлмиләл әмәк мәктәбләри прадылсын, һәм дә күтләләр арасында мәдәни-маариф ишләри тәшкил едилсин»[2].

Енича тәшкил едилмиш олан Халг Маариф Комиссарлығы һәмин бәянамә әсасында Азәрбайчан зәһмәткешләринә мүрачиәт едәрәк дейирди: билик артыг варлы синифләрин инһисарында галмамалыдыр. Халг маарифи саһәсиндә Совет һөкумәтинин вәзифәләрини шәрһ едәрәк мүрачиәтнамә үмуми ичбари тәһсил тәтбиг едиләчәйини, тә'лимин мәктәбләрдә ана дилиндә апарылачағыны, мәктәб ишләринин инкишафына мане олан әнкәлләрин йох едиләчәйини, мәктәби идарә этмәк ишини педагожи шураларa тапшырылачағыны вә с. билдирирди. Мүрачиәтнамәдә Совет һөкумәтинин тәкчә Бакы шәһәри вә онун фабрик-завод районларына гайғы көстәрмәклә кифайәтләнмәйәчәйи, халг маарифи шураларынын Азәрбайчанын ән узаг кушәләринә белә ајылачағы, ушаг вә кәнчләр үчүн бүтүн кәнд ерләриндә белә ана дилиндә мәктәбләр тәшкил едиләчәйи зәһмәткешләрә хәбәр верилирди.[3]

[1] «Известия» (Бакинского совета рабочих, солдатских и матросских депутатов) газети, № 1, 1918.
[2] Еня орада, № 81, 1918.

Мүрачиәтнамәдә «фәһлә вә кәндли күтләләринин, мүәллимләрин һәртәрәфли көмәкләринә үмид әдәрәк, халгын ирадычылыг игтидарына инамла ишә башлайырыг»[1] — дейилирди.

Һәмин һөкумәт бәянамәси вә мүрачиәтнамәсинин тарихи әһәмиййәти Азәрбайчан шәраитиндә биринчи дәфә олараг мәктәбләрин ана дилиндә олачағы вә кениш халг күтләләринин ушаглары үчүн ачыг олачағыны э'лан этмәсиндә иди. Мүрачиәтнамәдә верилән нә'дләри һәята кечирмәк үчүн Халг Маариф Комиссарлығы тә'чили бир сурәтдә мәктәбләрин енидән гурулмасы ишинә башлады.

Бакы Халг Комиссарлары Совети мүсаватчылар әлейһинә ганлы вурушмалара вә һәлә ағыр олан мадди һәят шәраитинә бахмаяраг аз вахтда халг күтләләри арасында бөйүк йүксәлиш, әлмә вә тәһсилә һәвәс оятмаға наил олмушду. Белә бир вәзиййәти шәрһ әдән «Известия» гәзети язырды: «Халг күтләләри тарих мейданына чыхараг фәал вә сәмәрәли бир сурәтдә өз һәятларыны гурмаға башламышлар. Күтләләрин мәһз индики кими көрүнмәмиш бир йүксәлишә, әлмә вә тәһсилә, маариф вә мәдәни гурулуша тәрәф көстәрдикләри кәркин чәһдләри һеч бир вахт мүшаһидә әдилмәмиш вә нә дә мүшаһидә әдилә биләрди»[2].

Лакин харичи мүдахиләчиләрин көмәйилә әксингилабчы гүввәләр Бакы Халг Комиссарлары Советинә өз тарихи вәзифәләрини давам этдирмәйә имкан вермәди. Июл айынын 31-дә (1918) инкилис мүдахиләчиләринин көмәйилә һөкумәт әксингилабчы әсер-меншевик вә дашнагларын әлинә, сентябр айынын 15-дә (1918) исә, алман-османлы ишгалчыларынын күчү илә Азәрбайчан халгынын гәддар дүшмәнләри олан мүсаватчыларын әлинә көчди.

Буржуа вә мүлкәдар синифләринин мәнфәәтләринә хидмәт әдән әксингилабчы мүсаватчыларын алман-османлы гәсбкарларынын силаһлары күчүнә гурдуглары вә инкилис мүдахиләчиләринин гүввәсилә мүввәггәти олараг сахладыглары сатгын «һөкумәти» халгын арзу вә әмәлләринин зиддинә олараг, ичтимаи һәятын бүтүн сияси, игтисади вә мәдәни саһәләриндә иртичаы енидән бәрпа әдиб кенишләндирмәйә чан атырды. Бу «һөкумәтин» ағалыг этдийи дөврдә халг маарифи, чаризм дөврүндәкиндән дә пис вәзиййәтә дүшдү. Мәктәб саһәсиндә мүсаватчыларын мүртәче фәалиййәти, һәр шейдән әввәл, мәктәб шәбәкәсинин хейли ихтисар әдилмәси вә мәктәбләрдә охуян шакирдләрин зәһмәткешләр һесабына хейли азалмасында ифадә олунурду. Мүсават «һөкумәти» вахты 1914/15-чи дәрс илинә нисбәтән ибтидаи мәктәбләрин сайы 300 әдәд, йә'ни 31,8 фаиз, шакирдләрин сайы исә 14 710 нәфәр, йә'ни 23,7 фаиз азалмышды.

[1] Азәрбайчан ССР Марксизм Дөвләт «Октябр Ингилабы архиви», фонд 56, сияһи 1, иш 85, вәраг 12.

[2] «Известия» (Бакинского совета рабочих, солдатских и матросских депутатов) гәзети № 134, 1918.

1919/20-чи дәрс илиндә халг маарифинә бурахылан вәсаитин мигдары, манатын ингилабдан әввәлки курсу һесабы илә, 638 мин манат иди ки, бу да 1914/15-чи дәрс илиндә Азәрбайчанын әразисиндә олан мәктәбләрә бурахылан вәсаитин анчаг үчдә бирини тәшкил әдирди. Мәктәбләрин о заманкы ағыр вәзиййәти, бир чох архив материалларындан да ачыг көрүнүр.

О заманкы кәнд мәктәбләринин ағыр вәзиййәтиндән шикайәт әдән бир кәнд мүәллиминин мәктубунда дейилирди: «Сәмимиййәтлә демәлийәм ки, мәктәбләримиз тәсвирәдилмәз дәрәчәдә ағыр күндәдир. Мәктәбләр дағылыр, онлары хилас этмәк лазымдыр...»[1]. Шамахы гәзасы мәктәбләринин инспектору мүсават «һөкумәтинин» маариф назиринә яздығы мәктубда э'тираф әдирди ки, гәзанын, демәк олар ки, бүтүн мәктәбләриндә «ушаглар мәктәбләрә ач вә аягялын кәлирләр. Бу аягялын вә ач ушаглары көрдүкдә, истәр-истәмәз, адам белә бир суал гаршысында галыр, доғрудаимы бу ушаглар һаггында гайғы көстәрән йохдур»[2].

О заманлар мәктәб биналарынын бөйүк бир һиссәси османлы-мүсават гарәтчи гошунлары тәрәфиндән тутулмушду, мәктәб әмлакы дармадағын әдилирди. Бәрдә мәктәбинин мүдири мүәллим Сүлейманову «маариф назирлийинә» көндәрдийи телеграмда дейилирди: «Мәктәби әскәрләр зәбт этмиш, яндырыб дағыдырлар, беш мин манатлыг шәхси шейләримиз оғурлайыб мәни диләнчи һалына салмышлар, имдад көстәрин». Буна бахмаяраг «назирликдә» бу телеграма һеч мәһәл белә гоймамышдылар.

Мәктәбләрин иш мәзмунуна даир еридилән сиясәт даһа әйбәчәр иди. Һөкумәти әлләринә кечирдикдән сонра мүсаватчыларын ирәли сүрдүкләри илк тәдбирләрдән бири, Бакы Халг Комиссарлары Совети тәрәфиндән тәдриси ләғв әдилән шәриәт дәрсләрини енидән мәктәбләрдә бәрпа этмәк, шәриәт мүәллимләрини енидән мәктәбләрә гайтармаг вә беләликлә, ислам дининин мәктәбләр үзәриндә тә'сирини енидән күчләндирмәкдән ибарәт олду[3].

Бунунла бәрабәр онлар милләтчилик идеяларынын да мәктәбләрдә көк салмасына чан атырдылар. Чар шовинизминдән дәрс алмыш олан мүсаватчылар мәктәбләри «миллиләшдирмәк» пәрдәси алтында Азәрбайчанда яшаян гейри-азәрбайчанлы халгларын ана дилиндә охумаларына мане олмаға чалышырдылар. Гейд этмәлийик ки, онларын мәктәбләри «миллиләшдирмәк» сиясәтләри, тәкчә азәрбайчанлы олмаянлары дейил, әслиндә һәм дә азәрбайчанлыларын милли шәрәфләринә тохунур, ону тәһгир әдирди. Мәктәбләри «миллиләшдирмәк» шүары алтында мүсаватчылар, тә'лими халгын баша дүшмәдийи османлы түркләринин дилиндә апарырдылар. Османлы, әрәб вә фарс истилаһларыны олдуғу кими ибтидаи вә орта мәктәбләрә салмагла тә'лим дилини чәтинләшдирир, мәктәбләри халгдан узаглашдырыр, әдәби дили

[1] Азәрбайчан ССР МДОИА, Ф. 51, с. 1, иш 319, вәр. 97.

[2] Ена орада, иш 315, вәр. 67.

[3] Бах: «Азәрбайчан» гәзети, № 11, 16 октябр 1918.

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајчан Республика
Дөвләт КИТАБХАНАСЫ

халгын баша дүшмәйәчәйи бир шәклә салырдылар. Онлар Азәрбайчан кәнчлийинин милләтчилик вә туранчылыг кими идеяларла зәһәрләмәйә чалышырдылар.

Мүсават «һөкумәти»нин мүртәче сиясәти мүәллимләрә гаршы олан мүнасибәтдә дә өзүнү көстәрирди.

Мүсават режиминин мүәллимләрә, хүсусән кәнд мүәллимләринә вердийи зүлм вә тәһгирамиз мүнасибәтләр, һәтта чар зүлмүндән дә артыг иди. Халг мүәллимләри һүгугдан мәһрум эдилмиш, мүсават мә'мурлары тәрәфиндән һәр аддымда тәһгир олунурдулар. Мүәллимләрин һәят шәраити олдугча ачыначаглы иди.

Мүсаватчылар тәхрибәдичи сиясәтләрилә, ичтимаи һәятын бүтүн башга саһәләриндә олдуғу кими, халг маарифи саһәсиндә дә Азәрбайчан халгынын милли мәнфәәтләрини сатырдылар.

Бунларын сатгынчылыг сиясәтләри о заманлар халгын сынанмыш оғуллары—болшевикләр партиясынын горхмаз мүбаризләри тәрәфиндән ифша эдилирди.

Мүсават «һөкумәти»нин сатгынлығы исә тәсадүфи дейилди. Һәлә 1903-чү илдә В. И. Ленин язырды ки: ««Биз», йә'ни пролетарлар он дәфәләрлә көрмүшүк ки, ингилабчы пролетариат буржуазиянын гаршысына чыхдыгда, буржуазия азадлыға, вәтәнә, дил вә милләтә х ә я н ә т э д и р»[1].

Азәрбайчан буржуазиясына гаршы исә Русиянын ингилабчы пролетариаты тәрәфиндән мүдафиә олунан, Бөйүк Октябр ингилабындан руһланан гәһрәман Бакы пролетариаты дурмушду. О мүсаватчылар вә башга мүртәче гүввәләр әлейһинә гәт'и чыхыш этмәк үчүн сүр'әтлә һазырлашырды. Мәһз буна көрә дә сатгын мүсават «һөкумәти»нин өмрү узун ола билмәзди; о ерини ингилаби гүввәләрә вермәйә мәчбур эдилди. Азәрбайчан зәһмәткешләри истисмарчыларын сияси вә игтисади зүлмүндән әбәди олараг азад эдилдиләр, онларын сүр'әтлә игтисади вә мәдәни инкишафлары үчүн кениш йоллар ачылды.

[1] В. И. Л е н и н, Әсәрләри, ч. 6, сәһ. 467, Азәрнәшр.

БИРИНЧИ ФӘСИЛ

АЗӘРБАЙЧАНДА СОВЕТ ҺАКИМИЙЙӘТИНИН ГӘТ'И ГӘЛӘБӘСИ ВӘ СОВЕТ МӘКТӘБИНИН ТӘШКИЛИ. АЗӘРБАЙЧАН СОВЕТ МӘКТӘБИ ХАЛГ ТӘСӘРРҮФАТЫНЫН БӘРПАСЫ ДӨВРҮНДӘ

(1920—1927)

1. Азәрбайчанда совет мәктәбләри тәшкил этмәк үчүн көрүлән илк тәдбирләр. 1920-чи ил апрелин 28-дә Азәрбайчанын фәһлә вә кәндлиләри, Коммунист партиясынын рәһбәрлийи, бөйүк рус халгы вә онун мүсәлләһ гүввәләринин көмәйилә мүсаватчылар «һөкумәтини» йыхыб буржуа вә мүлкәдар истисмарчы синифләрин зүлмүнә әбәдилик сон гойдулар, Азәрбайчанда фәһлә-кәндли һөкумәтини, Азәрбайчан Совет Сосялист Республикасыны гурдулар. Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын тарихи гәләбәләри нәтичәсиндә әмәлә кәлән бу әламәтдар һадисә мүнасибәтилә ингилабын бөйүк рәһбәри В.И. Ленин, азад олмуш Азәрбайчан халгыны тәбрик эдәрәк әмин олдуғуну билдирирди ки, «... мүстәгил Азәрбайчан Республикасы өз Совет һөкумәтинин рәһбәрлийи алтында, РСФСР илә бирликдә өз азадлыг вә истиглалиййәтини Шәргин мәзлум халгларынын гәддар дүшмәни олан империализмдән горуюб сахлаячагдыр»[1].

Азәрбайчанда Совет һакимиййәтинин гурулмасы Азәрбайчан халгы илә бөйүк рус халгы арасында олан тарихи достлуғу вә гардашлыг иттифагыны гәт'и олараг мөһкәмләндирди.

Рус халгынын көркәмли оғлу С.М. Киров (1886—1934) Биринчи Үмум Бакы партия конфрансында (май 1920) сөйләдийи мә'рузәдә, Азәрбайчанда Совет һакимиййәти гурулмасынын Азәрбайчан халгы үчүн тарихи әһәмиййәтиндән бәһс эдәрәк дейирди ки, «бәй вә хан зүлмү алтында инләмиш Азәрбайчан, инди артыг азад олмуш, бөйүк Совет өлкәси илә — фәһлә-кәндли Русиясы илә өләлә вермишдир»[2].

[1] В. И. Л е н и н, Әсәрләри, ч., 31 сәһ. 126, Азәрнәшр.
[2] «Коммунист» гәзети (русча), № 13, 17 май 1920.

Азәрбайҹан Коммунист партиясынын II гурултайында (октябр 1920) Азәрбайҹан ССР Һәрби-Ингилаб Комитәсинин сәдри Н. Нәриманов дейирди ки, Азәрбайҹан коммунистләри мүсават «һөкумәти»нин алчаг һәрәкәтләринә гаршы чыхды, III Бейнәлмиләлә доғру апаран йолла кетдиләр. Онлар, «инадла апардыглары иш вә мүбаризә илә III Бейнәлмиләлин байрағыны милли әдавәтдән төкүлән ганларын һәлә индийә гәдәр гурумадығы бир ердә галдырдылар».

Империалистләрин гәсбкарлыг сиясәтләрини, мүсаватчыларын, меншевик вә дашнагларын хәинәткарлыгларыны ифша эдәрәк, Н. Нәриманов Азәрбайҹан зәһмәткешләринин арзуларыны шәрһ эдир вә дейирди ки: «Бүтүн фәһлә вә кәндлиләрин инди еканә истәкләри Совет Русиясы илә сых иттифаг бағламагдан ибарәтдир»[1].

Истисмарчыларын зүлмүндән азад олан Азәрбайҹан халгы өз мүгәддәратынын саһиби олду. Сосялист ингилабынын гәләбәси Русиянын бәшга халглары кими, Азәрбайҹан халгы үчүн дә ени инкишаф дөврү ачды, Ленин милли сиясәти зәмининдә онун сияси, игтисади вә мәдәни чәһәтдән сүр'әтлә инкишаф этмәси үчүн лазым олан әлверишли шәраит яратды.

Азәрбайҹанда Совет һакимиййәти гурулан илк күндән э'тибарән кәнҹ республиканы сияси вә игтисади чәһәтдән мөһкәмләндирмәк, зәһмәткеш күтләләрин мадди вә мәдәни һәят шәраитини көкүндән яхшылашдырмаг, онлары бөйүк гуруҹулуг ишләринә ҹәлб этмәк үчүн кениш өлчүдә тәдбирләр көрүлмәйә башланды. Ән мүһүм тәдбирләрдән бири дә зәһмәткеш халг күтләләри арасында маариф вә мәдәниййәти яймагдан ибарәт иди. Белә бир шәрәфли вәзифәнин һәлли чохлу вә ени системдә мәктәбләр ачылмасыны тәләб эдирди. Чүнки, «...көһнә капитализм чәмиййәтинин дәйишдирилмәси илә бәрабәр коммунизм чәмиййәти ярадаҹаг ени нәслләрин тә'лими, тәрбийәси вә тәһсили көһнә ола билмәз»[2]ди.

Ана дилиндә ени совет мәктәбләри ачмаг үчүн бир сыра мүһүм тәдбирләр гәбул этмәк вә бу тәдбирләри вахтында һәята кечирмәк лазым кәлирди. Һәр шейдән әввәл, ачылаҹаг ени мәктәбләрин әсас гурулуш принсипләрини, мүндәриҹә вә тәшкили гайдаларыны, үмуми шәкилдә дә олса, мүәййәнләшдирмәк лазым иди. Бу вә бу кими халг маарифи мәсәләләринин һәлл этмәк үчүн дәрһал Азәрбайҹан ССР Халг Маариф Комиссарлығы ярадылды, бир нечә күнүн мүддәтиндә исә гәзаларда гәза халг маариф шө'бәләри тәшкил эдилди. Халг маариф комиссары вәзифәсинә Азәрбайҹан Коммунист партиясынын көркәмли үзвү Дадаш Бунядзадә, (1888—1938), мүавини вәзифәсинә исә Н.Н. Колесникова йолдаш тә'йин эдилди. Халг маариф органлары, Коммунист партиясынын көстәришләринә әсасән тәшкил олундуглары илк күндән тә'хирәсалынмаз маариф мәсәләләринин һәллинә киришдиләр.

[1] «Коммунист» гәзети (русҹа), № 140, 18 октябр 1920.
[2] В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 31, сәһ. 283, Азәркашр.

О чүмләдән халг маарифинин ени әсаслар үзәриндә тәшкилини вә инкишафыны тә'мин вә тәнзим этмәк мәгсәдилә бир сыра мүһүм дөвләт сәнәдләри һазырлайыб э'лан этдиләр.

1920-ҹи ил май айынын 12-дә «Көһнә орта вә ибтидаи мәктәб типләрини политехник мәктәбләрлә әвәз этмәк» һаггында, май айынын 15-дә «Вичдан азадлығы һаггында» һөкумәт декретләри э'лан эдилди. Май айынын 26-да исә «Азәрбайҹан Совет Сосялист Республикасы вәһид әмәк мәктәбләринин Әсаснамәси» гәбул олунду. Бу әсаснамә вә декретләр тә'лимин мәктәбләрдә ана дилиндә вә пулсуз олачағыны, мәктәб гапыларынын зәһмәткеш ушагларынын үзүнә ачыг олачағыны, мәктәбләрин мәсчид вә килсәләрин тә'сириндән хилас эдилдикләрини, һәмчинин ачылаҹаг ени мәктәб типләрини кениш халг күтләләри үзүнә ачыг олачағыны э'лан этди.

Бунлардан әлавә, 1920/21-ҹи дәрс илиндә ачылаҹаг ени мәктәбләрин тәдрис планлары, оғлан вә гызларын мүмкүн олан ерләрдә бирликдә тәһсил алмалары, мәктәбләрә гәбул гайдалары, мәктәбләрин идарә эдилмәси вә с. даир бир сыра мүһүм мәктәб сәнәдләри гәбул эдилди вә Халг Маариф Комиссарлығы тәрәфиндән ерләрә көндәрилди.

Гардаш Совет Русиясы халг маариф органларынын тәчрүбәсиндән истифадә этмәк йолу илә гыса мүддәт ичәрисиндә һазырланыб ерләрә көндәрилән бу сәнәдләр, ени совет мәктәбләринин типләрини, мәзмун вә принсипини, тәшкилат мәсәләләрини, әсас э'тибарилә, айдынлашдырды.

Халг Маариф Комиссарлығы гаршысында көһнә мәктәбләрин шәбәкәсини нәзәрдән кечирмәк, ени совет мәктәбләринин шәбәкәсини тәртиб этмәк, мүсават «һөкумәти» заманы бағланан мәктәбләрин ериндә ени мәктәбләр ачмаг үчүн һазырлыг ишләри көрмәк, дағылмыш вә хараб эдилмиш мәктәб биналарыны вә мәктәб аваданлығыны истифадә эдиләҹәк һала салмаг, мәктәбләри дәрс китаблары вә тә'лим ләвазиматы илә тәчһиз этмәк кими мүһүм вәзифәләр дурурду.

Ени совет мәктәбләринин тәшкили үчүн ән мүһүм тәдбирләрдән бири — бу мәктәбләри лазыми мүәллим кадрлары илә тә'мин этмәк иди. Бу мәгсәд үчүн көһнә мәктәбләрин мүәллим кадрларыны ишә ҹәлб этмәк, ана дилиндә дәрс демәйи бачаран ени мүәллимләр дәстәси һазырламаг, бу мүәллимләри Совет һөкумәтинин сиясәтилә, ачылаҹаг ени совет мәктәбләринин мәгсәд вә вәзифәләрилә, мәзмун вә иш системилә таныш этмәк, бир сөзлә, бу мүәллимләри совет руһунда тәрбийә этмәк республиканын партия вә һөкумәт тәшкилатларынын тәхирәсалынмаз тәдбирләриндән һесаб олунурду.

Бу тәдбирләр мүхтәлиф шәкилдә һәята кечирилирди. Бир тәрәфдән, республика гәзетләриндә мәгаләләр язылыр, фәһләкәндли һөкумәтинин сиясәти, о чүмләдән халг маарифи саһәсиндәки сиясәти, әмәк мәктәбләринин мәгсәди вә вәзифәләри шәрһ эдилирди, о бири тәрәфдән, мүәллимләрә мүрачиәтнамәләр дәрҹ

эдилир, онларын конфранс вә гурултайлары чағырылыр, мүәллимләр үчүн гыса мүддәтли педагожи курслар ачылыр». Мүәллимләри еки мәктәб гуручулуғу ишләринә сә'ә́лә́ә́ кириш мәсәлә чағыран һәмин мүрачиәтнамәләрин биринҹи дейирдиләр: «Азәрбайҹанда бөйүк һадисәләр баш вермишдир. Кечмиш мүсәбат «һөкүмәти» ғыхылмыш вә ерәрдә Азәрбайҹан Совет Сосиалист Республикасы һөкүмәти гурулмушдур. Бу һөкумәт, мүәллимләри интизамлы олмаға, күчлү әмәк сәрф этмәә чағырыр. Мүәллим, маариф саһәсиндә инкишаф гүввә илә ишләмәли, мүстәгил Азәрбайҹанын азад вәтәндашларыны охудуб тәрбиә этмәли... еки азад мәктәб гурмалыдыр»[1].

1920-ҹи ил, июн айынын 16-да Бакы шәһәриндә азәрбайҹанлы мүәллимләрин, июлун 29-да бүтүн Бакы шәһәри мүәллимләринин конфрансы, августун 2-дә Кәнҹә шәһәриндә 5 гәза (Кәнҹә, Газах, Шамхор, Тавус вә Чаваншир) мүәллимләринин гурултайы кечирилди. Мүәллимләрин белә ғыынчаглары ә́ә́ айларында республиканын башга гәзаларында да апарылырды. Һәмин ғыынчаглар да Халг Маариф Комиссарлығынын рәһбәр ишчиләри гаршысында дәрс илинин вәзифәләри вә вәһид әмәк мәктәбләринин иш системи мүәллимләри ташыш эдирдиләр.

Еки совет гурулушунун бир һагигәт олдуғуну, онун гаршыя гойдуғу вәзифәләрин әсл халг мәнафеиндән доғдуғуну баша дүшән фәһлә-кәндли һөкүмәтинә садәгәтлә хидмәт этмәә һазыр олан габагчыл мүәллимләр өз чыхышларында вә гәрарларында халг маарифинин ә́ә́ксәлиши уғрунда вар гүввәләрилә чалышачагларына сөз верирдиләр. Мәсәлән, гочаман мүәллим Маһмудбәй Маһмудбәйовун садәрәти алтында Бакы шәһәри азәрбайҹанлы мүәллимләринин ғыынчағы чыхардығы гәрарда: «Ишимизи садәгәтлә еринә етирмәлийик, еки сосиалист вәһид әмәк мәктәби гурмаг тәләбләриндән доған вә ҹәрримизә дүшән мүәллимлик вәзифәләрини доғрултмаға чидди чәһд көстәрмәлийик»[2] — дейирди.

Сентябр айынын 19-да (1920) Бакы шәһәриндә маариф вә сосиалист мәдәнийәти ишчиләринин Биринҹи Үмум Азәрбайҹан гурултайы ачылды. Һәмин гурултайда әсас мәсәлә зиялылары маариф вә мәдәнийәт очаглары әтрафында сәфәрбәр этмәкдән ибарәт иди. Гурултайы ачаркән, машһур бәстәкар Мүслүм Магамаев (1885—1937) кечмишин авамлыг вә чаһаләтиндән, инди бунлара гаршы кәскин мүбаризә апармағын вахты чатдығындан данышараг дейирди ки, инди биз бу чәбһәә ики-үч гат гүввә илә, авамлыға гәлиб кәлмәйимизә мөһкәм инамла әлмин ишығыны бизә әзиз олан пролетар күтләләри арасында ә́ә́маға кедирик.

Һәмин гурултайда Н. Нәриманов чари сиясәтә дair мә'рузә этди вә мүәллимләрин фәһлә-кәндли һөкүмәти шәраитиндәки вәзифәләриндән бәһс эдәрәк, көстәрди ки, еки гурулушда «мәктәб дә еки олмалыдыр, тә'лим вә тәрбиә үсуллары да еникләшдирилмәлидир». Н.Нәриманов ону да гейд эдирди ки, «бу мүһүм вәзифәнин һәллиндә бизә, Совет Русиясынын үчилин тәчрүбәси көмәк эдәчәкдир»[1].

Гурултайын нәтиҹәләри Азәрбайҹан халгынын бөйүк хиласкары, Совет дөвләтинин баниси В.И. Ленинә көндәрилән телеграмда даһи рәһбәри үрәкдән тәбрик эдирдиләр; чыхардығлары гәрарда исә Совет Азәрбайҹаныны мөһкәмләндирмәк үчүн вар гүввәләрилә чалышачагларына гәт'и сөз верирдиләр.

Мә'лум олдуғу кими, В.И. Ленин о заманкы чыхыш вә нитгләриндә совет мүәллимләри гаршысында сиясәт әһәмийәти олан бөйүк вәзифәләр гоюрду. В.И. Ленин дейирди ки, мүәллимләр, өзләрини педагожи фәалийәтләрилә мәһдудландырмамалыдырлар, онлар мүбариз әәмәткешләр күтләсилә бирләшмәлидирләр. «Еки педагожиканын вәзифәси — мүәллимлик фәалийәтини чә'мийәтин сосиалистчәсинә тәшкили илә әлагәләндирмәкдән ибарәтдир»[2].

Совет Азәрбайҹанында да мүәллимләрин фәалийәтинин һәмин бу мүһүм вәзифәнин һәллинә йөнәлтмәк лазым иди. Бу мәгсәд үчүн дә онлары буржуа мәфкурәсинин тә'сириндән азад этмәк, совет руһунда еидән тәрбиә этмәк лазым иди. Белә бир вәзифәнин һәлли нә гәдәр чох вахт истәсә дә, тә'хирә салына билмәзди.

РСФСР-дә олдуғу кими, Азәрбайҹанда да мүәллимләр, Совет һөкүмәти тәрафинә бирдән кечмәдиләр. Кечмиш гурулушда тәрбиә алдыгларындан, онларын бир гисми Совет һөкүмәтинин мөһкәмлийинә һәлә инанмырды, икинҹи бир гисми исә, һөкүмәтин фәһлә-кәндли әлинә кечмәсиндән нарази олараг, ачыгдан-ачыға ишдән боюн гачырырды. Бә'зиләри дә әтрафларында баш верән сиясәт һадисәләрә лагейд бахыр, маһ мааш алмаг хатириня ишләйирдиләр. 1920-ҹи ил сентябрын 24-дә Бакы шәһәри мүсәлман зиялыларынын митингиндә чыхыш эдән Н. Нәриманов зиялылары бу үчүн группаҹдырыр, онлары совет ишинә чәлб этмәк үчүн бу үчүн әһвали-руһийәләрлә, хүсусән, милләтчилик мейлләринә гаршы кәскин мүбаризә апармаг лазым кәлдийини өрәли сүрүрдү. Н. Нәриманов «милли һиссләрдән» дәм вуран зиялылары кәскин тәнгид эдәрәк, көстәрирди ки, онлар милләт мәсәләсиндә чох ғыылырлар вә баша дүшө билмирләр ки, милләтләрин истиглалы гочулар вә алверчиләр дейил, фәһлә вә кәндлиләрдир. Азәрбайҹан зиялыларынын бейнәлмиләлчилик руһунда, рус зиялылары илә гардашлыг руһунда тәрбиә эдилмәсинә Н.Нәриманов сиясәт әһәмийәт верирди. О, зиялылара мүрачиәт эдәрәк, дейирди ки, Азәрбайҹанда коммунизм идеяларынын тәнтәнәси зиялыларын совет гурулушунда виҹданла чалышмасындан, зиялыларла фәһлә-кәндлиләрин әлбир чалышмасындан асылыдыр[3].

---

[1] «Коммунист» гәзети (русҹа), № 31, 9 июн 1920.
[2] Бах: «Коммунист» гәзети (русҹа), № 31, 9 июн 1920.

[1] «Коммунист» гәзети (русҹа), № 120, 21 сентябр 1920.
[2] В. И. Ленин, Әсәрләри, ҹ. 27, сәһ. 462, Азәрнәшр.
[3] «Коммунист» гәзети (русҹа), № 125, 30 сентябр 1920.

Маариф ишчиләрини ишә чәлб этмәк мәгсәдилә Азәрбайчан Һәрби-Ингилаб Комитәси онларын сәфәрбәрлийә алынмасына вә ихтисаслары үзрә вәзифәйә тә'йин эдилмәсинә даир декрет вермишди. Бүтүн бу тәдбирләр, шүбһәсиз, мүәллимләрин вә үмумиййәтлә зиялыларын тәрәддүд эдән һиссәсини Совет һөкумәтинә, һәмчинин совет мәктәбләринә олан мүнасибәтләрини һәртәрәфли дүшүнмәйә, даһа дүзкүн хәтти-һәрәкәт көтүрмәйә вадар эдирди.

Бүтүн бу тәдбирләр көһнә мүәллимләрин ени мәктәб гуручулуғуна чәлб олунмаларына хейли көмәк этди. Мүәллимләрин әһвали-руһиййәләри кетдикчә дәйишир вә сағламлашырды. Онлар мәктәб гурулушунда гәбул эдилмәкдә олан илк тәдбирләрдә Совет һөкумәтинә кетдикчә даһа фәал көмәк этмәйә башлайырдылар. Вәзифә—бу мүәллимләри халг маарифинә даир декретләр вә сәнәдләрлә, ваһид әмәк мәктәбинин иш гайдалары илә таныш этмәкдән, кенишләнән мәктәбләр шәбәкәсини тә'мин этмәк үчүн ана дилиндә дәрс вермәйә габил ени мүәллимләр дәстәси һазырламагдан ибарәт иди.

Азәрбайчан ССР Халг Маариф Комиссарлығы мәктәбләр шө'бәси рәисинин мүавини мәшһур педагог Азад Әмировун (1938-чи илдә өлмүшдүр) ХМК коллекиясына тәгдим этдийи 1920-чи ил 5 июн тарихли язылы мә'рузәдә дейилирди: «Ени дәрс илиндән э'тибарән мәктәбләримизин сайы хейли артачағындан вә мәктәб типинин дәйишәчәйиндән биз, ени халг мүәллимләри кадрлары һазырламаг вә мөвчуд олан мүәллимләрин дә билийини әмәк мәктәбләринин принсип вә програмларына уйғун олараг кенишләндирмәк зәрурийәти гаршысындайыг. Мүәллимләрин һазырлығы артырылмазса, онлар әмәк мәктәбләринин ишләриндә ачизлик көстәрәчәкләр, мәктәбләримиз дә индийә гәдәр олдуғу кими, натамам вәзиййәтдә галачагдыр»[1].

Бу мүһүм дөвләт мәсәләси Халг Маариф Комиссарлығы коллекиясында мүзакирә эдилди. Орада чыхарылан гәрара әсасән, көһнә мүәллимләри ени совет мәктәбләринин вәзифәләри вә иш үсуллары илә әтрафлы сурәтдә таныш этмәк, тәһсилли вәтәндашлардан ени мүәллим кадрлары һазырламаг мәгсәдилә республиканын 9 мәнтәгәсиндә (Бакы, Шамахы, Шуша, Гусар, Гарякин вә с.) 1920-чи илин июл-август айларында гыса мүддәтли педагожи курслар ачылды вә бу курслара 1096 нәфәр мүдавим чәлб эдилди.

Бу тәдбирләрлә янашы, артачаг мәктәб шәбәкәсини кәләчәкдә кәнч мүәллим кадрлары илә әсаслы сурәтдә тә'мин этмәк үчүн дарүлмүәллимләрин тәшкилинә башланды. Мүәллимләрин вә халг маарифи органлары ишчиләринин методик һазырлыгларыны кенишләндирмәк үчүн педагожи журналлар нәшр эдилмәйә башлады вә с.

Гейд этмәк лазымдыр ки, бүтүн бу гәбул эдилмиш илк тәдбирләр, мүсаватчылардан ирс галан, олдугча чәтин вәзиййәт шәраитиндә апарылырды. Өз тәбиәти э'тибарилә яхшы вә ишыглы биналар тәләб эдән мәктәбләр көһнә гурулушдан галмыш чоху учуг, пәнчәрәсиз вә гапысыз, ади мәктәб аваданлығындан мәһрум олан биналарда ерләшмәли идиләр.

Өз мәгсәд вә мәзмунуна көрә дәрин һазырлыглы мүәллимләр тәләб эдән ени мәктәбләр, чох ерләрдә кифайәт дәрәчәдә элми вә методик һазырлығы олмаян, көһнә әһвали-руһиййәдә олан мүәллимләрә тапшырылмалы олурду.

Дәрс китабларынын идеоложи вә дил чәһәтдән ярамазлығы, язы вәсаитинин гытлығы вә с. чәтинлийи даһа да артырырды. Һәлә мүсәлман руһаниләринин вә мүәллимләр арасында олан дүшмән үнсүрләрин әксингилабчы тәблиғатларыны вә көстәрдикләри мүтавимәти дә дедикләримизә әлавә этсәк, о илк күнләрин чәтинликләринин мәнзәрәси даһа айдын олар.

Белә бир шәраитдә, һәмчинин халг тәсәррүфатынын позулмуш олдуғу бир шәраитдә Совет һөкумәти зәһмәткешләрин көмәйилә вә бөйүк вәсаит сәрф этмәкдә һәмин чәтинликләрин гаршысыны алмаға, дәрс илини вахтында башламаға чалышырды.

Ени мәктәбләрин тәшкилиндә Совет Русиясынын Азәрбайчана көстәрдийи гардашлыг көмәйини айрыча гейд этмәлийик. Мәһз бу көмәйи нәзәрдә сахлаяраг Н. Колесникова язырды: «Бурада, Азәрбайчанда бизә ени йоллар ахтармаг лазым дейил, пролетар диктатурасы илә әлагәдар олараг бизим дә гаршымызда Совет Русиясында олан вәзифәләр дурур, коммунист идеалы илә әлагәдар олараг мәгсәдимиз дә эйиндир. Бизә милли һәят вә игтисади шәраитләри һесаба алмаг, Совет Русиясынын тәчрүбәләриндән истифадә этмәк вә үч ил әрзиндә кифайәт дәрәчәдә айдынлашмыш олан йол илә кетмәк лазымдыр»[1].

Һәгигәтән Азәрбайчанда ени әмәк мәктәбләринин тәшкили үчүн лазым олан ганунлар, низамнамәләр вә тә'лиматлар Совет Русиясынын тәчрүбәләриндән истифадә этмәк йолу илә гыса мүддәт ичәрисиндә һазырланды. Һәмин тәчрүбә һәм дә ени тәдрис планлары тәртиб этмәк, ени програмлар вә дәрс китаблары яратмаг үчүн ярадылмыш комиссионларын ишләриндә, көһнә мүәллим кадрлары арасында иш апармаг вә ени мүәллимләр дәстәси һазырламагда, көһнә, бүрократлашмыш маариф системи әвәзинә ени халг маарифи системи гурмагда, ени мәктәб типләрини мүәййән этмәкдә дә бизә көмәк этди.

Коммунист партиясы вә Совет һөкумәтинин һәята кечирдикләри илк гәт'и тәдбирләрин сайәсиндә зәһмәткеш халгын, әләчә дә Русия халг маариф органларынын гардашлыг көмәйи нәтичәсиндә 1920-чи ил октябр айынын 1-дә Азәрбайчанда биринчи совет дәрс или башланды.

Хүсуси гейд олунмалыдыр ки, көрүлән илк тәдбирләрин нәтичәсиндә мәктәб шәбәкәси 1914/15-чи дәрс илиндә олдуғу сәвий-

---

[1] Азәрб. ССР Маариф Назирлийи архиви, коллекия фонду, 1920, иш 2, вәр. 70.

[1] «Народное просвещение» журналы № 2, сәһ. 17, 1920, Азәрб. ССР ХМК органы.

йәйә галдырылды, шакирдларин мигдары исә зәһмәткеш ушагларынын һесабына хейли артды. 74 922 шакирди олан 937 ибтидаи мәктәбин ана дилиндә, совет әмәк мәктәби кими ишә башламасы дедикләримизин чанлы мисалыдыр.

Беләликлә, буржуа-мүлкәдар зүлмүндән азад олан Азәрбайчан халгынын совет халглары анләсиндә сияси, игтисади вә мәдәни йүксәлиши уғрунда башланан нәһәнк мүбаризә шәраитиндә ени совет мәктәбләри яратмаг уғрунда апарылан мүбаризә кенишләнирди.

Әсрләр бою ана дилиндә мәктәб һәсрәтиндә олан Азәрбайчан халгы Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын гәләбәси нәтичәсиндә өз доғма дилиндә ушагларыны охутмаға башлады.

Кәнч Совет дөвләтинин маариф саһәсиндә ән мүһүм вәзифәләриндән бири, еничә тәшкил эдилмиш мәктәбләри мөһкәмләндириб инкишаф этдирмәкдән ибарәт иди. Бу мәгсәдлә, ярадылмыш олан ени совет мәктәбләри үчүн даһа мүкәммәл тәдрис планлары вә тәдрис програмлары тәртиб этмәк, ана дилиндә ени дәрс китаблары чап этмәк лазым иди. Һәмчинин ени мәктәбләрин мәгсәдләринә уйғун тә'лим-тәрбийә үсуллары сечмәк, мүәллим кадрлары етишдирмәк, көһнә мүәллимләри идея-сияси чәһәтдән енидән тәрбийә этмәк, онлары ени тә'лим-тәрбийә үсуллары илә силаһландырмаг күнүн ән вачиб мәсәләләри кими ирәли сүрүлмүшдү. Әләчә дә, зәһмәткешләрин артан тәләбатыны өдәмәк үчүн мәктәб шәбәкәсини кенишләндирмәк, мәктәбләрин мадди базасыны күчләндирмәк тәләб олунурду.

Бу мәсәләләри мүвәффәгиййәтлә һәлл этмәк үчүн, күлли мигдарда малиййә вәсаити сәрф этмәкдән әлавә, кәнч нәслин коммунист тәрбийәси һаггында марксизм-ленинизм идеяларыны күтләләр арасында яймаг, совет республикасынын әмәк мәктәбләри гурмаг ишиндәки тәчрүбәләриндән кениш истифадә этмәк, Русияда доған вә инкишаф этмәкдә олан ени педагожи фикирләри Азәрбайчан мүәллимләри арасында яймаг лазым иди. Бүтүн бу мәсәләләрин һәлли, һәмчинин көһнә педагожи ирсдән тәнгиди сурәтдә истифадә этмәк, ени мәктәб гуручулуғуна мане олан синфи дүшмәнлә, көһнә мәктәбләрин, хүсусән моллахана вә мәдрәсәләрин ени тә'лим-тәрбийә системинә мане олан галыглары илә мүбаризә апармаг зәрурийәтини ирәли сүрүрдү. Маариф органлары вә мүәллимләрин фәалиййәти, халг тәсәррүфатынын бәрпасы дөврүндә мәһз бу мүһүм мәсәләләрин һәллинә истигамәтләндирилмишди.

Бу мәсәләләри бир-бир көздән кечирәк.

2. **Халг тәсәррүфатынын бәрпасы дөврүндә мәктәбин әсас вәзифәләри.** Совет дөвләтинин мәктәб сиясәтини, мәктәбләр гаршысында гойдуғу мәгсәд вә вәзифәләри мүәййәнләшдирмәк вә әһали арасында яймағын әһәмиййәти бөйүк иди. Бу васитә илә мүәллимләрин фәалиййәтини тә'лим-тәрбийә ишләриндә дүзкүн истигамәтә йөнәлтмәк, зәһмәткеш күтләләрин ушагларыны тәһсилә, өзләрини исә ени мәктәб гуручулуғу ишләринә чәлб этмәк оларды.

Ени совет мәктәбләринин әсас вәзифәләри В.И. Ленинин көстәришләри, Коммунист партиясынын програмы илә мүәййән эдилмишди.

В.И. Ленин Октябр ингилабынын биринчи илләриндә халг маарифи вә кәнчләрин тәрбийәсинә даир сөйләдийи тарихи нитгләриндә совет мәктәбинин гаршысында дуран вәзифәләри кениш бир сурәтдә вә дөнә-дөнә изаһ эдирди.

В.И. Ленин, һәр шейдән әввәл, мәктәбләрин синфи-сияси вәзифәсини нәзәрә чарпдырырды.

Һәлә 1918-чи илдә, мәктәбин сиясәтдән харичдә олуб, айры-айры синифләрә дейил, бүтүн чәмиййәтә хидмәт көстәрдийини иддиа эдән буржуа ринкарлығыны ифша эдәрәк, В. И. Ленин дейирди ки: «... мәктәбин һәятдан кәнарда, сиясәтдән кәнарда дурмасы — ялан вә ринкарлыгдыр»[1]. Совет гурулушу шәраитиндә исә о, мәктәбин коммунизм гуручулуғу вәзифәләринә, Совет дөвләтинин тәрбийә вә тәһсил саһәсиндәки сиясәтинә хидмәт эдәчәйини көстәрирди. В.И. Ленинин бу фикри, лайиһәсини тәртиб этдийи вә Коммунист партиясынын VIII гурултайында (1919) гәбул эдилән партия програмында ашағыдакы шәкилдә ифадә олунмушдур: «Халг маарифи саһәсиндә РКП мәктәби буржуазиянын синфи һөкмранлығы аләтиндән чәмиййәтин синифләрә бөлүнмәсини тамамилә мәһв этмәк аләтинә, чәмиййәтин коммунистчәсинә енидән гурулмасы аләтинә чевирмәк үчүн 1917-чи ил Октябр ингилабындан э'тибарән башланмыш олан иши ахыра чатдырмағы өз гаршысына вәзифә гоюр»[2].

Програм әләчә дә гейд эдирди ки, пролетар диктатурасы дөврүндә мәктәб нәинки коммунизм принсипләрини һәята кечирмәлидир, о, һәмчинин зәһмәткеш күтләләрин ярымпролетар вә гейри-пролетар тәбәгәләри ичәрисиндә пролетариатын идея, тәшкилат, тәрбийә тә'сирини дә яймагла «коммунизми гәт'и сурәтдә гура биләчәк бир нәсл тәрбийә этмәк» мәгсәдини гаршыя гоюр.

Коммунист партиясы тәрәфиндән совет мәктәбләринин гаршысында гоюлан бу үмуми сияси вәзифә инкишафымызын айры-айры мәрһәләләриндә дөврүн сияси, игтисади вә мәдәни вәзифәләриндән асылы олараг, конкрет шәкилләрдә ифадә олунмушдур. Халг тәсәррүфатынын бәрпасы илләриндә дә мәктәбләримизин вәзифәләри, бу дөврдә Коммунист партиясы гаршысында дуран әсас вәзифәләрлә мүәййәнләшдирилирди.

Мәктәбдәнкәнар тәһсил мәсәләләринә һәср эдилмиш Үмум Русия мүшавирәсиндә (1920-чи ил) сөйләдийи нитгдә В.И. Ленин халг тәсәррүфатынын бәрпасы вәзифәләриндән бәһс эдәрәк көстәрирди ки, истәр сәнаени, истәрсә кәнд тәсәррүфатынын йүксәк техника вә электрикләшдирмә әсасында енидән гурулмасы йүксәк мәдәниййәт вә зәһмәткеш күтләләрдән тәһсилли олмағы тәләб

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 28, сәһ. 77, Азәрнәшр.

[2] Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, I һ., сәһ. 463, Азәрнәшр.

эдир. Комсомолун III гурултайында (1920-чи ил) сөйләдийи тарихи нитгиндә сәнае вә кәнд тәсәррүфатынын әлми әсаслар үзәриндә инкишаф этдириләчәйиндән даһа мүфәссәл данышараг В. И. Ленин кәнчләрә мүрачиәтлә дейирди: «Гаршынызда гуручулуг вәзифәси дурур вә сиз бу вәзифәни ялныз о һалда еринә етирә биләрсиниз ки, бүтүн мүасир билийә йийәләнмиш оласыныз...»

Бунунла әлагәдар мәктәбин әсас вәзифәси кәнч нәслә билик вермәкдән ибарәт олмалы иди. В.И. Ленин мәктәбин вәзифәсиндән бәһс эдәрәк дейирди: «Бизим мәктәб... кәнчләрә билик әсаслары вермәли, өзләринин коммунист бахышлары иратмасы үчүн билик вермәли, онлардан әлмли адамлар етишдирмәлидир». Тәкчә бу мәсәләни дейил, һәм дә политехник тә'лим мәсәләләринә даир ирәли сүрдүйү фикирләри дә В.И. Ленин өлкәнин игтисади йүксәлиши вәзифәләрилә бағлайырды.

Тәк билик вермәклә мәктәбин вәзифәси битмирди, о, һәм дә коммунизм чәмиййәтини гурмаг үчүн лазым олан әхлаги кейфиййәтләр дә тәрбийә этмәли иди. Владимир Илич мәктәбин бу вәзифәсини мүәййән эдәрәк дейирди: «Һазыркы кәнчләрин бүтүн тәрбийә, тәһсил вә тә'лим иши онларда коммунист әхлагыны тәрбийә этмәкдән ибарәт олмалыдыр»[1]. Коммунист әхлагынын әсасыны исә коммунизм уғрунда мүбаризә апармаг тәшкил этдийини гейд эдирди.

Партия програмы мәктәбин әмәли вәзифәләрини мүәййән эдәркән һәм дә көстәрирди ки, мәктәбин гаршысында 17 яшына гәдәр бүтүн оғлан вә гызлар үчүн пулсуз вә ичбари үмуми вә политехники тәһсили һәята кечирмәк кими мүһүм вәзифә дурур.

В.И. Ленин һеч дә мәктәбин вәзифәләрини өлкәнин тәкчә игтисади йүксәлишилә бағламырды. Коммунист партиясы, В.И. Ленин мәктәбин гаршысына даһа кениш вәзифәләр, — коммунизм чәмиййәтинин һәртәрәфли инкишаф этмиш үзвләрини һазырламаг, сосялизм чәмиййәтини гурмаг үчүн зәрури олан мәдәни ингилаби һәята кечирмәк вәзифәләрини гоюрду. В.И. Ленинин көстәришләриндән айдын олурду ки, игтисади йүксәлиш тәһсил вә мәдәниййәт тәләб этдийи кими, тәһсил вә мәдәниййәтин, о чүмләдән мәктәб гуручулуғунун инкишаф этмәси үчүн дә мадди зәмин ирадыр.

Мәдәниййәт вә тәһсилә йийәләнмәк чәһдләри зәһмәткешләрин кениш күтләләри арасында кетдикчә гүввәтләнирди. Русия Коммунист партиясынын XII конфрансы (1922 ил) көстәрирди ки, мәдәни тәләбатын белә артмасы вә билийә олан һәвәс ингилабын һазыркы дөврүнүн ән характерик әламәтидир. Конфрансын гәрарларында дейилирди ки: «Халгын сүр'әтлә артан мәдәни тәләбатыны вә халг ичәрисиндә билийә доғру оянмыш олан бөйүк һәвәси тә'мин этмәк үчүн партия өз тәрәфиндән мүмкүн олан һәр шейи этмәлидир»[2].

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 31, сәһ. 290—291, 296, Азәрнәшр.
[2] Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, I һ., сәһ. 745.

Кечмиш чәмиййәтдән ирс галан көһнә адәт вә вәрдишләрин, ән'әнә вә мөвһуматын совет гурулушу үчүн тәһлүкәли дүшмән олдуғу вә бу ән'әнә вә вәрдишләрин милйонларла зәһмәткеш күтләләри өз ләнчәсиндә сахладығы партияя мә'лум иди.

РКП-нин XIII гурултайынын (1924) екунлары һаггында сөйләдийи мә'рузәдә И.В. Сталин пролетар диктатурасы дөврүндә партиянын гаршысында дуран ән мүһүм вәзифәләрдән бәһс эдәрәк, дейирди: «... бу ән'әнә вә вәрдишләрә гаршы мүбаризә апармаг бүтүн иш саһәләриндә бунлары һөкмән арадан галдырмаг, нәһайәт, ени нәсилләри пролетар сосялизми руһунда тәрбийәләндирмәк — партиямызын гаршысында дуран нөвбәти вәзифәләрдир вә бу вәзифәләр еринә етирилмәдән сосялизмин гәләбәси мүмкүн дейилдир»[1].

Айдын иди ки, бу шәрәфли вәзифәләри һәята кечирмәк үчүн совет мәктәби мүһүм рол ойнамалы иди.

Бу тарихи көстәришләр еничә тәшкил эдилмиш Азәрбайчан совет мәктәбинин дә гаршысында дуран әсас вәзифәләри мүәййәнләшдирирди.

Совет һакимиййәтинин биринчи илләриндә Азәрбайчанда да халг тәсәррүфатыны кәндләрдә вә шәһәрләрдә бәрпа этмәк, хүсусән Бакы шәһәриндә нефт сәнаенин бәрпа этмәк үчүн зәрури игтисади тәсәррүфат тәдбирләри гәбул этмәк лазым иди. Бу игтисади тәсәррүфат вәзифәләринин һәлли кениш халг күтләләринин ени совет гуручулуғуна чәлб этмәк, әлагәдар ени кадрлар һазырламаг, зәһмәткешләрин мәдәни сәвиййәсини йүксәлтмәйи тәләб эдирди.

Бу мүһүм вәзифәләрин Азәрбайчан шәрантиндә һәлли, мә'лум сәбәбләрдән даһа бөйүк чәтинликләрә раст кәлирди.

Бөйүк Октябр Сосялист ингилабындан сонра Коммунист партиясы сабиг учгарларын халгларына, о чүмләдән дә Азәрбайчан халгына сияси, игтисади вә мәдәни йүксәлишин тә'мини мәгсәдилә хүсуси гайғы көстәрирди.

Керидә галмыш милләтләрә һәртәрәфли көмәк этмәк зәрурийәтини ирәли сүрмәклә В.И. Ленин язырды ки, милли һиссийята гаршы хүсусилә эһтиятлы олмаг вә милләтләрин ишдә бәрабәрлийини гайғы илә тә'мин этмәк лазымдыр, белә ки, көһнә Русияда олан «бүтүн милләтләрин Совет республикаларынын көнүллү вә ән сых иттифагы әлдә эдилмиш олсун». Ленин һәм дә тәләб эдирди ки, «һәр бир милләтин фәһләләринин вә кәндлиләринин орта әср гайдалары вә буржуа зүлмү әлейһинә мүбаризәдә мүстәгил тәшкил олунмасына вә маарифләнмәсинә ярдым этмәклә, һабелә кечмишдә зүлм алтында олан вә я бәрабәр һүгуглу олмаян милләтләрин дил вә әдәбийятынын инкишафына ярдым этмәклә зәиф вә керидә галмыш милләтләрә көмәйи күчләндирмәк лазымдыр»[2].

[1] И. В. Сталин, Әсәрләри, ч. 6, сәһ. 273, Азәрнәшр.
[2] В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 29, сәһ. 102.

Мәһз В.И. Ленинин көстәришләринә әсасланмагла РКП X гурултайы (1921) «Милли мәсәлә партиянын нөвбәти вәзифәләри һаггында» гәбул этдији гатнамәдә гейд едирди ки, буржуазия вә мүлкдарларын ијнкылабы вә Совет һакимијјәтинин учгарларда да әлан едилдији индики заманда партиянын вәзифәси, тәрәгги етмиш олан мәркәзи Русијә чатмагла рус олмајан халгларын зәһмәткеш күтләләринә јардым етмәкдир. Онлара милли мәишәт шәраитинә ујғун формаларда Совет дөвләти јарадыб мөһкәмләндирмәкдә ерли әһалинин мәишәт вә психологијасына балад олан ерли адамлардан ана дилиндә мәһкәмә, тәсәррүфат, һакимијјәт органлары јарадыб онлары мөһкәмләндирмәкдә көмәк этмәк партија органларына бир вәзифә кими тапшырылырды. Партија јардым этмәли иди ки, бу халглар өз ерләриндә мәтбуат, мәктәб вә с. мәдәни-маариф мүәссисәләринә јарадыб инкишаф этдирсинләр, тезликлә ерли әһалидән ихтисаслы фәһлә кадрлары вә бүтүн идарә саһәләри үчүн, биринчи нөвбәдә маариф саһәси үчүн совет-партија ишчиси кадрлары һазырламагдан өтрү ана дилиндә (биринчи нөвбәдә гырғызлар, башгырдлар, азәрбајчанлылар вә с. үчүн) «һәм үмуми тәһсил, һәм дә сәнәт-техника характерли кениш курслар вә мәктәбләр шәбәкәси јарадыб инкишаф этдирсинләр»[1].

РКП-нин XII гурултајы исә (1923-чү ил) назәрә чарпдырырды ки, бу тарихи вәзифә, јә'ни Иттифагын керидә галмыш халгларыны тәсәррүфат вә мәдәнијјәт чәһәтчә ирәлиләтмә вәзифәси анчаг «һәмин халгларда рус пролетариаты тәрәфиндән узун мүддәт вә һагиги јардым көстәрилмәси јолу илә» еринә етирилә биләр. Бу мүһүм вәзифәнин еринә етирилмәси һәм дә кениш зәһмәткеш күтләләрин, зәһмәткеш зијалыларын, хүсусән мүәллимләрин сәфәрбәр едилмәсини тәләб едирди. Мәһз бу мәгсәд үчүн дә Совет дөвләтинин мәктәб сијасәтини, совет мәктәбләринин әсас вәзифәләрини онлара өјрәтмәк вә шәрһ этмәк лазым иди.

Ени совет мәктәбләри нә чүр олмалыдыр, онларын әмәли вәзифәләри нәдән ибарәт олачаг, бу мәктәбләр көһнә мәктәбләрдән нә илә фәргланәчәк, ени мәктәбләр өз ишләринин нә чүр тәшкил этмәлидир, кәнчләрә нә чүр һазырлыг верилмәлидир вә с. мүһүм суаллар республиканын бүтүн маарифчиләринин дәриндән марагландырырды. Бу суаллар рәсми мәктәб сәнәдләриндә, гисмән дә педагожи журналлар вә республика гәзетләринин сәһифәләриндә ишыгландырылыр, бу барәдә мәтбуатда вә мүәллимләр конфрансында мүзакиләләр ачылырды.

Демәлијик ки, бу мәсәләләрин мүзакирәсиндә чох сағлам вә дүзкүн мүлаһизәләрлә јанашы олараг, долашыг вә јанлыш фикирләрә дә, һәтта буржуа педагожи фикри руһунда тәһрифләрә дә раст көлмәк олурду.

Республикада халг маарифинин габағчыл нүмајәндәләри коммунист тәрбијәси һаггында Ленин назәријјәсинә истинад

[1] Сов.ИКП гурултајлары, конфранслары вә МК пленумларынын гатнамә вә гәрарлары, I һ., сәһ. 618.

едәрәк, ени совет мәктәбләринин синфи-сијаси вәзифәләрини вә-зәрә чарпдырырдылар.

Маариф вә сосиалист мәдәнијјәти ишчиләринин I Үмум Азәрбајчан гурултајында сөјләдији мә'рузәдә Н.Н. Колесникова һәмин мәсәләјә даир дејирди: «Маариф сијасәтдән узагда ола биламәз, чүнки халг маарифинин әлә бир инкишаф дөврү олмамышдыр ки, орада мәктәб сијасәтлә бағлы олмасын»[1].

Азәрбајчанын машһур совет јазычысы М.С. Ордубади (1872-1950) «Синфи хәтти-һәрәкәт лазымдырмы?» адлы мәгаләсиндә дөвләтин халг маарифинә бурахдығы вәсаит һесабына әввәлчә јохсул ушагларын охутмаг тәләбини ирәли сүрәрәк, дејирди ки, әлимиздә олан јохманы јохсулларын богазына «еридиб онлары әлмсизлик вә чәһаләт өлүмүндән гуртармалыјыг»[2].

«Коммунист» гәзети (Азәрбајчан дилиндә) һәлә 1921-чи илдә редаксија мәгаләсиндә јазырды:

«Әкинчи күтләси бир дәфә јә'гин этсин ки, онун ән бөјүк гүвәси биликдир, онун сарсылмаз зәфәри билик илә тамам олуб кедәчәкдир». Гәзет кәндлиләри кәнд мәктәбләринә мадди јардым көстәрмәјә чағырмагла, «Әкинчиләримиз мүбаризә јолунун ән мүһүммүнү әлләриндән дүшүрмәк истәмирләрсә, кәндләрдәки мәктәбләрин давамына чалышмалыдырлар» — дејә јазырды.

Ени совет мәктәбләринин синфи-сијаси вәзифәләри рәсми мәктәб сәнәдләриндә дә гејд едилирди. Мәсәлән, 1922-чи илдә гәбул едилмиш мәктәб әсаснамәсиндә дејилирди ки, мәктәбләрин бүтүн тәһсил-тәрбијә ишләринин әсасына Бөјүк Октябр ингилабы тәрәфиндән ирәли сүрүлән идеја вә принсипләр гојулмалыдыр. Орта мәктәбләрин тә'лим-тәрбијә ишләринә аид бурахылан тә'лиматда исә бу мәктәбләр гаршысында фәһлә синфинин идеяларыны мәтанәтлә һәјата кечирән мөһкәм мүбаризләр, коммунизм чәмијјәтинин бачарыглы гуручуларыны етишдирмәк вәзифәси гојулурду.

Тә'лим-тәрбијә саһәсиндә пролетариатын синфи-һәрәкәт хәттини изләмәк тәләбләри, мәктәбләримиз гаршысында дуран синфи-сијаси вәзифәләр мәтбуатда кетдикчә даһа айдын вә даһа кениш шәрһ олунурду. Мәктәбләрин гаршысында тәкчә синфи мәгсәд дејил, һәм дә бүтүн тә'лим вә тәрбијә ишләринин леникизм әсасларында енидән гурулмасы мәсәләләринин дурдуғу көстәрилирди.

Бөјүк Октябр сосиалист ингилабынын он илликдә мүнасибәтилә В.И. Ленинә һәср этдији баш мәгаләсиндә «Ени мәктәб» журналы, мәктәбләримизин тамамилә ени истигамәтдә инкишаф этдијини гејд едәрәк јазырды ки, Ленин вә Коммунист партијасынын әмәлә кәтирдији Бөјүк Октябр ингилабы маариф системиндә шәклә вә дахилә бөјүк дәјишикликләр төрәтмишдир; бу дәјишикликләр тәкчә маариф системиндә дејил, һәм дә «тә'лим вә тәрбијә-

[1] «Коммунист» гәзети (русча), № 124, 29 сентябр 1920.
[2] «Коммунист» гәзети (Азәрбајчан дилиндә), № 156, 16 июн 1922.
[3] Еә орада, № 225, 16 нојабр 1921.

нин форма, систем, метод вә санрәсиндә ахтармалыйыг». Журнал сөзүнә давам әдәрәк көстәрирди ки, совет өлкәси тә'лим вә тәрбийә принсипләриндә тә гиб олунан мәгсәд ә'тибарилә дә буржуа өлкәсиндән айрылыр. Бурада тәрбийә зәһмәткешләрин, орада исә истисмарчыларын мәнфәәтини нәзәрә алыр, бурада тәрбийә бейнәлмиләлчилик, орада исә миллатчилик мәгсәдини күдүр, бурада сосиализм гурмаг, орада исә мәзлумлары артырмаг үчүн гейрәт әдилир. Бунун үчүндә, Ленин вә Коммунист партиясыны «иратдыгы бөйүк синси ингилабын фәхр әдиләчәйи әлми мүвәффәгиййәтләрдән ән бөйүйү олмаг үзрә биз тәрбийәдәки ени сосиализм гаиәсини көстәрә биларик... Бу гаиә тәрбийәдән өтрү ашағыдакы тә'рифи иратдм: тәрбийә сосиализм гурмаг мәләкәдә вә руһда инсанлар етишдирмәкдир»[1].

Айдын иди ки, мәктәбләримизин синфи-синси вәзифәләринин бу чүр ишыгландырылмасы, мүәллимләр күтләсинә ени мә'нәви гүввәләр верир, онлары руһландырырды.

Лакин бу мәсәлә әтрафында о заманлар республиканын педагожи мәтбуатында долашыг фикирләрин дә ер тутдуғуну гейд этмәлийик. О заманлар Халг Маариф Комиссарлығынын рәһбәр ишчиләриндән олан Ф. Рзабәйлинин «Кәнд әмәк мәктәби һаггында» адлы мәгаләсини бунә мисал көстәрмәк олар. Тә'лим вә тәрбийә принсипләринин өлкәнин игтисади вә синси гурулушундан асылы олдуғуну дүзкүн көстәрән Ф. Рзабәйли һаглы олараг язырды ки: «Әмәк сәлтәнәтинин гурулдуғу, һакимийәтин фәһлә-кәндли әлинә тапшырылдығы, коллектив ишә бөйүк бир саһә айрылдығы бир заманда биз, мәктәби мүтләг мәмләкәтин игтисади вә синси гурулушуну әкс әдәчәк бир күзкү кими алмалы вә әләчә дә гурмалыйыг».

Лакин дүз гойдуғу бу фикирдән Ф. Рзабәйли сонра яхлыш нәтичә чыхарараг язырды: «Мәктәбләрдә Песталосси, Наторп вә башга ичтиманийәтчи педагогларын тәрәфдары олдуғлары ичтиман тәрбийә идеяларыны, бүтүн мә'насы вә тәфәррүаты илә һәята тәтбиг этмалийик»[2]. Чыхардығы яхлыш нәтичәни дәринләшдирәрәк, о, Песталоссинин вә Наторпун ирәли сүрдүкләри кими «гейри-синфи», «үмумбәшәр» тәрбийә фикирләриндән мисаллар кәтирир вә онлары мәктәбләримиздә тәтбиг этмәйи лазым билирди. Сөз йох ки, бурада классик педагокикадан истифадә этмәйә тәшәббүс олунмушду. Лакин бу тәшәббүс яхлыш иди, чүнки классик педагокикадан тәнгидсиз истифадә этмәйә чалышмаг анчаг зәрәр верә биләрди. Унутмаг лазым дейилди ки, совет мәктәбләринин тәтбиг этмәйә башладыглары ичтиман тәрбийә, һеч дә Исвечрә педагогу Һ. Песталоссинин (1746—1827), хүсусән мүртәче алман педагогу Л. Наторпун (1854—1924) ирәли сүрдүкләри «үмумбәшәр» тәрбийә фикирләри дейил, марксизм педагожикасынын ирәли сүрдүйү вә пролетар синфинин мәнфәәтинә хидмәт әдән ичтиман тәрбийә иди.

Гейд этмәлийик ки, о заманлар педагожи мәтбуатда ени тәрбийанын мәгсәдләринин тамам яхлыш истигамәтдә шәрһ әдән мүртәче буржуа тә'рифләринә дә ер верилмишди. Мәсәлән, «әски тәдрис үсулу вә сон нәзәриййәләрә адлы бир мәгаләдә Абдулла бәй Азәрбәйли ачыгдан-ачыға язырды ки, мәктәб харичиндә олан һәят, тәбиәт «һәм мәктәб, һәм мүрәббі вә һәм дә мүәллимдир», ени педагокиканын тәрбийә мәгсәди «робинзонлар һазырламагдыр» йа'ни ушаг чанлы вә чансыз тәбиәтдә билаваситә тәмасда олараг, «никмәти вә һәяты тәбиәт мәктәбиндә өйрәнмәкдир...»[3].

Айдындыр ки, хырда буржуа «сәрбәст тәрбийә» нәзәриййәсиндән доған белә мүртәче фикирләр, совет мүәллимләринин анчаг кери чәкә биларди.

Совет педагожи фикри һәмин мүртәче фикирләрлә мүбаризә этмәк йолу илә Азәрбайчан мүәллимләринин арасында кетдикчә сүр'әтлә йайылырды вә бу да, ени мәктәбләрин никишаф этдирилмәси үчүн зәрури иди.

Бу мәгсәд үчүн, һәмчинин, Совет Русиясы мәктәбләринин ени тәчрүбәләринин дә республика мәтбуатында ишыгландырылмасы вазиф һесаб олунурду.

1924-чү илдә Азәрбайчан Халг Маариф Комиссарлығы «Ени мәктәб» адлы педагожи журналы нәшр этмәйә башлады. Һәмин журналын вәзифәләринин шәрһ әдән баш мәгаләдә язылырды: «Журналымызын саһифәләриндә, бир тәрәфдән, тә'лим вә тәрбийә саһәсиндә бөйүк педагожи гүввәләри чалышан шура Русиясынын маариф тәчрүбәләрини айдынлашдырачаг, дикәр тәрәфдән, үмумән Азәрбайчан мәктәбләринин вәзиййәтини вә онларын ишамасына лазым олан һәр шейи изаһ әдәчәйик»[1].

Шүбһәсиз, кәнч Азәрбайчан мүәллимлийинин бунә әһтиячы бөйүк иди. Мәһз бу әһтиячы һисс әдән о заманкы кәнч мүәллим, инди совет язычысы М. Рзагулузадә язырды: «Совет Русиясынын педагоглары вә рус мәктәбинин мүвәффәгиййәтләри дикәр республикалар үчүн бир өрнәк олмушдур. Гаршымызда Русия кими чох ирәли кәдәмиш вә бүтүн дүнйа мигйасында тәнинмиш мүтәхәссисләрә малик олан бир өрнәйин олмасы бизим үчүн бу йолда олан чәтинликләри асанлашдырмыш олур... Бу бизим үчүн бөйүк бир хошбәхтликдир»[2].

Кәнч Азәрбайчан мүәллимләринин арзуларына әмәл әдәрәк республиканын педагожи мәтбуаты вә биринчи нөвбәдә «Ени мәктәб» журналы совет мәктәбләринин тәчрүбәләрини ишыгландырырды. Бу мәгсәд үчүн көркәмли совет педагогу Н.К. Крупсканынын, мәшһур совет педагогу С.Т. Шатскинин (1878—1934) вә с.-ләринин мәктәб ишләринин мүһүм мәсәләләринә һәср

[1] «Ени мәктәб» журналы, № 9—10, сәһ. 7, 1927.
[2] Ени орада, № 3—4, сәһ. 28—29, 1927.

[1] «Ени мәктәб» журналы, № 3—4, сәһ. 123, 1924.
[2] Ени орада, № 1, сәһ. 4, 1924.
[3] Ени орада, № 3—4, сәһ. 6—7, 1926.

этдикләри мәгалә вә мә'рузәләри Азәрбайчан дилиндә тез-тез мәтбуатда чап эдилирди.

Совет мәктәбләринин синфи-сияси вә педагожи вәзифәләри, бу вәзифәләрин сосялизм гуручулуғу илә олан үзвү әлагәләринин мүәллимләр вә бүтүн зәһмәткешләр арасында шәрһ эдилмәси Азәрбайчанда ени совет мәктәбинин гурулуб мөһкәмләндирилмәси ишини асанлашдырырды. Кетдикчә айдын олурду ки, Азәрбайчан совет мәктәбләри кәнч нәслә, үмумиййәтлә тәһсил вермәйи дейил, «үмуми вә политехник» тәһсил вермәйи, онлары үмумиййәтлә биликли олмаг дейил, биликләрини халг тәсәррүфатынын бәрпасы вә енидән гурулмасына сәрф этмәйә габил шәхсләр кими етишдирмәйи гаршысына гоюр; онлара үмумиййәтлә әхлаг тәрбийәси дейил, коммунист әхлаги тәрбийәси вермәйи, онлардан «үмумбәшәр» мәнфәәтләринә дейил, зәһмәткешләрин мәнфәәтләринә хидмәт эдә билән мүбаризләр һазырламағы, онлардан, үмумиййәтлә һәртәрәфли инкишаф этмиш адамлар дейил, коммунист чәмиййәтинин һәртәрәфли инкишаф этмиш гуручуларыны етишдирмә, йи гаршысына гоюр.

3. Мәктәб системи. Республика гаршысында дуран әсас маариф мәсәләләриндән бири халг маариф системинин гурулмасы иди. Көһнә мәктәб системләрини рәдд этмәклә элә бир ени мәктәб системи гурмаг лазым кәлирди ки, о, совет гурулушунун тәләбләринә чаваб верә билсин.

О заманлар мүттәфиг республикаларын халг маариф системләри арасында бөйүк фәргләр вар иди. Совет Азәрбайчаны бә'зи чүз'и дәйишикликлә, РСФСР-ин халг маариф системини гәбул этмәйи мәгсәдә мүвафиг саймышды. Лакин о илләрдә мәктәб системи һаггында республика мәтбуатында мүхтәлиф фикирләр ирәли сүрүлүрдү. Бә'зиләри Азәрбайчан дилиндә орта мәктәб ачмағын һәлә вахты чатмадығыны иддиа эдәрәк, ибтидаи мәктәбләр яратмагла кифайәтләнмәйи тәклиф эдирдиләр. Башгалары исә орта мәктәбләр әвәзинә көһнә мәктәб системиндә олан йүксәк типли ибтидаи мәктәбләр (еддиилликләр кими)[1] ачмағы ирәли сүрүр, Азәрбайчан халгынын мәдәни сәвиййәсинә бунларын мүвафиг олдуғуну исбат этмәйә чалышырдылар. Бүтүн бу мүлаһизәләр мүзакирә йолу илә мәтбуат сәһифәләриндә дә дәрч эдилирди. Мәсәлән, о заманлар мәтбуат сәһифәләриндә дәрч этдирдиәй мәзмунлу мәгаләләри илә халг маарифи мәсәләләринин мүзакирәсиндә фәал иштирак эдән республиканын көркәмли партия ишчиләриндән Юсиф Гасымов Азәрбайчанда тәшкил эдилмиш олан милли мәктәбләри тезликлә мөһкәмләндирмәк йолларындан бәһс эдир, хүсусилә мәктәбин типләри үзәриндә даянырды. Ю. Гасымов дейирди ки, Азәрбайчан шәраитиндә ана дилиндә һәләлик лайигли икинчи дәрәчәли орта мәктәбләр яратмаг мүмкүн дейил, чүнки бунун үчүн һәлә лазым кәлән мәдәни шәраит йохдур. Ю. Гасымов исбат этмәйә чалышырды ки, Азәрбайчанда милли икинчи дәрәчәли мәктәб «нүмунәви тәшкил эдилмиш көһнә йүксәк типли

[1] Высшые начальные школы.

ибтидаи мәктәбдән ибарәт олмалыдыр...»[1]. О заманлар һәтта «Икинчи дәрәчәли мәктәбләри (Азәрбайчанда—М.М.) миллиләшдирмәк... мүмкүн дейил» дейә исбат этмәйә чәһд эдәнләр дә вар иди. Һазырлыглы мүәллим кадрлары олмадығындан Азәрбайчан дилиндә ачылмыш олан мәктәбләрин һәтта бөйүк бир гисмини бағламағы белә тәклиф эдәнләр дә вар иди[2]. Һәмин тәклифләрин мүәллифләри, мүвафиг мүәллим кадрларынын йохлуғуну әсас көтүрсәләр дә, белә бир һәгигәти нәзәрдән гачырырдылар ки, биринчи вә икинчи дәрәчәли мәктәбләр шәбәкәсини тәшкил этмәк, эйни заманда, мүвафиг мүәллим кадрлары етишдирмәк үчүн дә зәмин һазырлайыр. Мәһз буна көрә дә һәмин тәклифләри һаглы олараг тәнгид эдән Халг Маариф Комиссары Д. Бунядзадә язырды ки, йүксәк типли ибтидаи мәктәбләри енидән бәрпа эдиб тәһсил сәвиййәсини алчалтмаға һаггымыз олмадығы кими, ачмыш олдуғумуз мәктәбләрин дә бөйүк бир гисмини мәдәни инкишафымызын ашағы сәвиййәдә олмасы сәбәби илә бағламаг доғру олмаз. «Тә'лим вә тәрбийә ишләринин һәлә зәиф вәзиййәтдә олмасы мә'лумдур. Лакин көрүлән ишләри, бә'зиләри кими, үмидсиз һесаб этмәмәлийик. Биз күман эдирик ки, мәктәбләр фантастик планлар вә мүлаһизәләрлә бир-ики илдә яранмыр. Биз әминик ки, еничә тәшкил эдилмиш мәктәбләримиз бир нечә илдән сонра мөһкәмләнәчәк вә Азәрбайчанын керидә галмыш әһалисини ишыглы кәләчәйә доғру апарачагдыр»[3].

Азәрбайчан Коммунист партиясы Мәркәзи Комитәсинин органы олан «Коммунист» гәзети (Азәрбайчан дилиндә) партия тәшкилатынын фикрини әкс этдирәрәк, Азәрбайчанда гурулан халг маарифи системинин әсас принсипләрини партиямызын програмындакы тәләбләрә уйғун бир сурәтдә шәрһ эдир вә бу барәдә ирәли сүрүлән янлыш фикирләри кәскин тәнгид эдирди. О чүмләдән о заманлар хүсуси мәктәбләр ачылмасына ичазә вермәйи тәләб эдәнләри кәскин тәнгид эдәрәк «Коммунист» гәзети язырды ки, «халг маарифи ишн һеч дә шәхси бир иш дейил, һәтта «чәмиййәти-хейриййәләрә» дә мәхсус олан бир иш дейилдир», Совет шәраитиндә бу, «фәһлә вә кәндлиләрин әлиндә олан үмумхалг ишидир»[4], она көрә дә мәктәб ачмаг ихтияры анчаг дөвләтин әлиндә олмалыдыр.

Совет Азәрбайчаны РСФСР-ин тәчрүбәләриндән истифадә этмәклә өзүнүн мәктәб системини, әсас э'тибарилә юхарыда гейд олунан ики мүһүм сәнәдлә («Көһнә орта вә ибтидаи мәктәб типләрини политехник мәктәбләрлә әвәз этмәк» декрети вә «Азәрбайчан ССР ваһид әмәк мәктәбләринин әсаснамәси») мүәййәнләшдирди.

[1] «Бакинский рабочий» гәзети, № 78, 7 апрел 1922.
[2] Бах: енә орада, № 91, 26 апрел 1922.
[3] «Бакинский рабочий» гәзети, № 124, 8 июн 1922.
[4] «Коммунист» гәзети, № 214, 28 сентябр 1922.

Бу сәнәдләрин бөйүк сияси вә мәдәни мә'насы партия програмынын халг маарифинә дair олан тәләбләринин мүәйјән шәкилдә ифадә этмәсиндә иди.

Коммунист партијасынын програмы «Ваһид әмәк мәктәби принсипләринин тамамилә һәјата кечирилмәси, ана дилиндә дәрс кечилмәси, оғланларын вә гызларын бир ердә тәһсил алмасы, мәктәбин сөзүн дүнјәви олмасы, һәр ким һәр һансы дини тә'сирдан азад олмасы, тәһсили истисмарчылардан әмәкдә сых әлагәландирмәси, коммунизм чәмијјәтинин һәртәрәфли инкишаф этмиш үзвләринин һазырламасы[1]-ны тәләб едирди.

Һәм «Декрет» вә һәм дә «Әсаснамәнин» әсас һөкмләри, партия програмынын мәһз бу тәләбләриндән доғмушду.

Ону мүһүм дөвләт сәнәдләриндән бири олан республиканын халг маарифинә аид бу илк декретдә дејирдиләр: «Буржуа мәктәби индијә гәдәр буржуа мәдәнијјәтинин мәнфәәтләринә, бикләваситә әмлакдар синфинә хидмәт едирди, чүнки јохсуллар ушагларыны охутмаг үчүн хәрч чәкмәк имканындан мәһрум идиләр.

Шакирдләрин әмәк тә'лиминә хор бахан тәһсил — биртәрәфли инкишаф этмиш һәјатдан узаг буржуа мүтәхәссисләри етишдирмәји мәгсәд гојурду. Бундан сонра, әјбәчәр, кәнд орта вә ибтидаи мәктәб типләри политехник мәктәбләрлә әвәз едиләчәкдир...

Тәдрис ишләри ана дилиндә апарылачаг вә тә'лим мүмкүн гәдәр бирә олачагдыр.

Ибтидаи вә орта мәктәбләрә кирмәк һәнгинк асанлашдырылачаг, һәтта мәчбури олачагдыр...

Зәһмәткешләрин мәктәбләрә кирмәсини асанлашдырмаг мәгсәдилә Азәрбајчан Совет Сосијалист Республикасынын бүтүн мәктәбләриндә тә'лим һаггы алмагләғв едилир...»[2].

Көрүндүјү кими, «Декрет» вә һәмчинин «Әсаснамә», һәр шејдән әввәл, совет халг маариф системинин әсас принсипләриндән бири олан мәктәбләрин үмум халг күтләләринә хидмәт этмәси, онун үмумилији принсипини ирәли сүрүрдүләр. Бунун әһәмијјәти ондан ибарәт иди ки, варлылар үчүн бир чүр мәктәбләр, јохсуллар үчүн башга чүр мәктәбләр ачмаг принсипи рәдд олунурду, халгын бүтүн тәбәгә вә синифләринә мәнсуб олан ваһид мәктәбләр ачмаг принсипи тәтбиг олунмаға башлајырды.

«Декрет» вә «Әсаснамәдә» ирәли сүрүлән әсас принсипләрдән бири дә тә'лимин һәр халтын ана дилиндә апарылмасы мәсәләси иди. Бундан әлавә, әсас принсип кими гыз вә оғланларын бирә тәһсил тәләби ирәли сүрүлүрдү. «Декрет» вә «Әсаснамә» һәм ибтидаи, һәм дә орта мәктәбләрдә «тә'лимин мүмкүн гәдәр бирә апарылмасына» нәзәрдә тутурду.

Гејд этмәлијик ки, оғлан вә гызларын бирә тәһсил принсипи 1926-чы илә гәдәр Азәрбајчанда мәһдуд шәкилдә тәтбиг едилир-

[1] Сов.ИКП гурултајлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәрарлары, I һ., сәһ. 464.
[2] «Коммунист» гәзети (русча), № 9, 12 мај 1920.

ди. Рус вә ермәни мәктәбләриндә бу принсип тамамилә ериә етирилдији һалда, Азәрбајчан мәктәбләриндә бу дөврдә, демәк олар ки, тәтбиг олунмурду. Ислам фанатизминин азәрбајчанлылар арасында о заманлар һалә чох күчлү олмасыны нәзәрә алараг, шәһәр ерләриндә ајрыча гыз мәктәбләринин тәшкилинә ичазә верилирди: кәнд ерләриндә исә гыз мәктәбләри ачмаг мүмкүн олмадығы үчүн, имкан олан ерләрдә гыз группары арадмасы мәсәләси көрүлүрдү. Совет һөкумәти гызларын ајры охумасына ичазә вермәклә мәһз азәрбајчанлы гызларын мәктәбләрә чох чәлб едилмәси мәгсәдини күдүрдү.

Ирәли сүрүлән әсас принсипләрдән бири дә мәктәбләрин һәр чүр дини тә'сирдән узаг вә ардычыл дүнјәвилији принсипи иди. Һөкумәтин «Вичдан азадлығы һаггында» верилән декретдә дејирди ки, «Шәриәт дәрсләринин дөвләт вә хүсуси мәктәбләрдә верилмәси... вә мәктәбләрдә һәр чүр дини ајинләрә ријајәт едилмәси ләғв едилир»[1].

Әсрләрдән бәри Азәрбајчанда көк салмыш олан моллахана вә мәдрәсәләр әсас з'тибарилә бу декретин күчү илә бағланды. Һөкумәтин з'лан етдији ајрыча декрет васитәсилә бүтүн хүсуси мәктәбләр дә ләғв едилди, мәктәб ачмаг, ону тә'мин едиб идарә етмәк ихтијары јалныз дөвләтин әлиндә сахланды.

«Декрет» вә «Әсаснамә» күтләви мәктәбләрин әсас типләринин ашағыдакы гајда илә мүәјјәнләшдирилмишди: ибтидаи мәктәб типи олараг бешиллик I дәрәчәли мәктәбләр (8—13 јаш), орта мәктәб типи олараг дөрдиллик II дәрәчәли мәктәбләр (13—17 јаш). «Әсаснамәдә» ени совет мәктәбләринә «Ваһид әмәк мәктәбләри» ады верилирди.

1922-чи илдә I вә II дәрәчәли мәктәбләр үчүн ени әсаснамә тәсдиг олунду. Ени әсаснамәјә әсасән бешиллик I дәрәчәли мәктәбләрлә јанашы олараг, кәнд ерләриндә үчиллик ибтидаи мәктәбләр ачылмасына да ичазә верилди (бу шәртлә ки, бу мәктәбләр тәдричән бешиллик биричи дәрәчәли мәктәбләрә чеврилсинләр). Белә бир тәдбирин әсл мәгсәди республиканын ән учгар ерләриндә дә мәктәбләр ачмагдан ибарәт иди.

Халг тәсәрруфатынын бәрпасы дөврүндә үмумтәһсил характерли башга типдә дә мәктәбләр ачылды. РСФСР-ин тәчрүбәси вә һөкумәтин хүсуси гәрарына көрә 1920-21-чи дәрс илиндә Азәрбајчан Дөвләт Университетинин нәздиндә тәһсил мүддәти 4 ил олан фәһлә факултәси ачылды. Бу факултәјә ибтидаи мәктәб һәчминдә билији олан фәһлә вә башга зәһмәткешләр гәбул олунурду. Алы мәктәбләри пролетарлашдырмаг вә халг тәсәрруфаты үчүн фәһләләр вә јохсул кәндлиләр ичәрисиндән чыхан кәчләр һесабына дәјәрли кадрлар һазырламаг ишиндә фәһлә факултәсинин ролу бөјүк иди.

Ирәли сүрүлән ени мәктәб типләриндән бири дә едди иллик мәктәбләр иди. 1921-чи илин јанвар ајында Москва шәһәрин-

[1] «Коммунист» гәзети (русча), № 12, 15 мај 1920.

халг маарифинә һәср эдилмиш биринчи партия мүшавирәсинин гәрарларына әсасән Русияда һәмин илдән ачылмаға башлаян еддиилик мәктәб типи, Азәрбайчанда 1924/25-чи дәрс илиндән (әввәлләр Бакы шәһәриндә, сонралар республиканын гәзаларында) яйылмаға башлады.

Нәһайәт, 1926/27-чи дәрс илиндән э'тибарән, доггузиллик ады алтында орта мәктәбләр ачылмаға башлады ки, бу да маһиййәт э'тибарилә I вә II дәрәчәли мәктәб типләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән ени бир мәктәб типи иди.

Үмуми мәгсәд дашыян бу ваһид әмәк мәктәбләринин мүхтәлиф типләри гаршысында дуран конкрет тәһсил вәзифәләри эйни дейилди.

I дәрәчәли мәктәбләрин тәһсил вәзифәси шакирдләрә ана дилиндә охумаг, язмаг вә әдәби дилдә данышмаг, эйни заманда, садә һесаб әмәлийяты апара билмәк вәрдишләри ашыламаг, тәбиәт вә әмәк һаггында мүәййән биликләр вермәк, онларда мәдәни вә ичтимаи вәрдишләр яратмагдан ибарәт иди.

II дәрәчәли мәктәбләрин тәһсил вәзифәси исә кәнчләрә тәбиәт, чәмиййәт вә мәдәниййәти баша дүшмәк, шәхси вә ичтимаи һәяты ағыллы бир сурәтдә гура билмәк, гисмән дә али мәктәбдә охуя билмәк үчүн лазым олан билик вә вәрдишләр вермәкдән ибарәт иди.

Доггузиллик мәктәбләрин тәһсил вәзифәләри дә I вә II дәрәчәли мәктәбләрин тәһсил вәзифәләринин мәчмуи илә мүәййән эдилирди.

Еддиилик мәктәбләрә кәлинчә, бунлар үмуми тәһсил вермәклә, еннетмәләри орта ихтисас мәктәбләринә даихл олмаға һазырлайырды.

Халг тәсәррүфатынын бәрпа илләриндә республика үчүн орта ихтисаслы кадрлар һазырламагдан өтрү республикада техникумлар ярадылмыш, али ихтисаслы мүтәхәссисләр һазырламаг үчүн исә Азәрбайчан Дөвләт Университети вә бир нечә башга али мәктәб тәшкил эдилмишди.

Һәмин ихтисас мәктәбләрилә янашы вә үмумтәһсил мәктәбләринә яхын олан вачиб мәктәб типләринин дә ярадылдығыны әлавә гейд этмәлийик. 1922/23-чү дәрс илиндән э'тибарән, Бакы шәһәриндә ибтидаи мәктәбләр әсасында ики-үчиллик тәһсил мүддәти олан фабрик-завод шакирдлийи мәктәбләри ярадылды. Бунларын мәгсәди сәнае үчүн ихтисаслы фәһлә кадрлары һазырламаг иди.

О заманлар ени мәктәб типи һесаб олунан вә комсомол тәшкилатынын тәшәббүсү илә ирәли сүрүлмүш олан кәндли кәнчләр мәктәбләринин тәшкилинә дә хүсуси фикир верилирди.

Азәрбайчан Коммунист партиясынын VII гурултайы (1925) өз гәрарларында кәндли кәнчләр мәктәбләри ачмағы тәләб эдир вә көстәрирди ки, торпағын коллектив бечәрилмәси вә кәнд тәсәррүфатыны кооперативләшдирмәк уғрунда чалышмаға габил «ени мәдәни әкинчиләр етишдирә биләчәк кәндли кәнчләр мәктәбләри

ачмаг — Азәрб. ЛККИ вә Халг Маариф Комиссарлығынын әсас мәсәләси һесаб эдилмәлидир...»[1].

Гурултай бу тип мәктәбләри Азәрбайчанын гәзаларында тезликлә тәшкил этмәйи Халг Маариф Комиссарлығына тапшырды. 1926/27-чи дәрс илиндән э'тибарән Азәрбайчанда ибтидаи мәктәбләр әсасында тәшкил эдилән үчиллик кәндли кәнчләр мәктәбләри яйылмаға башлады.

Беләликлә, халг тәсәррүфатынын бәрпасы дөврүндә әсас һалгасы үмумтәһсил мәктәбләри олмаг үзрә, халг маариф системи ашағыдакы мәктәб типләрини әһатә эдирди.

А. Үмуми тәһсил мәктәбләри:

1) I дәрәчәли мәктәбләр;
2) II дәрәчәли мәктәбләр;
3) еддиилик мәктәбләр;
4) доггузиллик мәктәбләр;
5) фәһлә факултәләри.

Б. Үмумтәһсил мәктәбләринә яхын, эйни заманда мүәййән әмәк саһәсиндә кадрлар һазырлаян мәктәбләр:

1) фабрик-завод шакирдлийи мәктәбләри;
2) кәндли кәнчләр мәктәбләри.

В. Орта вә али ихтисас мәктәбләри:

1) техникумлар;
2) али мәктәбләр.

4. Мәктәб шәбәкәсинин кенишләнмәси вә шакирдләрин сайча артмасы. Мәктәбләрин мадди-тә'лим базасынын мөһкәмләндирилмәси. Мәдәни гуручулуг мәсәләси вә онун мәркәзи һалгасыны тәшкил эдән мәктәб мәсәләси партия вә һөкумәт органларынын диггәт мәркәзиндә дурурду. Бу мәсәләйә хүсуси әһәмиййәт вермәклә В.И. Ленин дейирди ки: «Мәктәб тәһсилини даһа мүкәммәл гурмаг үчүн там бир сыра мадди дәйишиклик лазымдыр: мәктәбләр тикмәк, мүәллимләр топламаг, мүәллим һей'әтинин тәшкил эдилиб сечилмәсиндә дахили ислаһатлар лазымдыр»[2].

1921-чи илин май айында чағрылмыш олан Биринчи Үмум Азәрбайчан Советләр гурултайы өз гәтнамәсиндә «мәдәни гуручулуға максимум диггәт сәрф этмәйи»[3] республиканын бүтүн совет тәшкилатларынын гаршысында бир вәзифә кими гоймушду. Һәмин гәтнамәйә әсасән Азәрбайчан ССР Халг Комиссарлары Совети, хүсуси гәрарла бүтүн дөвләт идарәләриндән Халг Маариф Комиссарлығынын бүтүн эһтиячларыны биринчи нөвбәдә өдәмәйи тәләб этмишди.

Азәрбайчан Коммунист (болшевикләр) партиясы Мәркәзи Комитәсинин катиби, Азәрбайчан халгынын севимлиси С.М. Киров йолдаш III Азәрбайчан Советләр гурултайында (1923-чү

---

[1] Азәрбайчан Коммунист (б) партиясынын VII гурултайынын гәрар вә гәтнамәләри, сәһ. 24, 1926, Бакы.
[2] В. И. Ленин, Әсәрләри, 30 ч., сәһ. 383—384.
[3] Азәрбайчан ССР МДОИА, ф. 379, с. 7, иш 110, вәр. 129.

ил) чыхыш эдәрәк, Азәрбайҹан зәһмәткешләринин кечмишдә чәһаләт пәрдәси алтында вә мәдәнийәтсизлик ичәрисиндә изтираб чәкдикләриндән данышыб, маариф вә мәдәнийәтин Азәрбайҹанда яйылмасы үчүн әлдән кәләни әсиркәмәмәйи бир вәзифә кими гаршыя гойду. С. М. Киров дейирди: «Бизим әһалинин 90 фаизи һәлә өз өмрүнү гараилығын, чәһаләтин, савадсызлығын гара чадрасы алтында кечирир. Нечә олурса-олсун, бүтүн имканлардан, гүввәт вә тәдбирләрдән истифадә эдәрәк бу «чадранын» галдырылмасына наил олмалыйыг»[1].

Ән мүһүм вәзифәни еринә етирмәк үчүн мүхтәлиф тәдбирләр көрмәк, хүсусән мәктәбләр шәбәкәсини кенишләндирмәк, шакирдләрин сайыны зәһмәткеш балаларынын һесабына артырмаг лазым иди. Белә бир вәзифәнин һәлли исә мәктәбләри мүәллим кадрлары, дәрс китаблары, тә'лим ләвазиматы вә малиййә вәсаитилә тә'мин этмәдән, мәктәбләрин мадди имканларыны күчләндирмәдән вә онлары лазыми аваданлыгла тәчһиз этмәдән мүмкүн дейилди.

Бүтүн бу эһтиячларын өдәнилмәси үчүн игтисади чәтинликләрә бахмаяраг, Коммунист партиясы вә Совет дөвләти һеч бир шей әсиркәмирди. Мәһз партия вә һөкумәтин күндәлик гайғысы сайәсиндә Азәрбайҹан мәктәбләринин мадди базасы илдән-илә күчләнир, онлара сәрф эдилән малиййә вәсаити кетдикчә чохалырды.

Халг тәсәррүфатынын бәрпа дөврүнүн биринчи илләриндә ени игтисади сиясәтин тәтбиги илә әлагәдар олараг, республиканын мәктәбләри бир гәдәр малиййә чәтинликләринә раст кәлдиләр, чүнки, халг тәсәррүфатынын бәрпасы күллү мигдарда вәсаит сәрф этмәйи тәләб эдирди. Бу вәсаит исә гисмән дөвләт бүдчәсинин, о чүмләдән дә халг маарифи бүдчәсинин, бир гәдәр ихтисар эдилмәси һесабына әлдә эдилирди. Бу чәтинлийи арадан галдырмаг үчүн мүхтәлиф тәдбирләр көрүр, йоллар ахтарырдылар. О чүмләдән әһалинин бир гисминин ушагларындан тә'лим һаггы алмаг, хүсуси мәктәбләр ачмаға ичазә вермәк тәклифләри дә ирәли сүрүлүрдү. Лакин Коммунист партиясы бу чүр тәклифләрә разы ола билмәзди, чүнки бунларын гәбул эдилмәси халг маарифи саһәсиндә ени игтисади сиясәтдән истифадә эдән мөһтәкирләрин нүфузуну артырарды.

«Хатират дәфтәриндән сәһифәчикләр» адлы мәгаләсиндә халг маарифинин эһтиячларыны, һәр нә баһасына олурса-олсун, өдәмәк зәрурийәтини ирәли сүрән В.И. Ленин язырды: «Әлбәттә, биринчи нөвбәдә Халг Маариф Комиссарлығынын хәрчләри дейил, башга идарәләрин хәрчләри ихтисар олунмалыдыр ки, беләликлә, әлдә эдилән мәбләғләр Халг Маариф Комиссарлығынын эһтиячларына сәрф эдилсин»[2]. Мәһз партиямызын белә гайғысы сайәсиндә Азәрбайҹан мәктәбләри мүвәггәти малиййә чәтинликләриндән чох зәрәр көрмәдиләр. Малиййә чәтинликләринин ән

[1] «Бакинский рабочий» газети, № 240, 3 декабр 1923.
[2] В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 33, сәһ. 476, Азәрнәшр.

ағыр айларында белә (1922-чи илин яй айлары) үмуми дөвләт бүдчәсиндә халг маарифи бүдчәсинин хүсуси чәкиси 10 фаиздән ашағы дүшмәди, сонралар кетдикчә артараг 1923-чү илин феврал айында 35 фаизә галхды. Бундан башга, 1922/23-чү дәрс илиндә халг маарифинә хәрчләмәк үчүн әрзаг веркисиндән топланан кәлирин дә онда бири халг маариф органларына верилирди.

Азәрбайҹан ССР һөкумәти хүсуси декретлә (1921-чи ил) башга идарәләрин әлиндә олан мәктәб биналарынын Халг Маариф Комиссарлығына гайтарылмасыны гәт этди.

Ваһид әмәк мәктәби принсипләринин дүзкүн бир сурәтдә еринә етирилмәси мәгсәдилә кәнд вә шәһәр мәктәбләринин ихтиярына торпаг саһәси верилмәси дә гәрара алынды.

Мәктәбләр үчүн әяни васитәләр, мәктәб вә шакирдләр үчүн зәрури олан аваданлыг вә ләвазиматын истеһсал эдилмәсини низама салмаг вә сүр'әтләндирмәк Азәрбайҹан Халг Тәсәррүфаты Шурасына тапшырылды.

Бүтүн бу дөвләт тәдбирләринин нәтичәсиндә мәктәбләрин кенишләнмәкдә олан шәбәкәси бина, мәктәб аваданлығы, язы ләвазиматы вә с. илә кетдикчә, кифайәт гәдәр олмаса да, тә'мин эдилирди, зәрури эһтиячлар кетдикчә азалырды.

Мәһз бу чүр мүхтәлиф дөвләт тәдбирләри сайәсиндә мәктәбләрин мадди базасы илдән-илә күчләнир, онлара сәрф эдилән малиййә вәсаити кетдикчә чохалырды ки, бу да мүгайисәли шәкилдә верилән ашағыдакы чәдвәлдән даһа ачыг көрүнүр.

Халг маариф бүдчәсинин артмасы[1]

1914/15-чи	дәрс	или	1 733	мин	манат
1919/20-чи	»	»	638	»	»
1923/24-чү	»	»	7 083	»	»
1924/25-чи	»	»	11 081	»	»
1925/26-чы	»	»	15 287	»	»
1926/27-чи	»	»	17 153	»	»

Сәрф эдилән малиййә вәсаити әһалинин сайына бөлүнәрсә, мә'лум олур ки, чар һөкумәти 1914/15-чи дәрс илиндә Азәрбайҹанда адам башына 70 гәпик, мүсават «һөкумәти» 1919/20-чи дәрс илиндә 25 гәпик сәрф этдийи һалда, Совет һөкумәти (манатын эйни курсу илә һесабламаг шәртилә) 1924/25-чи дәрс илиндә адам башына 5 ман. 46 гәпик, 1925/26-чы дәрс илиндә 6 манат 95 гәпик, 1926/27-чи дәрс илиндә 7 ман. 76 гәпик сәрф этмишдир ки, бу сонунчу да 1914/15-чи дәрс илинә нисбәтән 11 дәфә, 1919/20-чи дәрс илинә нисбәтән исә 30 дәфә артыгдыр.

Мәктәбләрин мадди базасы о ағыр илләрдә республиканын зәһмәткешләри тәрәфиндән көстәрилән ярдым һесабына да күчләнирди. Бу мәгсәд үчүн мәктәбләрә «ярдым һәфтәси» э'лан эди-

[1] Бах: «Азәрбайҹанда халг маарифи» (1920—1927), сәһ. 26—27, Азәрбайҹан ССР ХМК нәшрийяты, 1928, Бакы.

лир, мәктәбләр үчүн вәсаит топланыр, гәзет сәһифәләриндә мәгаләләр дәрч олунурду. М.С. Ордубади язырды: «Һәр бир вәтәндаш букүнкү күнләрдә, йә'ни мүавинәт һәфтәләриндә әлиндән кәлдийи гәдәр чалышыб мәмләкәти истадийи үчүн мәмләкәт балаларынын вә о балаларын голтуғуна сығынмаг үчүн Волга боюндан кәлән балаларын мүавинәтинә сә'й эйләсин. Һәятымыз да, истигбалымыз да буну биздән тәләб эдир. Чүнки истигбал истәйән бир халга истигбал чичәкләри олан балалары һифз эйләмәк лазымдыр»[1].

Рәһбәр дөвләт ишинә ирәли чәкилмиш фәһлә Мир Бәшир Гасымов (1948-чи илдә өлмүшдүр) зәһмәткешләри мәктәбләрә ярдым көстәрмәйә чағырараг: «Буржуазия һөкумәти бизә һеч бир билик вермирди... Шуралар һөкумәти дөврүндә исә биз мәдәниййәтин нә олдуғуну билирик. Биз элмләрлә ашна олуруг, өз ушагларымызы мәктәбләрдә китаб охуян көрүрүк...»[2] — дейирди.

Кәндлиләри кәнд мәктәбләринә вә кәнд мүәллимләринә ярдыма чағыран «Коммунист» гәзети язырды ки: «Кәрәк әкинчиләримиз билик йолунда бир гәдәр фәдакарлыға игдам этсинләр ки, кәнд мәктәбләри дә яшая билсин... Әсл һәгигәт будур ки, кәндлиләр үчүн бу фәдакарлыг дейил, бәлкә билик газанмаг йолунда өзләринә көмәк көстәрмәләридир»[3].

«Бакинский рабочий» гәзети исә язырды: «Биз сүр'әтлә ушагларын үмуми тәһсилләринә яхынлашырыг. Биз мәктәб шәбәкәсини кенишләндиририк. Лакин бу аздыр. Мәктәбин мадди базасыны яхшылашдырмаг, ону тәчһиз этмәк лазымдыр»[4].

Бүтүн бу тәдбирләр нәтичәсиз галмырды. Зәһмәткешләрин мәктәбләрә көстәрдикләри ярдым, мүхтәлиф шәкилләрдә күндән-күнә артырды. Һәмкарлар иттифаглары хидмәтчиләрдән вәсаит топлайыр, фәһлә вә кәндлиләр мәктәб бинасы тикир, мәктәб биналарыны тә'мир эдир, яначагла тә'мин эдир, мәктәбяны саһәни истифадә үчүн ярарлы шәклә салырдылар. Мәсәлән, Бакы шәһәри яхынлығындакы Бүлбүлә кәндиндә яшаян кәндлиләр вә нефт мә'дәнләри фәһләләри 1924-чү илдә өз хәрчләринә бир мәктәб бинасы тикдиләр. Һәлә 1921-чи илдә Сәлян гәзасынын Гәдимкәнд, Татарамаһәллә, Хангышлаг кәндләринин әһалиси вәсаит топлаяраг мәктәб биналары тикмишдиләр.

Гәзаларда кәндли ярдым комитәләри мәктәбә вә эһтиячы олан шакирдләрә ярдым көстәрмәк үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмирдиләр. Халг ярдымынын маһз белә фактларына истинад эдән Д. Бүнядзадә язырды ки:

«Ени игтисади сиясәт бизи, мәктәб ишләрини яхшылашдырмаг үчүн фәһлә вә кәндлиләри көмәйә чағырмаға вадар этди. Бу чағырыш исә тез бир заманда мүсбәт нәтичәләрини көстәрмәйә башлады»[5].

[1] «Коммунист» гәзети, № 258, 23 декабр 1921.
[2] Ена орада, № 232, 24 ноябр 1921.
[3] «Коммунист» гәзети, № 225, 16 ноябр 1921.
[4] «Бакинский рабочий» гәзети, № 11, 15 январ 1924.
[5] «Бакинский рабочий» гәзети, № 78, 7 апрел 1922.

Маһз бүтүн бу, дөвләт вә халг гайғысынын нәтичәсиндә мәктәб шәбәкәси илдән-илә кенишләнир вә бу мәктәбләрдә охуян шакирдләрин сайы зәһмәткешләр һесабына чохалырды.

Буну ашағыдакы чәдвәлләрдә даһа айдын көрә биләрик:

I дәрәчәли мәктәбләр шәбәкәси вә шакирдләринин артмасы[1]

Иллар	Мәктәбләрин сайы	Фаиз һесабы илә артмасы	Шакирдләрин сайы	Фаиз һесабы илә артмасы
1914/15	943	100	61 249	100
1919/20	643	68,2	48 078	78,6
1920/21	937	99,5	74 922	122,3
1921/22	1 176	124,8	82 915	135,4
1922/23	997	105,8	82 146	134,1
1923/24	1 180	125,3	107 563	175,6
1924/25	1 323	140,2	129 772	211,8
1925/26	1 437	151,5	150 450	245,6
1926/27	1 418	150,4	145 183	237,0

Чәдвәлдән көрүндүйү кими 1914/15-чи дәрс илинә нисбәтән 1926—27-чи дәрс илиндә ибтидан мәктәб шәбәкәси 1,5 дәфә, шакирдләрин мигдары исә ики дәфәдән чох артмышды.

II дәрәчәли мәктәбләр шәбәкәси вә шакирдләринин артмасы[2]

Иллар	Мәктәбләрин сайы	Фаиз һесабы илә артмасы	Шакирдләрин сайы	Фаиз һесабы илә артмасы
1920/21	28	100	4 480	100
1922/23	38	135,7	6 080	135,7
1923/24	45	160,7	7 200	160,7
1926/27	49	171,7	11 974	267,2

I вә II дәрәчәли мәктәбләрлә бәрабәр, республикада ярадылмыш башга үмумтәһсил мәктәбләринин дә шәбәкәси кенишләнир вә бунларда охуян шакирдләрин сайы дурмадан артырды. Мәсәлән, 1926/27-чи дәрс илиндә еддиллик мәктәбләрин сайы 17, шакирдләринин сайы 4 405 иди, кәндли кәнчләр мәктәбләри 6, шакирдләринин сайы 214 нәфәр иди.

Республикада тәшкил эдилмиш фәһлә факултәсиндә исә 1 824 нәфәр фәһлә, муздур вә с. зәһмәткеш охуюрду.

Газанылмыш наилиййәтләр тәкчә бундан ибарәт дейилди. Ән бөйүк наилиййәтләрдән бири дә мәктәбләрдә шакирдләрин ичтиман тәркибинин зәһмәткешләр һесабына әсаслы бир сурәтдә дәйишмәси иди. Әкәр ингилабдан әввәл мәктәбләрә чәлб эдилән шакирдләрин әксәриййәтини (орта мәктәбләрә исә, демәк олар

[1] Бурада вә ирәлидә мәктәб шәбәкәси, шакирдләрин вә мүәллимләрин мигдарына даир мәнбәк көстәрилмәдән нүмайиш этдирилән әһсаиййә мә'луматы Азәрбайчан ССР Әһсаиййә идарәсиндән алынмышдыр (мүәллиф).

ки, hамысы) варлыларын, истисмарчы синифлярə мənсуб шəхслярин ушаглары тəшкил эдирдисə, 1926/27-чи дərс илиндə I вə II дərəчəли мəктəблярдə охуян шакирдлярин 80—90 фаизини зəймəткеш күтлəлярин ушаглары тəшкил эдирди. Бу исə халг күтлəляри арасында тəфсил алмаг эйтишчларынын нəйəк бир сурəтдə артдығыны göстərирди.

Көркəмли пашалийятлярдə бири дə ондан ибарət иди ки, ингилабдан əвəл əсл мə'нада ана дилиндə мəктəби олмаян Азərбайчан халгы 1926/27-чи дərс илиндə ушагларыны өз ана дилиндə 1 028 биринчи дərəчəли вə 19 икинчи дərəчəли мəктəбдə охудурду. Ибтидаи мəктəблярдə охуян азərбайчанлы шакирдлярин сайы həмин дərс илиндə 84 130 нəфərə чатдырылмышды ки, 1914/15-чи дərс илиндə рус мəктəбляриндə тəфсил алан азərбайчанлыларын сайына нисбəтən 4 дəфə артыг иди[1].

Бүтүн бунлар Ленин милли сиясətинин тəнтənəси иди. Партиямыз тəкчə азərбайчанлылара дейил, Азərбайчанда яшаян башга халглара да эйни гайғы göстərирди. Һəмин müддət ичərисиндə рус дилиндə 136 биринчи дərəчəли, 19 икинчи дərəчəли мəктəбин, эрмəни дилиндə 198 биринчи дərəчəли вə 5 икинчи дərəчəли мəктəбин тəшкил эдилмəси буна парлаг мисал ола билər.

Азərбайчанда яшаян эрмəни, күрчү, лəзги, həбуди, күрд вə с. əгəлийятдə галан милləтлər үчүн мəдəни-маариф очаглары вə биринчи нөвбəдə ана дилиндə мəктəблər тəшкил этмək дə дөврүн ən мүhүм вəзифələриндən hесаб олунурду.

Бу мəгсəдлə həлə 1920-чи илин июн айында hөкумətин хүсуси декрети əсасында Халг Маариф Комиссарлығы нəздиндə «Əгəлийятдə галан милləтлər шө'бəси» тəшкил эдилди. Əгəлийятдə галан милləтлər арасында мəдəни-маариф мəсələлərини кенишләндирмәк вə бу ишин дүзкүн тəшкилинə көмək вə рəhбərлик этмək бу шө'бəйə тапшырылды. Əгəлийятдə галан милləтлər арасында ана дилиндə I вə II дərəчəли мəктəблər тəшкил этмək, алагədар мүəллим кадрлары hазырламаг тə'хирəсалынмаз вəзифə hесаб олунурду. Бу тədбирлər хүсусən эрмəни əhəлиси яшаян ерləрдə — Бакы, Канчə шəhərləриндə, Шамахыда, Нахчыван МССР-дə вə хүсусən Дағлыг Гарабаг вилайətиндə кениш өлчүлərдə кечирилирди. 1923-чү илдə Мухтар Дағлыг Гарабаг вилайəти тəшкил эдилдикдən сонра вилайəтин эрмəни мəктəбləри həм нисбəтən, həм дə методик чəhəтдən даhа яхшыдан идарə эдилмəйə башланды[2].

Бəрпа дөврүнүн ən мүhүм маариф ишləриндən бири дə азərбайчанлы гызларын мəктəбləрə чəлб эдилмəси иди. Бу мəсələ о заманлар мəктəб ишləринин ən зəиф чəhəтləриндən бириня тəшкил эдирди. Дөврүдүр, азərбайчанлы гызларын мəктəбləрдə артымы оғланлара нисбəтən даhа бөйүк сүр'ətлə кедирди. Лакин буна бахмаяраг, азərбайчанлы гызларын мəктəбləрə чəлб олунма мəсələси həлə пис вəзийətдə иди.

Республиканын мəктəбляриндə охуян гызларын оғланлара нисбəти 3:7-ə олан нисбəти кими иди. Лакин бу да азərбайчанлы гызларын həгиги тəфсил вəзийətини göстərмирди. Азərбайчанлы гызлар мəктəбləрдə азərбайчанлы шакирдлярин анчаг 17 фаизини тəшкил эдирдиlər. Хүсусən гəза орта мəктəбляриндə, демək олар ки, азərбайчанлы гызлар охумурдулар.

Азərбайчанлы гызларын мəктəбləрə пис чəлб эдилмəсинин əсл сəбəбини көhнə мəишətдə, ислам фанатизминин həлə кənд ерləриндə күвəтли олмасында, голчомаглары вə мүсəлман руhانиlərинин өкс тəблиғатында ахтармаг лазым иди. Онлар гызларын чадрадан чыхмаларына, «намəhрəм» оғланларла бир ердə охумаларына мане олурдулар.

Халг маарифинин (хүсусən кənд ерləриндə) вəзийətи, о үмумдən азərбайчанлы гызларын мəктəбləрə чəлби мəсələси республиканын рəhбəр тəшкилатларынын мүшавирə, пленум вə гурултайларында тез-тез мүзакирə олунурду. 1925-чи илин январ айында АК(б)П МК-нын пленуму кənд ерləриндə көрүлəчək иш hаггында чыхардығы тəтнамədə гəза партия комитələри вə ичраийyə комитələриндən тələб эдирди ки, башга мəктəб мəсələləри илə бирликдə гызларын кənд ерləриндə мəктəбləрə чəлб эдилмəсинə хүсуси диггət версинlər. «Кənд мəктəбляриндə охуян гызларын сон дərəчə азлығыны нəзərə аларак МК пленуму Халг Маариф Комиссарлығына вə ерли партия вə совет органларына бир вəзифə оларак тапшырыр ки, кənдли гызларын үмумтəhсил мəктəбляринə чəлб этсинlər, həмчинин мəктəб иншааты планы тərтиб эдилərкən, ерли шəраитин тələбləринə үйғун оларак гызлар үчүн хүсуси мəктəбləр тикилмəсинин вəзərдə тутсунлар»[1].

Бу чүр тədбирlər həм совет, həм дə комсомол тəшкилаты органлары тəрəфиндən гəбул эдилирди. Һəмин тədбирlər нəтичəсиндə совет əhəали-рə'hийyəсинин күтлə арасында кетдикчə көк салмасы, ислам фанатизминин вə көhнə мəишət гайдаларынын сүр'ətлə зəифləмəйə башламасы нəтичəсиндə азərбайчанлы гызларын мəктəбləрдə мигдары тədричən артырды. Мəсələн, азərбайчанлы гызларын ибтидаи мəктəбləрдə сайы 1920/21-чи дərс илиндə 6 448 нəфər олдуғу həлдə, 1924/25-чи дərс илиндə 11 432, 1926/27-чи дərс илиндə исə 14 180 нəфərə чатдырылмышды ки, бу да 1914/15-чи дərс илинə нисбəтən 7 дəфə артыг иди[2]. Шүбhəсиз, бу, азərбайчанлы гызларын тəфсилə дөврү үз чевирдикlərини göстərирди. Лакин бу мүə'н тərəфдə həлə бөйүк проблемин həллиндən чох узаг иди. Азərбайчанлы, həмчинин талыш, лəзги, күрд вə с. хырда милləт зəймəткешlərини гызларын мəктəбləрə чəлб этмək республиканын тəкчə маариф органларындан дейил, бүтүн партия вə совет, комсомол

[1] Бах: „Азərбайчанда халг маарифи" (1920—1927-чи илər), сəh. 28—40, Азərбайчан ССР Халг Маариф Комиссарлығы нашрийyаты, 1928, Бакы.
[2] Азərб. ССР МДОИА, ф. 57 с. 1, иш 41, вər. 1, 9, 18.

[1] «Бакинский рабочий» газети, №4, 8 январ 1925.
[2] Бах: «Азərбайчанда халг маарифи» (1920—1927), 1928.

вә һәмкарлар органларындан чидди диггәт вә күчлү мүбаризә тәләб әдирди.

Белаликлә, мадди базасы илдән-илә мөһкәмләндирилән Азәрбайҹан совет мәктәбләринин шәбәкәси кетдикчә кенишләнир, шакирдләрин мигдары исә артырды. Лакин дөврүн еки тәләбләринә ҹаваб вермәк, һәм дә гызларын тәһсили саһәсиндә олан керилиҝи арадан галдырмаг мәгсадилә мәктәб тәһсилинин еки сүр'әтлә кенишләндирилмәси әсас вәзифә кими халг маариф органлары гаршысында дурурду.

Б. Мәктәб ишләринин мазмуну. Еки совет мәктәбләриндә тә'лим ишләринин мазмунуну мүәйәнләшдирмәк — ярарлы тәдрис планлары вә програмлар гәбул этмәк, ана дилиндә дәрс китаблары вә тә'лим вәсаити һазырламаг дөврүн ән актуал мәсәләләриндән һесаб олунурду. Айдын иди ки, бунлар олмадан еки Азәрбайҹан совет мәктәбләринин мөһкәмләндириб инкишаф этдирмәк мүмкүн олмаз. Коммунист партиясынын Мәркәзи Комитәси бу мәсәләйә чох бөйүк әһәмиҝәт верирди. Һәлә 1921-ҹи илдә «Халг Маариф Комиссарлығынын коммунист ишчиләринә МК-нын көстәришләри» адлы директив әсас мәктәб типләринин програмларына дүзәлдиш тәсдиг этмәйи бир вәзифә кими ирали сүрүр вә тәләб әдирди ки, «әсас типли мәктәбләрин... програмлары һазырланмалы вә коллегия илә Халг Комиссары тәрәфиндән тәсдиг әдилмәлидир»[1].

Тә'лим-тәрбиә ишләринин мазмунуну мүәйәнләшдирмәк үчүн мүхтәлиф мәнбәләрдән истифадә этмәк лазым иди. Азәрбайҹан ССР һөкүмәтинин халг маарифинә даир илк күнләриндә вердиҝи бир сыра декретләри, о ҹүмләдән «Виҹдан азадлығы һаггында», «Дилләрин тәдриси һаггында» вә с. тә'лимин мазмунуну мүәйәнләшдирмәк үчүн бә'зи көстәришләр верирди. Лакин бу кифаәт деҝилди. Бунун үчүн көһнә рус мәктәбләринин тәчрүбәләриндән тәнгиди сурәтдә истифадә этмәк дә лазым галирди. В. И. Ленин һәлә 1920-ҹи илдә: «... көһнә мәктәби рәдд этмәклә биз бу мәктәбин һәгиги коммунист тәһсили әлдә этмәк үчүн ялныз бизә лазым олан шейләри көтүрмәк вәзифәсини гаршымыза гоймушуг»[2] — дейирди.

Рус дили, риязиҝат, физика, тәбииҝат кими фәнләрин мәктәб тә'лиминдә мазмунуну мүәйәнләшдирмәк үчүн көһнә мәктәбин тәчрүбәләри бә'зи мүсбәт материал верирди. Лакин ичтимаи фәнләрин тәдрисиндә совет мәктәби бунлардан еки кейфиҝәтли мәзмун тәләб әдирди.

РСФСР Халг Маариф Комиссарлығынын тәчрүбәләриндән истифадә этмәк бу вәзифәнин һәллини хейли асанлашдырырды. Лакин енә дә күчлү вә көркин әмәк сәрф этмәк лазым иди, чүнки бу мәктәб сәнәдләри Азәрбайҹан дилиндә, демәк олар ки, илк дәфә һазырланырды. Мәһз бу имканлардан истифадә этдикләри үчүн республиканын маариф ишчиләри һәмин вәзифәнин ериә

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 32, сәһ. 120.
[2] Еә орада, ч. 31, сәһ. 265.

етирилмәсинә мүвәффәгиҝәтлә башладылар вә буржуа һөкүмәти шәраитиндә он илләр әрзиндә көрүлмәси мүмкүн олмаян ишин 5—6 ил ичәрисиндә ериә етирдиләр.

А. Тәдрис планлары вә тәдрис програмлары. Республиканын I вә II дәрәҹәли мәктәбләри үчүн илк тәдрис планлары 1920-ҹи илин пайызында гәбул олунуб нәшр әдилди. «1920/21-ҹи дәрс или үчүн I вә II дәрәҹәли мәктәбләрин тәхмини дәрс чәдвәли» ады алтында нәшр әдилән бу сәнәдләр ашағыдакылардан ибарәт иди:

А. Биринҹи дәрәҹәли мәктәбләр

Фәнләр	Груплар				
	I	II	III	IV	V
Ана дили	8	8	8	6	6
Риязиҝат	6	6	6	5	5
Тәбииҝат вә әмәкшүнаслыг	1	3	4	5	5
Чоғрафия	—	—	—	3	3
Маданиҝәт тарихи	—	—	—	2	2
Әл иши	2	2	2	2	2
Рәсм	2	2	2	2	2
Мәгнә	2	2	2	2	2
Бәдән тәрбиәси	2	2	2	2	2
Һәфтәлик саатларын чәми:	23	25	26	29	29

Б. Икинҹи дәрәҹәли мәктәбләр

Фәнләр	Груплар							
	I	II	III			IV		
			Бүнөвк. шөбә	Бөлг. шөбә	Физ.-тех. шөбә	Бүнөвк. шөбә	Бөлг. шөбә	Физ.-тех. шөбә
Рус дили	4	4	4	2	2	4	2	2
Азәрбайҹан дили	4	4	4	4	4	4	4	4
Риязиҝат	4	4	3	4	5	3	4	5
Физика	3	3	2	4	4	2	4	4
Механика	—	—	—	—	2	—	—	2
Тәбииҝат	2	2	2	4	2	2	4	—
Кимя	—	2	2	2	2	—	—	—
Космография	—	—	2	2	2	2	2	2
Маданиҝәт тарихи	3	3	4	3	3	4	3	3
Чоғрафия	3	3	—	—	—	—	—	—
Сиаси игтисад	—	—	—	—	—	2	2	2
Психология	—	—	2	—	—	2	—	—
Рәсмхәтт	2	2	2	2	4	2	2	4
Технология	—	—	—	—	—	—	2	2
Әмтәшүнаслыг	—	—	—	—	—	—	2	2
Һәфтәлик саатларын чәми:	25	27	27	27	30	27	31	32[1]

[1] «Народное просвещение» журналы, № 2, с. 11—12, 1920, Бакы, Азәрбайҹан ССР ХМК органы.

Гәбул олунан бу тәдрис планларынын әлми-педагожи әһәмиййәти онда иди ки, бурада артыг, шәрнәт дәрсләри, өлүб кетмиш гәдим юнан вә латын дилләри тә'лим олунмур, бунларын әвәзиндә ана дили, риязийят, тәбийят вә ичтиман фәнләрин өйрәнилмәсинә кениш ер верилирди; бу тәдрис планлары көһнә мәктәб типләринин I вә II дәрәчәли мәктәбләрә тәбдилини асанлашдырмаг мәгсәдилә мүвәггәти вә тәгриби һесаб олунурду.

II дәрәчәли мәктәбләр үчүн гәбул әдилән тәдрис планлары сон III вә IV групларда шакирдләрин һүманитар, физики-техники вә биоложи олмаг үзрә үч шө'бәйә бөлүнмәләрини нәзәрдә тутурду. Бундан исә мәгсәд көһнә реал мәктәб, кимназия вә тичарәт мәктәбләринин сон синифләриндә охуян шакирдләрә тәһсилләрини мүвафиг сурәтдә битирмәйә имкан вермәк иди. II дәрәчәли мәктәбләрин тәдрис планларына «технолокия» вә «әмтиәшүнаслыг» кими фәнләрин дахил әдилмәси дә мәһз бунунла изаһ әдилирди.

1923-чү илдә I вә II дәрәчәли мәктәбләр үчүн ашағыдакы ени тәдрис планлары гәбул әдилди: (бах: сәһ. 49).

Ени тәдрис планлары I вә II дәрәчәли мәктәбләр гаршысында дуран тәһсил-тәрбийә вәзифәләрини даһа кениш әкс әтдирирди. II дәрәчәли мәктәбләрин тәдрис планы тәбийят, ана дили, риязийят кими фәнләрин тәдрисинә даһа чох ер верирди. Бу тәдрис планында да III—IV синифләрдә бифуркасия тәтбиги рәсмән нәзәрдә тутулса да, әслиндә, демәк олар ки, ләғв әдилмишди, чүнки тәдрис планында, көрүндүйү үзрә, мүхтәлиф шө'бәләрдә фәнләрә верилән һәфтәлик саатларын мигдары арасындакы фәрг әһәмиййәтсиз мигдарда иди. I дәрәчәли мәктәбләрин тәдрис планы исә әввәлки тәдрис планына нисбәтән IV—V групларда риязийят үзрә һәфтәлик саатларын мигдарыны артырырды. Һәтта илк тәдрис планларында мәчбури өйрәдилмәси нәзәрдә тутулмаян бә'зи фәнләрин (харичи дилләр, бәдән тәрбийәси) тәдриси икинчи дәрәчәли мәктәбләрә әлавә әдилмишди. Бундан башга, икинчи дәрәчәли мәктәбләрин тәдрис планындан бу мәктәбләр үчүн характерик олмаян «технолокия», «әмтиәшүнаслыг» вә «сияси игтисад» фәнләри дә көтүрүлмүшдү вә с.

Лакин биринчи вә икинчи дәрәчәли мәктәбләрин ени тәдрис планлары да, илк тәдрис планлары кими, бә'зи мүһүм нөгсанлардан тәмизләнмәмишди. Бу сәнәдләрин ән мүһүм нөгсанларындан бири онларын «тәгриби» олмасы иди. Белә ки, ХМК-нын ичазәси илә мәктәб шураларына фәнләр үзрә гоюлан һәфтәлик дәрсләрин мигдарыны дәйишдирмәк ихтияры верилирди.

Бундан башга, республиканын биринчи дәрәчәли милли мәктәбләриндә рус дилинин әсас фәни кими тәдрис олунмамасы да бөйүк бир нөгсан иди. Белә бир вәзиййәт бир чох ата-ана вә мүәллимләри, хүсусән Бакы шәһәриндә оланлары нараһат әдирди. Она көрә дә онлар рус дилинин биринчи дәрәчәли мәктәбләрдә дә кечилмәсини инадла тәләб әдирдиләр. Белә тәләбләрә бахмаяраг, рус дилинин ибтидаи мәктәбләрин тәдрис планларына салынмасы «мүәллим йохлуғу» бәһанәсилә ләнкидилирди.

А. Биринчи дәрәчәли мәктәбләрин тәдрис планы[1]

Фәнләр	Груплар				
	1	2	3	4	5
Ана дили	8	8	8	6	6
Риязийят	6	6	6	6	6
Тәбийят	—	3	3/4	3/4	3/4
Чоғрафия	—	—	—	3	3
Ичтиманийят	—	—	—	2/3	2/3
Әл иши	2	2	2	2	2
Чизки сәвады	2	2	2	2	2
Нәғмә вә мусиги	2	2	1/2	1/2	1/2
Бәдән тәрбийәси	2	2	2	1	1
Азәрбайчан дили[2]	—	—	4	4	4
Һәфтәлик саатларын чәми:	22	25	24/26+4	26/29+4	26/29+4

Б. Икинчи дәрәчәли мәктәбләрин тәдрис планы[3]

Фәнләр	Груплар							
	I	II	III			IV		
			һүман.	физ.-риязий.	биолог.	һүман.	физ.-риязий.	биолог.
Ана дили	4	4	4	3	3	4	3	3
Икинчи дил[4]	4	4	3	3	3	3	3	3
Риязийят	4	4	4	4	4	4	4	4
Физика	3	3	2	4	2	2	4	2
Кимя	—	—	—	2	2	—	2	2
Тәбийят	3	3	3	3	5	3	3	5
Чоғрафия	2	2	2	2	2	—	—	—
Кеолокия вә космоғрафия	—	—	—	—	—	2	2	2
Ичтиманийят	3	3	3	3	3	4	4	4
Психолокия	—	—	2	—	—	—	—	—
Рәсм вә рәсмхәтт	2	2	2	2	2	2	2	2
Бәдән тәрбийәси	1	1	1	1	1	1	1	1
Харичи дил	4	4	4	2	2	4	2	2
Һәфтәлик саатларын чәми:	26+4	26+4	26+4	27+2	27+2	25+4	28+2	28+2

Гейд этмәлийик ки, бу мәсәлә Азәрбайчан кәнчләринә ана дили илә янашы рус дилини өйрәтмәйин зәрури олдуғуну һисс әдән бир чох рәһбәр ишчиләри дә нараһат әдирди.

---

[1] Биринчи дәрәчәли мәктәбләрин програмлары, сәһ. 7, ХМК нәшрийяты, 1925, Бакы.

[2] Азәрбайчан дилиндә олмаян мәктәбләр үчүн.

[3] Икинчи дәрәчәли мәсаи мәктәбләринин програмы, сәһ. 7, 1923, Бакы.

[4] Гейри-рус мәктәбләриндә рус дили, гейри-Азәрбайчан мәктәбләриндә Азәрбайчан дили.

722—4

Азәрбайҹан ССР Инҹанлыҝа Комитасинин Сәдри Агамалы оғлунун 1922-ҹи илдә бөйүк Ленинлә республиканын мүһүм игтисади вә мәдәни проблемләринә даир этдиҝи мүсаһибә һәмин мәсәлә (рус дилини өйрәнмәк) өнгәби-назәриндән дә чох мараглы иди.

Республиканын мәдәни гурулушу ишләринин планы һаггында В. И. Ленинә мә'лумат верән Агамалы оғлу она һәм дә демишди ки, биз бир тәрәфдән, әрәб әлифбасындан әл чәкиб мүнасиб еник әлифбә гәбул этмәк фикриндәйик, икинҹи тәрәфдән, мүмкүн гәдәр азәрбайҹанлы фәһлә-кәндли ҹаванлары арасында рус дилини өйрәнмәсини даһа кениш өлчүдә истәйирик ки, бу йолла ҹавҹаларимиз техники биликләр алдә этсинләр. Мә'луматы диҝәтлә динләйән В. И. Ленин Агамалы оғлуна — «Азәрбайҹанлы фәһлә вә кәндлиләрин бу мәсәләләрә мүнасибәтләри нечәдир?» — дейә суал вермишди. Агамалы оғлу В. И. Ленинин бу суалына ҹаваб верәрәк, мүхтәлиф фактларла бу тәбәгәләрин азәрбайҹанлы фәһлә вә кәндлиләрин әрзуларындан әлдә етдиҝини кәстәрмишди. Агамалы оғлунун ҹавабындан разы галан В. И. Ленин һәмин мүһүм мәдәни тәдбирләрин Азәрбайҹанда кечирилмәсинә разы олдуғуну билдирмишди[1].

Рус дилини өйрәнмәк мәктәбләрдә өйрәдилмәсинин ваҹиблийини мүәллимләр өз конфранс вә мүшавирәләринә, хүсусән Азәрбайҹан мүәллимләринин биринҹи гурултайында, (1925-ҹи ил) дөнә-дөнә гейд әлирдиләр. Һәмин гурултайда чыхыш әдән мүәллим Н. Шаһсүвәров икинҹи дил өйрәнмәйин әһәмиййәтиндән бәһс едәрәк: «Һеч бир милләт, әлбәттә ки, кәндә галмыш бир милләт тәк өз дили илә мәдәниййәт газана билмәз... Она кәрә дә (I дәрәҹәли)... мәктәбләрдә... рус дили дә мүтләг сурәтдә охудулмалыдыр»[2] — дейирди.

Бу мүһүм педагожи, һәм дә сиаси мәсәлә, партия органлары-ны да диҝәтини өзүнә ҹәлб этмишди. Загафгазия Коммунист партиясынын IV гурултайында этдиҝи сиаси һесабат мә'рузәсиндә Загафгазия Өлкә Комитаси Катиби С. Орджоникидзе рус дилинин тәдриси мәсәләләринин еникдән нәзәрдән кечирилмәйи зәрурилиҝиндән данышараг, кәстәрди ки, биз милли дилимизә мараг-лыҝыг, амма гоншуларымызын дилини өйрәнә билмәрик. «Ушаг-ларымыз Эрмәнистанда, Күрҹүстанда вә Азәрбайҹанда мәктәб гуртарыр, лакин рус дилини һеч билмирләр, онлар башга совет халглары илә данышмаҝы бачармырлар. Мәһз она кәрә дә мәктәбләримиздә рус дилинин тәдрисинә хүсуси ер верилмәлидир»[3].

1925—26-ҹы дәрс илиндән рус дили бир тәдрис фәнни кими 3-ҹү группан э'тибарән республиканын биринҹи дәрәҹәли гейри-рус мәктәбләринин тәдрис планларына дахил әдилди. ХМК-нын бу тәдбири һаггында «Коммунист» гәзети язырды: «Һал-һазырда Азәрбайҹанын һәр бир кушәсиндә халгымызын дилә вә арзусуна мүвафиг олан дилиндә... мәктәбләр ачылмыш...». Даһа сонра гәзет рус дилини бир фәнн кими өйрәнмәнин ваҹиблийини, бунун үчүн әлверишли шәраит олдуғуну, халгымызын сон илләрдә мәдәни игтисади вә мәдәни һәятында бу дилдән кениш истифадә этмәйә чалышдығыны гейд едәрәк язырды: Бөйүк инҹилабын дили олан «рус дили өз мәдәниййәт вә әдәбиййаты васитәсилә ҹавҹаларимизын мәфкурәси, тәрәгги вә инкишафына дәхи өрдәк әлавә едәҹәк, онлары ... фанатизм вә милләтчилик мәфкурәсинин чиркин тә'сириндән горуйачаҝдыр»[1].

«Коммунист» гәзети, дәрс китаблары вә мүәллим кадрлары һазырламаг, тә'лим үсуллары сечмәк вә с. өйләрлә рус дилини тәдрисини республиканын мәктәбләриндә ихтисарлашдырмаҝы мүһүм бир вәзифә кими ХМК гаршысында гоюрду.

Ени мәктәбләр үчүн програмлар тәртиб этмәк даһа мүһүм вә даһа чәтин бир мәсәлә кими гаршыда дururду. Мәктәб ишиндә програмын әһәмиййәтини гейд едәрәк Н. К. Крупская язырды ки, узун заман мәктәб һәятында програма лазыми гиймәт вермә-мишдик, о бизә, мүәллимләри дарысгал бир чәрчивә алтына алан бир шеј кими көрүнүрдү. Владимир Иличин тә'кидинә әсасән гәдәр әһәмиййәт вердиҝини хатырлаярак, Крупская кәстәрирди ки, Ленин «бир чох дәфәләр шакирдләрин өз чүр сухулаҝлары билмәк мәгсәдилә, онлара бир чох суаллар верир вә бунларын нәтиҹәсиндә дейирди: «Икинҹи дәрәҹәли мәктәбләримиздә һәр шеј көнә гайдада галыр. Мәктәбләрдә ән мүһүм олан нөгтә— програм язмаҝдыр»[2].

Мәктәбләр үчүн програм тәртиб этмәйин әһәмиййәти бу сәнәдин тә'лим ишләринин һансы истигамәтдә апарылмасыны тә'йин этмәсилә изаһ едилирди.

Азәрбайҹанда мәктәбләр үчүн програмлар тәртибинә дә 1920-ҹи илдән башланмышды.

1920-ҹи илин пайызында ХМК нәзиндә тәшкил едилиб фәалиййәтә башлаян хүсуси фәнн комиссиялары тәрәфиндән ГСФСР мәктәбләри програмларынын, һәмчинин Бакы шәһәри мәктәбләринин програм тәртибинә даир тәчрүбәләриндән истифадә едиләрәк I вә II дәрәҹәли мәктәбләрдә өйрәдилән бүтүн әсас фәнләр үзрә програм лайиһәләри дүзәлдилди. ХМК коллегиясы тәрәфиндән тәсдиг едилән бу програмлар һәлә чап едилмәмиш истифадә вә рәһбәрлик үчүн ерли халг маариф органларына кәндәрилди.

I вә II дәрәҹәли мәктәбләр үчүн гәбул едилән бу програмлар илк дәфә олараг, 1923-ҹү илдә нәшр едилди ки, бу да мәктәбләримизин тарихиндә мүһүм бир педагожи һадисә иди, чүнки бу програмлар мәктәбләрдә өйрәдилән фәнләрин мәзмунуну

---

[1] Бах: «Бакинский рабочий» гәзети, № 189, 24 август 1922.
[2] «Маариф ишчиси» журналы, № 2—3, сәһ. 35, 1926.
[3] «Бакинский рабочий» гәзети, № 281, 8 декабр 1925.

[1] «Коммунист» гәзети, № 1, 1 январ 1926.
[2] «Ени мәктәб» журналы, № 1, сәһ. 88, 1926.

мүәйәнләшдирмәклә бәрабәр, мүәллимләрә лазыми педагожи истигамәт вә көстәришләр верирди.

Бу программаларын гиймәтли чәһәтләриндән бири ондан ибарәт иди ки, мәктәбләримизин әмали тәһсил вә тәрбијә вәзифәләрини мүәллимләрә шәрһ едир вә онлары дүзкүн истигамәтә јөнәлдирди. Мәсәлән, I дәрәчәли мәктәбләрин программы тәрбијә вә тә'лим ишләринин синфи мәгсәдләрини көстәрәрәк гејд едирди ки: «Мәктәб тамамилә физики вә зеһни әмәк јолу олараг зәһмәткешләрин мәнфәәтләринә хидмәт едән вә пролетар идеолокијасыны дашыјан бир мүәссисә олмалыдыр». Она көрә дә программ, ушагларда коллективизм вә коммунизм руһунда вәрдишләр вә ичтимаи идеолокија етишдирмәји, әсас вәзифә кими, тә'лим вә тәрбијә ишләри гаршысына гојурду. Бу вәзифәни исә бүтүн мәктәб һәјаты просесиндә, бүтүн фәнләрин тәдриси просесиндә, «әлаләхүсус, ана дили илә ичтимаијјат вә чоғрафија тәдрис едилдији заман нәзәрдә»[1] тутмаг лазым көрүнүрдү.

Программ тә'лими әтраф мүһитлә, истеһсалатла әлагәләндирмәји тәләб едирди. Программа мәктәбин комсомолла, зәһмәткешләрин тәшкилатлары илә, тәсәрүфат органлары илә рабитәдә олмасы тәләби дә ирәли сүрүлүрдү.

Программларын гиймәтли чәһәтләриндән бири дә онларын тә'лим материалыны фәнләр үзрә вә систематик сурәтдә дүзмәләриндән, һәр бир тә'лим фәнни гаршысында конкрет тәһсилтәрбијә вәзифәләри гоймаларындан ибарәт иди.

Бу чүр гиймәтли чәһәтләрилә бәрабәр бу илк программларын бөјүк нөгсанлары да вар иди.

Әввәлән, бу программ сабит дејил, тәхмини идиләр. Белә ки, шәраитдән, шакирдләрин - һазырлығындан вә дәрсләрдән асылы олараг мүәллимләр онлары дәјишдирә биләрдиләр ки, бу да программларда нәзәрдә сахланан «ерлиләшдирмә» принсипиндән ирәли кәлирди.

ХМК-нын II дәрәчәли мәктәбләрә аид вердији тә'лиматда көстәрилирди ки, 1923-чү илин программы, мәктәб һәјатынын чари шәраитинә әсасән тәртиб едилмишдир. Мүәллимләр програм материалыны «кенишләндириб башга чүр дүзә биләрләр, онлары мүәјјән мүһитә ујғунлашдыра биләрләр, белә ки, мүәјјән рајонун тәбиәти, истеһсалат вә әмәк һәјаты әкс едилмиш олсун»[2].

Тә'лим материалыны сечәркән мүәллим өз мүлаһизәсинә көрә, ерли әһәмијјәти олан һадисә вә фактлары үзәриндә даһа биләрди. Әлбәттә, мүәллимин тәшәббүскар олмасы, тә'лим материалыны изаһ едәркән ерли материалдан кениш истифадә этмәси арыллы тәләб иди. Лакин «ерлиләшдирмә» ады алтында тә'лим материалынын мүәјјән һәчминә риајәт этмәмәк, ону сәрһәд гоймадан дәјишдирмәк — Русијада 1923-чү илдән тәтбиг едилмәјә башлани РСФСР ХМК нәздиндә олан Дөвләт Әлми Шура

[1] Биринчи дәрәчәли мәктәбләрин программы, сәһ. 6, 1925, Азәрнәшр.
[2] Икинчи дәрәчәли мисли мәктәбләрин програмы, сәһ. 8, 1923.

(ГУС) программларынын сәһв јолуну тәгид этмәкдән башга бир шеј дејилди.

Азәрбајчан мәктәбләри үчүн нәшр едилән 1923-чү илин программы фәнләр үзрә тәртиб едилдији һалда, әјни заманда, РСФСР ХМК Дөвләт Әлми Шурасынын программларына тәрәф бир гәдәр мејл көстәрирди. Дөвләт Әлми Шурасынын программлары тә'лим материалларыны фәнләр үзрә дејил, мүхтәлиф комплексләр — «комплексләр» үзрә тәртиб этмишди; о, бу јолла мүхтәлиф фәнләрин тә'лим материалы арасында күн тәбии әлагә јарадылачағыны иддиа едирди. Мәһз буна көрә дә бу чүр тәртиб олунан программлара «Комплекс тә'лими программлары» вә јухуд садәчә «Комплекс программлары» дејирдиләр. Комплекс программларынын маһијјәти ирәлидә этрафлы изаһ едиләчәкдир. Бурада исә ону гејд едәк ки, 1923-чү илин тәдрис планлары вә программлары бә'зи гоншу фәнләри бирләшдирмәк јолу илә дә (мәсәлән, ана дили илә әдәбијјат әвәзинә «ана дили», мәдәнијјәт тарихи илә сиви игтисад әвәзинә «ичтиманијјат» вә с.) комплекс тә'лим системинә мејл көстәрирди.

1923-чү илин программы ичәрисиндә ән чох нөгсанлы олаң ана дили вә әдәбијјат программы иди. Һәмин программын тәртибиндә бурахылан сәһвләр, әвәлән, ондан ибарәт иди ки, ана дили үзрә сәрф-нәһв дәрсләри такчә биринчи дәрәчәли мәктәбләрин програмында нәзәрдә тутулурду, икинчи дәрәчәли мәктәбләрин биринчи консентриндә (бә'зи илк икі групунда) сәрф әвәзинә әдәби гираәт кечирилирди. Икинчи дәрәчәли мәктәбләрин III—IV групларында исә такчә әдәбијјат тарихи өјрәдилирди. Белә бөлкүнүн нәтичәсиндә ана дилинин гајда вә гаидәләрини мүкәммәл өјрәнмәк үчүн кифајәт дәрәчәдә вахт ајрылмырды.

Әдәбијјат програмына кәлдикдә, ону демәк лазымдыр ки, бурада Азәрбајчан классик әдәбијјатынын бир чох көркәмли нүмајәндәләринә: Фүзули, Вагиф, Видади, М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, Н. Б. Вәзиров, Н. Нәриманов, Ә. Сабир вә башгаларына ер верилмишди ки, буну һәмин програмын мүсбәт чәһәти кими гејд этмәлијик. Лакин програм пантүркист османлы әдәбијјатынын нүмајәндәләринә даһа кениш ер вермишди; белә ки, програмда Азәрбајчан әдәбијјатынын орижиналлығы, онун мүстәгил тарихә малик олмасы унудулурду. Азәрбајчан әдәбијјаты османлы әдәбијјаты ичәрисиндә әридилирди.

Ајдын иди ки, программда верилән бу чүр материаллар һәм дил, һәм дә идеолокија чәһәтдән енә совет мәктәбләринин мәгсәдинә ујғун дејилди.

Ону да гејд этмәлијик ки, әдәбијјат вә ичтиманијјат программларында дидактиканын «јухарыдан ашаға» принсипи јенә дә башга дүшүләрәк, тарихилик принсипинә зиддә кедилмиш вә материалын шакирдләрә өјрәдилмәсиндә мүасир дөврдән башлајыб тәдричән гадим дөврә кетмәк тәклиф олунмушду. Мәсәлән, 1923-чү илдә нәшр олунмуш программын изаһат бөлмәләриндә дејилирди ки: «Ени әдәбијјат сон ичтиман һәјатымызы анлатдығы вә тәлә-

бәләр ону даһа яхындан биллдикләри үчүн түрк әдәбийяты тарихи, ени дәнрләрдән башлаяраг, тәдричән гәдим дәврләрә доғру кедәчәкләр»[1].

1926-чы илдә Азәрбайҹан ХМК I вә II дәрәҹәли мәктәбләр үчүн ени тәдрис планлары гәбул этди вә бунунла алаҳидә 1923-чү илин програмларыны бир гәдәр дәйишдириб енидән нәшр этди.

Биринҹи дәрәҹәли Азәрбайҹан мәктәбләринин 1926/27-чи дәрс илиндә үчүн тәдрис планы

Фәнләр	Груплар				
	I	II	III	IV	V
1) ана дили	10	8	8	6	6
2) риязијјат	6	6	6	6	6
3) тәбиәт	—	3	4	5	5
4) чоғрафија	—	—	—	3	3
5) ичтимаијјат	—	—	—	3	3
6) чизки сәнәти вә әлишин	3	4	4	2	2
7) рус дили	—	—	3	4	4
8) бәдән тәрбијәси вә нағма	3	3	2	1	1
Чәми:	22	24	27	30	30

Икинҹи дәрәҹәли Азәрбайҹан мәктәбләринин 1926/27-чи дәрс илиндә үчүн тәдрис планы

Фәнләр	Груплар			
	I	II	III	IV
1) ана дили	5	5	4	4
2) рус дили	5	5	5	5
3) риязијјат	5	5	5	5
4) тәбиәт	3	3	3	3
5) физика	3	3	3	4
6) кимја	2	2	—	—
7) ичтимаијјат	4	4	4	3
8) чоғрафија	2	2	2	2
9) чизки сәнәти	2	2	—	—
10) бәдән тәрбијәси	1	1	1	1
11) ени дил	—	—	4	4
12) космографија	—	—	—	2
Чәми:	32	32	31	33[2]

Ени тәдрис планларынын әввәлкиләрә нисбәтән бә'зи үстүнлүкләрини гејд этмәлијик. Биринҹи дәрәҹәли мәктәбләрин ени тәдрис планларында ана дилинә верилән саатларын мигдары бир

[1] Икинҹи дәрәҹәли мәсәл мәктәбләринин програмы, сәh. 19, 1923.
[2] Азәрбайҹан ССР ХМК бүллетени № 12, сәh. 17—18, 1926.

гәдәр артмыш, үчүнчү груплдан э'тибарән рус дилинин тәдрисинә ер верилмишди. Лакин комплекс системинә яхынлашмаг мәгсәдилә «ла ишә» илә «чизки сәнәти» вә «нағма» илә «бәдән тәрбијәси» фәнләри бирләшдирилмишди.

II дәрәҹәли мәктәбләрин тәдрис планындан «психолокија» вә «геолокија» фәнләри көтүрүлмүш, ана дилинә верилән саатларын мигдары бир гәдәр чохалдылмыш, рус дилинә верилән саатларын мигдары исә хейли артырылмышды. Бунлардан башга, икинҹи дәрәҹәли мәктәбләрин тәдрис планларындан мүхтәлиф «ишә'бәләр» көтүрүлмүшдү. Програмларда да бир сыра ени дәйишикликлər апарарат онлары комплекс програмларына даһа чох яхынлашдырмаға чалышмышдылар.

О дөврдә, юхарыда дейилдији кими, комплекс програмлары һәлә Азәрбайҹан ССР мәктәбләриндә тәтбиг едилмирди. Тәкчә икі мәктәбдә — Нуха нүмунә мәктәбиндә вә Гара шәһәр (Бакы) биринҹи дәрәҹәли мәктәбиндә 1923-24-чү илдән э'тибарән бу програмлар педагожи експеримент шәклиндә тәтбиг едилирди. Лакин 1925-27-чи илләрдә ХМК күчлү һазырлыг ишләри апарараг республиканын бүтүн биринҹи дәрәҹәли мәктәбләринин комплекс програмлары илә ишләмәйә кечирмәйә чалышырды.

Бу көрүлән һазырлыг ишләринин нәтиҹәсиндә 1925-27-чи илләрдә бир нечә башга гәза мәктәбләри дә (хүсүсән дәмир йолу мәктәбләри) комплекс програмыны тәтбиг этмәйә башладылар.[1] Лакин республиканын биринҹи дәрәҹәли мәктәбләри, демәк олар ки, әсасән систематикликә принсипи үзрә гурулмуш көнә програмларла ишләмәкдә давам едирдиләр.

1926-чы илдә биринҹи дәрәҹәли мәктәбләр үчүн нәшр едилән програмларын изаһат вәрәгәсиндә язылмышды: «Индики һалда ГУС програмынын Азәрбайҹан мәктәбләринә тамамилә тәтбиги мүмкүн олмадығы үчүн програм вә тәдрис планынын ислаһына икі чәһәтдән фикир верилмишдир: тәдричән ГУС програмына яхынлашмаг, 1923-чү ил тәдрис планлары вә програмларына истинад этмәк»[1].

Мәсәләнин бу чүр «узлашма» йолу илә һәлли онунла нәтиҹәләнмишди ки, програмлары енә дә фәнләр үзрә сахламагла тә'лим материалыны һәр фәнни өз ичәрисиндә «мөвзулар» үзрә бөлмәйә, материала истеһсал характери вермәйә, илмларин әсасларына аид материалларын һәчмини гисмән азалтмаға, мүхтәлиф фәнларин материаллары арасында сүн'и алаҗа яратмаға чалышмышдылар.

ГУС програмларынын Азәрбайҹандакы тәрәфдарлары 1926-27-чи илин програмларында едилән бу кими узлашмалар васитәсилә кәләҹәкдә мәктәбләрин ГУС програмына кечмәсинә әсаслашдырмаға чәһд едирдиләр.

Айры-айры фәнләрин програмларына кәлинчә, ону демәк лазымдыр ки, ичтимаијјат програмынын ана дили, әдәбијјат вә игтисади чоғрафија илә алаҗаландырылмәси, ана дили вә әдә-

[1] Биринҹи дәрәҹәли мәктәбләрин програмлары, сәh. 4, 1926, Азәрнәшр.

бийят программаларындакы мөвзуларын исә ичтимаийят мөвзулары илә әлагәләндирилмәси тәләб едилирди.

Риязийат программасынын көнә һәчми сахланылмышдыса да, онун мүхтәлиф фәнләри (чәбр, һәндәсә, тригонометрия) арасында сых әлагә проблемі тәләб олунурду. Бу да фәнлә тәдрисиндә вачиб олан систематикликдән узаглашдырырды. Бүтүн бунлар комплекс тә'лим системинә кечмәк үчүн һазырлыг иди.

Лакин программада олан бу дәйишикликләрдән бә'зи мүсбәт чәһәтләрини дә гейд етмәлийик ки, бу, көнә мәктәбләрин галыглары илә, бәдикләрин мүчәррәдлийиндә мүбаризә апармагда, программалары вә бүтүнлүклә мәктәби совет һәятына ихтисаслашдырмагда иф'ә олунурду. Мәсәлән, риязийат программы һаггында дейирдиләр ки, мәгсәд тәкчә «адәти һәнгәтләр хүсусунда ма'лумат вермәкдән ибарәт олмайыб, ушаглары риязи ифадәләр вә риязи үсуллар васитәсилә һәятын һадисәләрини тәдгиг етмәйә алышдырмагдан дахи ибарәтдир»[1].

1926-чы илин әдәбийат программасын мүсбәт чәһәти исә әдәбийата ичтимаи һәятын идеолоҗи ифадәси кими бахмагдан ибарәт иди. 1926-чы илин әдәбийат вә ичтимаийят программаларында тә'лим материалынын кечмишдән һал-һазыра тәрәф тарихилик принсипинә әсасән дүзмәк үчүн илк дәфә олараг тәшәббүс көстәрилмәси методик чәһәтдән ирәлилиә доғру атылан аддым кими гиймәтләндирилмәлидир.

Азәрбайҹан әдәбиётунун ени программаларында 1923-чү илин программасында олан әлми вә идеолоҗи сәһвләр, әсасән тәкрар едилмишди.

Б. Дәрс китаблары. Мәктәбләр үчүн ана дилиндә дәрс китаблары һазырламаг да о заман, дөврүн ән актуал мәсәләләриндән бири иди. Ана дилиндә дәрс китаблары яратмадан Азәрбайҹан мәктәбләрини муваффәгиййәтлә инкишаф етдирмәк олмазды. Тәчрүбәли мүәллифләр һеч'этинин олмамасы, мәтбә базасынын һәлә о заманлар чох зәиф олмасы, бир чох мәктәб фәнләри үзрә ана дилиндә һәлә истиланын йохлуғу вә с. дәрс китабларынын һазырланмасы вә нәшрини хейли чәтинләшдирирди. Лакин бу чәтинликләрә бахмаяраг, республиканын халг маариф органлары бу саһәдә да мүәйян нанлийиётләр газанырдылар.

Бу мәгсәд үчүн ХМК һәлә 1920-чи илин май айында дәрс китаблары чап етдирмәк үчүн мәктәб шө'бәси нәздиндә хүсуси комиссия тәшкил етмишди. 1921-чи илин июн айында ХМК нәздиндә нәшрийат шө'бәси тәшкил едилди. 1924-чү илдә исә һәмин шө'бә Азәрбайҹан Дөвләт Нәшрийатына — Азәрнәшрә чеврилди. Азәрнәшрин илк илләр әсас вәзифәси дәрс китаблары чап етмәк иди.

Әлми истилаһлар, о ҹүмләдән мәктәб истилаһлары дүзәлтмәк мәгсәдилә 1922-чи илдә Азәрбайҹан ССР Халг Комиссарлары Совети нәздиндә әлми-истилаһ комиссиясы тәшкил едилмишди.

[1] Икинчи дәрәҹәли мәктәбләрин программалары, сәһ. 1, 1926, Азәрнәшр.

Бу комиссия сонралар ХМК нәздинә көчүрүлдү. 1922-чи илдән 1927-чи илә кими һәмин комиссиянын тәркибиндә биолоҗия, физика-риязийат вә һүманитар фәнләр үзрә үч мүтәхәссисләр групу чалышды. Бу комиссия әз мүддәтдә бир чох әсәрдән, о ҹүмләдән ашағыдакы мәктәб фәнләри үзрә истилаһлар дүзәлтди вә 1926-чы илдән әһәмиййәтлә нәшр етмәйә башлады.

Фәнләр	Истилаһларын мигдары	Фәнләр	Истилаһларын мигдары
Тарих	332	Ботаника	100
Әдәбиат	240	Анатомия	2200
Риязийат	625	Физиолоҗия	570
Физика	900	Зоолоҗия	1200
Биолоҗия	150	Гейри-үзви кимя	829

Нәшр олунан бу истилаһлар мәктәбин бүтүн фәнләринин әһатә етмәсә дә, бир чох нөгсанлара малик олса да, дәрс китабларынын дил чәһәтдән хейли яхшылашдырды, ümумийәтлә, тә'лим просесинин әһәмиййәтли дәрәҹәдә йүнкүллөшдүрдү.

Ана дили вә бейнәлмиләл истилаһлар әсасында һазырланан һәмин истилаһлар, мәктәб тә'лиминдә о заманлар һәлә гүвәтли олан османчылыг, фарсчылыг вә әрәбчилик галыгларына бөйүк бир зәрбә олду. Азәрбайҹан мүәллимләри тә'лим ишләринин әсаслашдыран бу ени тәдбири миннәтдарлыг һиссилә гаршыладылар, ени истилаһлардан кенди бир өлчүдә истифадә етмәйә башладылар.

Дәрс китабларынын чап едилмәси, чәтинликләрә бахмаяраг, һәлә 1920-чи илдән башланды. Бу мәгсәд үчүн ингилабдан әввәлки дәрс китабларынын бир нечә мүәллифи ишә чәлб олунду. Онларын ингилабдан әввәл чап етдирдикләри олдуглары ана дили дәрс китаблары, ени совет мәктәбләринин мәгсәдинә уйғун олараг, бир гәдәр нәзәрдән кечирилдикдән сонра екиндән чап едилди. Бу йолла А.Ш. Талыбзадәнин «Ушаг чешмәси» адлы әлифбә китабы, М. Маһмудбәйовун икинчи групдар үчүн «Икинчи илк», үчүнчү групдар үчүн «Ени мәктәб» адлы китаблары нәшр олунду. Риязийат, физика, кимя кими фәнләр үзрә рус дилиндә олан яхшы дәрс китаблары Азәрбайҹан дилинә тәрҹүмә едилди. Мәсәлән, Григорييвин икі һиссәдә физика китабы, Киселйовун һәндәсә китабы, Шапошников вә Валсеевин чәбрдән мәсәлә китабы вә с. 1924—1927-чи илләрдә чапдан чыхыб мәктәбләрә истифадәйә верилди.

Мәктәбләрин китаба олан бөйүк әһтиячларынын өдәмәк мәгсәдилә дәрс китаблары чап етмәк ишә илдән-илә күчләндирилирди; бу да ашағыдакы чәдвәлдән айдын көрүнүр.

[1] «Азәрбайҹанда халг маарифи» (1920—1927-чи илләр), сәһ. 110, 1928.

Дәрс китаблары нәшриннин артмасы

Илләр	Китабларын исимләри	Тираж	Илләр	Китабларын исимләри	Тираж
1920	3	63 000	1924	21	446 000
1921	10	157 000	1925	23	289 000
1922	11	162 000	1926	36	399 000
1923	23	759 000	1927	42	284 000[1]

Тәкчә дәрс китаблары дейил, һәм дә шакирд вә пионерләрә синифдән кәнар оху үчүн 104 адда, мүәллимләр үчүн 32 адда китаб чап эдилмишди.

Бүтүн бунлар ени мәктәбләрин тә'лим базасыны күчләндирир, тә'лим-тәрбиә ишләринин яхшылашмасына көмәк эдирди. Лакин бу дөврдә чап эдилән дәрс китабларынын бөйүк нөгсанлары да вар иди. Он бөйүк нөгсан ондан ибарәт иди ки, әраб, фарс вә османлы истилаһлары әсасында тәртиб эдилдикләриндән һамин дәрс китабларынын дили олдугча чәтин вә шакирдләр үчүн анлашылмаз иди. Бундан әлавә, һамин дәрс китабларында, хүсусән ана дили вә әдәбиётдан олан китабларда, идеоложи чәһәтчә ярамаз материалларын дәрч эдилмәси онларын тәһсил-тәрбиә әһәмиййәтини азалдыр, чох заман һечә чыхардырды.

В.И. Ленин идеоложи чәһәтдән сағлам олан дәрс китабларынын әһәмиййәтини дөнә-дөнә гейд эдирди. Һәлә 1922-чи илдә Ленин язырды ки, халг маарифи саһәсиндә һәгиги иш көрмәкдән өтрү, һәр шейдән артыг, яхшы тәртиб эдилмиш дәрс китабларына еһтиячымыз чохдур. Әкәр биизм бүтүн марксист әдибләр өз гүввәләрини яхшы вәсаит вә я дәрсликләр язмаға сәрф этсә идиләр «...о заман биздә белә бир бағбарчылыг олмазды ки, пролетариат сияси һакимиййәти әлә алындан, демәк олар, беш ил кечдикдән һалда, онун пролетариатын дөвләт мәктәбләриндә вә университетләриндә кәнчләрә көһнә буржуа алимләри көһнә буржуа зирзәбилиндән дәрс верирләр, даһа доғрусу, онлары корлайырлар»[1].

В.И. Ленинин бу сөзләри эйнилә Азәрбайчан мәктәбләринә дә аид иди. Һәлә мүсаваат «һөкумәтин»дән мирас галан пантүркист зирзәбилләри йығынындан ибарәт олан «түрк чәланкләриндән» дәрс кечмәк бир янда дурсун, ени нәшр олунан дәрсликләрдә дә милләтчи-буржуа зирзәбилләри кениш ер тутурду. Мәһз она көрә дә, республиканын бир чох рәһбәр ишчиләри, габагчыл вә көзәчыг педагоглары бөйүк һәйәчанла дәрсликләримизин идеоложи чәһәтдән сағлам олмадыгларына э'тираз эдир, онлары сағламлашдырмағы тәләб эдирдиләр. Мәсәлән, юхарыда адыны чәкдийимиз о заманлар рәһбәр партия ишчиси олан Ю. Гасымов йолдаш һәлә 1922-чи илдә язырды: ярамаз дәрсликләр нәшр этмәкдә «биз өз алимизлә антисовет вә антиингилаби әһвали-руһиййәни мәктәбләримизә яйырыг... Дәрс китабларынын бә'зиләрини, хүсусән ана дили үзрә олан дәрсликләри енидән тәртиб этмәк зәруридир. Мүхтәлиф милләтчилик зирзәбилләринә мәктәбләримиздә ер вермәк олмаз. Истилаһлар саһәсиндә дә бөйүк нөгсан көрмәлийик»[1]. Бә'зи азәрбайчанлы кәнчләр арасында синфи-пролетар идеялары әвәзинә «умумбәшәр идеяларынын», синфи шүур вә дүйғулар әвәзинә «умуми мәһәббәт» вә «гардашлыг» дүйғуларынын әмәлә кәлмәсинин бир мүһүм сәбәбини Ю. Гасымов, һаглы олараг, мәһз ярамаз дәрсликләр вә китаблар охумагда көрүрдү.

«Коммунист» газети тез-тез белә китаблары вә онларын мүәлиф-ләрини кәскин тәнгид эдирди. Һәгигәтән, дәрсликләр әлә бир дилдә язылырды ки, тәкчә шакирдләр дейил, бир чох мүәлимләр дә о дәрсликләрин ичәрисиндә язылан материалы баша дүшмүрдүләр. Мәсәлән, 1923-чү илдә «Нобатат һәяты» адлы алтында биринчи дәрәчәли мәктәбләр үчүн чап эдилмиш дәрс китабынын биринчи сәһифәсиндә: Нобатын һәяты «...чәр тәрәфиндән тәпәлачаг мәвади-гиданийәнин ипрагларға нитигән илә сыр. Терпагдан алынан мәвади-гиданийә илә һавадан алынан мәвади-гиданийә ярпагларда ипитизач эдәрәк нобатын бөйүйүб пишин-пичмасына хидмәт эдәчәк материалы тәшкил эдәчәк» — дейә верилиб белә «изаһаты» азәрбайчанлы ушагларын баша дүшмәси мүмкүн дейилди. Башга дәрс китабларынын да дили белә иди. Мәһз она көрә дә халг маариф органлары рәһбәр ишчиләринин республика мүшавирәси (сентябр 1924-чү ил) дәрс китабларынын һәм дил вә һәм дә мазмун чәһәтдән яхшылашдырмағы мүһүм бир вәзифә кими Халг Маариф Комиссарлығы гаршысында гойду. Мүшавирә өз гәрарларында дәрс китабларынын дил вә мазмун чәһәтдән яхшылашдырмаг үчүн маариф ишчиләринин бу китабларын тәнгидиндә иштирак этмәйә да'вәт эдирди. Халг Маариф Комиссарлығынын коллекисы исә республика мүшавирәсинин гәрарына әсасән дәрсликләрин дилини садәләшдирмәйи Азәрнәшрдән тәләб эдирдисә дә, мәсәлянин һәлли чох дәнкийирди.

Дәрс китабларыны идея чәһәтдән сағламлашдырмаг вә онларын дилини садәләшдирмәк мәсәләси республиканын рәһбәр партия тәшкилатынын диггәтини чәлб этмишди. Азәрб. К(б)П VII гурултайы өз гәрарларында көстәрирди: «Биизм мәктәбләр һәлә индийә кими кифайәт дәрәчәдә пролетар нүфузу алтына алынмамышлар. Мәктәбләрдә чох заман хырда буржуа руһу һакимдир ки, бу да о мәктәбләрдә охунан көһнә китаблар вә ишләнән көһнә үсуллардан иләли кәлир. Мәктәбләр үчүн тәдрис китаблары, һабәлә мәктәб харичиндә охунан әдәбиёт, ... пролетар мәфкурәсинә мүтабиг олан әдәбиёт нәшр эдилмәси партиянын әсас мәсәләләриндән олмалыдыр»[2].

Бу бөйүк нөгсанын бир сәбәби әкәр һәлә мүәллиф кадрларынын дәйишмәмәси вә ени истилаһларын һазыр олмамасында идисә, о бири

[1] «Азәрбайчанда халг маарифи» (1920—1927), сәһ. 102, 1928.
[2] В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 33, сәһ. 246.

[1] «Бакинский рабочий» газети, № 217, 28 сентябр 1922.
[2] АК (б)П VII гурултайынын гәрар вә гятнамәләри, сәһ. 26, 1926.

сәбәби онда иди ки, I вә II дәрәчәли мәктәбләр үчүн лазым олан дәрсликләр чап едилиб гуртармамыш, бу дәрсликләри мәфкурә чәһәтдән сағламлаштырмаг үчүн чидди тәдбирләр көрүлмәмишкән Халг Маариф Комиссарлығы өз гаршысында I дәрәчәли мәктәбләр үчүн һәмин дәрсликләри лағв этмәк вә комплекс тә'лим системинә кечмәк үчүн башга принсипдә дәрсликләр чап этмәк вәзифәсини гоймушду. Азәрбайчан ССР ХМК-нын мәс'ул ишчиләриндән проф. П.П. Фридолин (1948-чи илдә өлмүшдүр) «Биринчи дәрәчәли мәктәбләр вә енә програмлар» адлы мәгаләсиндә дәрслик мәсәләсинә тохунараг язырды: «Енә мәктәб үчүн яхшы вәсаит олмадығындан һәләлик көһнә тәдрис китаблары илә галараг, ушаглара ибтидаи савад өйрәтмәлийик.

Фәгәт унутмамалы ки, бу күн бу дәрс китаблары мүваггәти бәләдлардыр вә мәктәбимиз комплекс системи үчүн еритдији илк имкан олдуту заман, бу китабларын һамысына бәйыра атмалы, тәдрис китаблары әвәзинә шакирд вә мүәллим үчүн хүсуси вәсаит вә тәһигигатнамәләр һазырламалыыг»[1].

Әлбәттә, ХМК ишчиләринин бир гисми арасында һөкм сүрән белә нилыш фикир мөвчуд дәрс китабларынын кейфијјәтини яхшылашдырмаг тәдбирләринә мане олурду. Һәтта мүһүм педагожи мәсәләләри мүзакирә этмәји өзүнә вәзифә гоян «Енә мәктәб» журналы да дәрс китабларынын кейфијјәтини яхшылашдырмаг тәдбирләрини ишләндирмәји, демәк олар ки, унутмушду.

Бунә бахмараг, дәрс китабларынын агыр вәзијјәти табагчыл вә тәчрүбәли мүәллимләри нараһат едирди, онлар көрә дә онлар бу мәсәлә әтрафында өз тәклифләрини вә тәләбләрини ирәли сүрмәә чәһд едирдиләр, фикирләрини педагожи елми өгтейи-нәзәрдән әсасландырмаға чалышырдылар.

Гочаман мүәллим Ф. Агаев (1931-чи илдә өлмүшдүр) «Мәктәб китаблары вә истилаһлар» адлы мәгаләсиндә дәрс китабларынын дилини садәләшдирмәк вә енә истилаһлар яратмағын әсас йолларындан бәһс едәрәк язырды ки: «Биринчи дәрәчәли мәктәбләримизин дәрс китаблары мүмкүн олдуча көрәк ушағын ана дилиндә ярадылсын. Тәрбијә елминин истәјиши будур ки, көрпә ушаглармы зеһни өчнәби каламәләрин јүкү илә јүкләнив гарынлыглашдырылмасын. Көрпә шакирд охудуғу китаба о вахт ашиг олар ки, ичиндәки дүзүлмүш каламәләрин әтрафында яшаян адамларын ағзындан эшитмиш ола. Ябанчы каламәләрин әдәди чох олдуча ушағын да өйрәнмә һәвәси күтләшәр. Көһнә китабларымызын ичәриләри әрәб истилаһлары илә долдолу олдуғундан минләрчә шакирдләримизин күтләшмәсинә сәбәб олмушдур».

Дәрс китабындакы истилаһларын ана дилиндә ярадылмасы зәруријјәтини ирәли сүрәрәк Ф. Агаев биринчи дәрәчәли мәктәбләр үчүн әсл ана дилиндә олан истилаһларла ярадылмыш ан вачиб һесаб, сарф вә нәһв китабларынын һәлә јохлуғуну тәнгид едир вә тә'хирә салмадан белә китабларын ярадылмасына башламағы тә-

[1] «Енә мәктәб», № 1, сәһ. 25, 1926.

лаб эдирди. Вахтилә рус халгынын да белә чәтинлик гаршысында галдығыны вә сәмәрәли фәалијјәт нәтичәсиндә бу мүһүм мәдәнијјәт мәсәләсини һәлл этмиш олдуғуну гейд едәрәк Ф. Агаев, һаглы олараг: «Русларын бүкүнкү һесаб, сарф вә нәһв китаблары бизим ирадымызлар үчүн рәһбәр мәнбәләсиндә олмалыдыр»[1] дејирди.

Бүтүн бу тәдбирләрин, һәмчинин јухарыда дејилдији кими, енә истилаһларын ирадымасы нәтичәсиндә дәрс китабларынын дили кетдикчә, хүсусән 1926-чы илдән э'тибарән, садәләширди. Лакин дәрс китаблары дил, хүсусән мәзмун чәһәтдән бөјүк нөгсан вә тәһрифләрдән һәлә тәмизләнмәмишди.

Дәрс китабларынын белә бир агыр вәзијјәти республика партија тәшкилатынын диггәтини өзүнә чәлб этмәә билмәзди. Она көрә дә XVI Үмум Бакы партија конфрансы (јанвар 1927-чи ил) бу мәсәләјә хүсуси фикир вермәји вә ону әтрафлы мүзакирә этмәји лазым билмишди. Һәмин конфрансда комсомолчулар арасында иш апармаға даир партијанын вәзифәләри һаггында мә'рузә мүзакирә едиләркән Азәрбајчан Коммунист партијасы МК-нын катиби Ә.Һ. Гараев јолдаш (1896—1937) өз нитгиндә дәрс китабларында бурахылан бөјүк идеоложи тәһрифләри чидди тәнгид этмишди. Гараев хүсусән I дәрәчәли мәктәбләрин IV груплары үчүн чап едилмиш олан «Гираәт китабынын» ичәрисиндә көһнә буржуа зирзибиллә рінин даһа чох ер тутдуғуну, онә көрә дә тәрбијә үчүн даһа чох зәрәрли олдуғуну кестәрмиш, бу вә бу кими китабларын ХМК тәрәфиндән тезликлә дәјишмәси зәруријјәтини ирәли сүрмүшдү.

Гејд этмәлијик ки, Бакы шәһәри партија тәшкилатынын бу мүһүм тәдбири дәрс китабларынын кәләчәкдә һәм идеоложи, һәм дә дил чәһәтдән сағламлаштырылмасы үчүн гәт'и рол ојнады.

Беләликлә, бу дөврдә мәктәбләримиз үчүн ана дилиндә бир чох дәрс китаблары чап олунду, бу китабларын кейфијјәтини яхшылашдырмаг, хүсусән дилини садәләшдирмәк саһәсиндә мүәјјән ишләр көрүлдү вә бә'зи наилијјәтләр газанылды. Лакин ана дилиндә дәрс китабы һазырламаг проблемини о заманлар һәлл едилмиш һесаб этмәк олмазды, бу саһәдә ХМК гаршысында һәлә чох мүһүм ишләр дururду.

6. Мәктәбин тә'лим тәрбијә ишләри. Мәктәб шәбәкәсинин кенишләнмәси вә шакирдләрин сајча артмасы мәктәб ишләринин кейфијјәтини дә јүксәлтмәји тәләб едирди. Кәнч нәслин коммунист тәрбијәси мәсәләси, шакирдләрин әсаслы биликләрлә силаһландырылмасы вәзифәләри, мәктәб һәјатынын мәфкурә чәһәтдән сағламлаштырылмасы тәләбләри бүтүн совет ичтимаијјәтинин диггәт мәркәзиндә дururду. Коммунист партијасынын XII гурултајы «РКГИ-нин иш һаггында» гәбул этдији тә'намәдә «Енә нәсл ичәрисиндә әлм вә техникаја јијәләнмәк үчүн чидди һәвәс

[1] «Маариф ишчиси» журналы, № 8, сәһ. 13—18, 1926.

ярадылмасындан өтрү мүнтәзәм сурәтдә иш апарылмалыдыр»[2] — дейә тәләб әдирди.

Әмәкдаш истисмарчы синифләрин төрәкүнтүләри өз агалыгларыны бөрпа этмәк үчүн кәнч нәсләә үмид бағладыгларындан кәнчләр арасында исәуму ишләр апармаға чалышырдылар. Белә бир дөврдә кәнчләрин коммунист тәрбиәси ишләринә диггәт мәрказиндә сахламаға партиямыз хүсуси әһәмиййәт верирди.

РКП-нин XIII гурултайы (1924-чү ил) кәнчләр ичәрисиндә ин hөттәндәки тәшкилатында кәнчләрин тәрбиә әдилмәси вәзифәләрини мүстәгил дәрәчәдә әһәмиййәт верәрәк кәстәрирди ки, сосиализмин тәләбүн хейли дәрәчәдә пролетар дөвләтинин әсас коммунистләр hеjләти тәрәфиндән иҹрасы шәраитиндә бинаәсиндән, етин мәкдәр олан нәсләрин кетдикчә даhа артыг бир дәрәчәдә дәйишдирилиб коммунистчәсинә тәрбиәләндирилмәсини тә'мин[3] этмәкдән ибарәдир.

Бу тарихи кәстәрини бүтүн совет өлкәсиндә, о чүмләдән Азәрбайҹанда да мәктәб ишләринин кейфиййәтини jüксәлтмәк тәләбини ирәли сүрүрдү.

Мәһз елә көрә дә Азәрбайҹан ССР Мәркәзи Ичраиййә Комитәсинин III сессиясы (1924-чү ил) ХМК-дан тәләб әдирди ки, «ән яхын илләрдә мәктәбләрин кейфиййәтчә яхшылашмасына даhа чох са'и кәстәрсин»[1].

Бүтүн бунлар мәктәб ишләринин hәм мәзмунуну, hәм дә тә'лим-тәрбиә үсулларынын яхшылашдырмағы, кәнч нәсли коммунизм руһунда тәрбиә этмәк үчүн ону голчомаг вә руһанилярин, мүсаватчы вә дашнакларын, тачир вә башга синфи дүшмәнләрин төрәкүнтүләринин исәуму тә'сиридән мүhафизә этмәйи өлүмдүрүм мәсәләси кими ирәли сүрүрдү.

В.И. Ленин Гафгаз вә о чүмләдән Азәрбайҹан коммунистләрини бурҗуазиjанын шәраитиндә мисли көрүнмәмиш вә бурҗуа гурулушунда мүнкүн олмаjан мәдәни сүлh нүмунәси jаратмағы, сосиализмә кечмәjин тә'мин едән Совет hакимиййәтини горуjуб сахламағы мәсәлә көрүрдү. Вәзифәнин чятинлиjини гейд әдәрәк, В. И. Ленин hәмдә лазым билирди ки, Загафгазия коммунистләри, өз вәзиййәтләринә вә өз республикаларынын вәзиййәтинин «... хүсусиййәтини баша дүшсүнләр. бизим (РСФСР-ин—М.М.) тактикамызы эйнилә тәглид этмәк дейил, конкрет шәраитин мүхтәлифлиjинә уjғун олараг ону дүшүнүлмүш сурәтдә дәйишдирмәк лазым галдығыны баша дүшсүнләр»[4].

---

[1] Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәрарлары, I h., сәh. 833.

[2] Бах: Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәрарлары, II h., сәh. 86—87.

[3] Азәрбайҹан ССР ХМК бүллетени № 1, сәh. 1, 1924.

[4] В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 32, сәh. 340.

hеч дә тәсадүфи дейил ки, халг маарифи мәсәләси о заманлар республикамыз партия, совет вә комсомол тәшкилатларынын гурултайларында тез-тез мүзакирә әдилирди.

Әкәр бөрпа дөврүнүн биринчи илиндә мәктәб шәбәкәсинин кенишләнмәсинә даhа чох фикир верилирдисә, икинчи илиндә мәктәбләри кейфиййәтчә яхшылашдырмаг даhа чох диггәт мәрказиндә дururду.

В.И. Ленинин — «Аз олсун, яхшы олсун» — кәстәрини о заманлар мәктәбләрин дә инкишафы әсасына гоймушду. Вәзифә, кәнчләри әлә охутмагдан ибарәт или ки: «... биздә әлм кағыз үзәриндә галмасын вә я модалы бир ибарә олмасын... Әлм дөврүдән дә илиjиниз вә ганыныза ишләсин, мәнәвиjjатын тамамилә вә hагигәтән тәркиб hиссәсинә чевриласин»[1].

С.М. Киров Азәрбайҹан Коммунист партиясынын VII гурултайында (1925-чи ил) сөйләдиjи hесабат мә'рузәсиндә мәктәб ишләринин кейфиййәтини jüксәлтмәк зәруриjjәтиндән бәһс әдәрәк, кәстәрирди ки, маариф саһәсиндә шәхсиййәтләримиз кәмиййәт э'тибарилә олдугча бөjүкдүр; инди биз нечә олурсаолсун, мәктәбләримизин кейфиййәтини чидди сурәтдә яхшылашдырмалыjыг. «Биз әлә чалышмалыjыг ки, мәктәбләримиз hагигәтән мәктәб олсунлар, мүәллимләримиз hагигәтән маарифчи олсунлар...»[2].

VII гурултай, кәндли кütләләринин маарифә олан hөвәсләринин хейли артдығыны гейд этмәклә кәндә мәдәни гурулуш ишләринин кенишләндирилмәси, бу ишләрин кейфиййәтинә хүсуси фикир вермәси, бу мәгсәдлә кәнд зиялыларындан hөртәрәфли истифадә этмәси бир вәзифә олараг гаршыя гоjурду.

VII гурултай республикамыз ХМК вә комсомол тәшкилатынын диггәтини мәктәб ишләринин ениндан гурулмасына чәлб әдәрәк, кәстәрирди ки, мәктәби кәнчләрин тәрбиә вәзифәсинә даhа чох чаваб верән вәзиййәтә салмаг, фәһлә синфи вә кәндлиләрин мәнфәәтләринә даhа да яхшылашдырмаг лазымдыр.

1925-чи илин май аjында чағырылан Азәрбайҹан мүәллимләринин биринчи гурултайы да әсас э'тибарилә ени совет мәктәбләрини мөһкәмләндирмәк тәдбирләрини мүзакирә этмишди.

Мәктәб мәсәләләрини әтрафлы олараг мүзакирә едән ЛККИ-нин VI гурултайы (1926-чы ил) гейд әдирди ки, кечмиш мәктәбдән фәргли олараг, «ени мәктәб, ени hөвтүн әлә тәшкилатчыларыны hазырламалыдыр ки, онлар билиjиндиjи hәм hөвтдә тәтбиг этмәjи, hәм дә Совет hөкүмәтинин үмуми вәзифәләрилә алагәләндирмәjи бачарсынлар». Халг маарифи саһәсиндә олан нөгсанлары тәнгид әдәрәк, гурултай «I вә II дәрәҹәли мәктәбләри кенишләндирмәк дейил, яхшылашдырмаг үчүн мөһкәм хәтти-hәрәкәт көтүрмәк»[3] лазым галдығыны кәстәрирди.

---

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 33 сәh. 504.

[2] «Бакинский рабочий» газети, № 276, 2 декабр 1925.

[3] АЛККИ-нин VI гурултайында Халг Маариф Комиссарлығынын мә'рузәләри үзрә чыхарылан гәрарлар, сәh. 4, 1926, Бакы.

Совет мәктәбләриндә тә'лим-тәрбиә ишләрини яхшылашдырмаг үчүн ирәли тә'лим формалары вә үсуллары сечмәк вә тәтбиг этмәк, тәрбиәни тәдбирләри кенишләндирмәк, комсомол, пионер вә шакирд тәшкилатларыны мәктәбләрдә әсасландырмаг вә бу тәшкилатларын ишләрини йолуна гоймаг, ушагларымызы вә кәнчләримизи синфи дүшмән мәфкурәсинин зәрәрли тә'сирләриндән горумаг лазым иди.

А. Тә'лим үсулларынын сечилмәси. Ени совет мәктәбләринин тә'лим формаларыны вә үсулларыны мүәйјән этмәк һәгигәтән чох мühүм бир вәзифә иди. Мәктәбләримиздә әлә тә'лим форма вә үсуллары тәтбиг этмәк лазым иди ки, бунлар шакирдләрин тәшәббүсләрини мәһдудлашдырмасын, онларын фәаллыгларыны, ирадәчилик вә габилијјәтләрини мүәллимләрин рәһбәрлији алтында инкишаф этдирмәјә хидмәт этсин.

Бу мәгсәд үчүн моллахана вә мадрәсәләрин «тә'лим» формасы вә үсулларындан истифадә этмәк гәт'ијјән арамырды. Көһнә рус мәктәбләринин бу мәсәлә ајдын јахшы тәчрүбәләриндән әл чәкмәк доғру олмазды — «... көһнә мәктәбдәки пис чәһәтләрлә бизә файдалы олан чәһәтләри бачарыб бир-бириндән ајырмаг вә коммунизм үчүн лазым олан шејләри ондан сечиб көтүрә билмәк»[1] лазым иди.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин илк вахтларында тә'лим үсулларына дair көстәришләр верилмәмишди. Бунa бахмаяраг, мүәллимләримиз көһнә мәктәбин педагожи ирсиндән дүзкүн сурәтдә истифадә этмәјә чалышырдылар.

1923-чү илдән ә'тибарән рәсми мәктәб сәнәдләриндә тә'лим үсуллары мәсәләси мүзакирә едилмәјә башланды.

Һәр шејдән әввәл, ону гејд этмәк лазымдыр ки, илк күнләрдән ени мәктәбләрдә, әсас тә'лим формасы олараг чохдан бәри тәчрүбәдә өзүнү доғрултмуш синиф-дәрс системи тәтбиг едилирди.

1923-чү илин програмларында ана дили вә әдәбијјат дәрсләрини синифдә сәрбәст мүсаһибәләр, тәһрири вә шифаһи мә'рузәләр, рефераткар шәклиндә апармаг, әдәби гираәт илә ифадәли оху шәклиндә кечмәк ирали сүрүлүрдү. Бундан әлавә програмларда әдәбијјат дәрнәкләри тәшкил этмәк, мәктәб журналлары чыхармаг, әдәбијјат вә дил кабинетләри јаратмаг кими зәрури тәдбирләр дә мәсәлә көрүлүрдү. Әлавә дә ријазијјат програмы тә'лим үсуллары сечмәкдә мүәллимләрин кениш тәшәббүс көстәрмәләринә имкан вермәклә барабәр, кенетик үсулдан чох истифадә этмәји лазым билирди[2].

Физика програмынын изаһат вәрәгәсиндә дәрси тәбашир васитәсилә өјрәтмәк тәкид едилир, имкан олдугча лаборатор үсулундан чох истифадә этмәк тәклиф едилирди.

Програм кимя дәрсләрини тәчрүбә гоймаг принсипи үзәриндә гурмагы, бунa имкан олмадыгда, демонстрасија үсулундан да истифадә этмәји мәсәлә көрүрдү.

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 31, сәһ. 285.

[2] Икинчи дәрәчәли мәсәл мәктәбләринин програмы, сәһ. 19 вә 23, 1923.

1926-чы илдә нәшр олунан програмларын изаһат вәрәгәләриндә һамын методик көстәришләр, әсас ә'тибарилә тәкмилләшдирилир вә кенишләндирилирди.

II дәрәчәли мәктәбләрин Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты програмы тә'лим материалыны «тәһлил, өјрәнмә вә мүгајисә» јолу илә кечирмәсини мәсәлә көрүр, хүсусән тәһлил јолуну тәклиф едирди. Чүнки бу јолла «әсәрләрин тәһрәмләри арасында олан бәнзәјиш вә фәргләр, үслуб вә идејаларында олан охшарлыг вә ајрылыг» даһа ачыг сечилирди. Әсәрин шакирдләр тәрәфиндән нә дәрәчәдә башa дүшүлдүјүнү мүәјјәнләшдирмәк мәгсәдилә, синифдә вә синифдән харич дәрнәк мәшғәләләриндә «мүсаһибәләрдән, мә'рузәләрдән, әдәби диспутлардан, рефераткардан вә с.» истифадә олунмасы лазым көрүлүрдү.

Ријазијјат програмынын изаһат вәрәгәсиндә тәкид олунурду ки, програмын гурулушу шакирдләрин фәаллығындан тамамилә истифадә этмәк имканы верир, она көрә дә «програмын ичрасиндә һәр чүр үсул илә мүмкүн»дүр. Бу үсуллар ичрасиндә лаборатор, «тәдгигат», «Далтон-план» үсулларыны да мәсәлә көрән програм, хәбәрдарлыг мәгсәдилә әлавә едирди ки, бу көстәрилән үсуллардан бири илә дәрс демәк «мәс'улијјәтини мәктәб вә јахуд мүәллим өз өһдәсинә о вахт көтүрә биләр ки, мүәллимин вә шакирдләрин әлләриндә сечилмиш үсул илә дәрс апармагдан өтрү мүвафигләвазимат олсун, әкс тәгдирдә, програмын кечирилмәси кағыз үзәриндә галар, шакирдләр дә мәктәбдән лазыми билик алмамыш чыхарлар»[1].

Физика програмы исә о заманкы шәраитдә ән јахшы үсул кими демонстрасија вә әвристик үсулларыны мәсәлә көрүрдү вә бунларын васитәсилә шакирдин һәр чүр физики һадисәни тәчрүбәдә көстәриб тәһлил едә билмәјинә инанырды. Бу чүр алагәдар көстәришләр башга фәнләр үзрә дә верилирди.

Бу методик көстәришләрә дүзкүн олмаян тәклифләр дә ирали сүрүлүрдү. Көһнә мәктәбләрин галыглары әлејјинә нә чүр мübаризә апармаг мәсәлә мүәллимләрин бир гисми тәрәфиндән јахшы баша дүшүлмәмишди. Һаглы олараг ени тә'лим үсуллары ахтармаға чәһд көстәрмәклә бәрабәр онлар, мүәллимин чанлы сөзүнү, күн көһнә мәктәбдән галма, шакирдләри пассив етишдирән, файдасыз бир үсул кими гиймәтләндириб мәктәбдән чыхармаға чалышырдылар. Бунун әвәзиндә исә «тәдгигат», «Далтон-план» үсуллары (вә формаларыны) педагокиканын ени наилијјәтләри кими гәләмә вә әрәк онлары бурҗуа мәктәбләриндән совет мәктәбләринә көчүрмәјә чан атырдылар. Проф. П.П. Фридолин јазырды: «Лаборатор, екскурсија үсуллары вә Далтон-план — зәһмәт мәктәбинин мәгсәдини тә'јин едән бу үч әһәмијјәтли нөгтә актив зәһмәт вә комплекс системинин әсасыны тәшкил этмәлидир. Ени педагожи дүшүнчә, ени зәһмәт мәктәбинин прин-

[1] Икинчи дәрәчәли мәктәбләрин програмлары, сәһ. 4, 1926.

сипләрини нәзәрдә тутараг бунлардан башга һеч бир ени үсул тә'гиб этмәз вә этмәмәлидир»[1].

Һәгигәтән, о заманлар республиканын педагожи мәтбуатында бу ени үсуллардан чох языр вә мүәллимләри һәмин үсулларла мәшғәлә кечмәйә чағырырдылар. Бә'зи орта мәктәбләр, о чүмләдән Нуха педагожи мәктәби, һәтта әмәли олараг Далтон-планын бә'зи үнсүрләрини тәтбиг эдирди. Әлбәттә, бүтүн бунлар тә'лим үсулларыны яхшылашдырмаг ишиндә мүәллимләримизин фәалиййәтләрини зәифләдир, диггәтләрини яйындырырды. Лакин бүтүн бу методик тәһрифләрә бахмаяраг мүәллимләрин әсас гисми, тә'лим үсуллары сечмәк ишиндә дүзкүн хәтти-һәрәкәт тутурду ки, бу да ашағыдакы характерик мисалдан ачыг көрүнүр:

1927-чи илин июл айында республиканын дәмир йол ичтимаи тәрбийә идарәси мәктәбләри мүәллимләринин конфрансында «ичтимаийятын тә'лим үсуллары» мөвзуунда мә'рузә эдән проф. П. П. Фридолин юхарыда көстәрилән янлыш фикринә әсасән «Далтон-план», «тәдгигат» вә экскурсиядан башга, совет мәктәбләриндә һеч бир үсул тәтбиг этмәмәйи тәклиф этмишди. Конфрансын иштиракчылары проф. Фридолинин бу тәклифинә гаршы гәт'и э'тираз эдәрәк өз гәрарларында мә'рузәнин мәтниндән һәмин тәклифи чыхармағы тәләб этмишдиләр. Мүәллимләр, эйни заманда, мүһазирәнин дә бир үсул кими мәктәбләрдә сахланмасыны файдалы вә зәрури һесаб этмишдиләр.

О заманлар тә'рифләнән «ени» үсуллардан анчаг экскурсия үсулу мүәллимләрин диггәтини өзүнә чәлб эдирди. Бу үсул һаггында мәктәбләрә рәсми методик мәктублар көндәрилир, мүәллимләрә мүһазирәләр охунур, мәтбуатда мәгаләләр дәрч эдилирди. Экскурсия үсулу һәгигәтән совет мәктәбләринин мәсәд вә вәзифәләринә уйғун иди. Мәктәб әтрафында олан тәбин мүһит вә истеһсалат һәятыны өйрәнмәк зәрурийәти бир үсул кими экскурсиянын ролуну артырырды. Һадисәләри тәбин шәраитдә өйрәнмәк, мәктәблә әтраф мүһит арасында әлагә яратмаг, истеһсалаты ишләнән техника вә әмәйин тәшкили чәһәтдән өйрәнмәк экскурсиялар васитәсилә апарылдығы үчүн, бу үсул һәм кәнд вә һәм дә шәһәр мәктәбләриндә кетдикчә даһа кениш тәтбиг эдилирди. Бу үсул, кетдикчә өзүнә даһа чох тәрәфдарлар газанырды. Лакин янлыш чәһәт ондан ибарәт иди ки, о заманлар экскурсия үсулуну нәзәри биликләр алмаға гаршы гоюрдулар, экскурсияны универсал бир үсул кими гәләмә верәрәк бүтүн фәнләрин тәдрисини онунла апармаға чалышырдылар. Риязийят дәрсләрини дә экскурсиялар васитәсилә апармағы тәләб эдәнләрә гәт'и чаваб верәрәк проф. А.М. Аммасов (1938-чи илдә өлмүшдүр) язырды: «Өз характери э'тибарилә риязийят һәм синифдә мүәллимин рәһбәрлийи алтында, һәм дә әвдә мүстәгил олараг апарылан узун мүддәтли вә тәкрарланан чалышмалар тәләб эдир... она көрә дә бир ил әрзиндә синифдә риязийят үзрә бир дәфә экскурсия тәшкил этмәк кифайәтдир. Белә экскурсиялар да мәһз о заман тәшкил эдилә биләр ки, ерли шәраит мүәллимә шакирдләри белә экскурсиялара апармаға имкан версин»[2].

Белаликлә, педагожи мәтбуатда верилән янлыш методик көстәришләрә бахмаяраг мүәллимләр мәктәб тәчрүбәсиндә чохдан бәри сынагдан чыхмыш мүһазирә, эвристик мүсаһибә, демонстрасия, лаборатория ишләри, чалышмалар вә тәкрар кими үсуллардан аз-чох истифадә этмәкдә идиләр.

Мәктәб ишләринин нәтичәләрини һесаба алмағы гайдая салмаг да мүһүм бир педагожи мәсәлә кими гаршыда дурурду.

Кәнчләрин тәһсилинә мане олан мәктәб имтаһанларыны һаглы олараг мәктәбләрдән чыхармыш олса да, Халг Маариф Комиссарлығы илк рәсми мәктәб сәнәдләриндә шакирдләрин билийини һесаба алмағы, һәмчинин эв тапшырыгларыны лазыми гәдәр гиймәтләндирмәмишди. 1920-чи илдә гәбул эдилән мәктәб әсаснамәсинин 17-чи маддәси шакирдләрин мүстәгил ишләмәләри үчүн эвә верилән һәр нөвлү тә'лим тапшырыгларыны гадаған эдирди; — 19-чу маддәси исә, бүтүн бурахылыш вә синифдән-синфә кечирмә имтаһанларыны лағв эдирди.

Лакин Азәрбайчан ССР мәктәбләринин ики иллик, РСФСР мәктәбләринин исә беш иллик тәчрүбәси көстәрди ки, шакирдләрә эв тапшырыглары вермәдән тәһсил вәзифәсини лазыми дәрәчәдә еринә етирмәк мүмкүн дейилдир. Мүәллимләр мәктәб ишләринин бу саһәсини педагожи чәһәтдән низама салмағы, «шакирдләрә верилән педагожи тәләбләри күчләндирмәйи», тәләб эдирдиләр. Мәһз она көрә дә I вә II дәрәчәли мәктәбләр үчүн 1922-чи илдә гәбул эдилән ени әсаснамә, бу мәсәләни дә енидән нәзәрдән кечириб хейли дәйишдирди.

Ени әсаснамә шакирдләрә верилән эв тапшырыгларыны лағв этмирди, эйни заманда, шакирдләрин синифдән-синфә кечирилмәсини вә мәктәбдән бурахылмасыны мүәййән сурәтдә низама салырды.

Ени әсаснамәйә көрә синифдән-синфә көчүрмә шакирдләрин мүвәффәгиййәтләринә даир мүәллимләрин вердикләри гиймәтләр әсасында һәята кечирилмәли иди. Мәктәби битирән шакирдләр исә бурахылыш мүнасибәтилә айрыча йохланмалы идиләр.

Бундан әлавә, әсаснамә, үч фәнлән артыг олмамаг шәртилә гейри-мүвәффәг гиймәти олан шакирдләрин дә йохланмаларыны лазым билирди.

Шакирдин үмуми мүвәффәгиййәтсизлийи айдын олдугда, онун бир синифдә икинчи илә сахланмасына ичазә верилирди.

Вачиб чәһәтләрдән бири дә ондан ибарәт иди ки, ени әсаснамә һәр сүлсүн[1] ахырында шакирдләрин мүвәффәгиййәтләрини мүзакирә этмәйи вә нәтичәсилә шакирдләрин ата-аналарыны таныш этмәйи мәктәбин педагожи шурасындан тәләб эдирди.

[1] «Ени мәктәб» журналы № 5—6, сәһ. 25, 1925.

[1] «Путь школы» журналы (Бакы) № 4, сәһ. 24—25, 1925.

[2] О заманлар дәрс или индики кими рүбләрә дейил, сүлсләрә билүнүрдү: сүлс үчдә бир демәкдир (мүәллиф).

Сонралар, шакирдләрин биринчи вә икинчи дәрәчәли мәктәбләрдән бурахылмасы үчүн тәшкил эдилән йохламалар енә дә лаға эдилди вә буну да мүәллимләрин шакирдләрә вердикләри гиймәтләр әсасында апармаға башладылар.

Беләликлә, тә'лим үсуллары сечмәк мәсәләсиндә мәктәб вә мүәллимләримиз бәрпа дөврүндә хейли сәмәрәли ишләр көрүрдүләр. Көһнә мәктәбин педагожи ирсиндән истифадә эдәрәк, онлар тәчрүбәдә сынанмыш, шакирдләрә мөһкәм билик вә бачарыг вермәйә ярарлы олан бир чох файдалы тә'лим үсулларындан истифадә этмәйә чәһд эдирдиләр. Шакирдләрин көһнә мәктәбләрдә тәшәббүсүнү һечә чыхардан әзбәрчилик үсулларыны рәдд этмәклә ени совет мәктәбләри, шакирдләрин фәал, тәшәббүскар вә мүстәгил олмаларына көмәк эдән үсуллар сечмәйә чалышырды. Лакин бу саһәдә ХМК ишчиләринин вә мүәллимләрин бир гисми чидди сәһвләрә вә һәтта методик тәһрифләрә йол верирдиләр. Онлар «азад тәрбийә» вә «ени» буржуа методик чәрәянларын тә'сири алтында галараг буржуа мәктәбләринә хас олан тә'лим формасы вә үсулларыны совет мәктәбләринә кечирмәйә тәшәббүс эдирдиләр. Көһнә мәктәбләрин яхшы тәчрүбәләрини гиймәтдән салырдылар, мүәллимләрә мүхтәлиф тә'лим үсулларындан истифадә этмәйә мане олурдулар вә с.

Бу чүр методик тәһрифләрә, һәмчинин көһнә мәктәбләрин ярамаз педагожи ирсинә гаршы габагчыл совет педагогларынын апардыглары мүбаризәдә мәктәбләримиз үчүн сынанмыш вә лайигли тә'лим үсуллары сечилир вә мүәййәнләшдирилирди. Бүтүн бунлара бахмаяраг, тә'лим үсуллары сечмәк мәсәләсини о заманлар һәлә һәлл олунмуш һесаб этмәк олмазды. Һәлә бир чох методик мәсәләләр нәинки һәлл эдилмәмишди, бәлкә еничә олараг мүзакирәйә гоюлмушду. Мәсәлән, шакирдләрдә ана дили үзрә мөһкәм язы, оху вә шифаһи интг вәрдишләри яратмаг, язы ишләринин үсулларыны мүәййәнләшдирмәк, шакирдләрә риязийят үзрә мәсәлә һәлл этдирә билмәк, Азәрбайчан мәктәбләриндә рус дили тә'лиминин үсулларыны айдынлашдырмаг вә с., демәк олар ки, һәлә элми мүзакирәйә белә, гоюлмамышды.

Беләликлә, еничә яранмыш Азәрбайчан совет мәктәбләри, илк методик наилиййәтләрилә бәрабәр, бир сыра ени методик мәсәләләр дә ирәли сүрүрдүләр ки, бунларын һәлл эдилмәси үчүн һәм ерли педагожи тәчрүбәдән, һәм РСФСР мәктәбләринин тәчрүбәсиндән истифадә этмәк, һәм дә педагогларымызын чиддү-чәһди лазым иди.

Б. Әмәк тә'лими проблеми. Ән вачиб вә чәтин мәсәләләрдән бири дә мәктәбләрдә әмәк тә'лими проблемини һәлл этмәкдән ибарәт иди. Бу мәсәләнин чәтинлийи ондан ирәли кәлирди ки, бу барәдә көһнә ибтидаи мәктәбләрдән педагожи ирс галмамышды. Совет мәктәбләринин исә һәлә өз тәчрүбәси йох иди. Алмания вә АБШ-да олан буржуа «әмәк мәктәбләринин» алдадычы тәчрүбәси исә, бә'зи совет педагогларыны марагландырса да, синфи мәгсәд вә мәзмуну чәһәтдән совет мәктәбләринә ярамырды.

Она көрә бу мүһүм педагожи проблем дә, совет шәрантиндә ени мәктәбләримизин мәгсәд вә вәзифәләринә уйғун олараг өз гүввәмизлә һәлл эдилмәли иди.

Коммунист партиясынын рәһбәр сәнәдләриндә, В.И. Ленинин бир сыра әсәрләриндә әмәк вә политехник тә'лим мәсәләсинин һәлли үчүн йоллар көстәрилирди.

Мә'лумдур ки, Коммунист партиясынын програмы «Коммунизм чәмиййәтинин һәртәрәфли инкишаф этмиш үзвләринин» һазырламаг үчүн кәнчләрин үмуми вә политехники тә'лимини тә'мин этмәйи, ваһид әмәк мәктәби принсипләрини тамамилә еринә етирмәйи, тәһсили ичтимаи мәһсулдар әмәклә сых әлагәләндирмәйи тәләб эдирди.

Н.К. Крупскаянын политехнизм һаггындакы тезисләри үзәриндә этдийи гейдләрдә В.И. Ленин политехник тә'лимин зәруриййәтини көстәрмәклә бу саһәдә мүмкүн олан тәдбирләрин тә'хирсиз гәбул эдилмәсини лазым билирди.

Партиямызын XIII гурултайы (1924-чү ил) тәләб эдирди ки, «Шәһәр вә кәнддәки мәктәб ишиндә сосялизм гуручулугунун вәзифәләри әсасында мәктәби фәһлә синфинин вә кәндлиләрин тәләбатына мүмкүн гәдәр артыг уйғунлашдырмаг лазымдыр»[1].

Партия, мәктәб ишләрини енидән гурмаг йолу илә кәнчләри әлә тәрбийә этмәйи тәләб эдирди ки, онлар һәм физики әмәклә, һәм дә әгли әмәклә мәшғул ола билсинләр. Бунун үчүн дә әмәк тә'лимини мәктәбләрдә әсасландырыб инкишаф этдирмәк, һәктдан узаг олан көһнә мәктәбләрин галығындан яха гуртармаг лазым иди.

Партиямызын көстәришләринә әсасән РСФСР-дә вә сонра да башга иттифаг республикаларында, халг маариф органлары, кәнч педагожи гүввәләрин мүһүм бир гисми әмәк тә'лиминин маһиййәтини айдынлашдырмаг, онун мәзмун вә үсулларыны, тә'лимлә мәһсулдар әмәйи әлагәләндирмәк йолларыны мүәййәнләшдирмәйә чалышырдылар. Әмәк тә'лими проблеми мәтбуат сәһифәләриндә, мүәллим вә маариф ишчиләринин мүшавирә вә конфрансларында мүзакирә эдилир, бу проблеми һәлл этмәк үчүн илк тәшәббүсләр көстәрилирди.

Азәрбайчан мәктәбләринә әмәк тә'лиминә даир илк педагожи көстәришләр һәлә 1920-чи илдә гәбул эдилмиш олан биринчи мәктәб сәнәдләриндә верилмишди. «Азәрбайчан ССР ваһид әмәк мәктәбләри әсасиамәсинин» 12-чи маддәсиндә язылмышды ки: «Мәктәб һәятынын әсасыны мәһсулдар әмәк тәшкил эдир... Бу әмәк, сых вә үзви бир сурәтдә тә'лимлә әлагәдар олмалыдыр... Арасы кәсилмәдән мүрәккәбләшәрәк, билаваситә ушаг һәяты шәрантиндән харичә чыхмагла мәһсулдар әмәк, ушаглары истеһсалатын ән йүксәк формалары да дахил олмаг үзрә, бүтүн мүхтәлиф формалары илә таныш этмәлидир»[2].

[1] Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнинә вә гәрарлары, II һ., сәһ. 93.

[2] «Народное просвещение» журналы № 1, сәһ. 11, 1920.

Һәмин илк мәктәб сәнәдләри Азәрбайчанда биринчи дәфә иди ки, тә'лимлә мәһсулдар әмәйин бирләшдирилмәси мәфһумуну, мәктәбдә әмәк просесини, әмәйин нөвләрини, мәктәбин әтраф мүһитлә әлагә бағламасы йолларыны изаһ этмәйә тәшәббүс эдирди. Лакин бу илк көстәришләр өзләри әсасән, яилыш иди, чүнки «һәр мәктәбин айрыча бир әмәк коммунасы олмасыны», «тә'лим-тәрбийә ишләри әсасында мәһсулдар әмәйин гөөлмасыны» иддиа эдән яилыш фикирләрдән доғурду. Бундан башга, чох үмуми шәкилдә верилмиш олан бу көстәришләрин әмәли әһәмиййәти дә йох иди, тәтбиги дә мүмкүн дейилди.

Бу үмуми көстәришләр әмәли олараг онунла нәтичәләнди ки, биринчи дәрәчәли мәктәбләрин 1920-чи илдә гәбул эдилән тәдрис планларына «әл иши» ады алтында хүсуси бир фәнн дахил эдилди. Бу фәннин дахил эдилмәси өзү-өзлүйүндә мүсбәт аддым сайылса да, әмәк тә'лими проблемини һәлл этмәкдән һәлә чох узаг иди.

Биринчи вә икинчи дәрәчәли мәктәбләрин енн әсаснамәси (1922-чи ил) «һәр мәктәби айрыча әмәк коммунасы һесаб этмәк» вә «тә'лим-тәрбийә ишләрини мәһсулдар әмәк үзәриндә гурмаг» фикриндән әл чәкди. Әлбәттә, бу, әмәк тә'лими фикриндән әл чәкмәк демәк дейилди. II дәрәчәли мәктәбләрин о заманкы тәдрис планларында айрыча «әл иши» фәнни олмаса да, бу мәктәбләрин тә'лим-тәрбийә ишләринә даир верилән тә'лимат педагожи коллективләрдән, мәктәбдә мүнасиб техники шәраит олдуғу тәгдирдә, шакирдләрин мәһсулдар әмәйинә (кәнд тәсәррүфаты саһәсиндә, э'малатханаларда вә с.) хейли ер вермәйи тәләб эдирди. «Тә'лиматда» дейилирди ки: «Көһнә тә'лим мәктәбләриндән әмәк мәктәбләринин әсас фәрги ондадыр ки, бурада фикрин һәрәкәтдән айрылмамасына чәһд олунур, она көрә дә тә'лим, әмәк просесилә баһәм нәзәрдә тутулур ки, бу да әмәклә әлагәдар олан әнинликдән башламагла алынан биликләрин кәнд тәсәррүфатында, сәнаедә, пешәкарлыгда, эв шәраитиндә вә с. тәтбиги илә тамамланмалыдыр»[1].

Бу көстәришдә әһәмиййәтли чәһәт орасы иди ки, әмәк тә'лими мәсәләси нәзәри олараг кениш планда дүшүнүлүрдү, шакирдләрә әмәк вәрдишләри вермәк, йә'ни садә аләтләрлә ишләйә билмәк бачарығы вермәк, истеһсалатла таныш олмаг, нәзәри биликләри истеһсалатда тәтбиг эдә билмәк вә с. кими мүхтәлиф формаларда нәзәрдә тутулурду. Һәтта 1923-чү илдә нәшр олунмуш икинчи дәрәчәли мәктәб програмлары физика үзрә шакирдләрин экскурсияларыны тәшкил эдиб, онлары электротехниканын тәтбиги вә үмумиййәтлә, физика ганунларынын техника вә истеһсалатда тәтбигини шакирдләрә көстәрмәйи тәләб эдирди[2].

Лакин әмәк тә'лиминин әмәли олараг тәтбиг эдилмәси нәзәри шәрһинә нисбәтән чох мәһдуд иди.

---

[1] Икинчи дәрәчәли мәсан мәктәбләринин програмлары, сәһ. 8, 1923.
[2] Гнә орада, сәһ. 54, 1923.

1923-чү илин тәдрис планларында биринчи дәрәчәли мәктәбләр үчүн «әл иши»нин нәзәрдә сахланмасына бахмаяраг, бу фәнн үчүн һәлә програм һазырланмамышды. ХМК мәктәбләрдә лазыми мадди база йохлуғуну вә мүәллимләрин мүнасиб һазырлыглары олмамасыны нәзәрдә тутараг «әл иши» фәнни үзрә програм тәртиб этмәйиб, анчаг бә'зи үмуми көстәришләр вермәклә кифайәтләнмишди.

Әмәк тә'лиминә даир верилән бу үмуми көстәришләрдә ушагларын өзләринә хидмәт этмәсиндән башламаг лазым олдуғундан, бунлары анчаг өз гүввәләриндән истифадә этмәйә алышдырмағын вачиблийиндән данышылырды, белә ки, ушаглар бөйүдүкдә «ади һәятларында башгаларынын зәһмәтини истисмара мөһтач олмасынлар».

Әмәли олараг нәдән башламаг суалына чаваб верәрәк, көстәришләр гейд эдирди ки, «палтар тәмизләмәйи, яшадығы отағы сүпүрмәйи, хөрәк биширмәйи вә палтар юмағы һәр ушаг өйрәнмәлидир... бунун далынча бағда, чөлдә вә э'малатханаларда ишләмәклә ушаглары садә зираәт вә сәнәт аләтилә ишлә этмәлидир... вә бу сурәтлә мәктәбдә язмаг, охумаг тә'лим этмәклә бәрабәр шакирдләрә әмәк савады дәхи өйрәдилмәлидир»[1].

Бурадан айдын олур ки, бәрпа дөврүнүн әввәлләриндә әмәк тә'лимини әмәли олараг шакирдләрин өзләринә хидмәт этмәсиндән, бә'зи пешәкарлыг вәрдишләринин ашыланмасындан ибарәт биләрәк, ону элми биликләри өйрәнмәк ишиндән тамамилә айрылыгда дүшүнүрдүләр. Бундан башга, әмәк тә'лими, ушагларын шәһәр вә кәнд ерләриндә ичтимаи-файдалы ишләри формасында да дүшүнүлүрдү. Биринчи дәрәчәли мәктәбләрин тә'лим-тәрбийә ишләринә даир верилмиш олан тә'лиматда бу барәдә язылырды ки: «һәр мәктәбин вәзифәси тәкчә мәктәб бағчасында чалышмагдан ибарәт олмайыб, бүтүн шәһәри вә кәнди белә мүнтәзәм бир һала салмаг олмалыдыр. Бундан өтрү дә әкин ерләри вә бағчалары ислаһа мөһтач олан кәндли вә шәһәрлиләрә ирдым этмәк, арх тәмизләмәк вә ағачлар әкмәк кими файдалы ишләрлә мәшғул олмаг мәктәбин вәзифәсиндәндир»[2].

Һәмин тә'лиматда мәктәбләрдән мәһәллиндә олан фабрик вә заводларла, совхоз вә башга мүәссисәләрлә әлагә сахламаг тәләб олунурду.

Һәгигәтән, мәктәб шакирдләри бир чох ичтимаи-файдалы ишләрдә — йол салмаг вә көрпү гурмагда, онлары тә'мир этмәкдә, мәктәб иншааты вә тә'мириндә, күчәләрин тәмизләнмәси вә с. ишләрдә иштирак эдирдиләр. Бу ишләр, илк тәчрүбә кими, мүәййән тәрбийәви әһәмиййәтә малик иди. Бу чүр ишләр мәктәби һәятла бағлайырды, ону сосялизм гурумулуғу ишиндә фәһлә вә кәндлиләрин мүбаризәсинә гошурду.

---

[1] Икинчи дәрәчәли мәсан мәктәбләринин програмлары, сәһ. 69, 1923.
[2] Биринчи дәрәчәли мәсан мәктәбләринин програмы, сәһ. 10, 1923.

Лакин бу ишләр бир чох ерләрдә плансыз вә гейри-мүтәшәккил апарылдығындан, әлмин әсасларыны шакирдләрә өйрәтмәклә әлагәдар олмадығындан көзләнилән нәтичәни вермирди. Мүәллимләр әмәк тә'лими проблеминин һәллини көзләйирдиләр.

РСФСР-дә ГУС програмларынын ирәли сүрүлмәси Азәрбайчанда бә'зи педагоглар үчүн әмәк тә'лиминин һәлл олунмасы йолунда ени бир кәшф һесаб олунурду. Юхарыда ады чәкилән проф. П.П. Фридолин ачыг язырды: «Әмәли олараг шура әмәк мәктәбини ишатмаг демәк, комплекс системини мәктәб тәдрисатына тәтбиг этмәк демәкдир»[1].

РСФСР мәктәбләриндә комплекс системинин тәтбиги һәмин педагогларын үмидләринин доғрултмады.

Доғрудур, комплекс програмлары мәктәбләр үчүн ичтимаи файдалы ишләрин бөйүк сияһисини верирди вә комплекс програмлары тәрәфдарлары буну тә'лимин мәһсулдар әмәклә бирләшдирилмәси йолу һесаб эдирдиләр, лакин бу ишләр тәсәррүфат характери дашыдығындан вә әлмләр әсасынын өйрәдилмәсиндән айрылыгда апарылдығындан енә дә мәсәләни һәлл этмәкдән узаг иди.

1927-чи илин әввәлләриндә ХМК биринчи олараг әл ишләри үзрә биринчи дәрәчәли мәктәбләр үчүн програм нәшр этди. Һәмин програм бүтүн групларда әл ишләринин тә'лим материалыны мүәйәнләшдирирди, әл ишләринин мәгсәдини айдынлашдырмагла бә'зи методик көстәришләр дә верирди. Һәмин програмда көстәрилирди ки, әл ишинин мәгсәди: «ушаглара, әмәк чәмиййәтинин һәр бир кәнч вәтәндашына зәрури олан вә өзүнә хидмәт этмәйә лазым олан сада техники әмәк вәрдишләри вермәк, мәктәбләрә шакирдләрин фәаллығыны артыран әмәк просеси дахил этмәк, һәмчинин шакирдләрә верилән биликләрин мөһкәмләнмәсинә вә шакирдләрдә мүшаһидәчилик вә ярадычылыг габилиййәтләринин инкишафына көмәк этмәкдән ибарәтдир»[2].

Бу мәгсәди еринә етирмәк үчүн әл иши програмы ушаглара өз палтарларыны ямамаг, сада нахышлар вурмаг, әв аваданлығыны тә'мир этмәк үчүн садә дүлкәр аләтләрилә ишләйә билмәк, китаб чилдләмәк вә с. мәсләһәт көрүрдү. Бундан башга, кил вә кағыз-картон материалы үзәриндә ярадычы ишләр, һәмчинин мүхтәлиф тә'лим ләвазиматы дүзәлтмәк дә тәклиф олунурду.

Әл ишләри дәрсләри һәмин бу програмын көстәришинә әсасән республиканын бир чох мәктәбләриндә, хүсусән Бакы вә Кәнчә (Кировабад) шәһәриндәки нүмунә мәктәбләриндә вә бир чох дәмир йолу мәктәбләриндә апарылырды. Лакин үмумиййәтлә, бу фәннин тәдриси мәктәбләрин әксәриййәтиндә баш тутмурду, чүнки бунун үчүн нә иш отаглары вә э'малатханалар вар иди, нә дә мүәллимләр бу фәнни апармаг үчүн лазыми һазырлыға малик идиләр.

[1] «Ени мәктәб» журналы № 1, сәһ. 22, 1926.
[2] Азәрбайчан ССР ХМК бүллетени, № 1—2, сәһ. 5, 1927.

1924-чү илдә кәнд тәсәррүфатыны яхшылашдырмаг вәзифәсилә әлагәдар олараг, кәнд ибтидаи мәктәбләринә кәнд тәсәррүфаты тәмайүлү вермәк тәдбири ирәли сүрүлдү. Бу тәдбир әмәк тә'лиминин мәзмунуну бир гәдәр кенишләндирирди.

РК(б)П-нин XII гурултайы (1923-чү ил) партия тәшкилатларындан тәләб эдир вә көстәрирди ки, «кәнд тәсәррүфаты биликләринин күтләви сурәтдә өйылмасы ишини яхшылашдырыб кенишләндирмәк лазымдыр»[1].

Кәнд тәсәррүфаты биликләринин кәнчләр арасында өйылмасыны тә'мин этмәк үчүн мүһүм васитәләрдән бири кәнд мәктәбләри иди. Мәһз она көрә дә XII гурултайын көстәришләринә әсасән Азәрбайчан ССР МИК III сессиясы (1924-чү ил) Халг Маариф комиссарынын мә'рузәси үзрә гәбул этдийи гәтнамәдә ХМК гаршысында кәнд «мәктәбләринә, кәндлиләрин ерли әмәкләринин характерилә әлагәдар олараг практики кәнд тәсәррүфаты тәмайүлү вермәк»[2] вәзифәсини гойду.

Кәнд мәктәбләринә кәнд тәсәррүфаты тәмайүлүнүн верилмәси о гәдәр актуал һесаб олунурду ки, о заманлар республикада халг маарифи үзрә чағрылан конфрансларын, демәк олар ки, һамысында бу мәсәлә мүзакирә олунурду.

Бөйүк педагожи әһәмиййәти олан бу мәсәләнин мәктәбләрдә һәлл эдилмәсинә даир илк көстәришләр, ХМК Баш Тәрбийә Идарәсинин 1924-чү илин әввәлләриндә мәктәбләрә көндәрдийи методик мәктубда верилмишди. Мәктубда дейилирди ки, кәнд тәсәррүфаты тәмайүлү верилән мәктәбләр, мүтәхәссисләр һазырламыр, лакин шакирдләрә кәнд тәсәррүфаты әмәйинә даир севки ойдыр вә вәрдишләр етишдириб инкишаф этдирир, белә ки, «шакирд мәктәби битирдикдән сонра кәнддә нүмунәви тәсәррүфатчы... ола билсин»[3].

Бу мәгсәдә чатмаг үчүн мәктуб тәбиийят дәрсләрини әлә тәшкил этмәйи тәләб эдирди ки, шакирдләр биткичилик вә һейвандарлыгла практики олараг таныш олсунлар вә бу саһәдә әмәли вәрдишләр газансынлар. Мәктуб һәтта шакирдләри кәнд тәсәррүфатындан алынан хаммалы (памбыг вә с.) э'мал эдән истеһсалатла да таныш этмәйи тәләб эдирди. Шакирдләри кәнд тәсәррүфаты әмәйинә алышдырмаг, кәнд тәсәррүфатына даир тәбиәт һадисәләрини мүшаһидә эдиб өйрәнмәк мәгсәдилә мәктәбяны саһәләр тәшкил этмәк мәсләһәт көрүлүрдү. Мәктуб бостанчылыг, бағчылыг вә һейвандарлыгдан (хырда баш) ибарәт олмаг үзрә кәнд тәсәррүфатынын бу үч нөвү илә мәшғул олмағы лазым билирди.

ХМК-нын «Мәктәбяны саһә, онун мәгсәди, нөвләри вә иш үсуллары» ады алтында көндәрдийи мәктубда мәктәбләрә кәнд тәсәррүфаты тәмайүлү вермәк үчүн мәктәбяны саһәнин мүһүм ролу гейд

[1] Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, I h., сәһ. 832.
[2] Азәрбайчан ССР ХМК бүллетени № 1, сәһ. 1—2, 1924.
[3] Енә орада, сәһ. 5—7.

олунурду вә ерли халг маарифи органлары гаршысында тезликлә мәктәбләр янында мүәйәнән тәсәррүфат вә саһә тәшкил этмәк вәзифәси гоюлурду.

Мәктубда гейд олунурду ки, мәктәбины саһә тәкчә истеһсалат мәгсәди күдмәк дейил, тәкчә мадди мәнфәәтләр алмаг үчүн дейил, һәмчинин кәнд тәсәррүфаты әмәйи васитәсилә «ушагларын зеһни вә ирадә гүввәләринә тәрбийәви тә'сир көстәрмәк йолу илә онлары практики һәята һазырламаг»[1] үчүндүр.

Ени мәктуб, мәктәбләрә верилән кәнд тәсәррүфаты тәмайүлүнүн мәзмунуну гушчулуг, арычылыг, ипәкчилик вә с. һесабына кенишләндирмәйи гаршыя гоюр вә шакирдләрин яш хүсусиййәтләрини вә имканларыны нәзәрә алараг мүхтәлиф ағыр вә йүнкүл ишләрин груплар арасында дүзкүн бөлүшдүрүлмәсинә даир көстәришләр верирди.

ХМК-нын бу саһәдә көрдүйү ишләр чох мәһдуд олса да, бә'зи әмәли нәтичәләр верирди. Мәсәлән, Көйчай биринчи дәрәчәли мәктәбинин тәчрүбәләрини ишыгландырараг «Ени мәктәб» журналы язырды ки, бу мәктәбдә «ушагларын бостанчылыг вә бағчылыға зиядә һәвәси вардыр... Бағ вә бостан ишиндә ушаглар коллектив сурәтдә ишләйирләр. Кечән илки балача бир бостандан 75 манатлыг мәдахил әлдә эдилмишдир. Бу ил исә иш мүтәшәккил апарылмыш вә нәтичәси даһа көзәл олдуғуна үмид этмәк олар. Мәктәбдә арычылыг ишләри дәхи вардыр. Анчаг бурада һәләлик ушаглар о гәдәр фәалиййәт көстәрә билмирләр. Ушагларын гушчулуға һәвәси даһа артыгдыр. Гушчулуг ишләри яратмаг үчүн ушаглар эвләриндән тоюг, хоруз, газ вә өрдәк кәтирмәк кими тәшәббүсдә олмушлар»[2].

Республиканын башга гәзаларында да белә мәктәбләр вар иди. Закатала гәзасынын Гах кәндиндәки биринчи дәрәчәли мәктәб 1926-чы илдә һеч бир вәсаит сәрф этмәдән ата-аналарын көмәйилә бир тоюгчулуг тәсәррүфаты дүзәлдиб шакирдләрә гушчулуға даир әмәли вәрдишләр өйрәдирди. Һәмин тәсәррүфат орада охуян ушагларын чохуну эвләриндә 20—30-а гәдәр тоюг сахламаға тәшвиг этмишди.

Кәнчә шәһәри яхынында бир мәктәб кичик бир нүмунәви памбыг тарласы тәшкил этмишди. О заманкы агротехники гайдалара риайәт этмәклә бечәрилән бу тарладан мәктәб, гоншу кәндли тарлаларына нисбәтән 1,5 дәфә артыг памбыг мәһсулу көтүрмәсилә шөһрәт газанмышды.

Тәбии шәраитләри әлверишли олан бир сыра башга гәза кәнд мәктәбләри дә (о чүмләдән Ләнкәран, Губа, Ағдам, Чәбрайыл гәзаларында) бу саһәдә бә'зи ишләр көрүрдүләр. Лакин бөйүк әһәмиййәти олмасына бахмаяраг, кәнд тәсәррүфаты тәмайүлү дә мәктәбләрдә о заман чох инкишаф этмәди. Бунун да сәбәби мәктәбләрин һәлә мадди базаларынын зәиф вә мүәллимләрин ла-

[1] Азәрбайчан ССР ХМК бүллетени № 1, 2, сәһ. 1, 1927.
[2] «Ени мәктәб» журналы № 4, сәһ. 97, 1927.

зыми һазырлыға малик олмамасында иди. Бундан башга, халг маарифи органларынын вә мүәллимләрин әсас фикирләри комплекс програмларына кечмәк үчүн апарылан һазырлыг ишләринә верилмишди; белә күман эдирдиләр ки, мәктәбләрин комплекс програмларына кечмәси әмәк тә'лими проблемини, о чүмләдән мәктәбләрә верилән кәнд тәсәррүфаты тәмайүлүнү дә һәлл этмиш олачагдыр.

Бәрпа дөврүндә комсомол тәшкилатынын тәшәббүсү илә ирадылмыш олан фәһлә вә кәндли кәнчләр мәктәбләри дә әмәк вә политехник тә'лим проблемини һәлл этмәк үчүн чидди чәһд көстәрирди.

Һәлә 1922-чи илдә партиянын XI гурултайы «РККИ мәсәләсинә даир» гәбул этдийи гәтнамәдә көстәрирди ки: «фәһлә кәнчләрин әмәйи енидән тәшкил олунмалы, онларын әмәйи өйрәнмәк вә ихтисас алмаг мәгсәдләринә, әмәли истеһсал ишинин өйрәнилмәсини нәзәри тәһсиллә вә ичтиман-сияси тәрбийә илә бирләшдирән фәһлә-кәнчләр мәктәби гуручулуғу мәгсәдләринә табе эдилмәли. Бу мәктәб мадди чәһәтдән тәсәррүфат органларынын һесабына яшамалы вә Халг Маариф Комиссарлығынын диггәт мәркәзиндә олмалыдыр»[1].

Бу көстәришин әмәли нәтичәси олараг, фабрик-завод шакирдлийи мәктәбләри ССРИ шәһәрләриндә вә о чүмләдән Бакыда сүр'әтлә инкишаф этмәйә башлады. Сәнае үчүн ихтисаслы фәһлә һазырламағы өзүнә вәзифә гоян ФЗШ мәктәбләри билаваситә фабрик вә заводлар нәздиндә тәшкил эдилирди вә 14—16 яшында олан еннетмәләри гәбул эдирди. Һәмин мәктәбә дахил олан күндән шакирдләр әмәк һаггы алырдылар. Шакирдләрин иш күнүнүн ярысы нәзәри, ярысы да әмәли мәшғәләләрә сәрф олунурду. Әввәлчәдән һазырланмыш план әсасында истеһсалат практикасында шакирдләрин нәзәри биликләрини онларын мәһсулдар әмәкләрилә бағламаға сә'й эдирдиләр. Бундан әлавә, шакирдләр ишләдикләри мүәссисәнин ичтиман-игтисади һәятында фәал иштирак эдир, тәһсил васитәсилә ичтиман сияси биликләр минимумуну мәнимсәйир вә сияси чәһәтдән инкишаф эдирдиләр. Беләликлә, ФЗШ мәктәбләри кәнчләрә нәзәри билик әсасында әмәк тә'лими вермәйә, онлары сосялизм принсипләри әсасында тәрбийә этмәйә чалышырды. Бу мәктәбләрин 1925-чи илдә гәбул эдилән, әсаснамәсиндә дейилирди ки: «Фабрик-завод шакирдлийи мәктәбләри, тә'лимлә мәһсулдар әмәйин бирләшмәси әсасында гурулмалыдырлар, үмуми вә йүксәк тәһсил вермәлидирләр...»[2]

Кәнд ерләриндә о заманлар тәшкил эдилмиш олан кәндли-кәнчләр мәктәбләри гаршысында дуран вәзифәләр дә буна уйғун иди. Кәндли-кәнчләр мәктәбләри гаршысында «Кооперативләшмәйә вә торпағын коллектив сурәтдә бечәрилмәсинә чалышан

[1] Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, I h., сәһ. 709.
[2] Азәрбайчан ССР ХМК бүллетени № 8, сәһ. 10, 1925.

еня тип ингилабчы вә мәдәни әскичи...»[1] һазырламаг вәзифәси гоюлмушду.

ФЗШ мәктәбләри кими, ҚКМ дә кәнд тәсәрруфаты саһәсиндә тә'лимлә мәһсулдар әмәйи алагаләндирмәйә чәһд әдирди. Бу мәктәбләрин тә'лимлә мәһсулдар әмәйи алагаләндирмәйә дair олан тәчрүбәләри Коммунист партиясынын мәктәбләри фәһлә вә кәндлиләрин әйнинчларына вәзифәлашдырмаг һаггындакы тәләбинә мүәйјән дәрәчәдә чаваб верирди. Она көрә дә әмәк вә политехник тә'лим проблемини һәлл етмәк үчүн ФЗШ вә ҚКМ-ин тәчрүбәләри хүсуси әһәмијјәтә малик иди. Бу мәктәбләр «һаггында верилән политехник көстәришләр бөјүк нәзәрјјәт иди»[2]. Лакин республикада бу мәктәбләрин шәбәкәси вә шагирдләринин мигдары чох мәһдуд олдуғу үчүн онларын тәчрүбәләри әмәк тә'лими проблемини бүтүнлүкдә һәлл едә билмәзди.

Белликлә, әмәк тә'лими, ени бир педагожи проблем кими, совет мәктәбләри гаршысында дурмагда иди. Әмәк тә'лиминин мәзмун вә үсулларыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн илк тәшәббүсләр едилмишди. ФЗШ вә ҚКМ-дә тә'лимлә мәһсулдар әмәйи алагаләндирмәк үчүн, биринчи дәрәчәли мәктәбләрдә исә шагирдләрә ичтимаи-фајдалы ишләр көрдүрмәк, истеһсалаты өјрәтмәк, э'малатханаларда әл ишә илә машғул олмаг, кәнд ерләриндә мәктәбләрә кәнд тәсәрруфаты тәмајүлү вермәк јолу илә бә'зи әмәк вәрдишләри вермәк үчүн мүәјјән әмәли тәдбирләрә башланмышды. Бу мәсәлә нин мүзакирәјә гоюлмасы вә һәлл едилмәси үчүн јоллар ахтармага чалышмаг, һәр нә гәдәр вәгәнлы олса да, кәләчәкдә мәсәлә нин һәлли үчүн илк зәрури тәдбирләр иди. Лакин республикамызын мәктәбләриндә әмәк тә'лими проблеми, о чүмләдән әмәк тә'лими мәзмунунун мүәјјәнләшдирилмәси һәлә о заманлар һәлл едилмәмиш галырды, чүнки бунун үчүн алагәдар мадди тә'лим базасы, мүәллимләрин мүәјјән һазырлығы, мәктәбләр әтрафында зәнкин истеһсал мүһити јох иди. Һәмчинин мәсәлә нәзәри олараг ишләнмәмишди.

В. Мәктәбдә тәрбијә ишләри. Гаршыда дуран ән вачиб мәсәләләрдән бири дә тәрбијә ишинин мәзмун вә үсулларыны мүәјјәнләшдирмәк, кәнч нәсли тәкчә охутмаг дејил, оку әйни заманда, коммунист руһунда тәрбијә етмәкдән ибарәт иди.

Мәктәб ишләринин башга саһәләриндә олдуғу кими, бу саһәдә дә В. И. Ленин, Коммунист партиясы вә Совет дөвләти тәрәфиндән принсипиал көстәришләр верилирди. В. И. Ленин көстәрирди ки, һазыркы кәнчләрин бүтүн тәрбијә, тәһсил вә тә'лим ишә онларда коммунист әхлагыны тәрбијә етмәкдән ибарәт олмалыдыр. В. И. Ленин коммунист әхлагы тәрбијәсинин бурҗуа әхлагы тәрбијәсинә принсип э'тибарилә әкс олдуғуну көстәрмәклә әсбат едирди ки, кәнчләрин коммунист әхлагы тәрбијәси «...бүтүнлүклә пролетариатын синфи мүбаризәси мәнафеинә табе едилмишдир... пролетариатын синфи мүбаризәси мәнафеиндән ирәли кәлир»[1]. В. И. Ленин һәм дә көстәрирди ки, кәнч нәсли коммунист тәрбијәси әсасына коммунизм гуручулуғу уғрунда апарылан мүбаризә гоюлмалыдыр.

Өлкәмиздә пролетар диктатурасынын гурулмасы илә алагәдар олараг кәнч нәсли ени совет руһунда тәрбијә едилмәси үчүн чох әлверишли әмин-әрадәмишди. С. М. Киров Биринчи Үмум Бакы партија конфрансында республиканын гаршысында дуран вәзифәләрдән данышараг, көстәрирди ки, торпағы мүсадирә едиб кәндлиләрин истифадәсинә вермәк, Азәрбајчанын әнкишлијинин тәшкил едән һәр нә варса, үзәринә совет нишаны гоймаг, милли гырғын төрәдән әдаләтә сон гоймаг вә зәһмәткешләрин бејнәлмиләл бирлијини тә'мин етмәк үчүн чәһд етмәк кими үч мәсәлә ни ени Совет һөкумәти дәрһал һәлл етмәлидир.

Конфранс нүмајәндәләринә мүрачиәт едәрәк С. М. Киров дејирди ки, әкәр бу үч вәзифәни аз вахтда әдатә едә биләк, «сизи әмин едирәм ки, ердә галан ишләримиз асан вә планлы бир сүрәтдә еринә етириләчәкдир»[2].

Совет Азәрбајчаны бу үч вәзифәнин һәр биринә мүвәффәгијјәтлә һәлл етди.

Гејд етмәлидир ки, совет мәктәби Азәрбајчанда спесифик шәраитдә фәалијјәтә башлады. О, кәнч нәсли бејнәлмиләл гардашлыг достлуғу руһунда тәрбијә етмәк вәзифәсини вахты илә әксинқилабчы мусаватчы вә дашнагларын зәһмәткешләр арасында милли әдавәт салдығы бир ердә һәјата кечирмәли иди.

Бакы шәһәриндә чағырылан Биринчи Үмум Гафгаз комсомол гурултајында (1921-чи ил) чыхыш едән С. Орчоникидзе, азәрбајчанлы вә ермәни кәнчләринә мүрачиәтлә дејирди: «Сизи көрәлликдән дәһшәтләр ичәрисиндә бөјүтмүшләр, сизи бешикдә икән азәрбајчанлы вә ермәни кәлди дејә горхудурдулар, гој инди билсинләр ки, о чүр шәраитдә бөјүмүш кәнчләр, Совет дөвләтинин гызыл бајрағы вә Коммунист партиясынын рәһбәрлији алтында өз гәлбләриндән мәһ'ун кечмишин галыгларыны гопарыр вә чәсарәтлә дејирләр: «Милли әдавәтә сон гоюлсун, ишасын һәдсиз гаршылыглы севки вә милли һөмрәјлик»[3].

Совет һакимијјәтинин гурулмасы, торпағын мүсадирә едилиб кәндлиләрин истифадәсинә верилмәси, бүтүн тәбии сәрвәтләрин, фабрик вә заводларын милликләшдирилиб дөвләт әмлакына чевриллмәси, Азәрбајчан, бүтүн Загафгазија, бүтүн ССРИ зәһмәткешләри арасында бејнәлмиләл алагаләри мөһкәмләтмәк чәһдләри, 1922-чи илдә Загафгазија Сосијалист Федератив Совет Республи-

---

[1] Сов.ИКП гурултајлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, II һ., сәһ. 95.

[2] И. К. Крупская, Сечилмиш педагожи әсәрләри, «Азәрбајчан мәктәби» журналынын нәшри, сәһ. 121, 1950.

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 31 сәһ. 291.

[2] «Коммунист» гәзети № 14, 18 мајі 1920.

[3] С. Орчоникидзе, Избранные статьи и речи, стр. 56, Госполитиздат М. 1945.

касынын вә һәмчинин Совет Сосялист Республикалары Иттифагынын ярадылмасы, бүтүн бунлар кәнч нәслин сосялизм руһунда тәрбийә олунмасы үчүн әлверишли игтисади вә сияси зәмин тәшкил эдирди. Лакин буна бахмаяраг, кәнч нәслин совет руһунда тәрбийә олунмасы ишләри бир сыра чәтинлик вә мүгавимәтләрлә үз-үзә кәлирди. Бу чәтинликләр, әввәлән, онунла әлагәдар иди ки, тәрбийә ишләринин конкрет мәзмуну вә үсуллары кифайәт гәдәр мүәййәнләшдирилмәмишди; бу саһәдә мүәллимләримизин тәчрүбәси йох иди, көһнә мәктәбләрин педагожи ирсиндән исә бу чәһәтдән истифадә этмәк мүмкүн дейилди. О бири тәрәфдән, гаршыя чыхан чәтинлик вә мүгавимәтләр о заманкы тарихи дөврүн спесифик шәраитиндән догурду.

Истисмарчы синифләр — бәй вә ханлар, капиталистләр әзилмишдиләрсә дә, һөкмранлыг этмәкдән мәһрум эдилмишдиләрсә дә, онларын бир гисми (голчомаглар, алверчиләр вә с.) игтисади һәятда иштирак эдирди. Мәһз она көрә дә истисмарчы синифләрин бу галыглары өз варлыгларыны, антисовет мәфкурәләрини мүдафиә этмәйә чан атырдылар.

Мәсчид вә килсәләр дөвләтдән айрылмышды, мәктәбләр үзәриндән дә мәсчид вә килсәләрин дини тә'сири көтүрүлмүшдү. Ушагларын коммунист руһунда тәрбийә эдилмәси үчүн бу да әлверишли зәмин иди. Лакин чохлу мүсәлман вә христиан руһаниләри, зәһмәткешләр, о чүмләдән әмәкчи кәнчләр арасында дини фанатизми тәблиг эдир, чох заман исә дин донунда антисовет фикирләр яймагдан чәкинмирдиләр. Зәһмәткеш күтләләр Совет һакимиййәтинин истинадкаһыны тәшкил эдирдиләр, лакин күтләләрин, хүсусән кәнд ерләриндә яшаян зәһмәткешләрин мәишәтиндә көһнә мәфкурәнин — диндарлыг, хырда мүлкиййәтчилик, милләтчилик әһвали-руһиййәси вә с. кими галыглары һәлә чох күчлү иди ки, бу да тәрбийә ишиндә әнкәл төрәдирди.

Биринчи вә икинчи дәрәчәли мәктәбләрдә фәһлә вә зәһмәткеш кәндли вә зиялы ушаглары илә бирликдә голчомаг, алверчи, руһани вә с. истисмарчы үнсүрләрин дә ушаглары охуюрду. Айдындыр ки, антисовет үнсүрләрин ушаглары аиләләриндә һөкм сүрән ябанчы мәфкурәйә гаршы дура билмәздиләр, бәлкә дә бу мәфкурәни мүхтәлиф формаларда мәктәбә кәтирирдиләр ки, бу да тәрбийә ишләринә мане олурду. Мәһз бу шәраитдә ушаг вә кәнчләри антипролетар идеолокиянын тә'сириндән горумаг, онларын ичтимаи-сияси тәрбийәсини тә'мин этмәк ән чидди вәзифә кими совет мәктәбләри гаршысында гоюлмушду. Мәһз буна көрә дә тәрбийәви тәдбирләрин тәшкили, тәрбийә ишләринин мәзмун вә үсулларыны мүәййәнләшдирмәк, анчаг дәрс демәйи өзүнә пешә эдән мүәллимләри бу ени тәрбийә вәзифәләринин һәлли үчүн фәалиййәтә һазырламаг ән мүһүм педагожи вәзифәләрдән бири һесаб олунурду.

Ени нәслин өз шүурлу һәятыны совет ишайышы шәраитиндә башладығыны вә капитализм мүһитинә аз бәләд олдуғуну нәзәрә аларaг, РКП-нин XII гурултайы көстәрирди ки: «Кәнчләрә

нигилаби тәрбийә вермәк мәгсәдилә онлары капитализм чәмиййәтиндәки синфи мүбаризә вә зиддиййәтләрлә таныш этмәк сон дәрәчә вачибдир...». Гурултай һәмчинин «кәнчләрә тәрбийә вермәк ишини бейнәлхалг һәмрәйлик руһунда» апармағы лазым билирди. Дин әлейһинә тәблиғат апармағын зәрурийәтини ирәли сүрмәклә, XII гурултай көстәрирди ки, «Мәктәбин енидән гурулмасы дин әлейһинә тәблиғатда ән яхшы бир методдур»[1].

Бүтүн бу көстәришләр мәктәбдә тәрбийә ишләринин һәм үмуми истигамәтини, һәм дә әсас мәзмунуну мүәййәнләшдирмәк үчүн мөһкәм нәзәри әсас ярадырды.

Азәрбайчан ССР мәктәбләри гаршысында дуран тәрбийә мәсәләләри вә бунларын һәята кечирилмәси үчүн әмәли тәдбирләр мүәллимләрин конфрансларында, педагожи әдәбийятда, рәсми мәктәб сәнәдләриндә ирәли сүрүлүр вә мүзакирәйә гоюлурду, лакин бә'зән һәлл эдилмәси үчүн янлыш көстәришләр верилирди. Мәсәлән, 1920-чи илдә гәбул эдилмиш олан мәктәб әсаснамәси көһнә мәктәбләрдә интизам тәрбийәси үсулу кими тәтбиг эдилән физики чәзаны һаглы олараг рәдд этмәклә бәрабәр, «мәктәбдә һеч бир чәзая ер верилмәмәлидир» — дейә янлыш нәтичә чыхарырды. Көһнә мәктәбләрдә шакирдләрин тәшәббүскарлығыны вә мүстәгиллийинин гаршысыны алан көһнә дөзүлмәз интизам тәдбирләрини һаглы олараг тәнгид эдән әсаснамә, янлыш нәтичә чыхарараг ени мәктәбләрдә интизам тәрбийәсинин мүхтәлиф формаларда апарыла билмәсини гиймәтләндирмир вә күман эдирди ки, мәһз әмәк просесләри шакирдләрдә дахили интизам тәрбийә эдә биләчәкдир.

Һәмин әсаснамә тәкчә интизам тәрбийәсиндә дейил, башга тәрбийә мәсәләләриндә дә янлыш хәтти-һәрәкәт көтүрәрәк, күман эдирди ки, «сосялист республикасынын кәләчәк вәтәндашларыны коллектив сурәтдә сәрф эдилән мәһсулдар әмәк вә бүтүн мәктәб һәятынын тәшкили тәрбийә эдәчәкдир»[2].

Дүзкүн тәшкил эдилмиш мәктәб һәяты вә коллектив сурәтдә апарылан мәһсулдар әмәк һәгигәтән күчлү тәрбийә васитәләридирләр. Лакин бунлары еканә тәрбийә васитәләри һесаб эдәрәк, башга мүһүм тәрбийә васитәләрини вә үсулларыны гиймәтләндирмәмәк доғру дейилди.

Әкәр 1920-чи илдә гәбул эдилән мәктәб әсаснамәси, совет мәктәбинин һәлә кифайәт гәдәр тәчрүбәсинин олмамасы үзүндән, һәмчинин «азад тәрбийә» нәзәриййәсинин тә'сири алтында мәктәбин тәрбийә мәсәләләринә янлыш янашырдыса, 1922-чи илдә гәбул эдилән мәктәб әсаснамәси бир чох тәрбийә мәсәләләринин нисбәтән дүзкүн һәллини тәклиф эдирди.

Биринчи әсаснамәдән фәргли олараг икинчи әсаснамә тәрбийә-тә'лим ишләриндә һәлләдичи олан синфи пролетар вә партиялылыг принсипини ирәли сүрүрдү.

---

[1] Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, 1 һ. саһ. 833, 835.

[2] «Народное просвещение» журналы № 1, саһ. 12, 13, 1920.

Бу әсаснамә мәктәбдә һәм тәрбийә, һәм дә тәһсил ишләринин әсасына Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын ирәли сүрдүйү идея вә принсипләри гоймағы тәклиф эдирди.

Һәм ибтидаи, һәм дә орта мәктәбләрин ени әсаснамәси мәктәбин тәрбийә вәзифәләрини синиф рәһбәрләринин үзәринә гоймағы тәләб эдирди. Һәмин әсаснамәнин тәләбинә көрә синиф рәһбәри: а) шакирдин мүвәффәгиййәт вә давранышыны өйрәнмәли; б) она мәдәни рәфтар вәрдишләри вә адәтләри ашыламалы; в) шакирдләрин груплар вә бүтүн мәктәб үзрә өзүнүидарә тәшкилатларыны гурмалы иди.

Әсаснамә тәрбийә ишиндә мүәллимләрин мәс'улиййәтини гейд этдийи кими, биринчи дәфә олараг, тәрбийәви тәдбирләрин ярымчыг да олса, програмыны верирди.

ХМК-нын 1923-чү илин тәдрис програмларына әлавә шәклиндә нәшр етдийи тә'лиматда да мәктәбин тәрбийә вәзифәләри конкрет шәкилдә көстәрилирди. Һәмин тә'лиматда дейилирди ки: «Әмәк мәктәби тәрбийә саһәсиндә өз гаршысында кениш вәзифәләр гоюр. Онун мәгсәди, чәмиййәтин файдалы, сағлам, күләрүзлү, чалышган, тәшкилатчылыг вәрдишләринә вә ичтимаи дүйғулара малик, чәмиййәт вә тәбиәт ичәрисиндә өз ерини дүшүнән, фәһлә синфинин идеалы уғрунда мүбаризә этмәйә габил үзвләрини, коммунизм чәмиййәтинин бачарыглы гуручуларыны тәрбийә этмәкдән ибарәтдир».

Көрүндүйү үзрә «тә'лимат» тәрбийә ишләринин үмуми вәзифәсини көстәрмәклә бәрабәр, һәм дә кәнч нәслә ашыланмасы зәрури олан бир сыра әхлаги кейфиййәтләри мүәййәнләшдирирди. «Тә'лимат» һәмчинин кәнч нәслин сағламлығыны мүһафизә этмәк вә физики инкишафыны тә'мин этмәк үчүн гайғы көстәрилмәсини мәктәбдән тәләб эдирди.

Тә'лиматын ән мүһүм тәләбләриндән бири дә мәктәбин өз әтрафындакы истеһсалат вә мәдәниййәт очаглары, тәсәррүфат органлары илә, зәһмәткеш күтләләр вә онларын тәшкилатлары илә, хүсусән, комсомол тәшкилаты илә бағлы олмасы тәләби иди ки, «тәрбийә нөгтейи-нәзәриндән бунун да чох бөйүк әһәмиййәти вар»[1] иди. В. И. Ленинин — «Әкәр тә'лим, тәрбийә вә тәһсил ялныз мәктәб чәрчивәси илә мәһдудлашдырылыб чошгун һәятдан узаглашдырылсайды, биз онлара инанмаздыг»[2] — дейә ирәли сүрдүйү фикри хатырласаг, тә'лиматын дүзкүн хәтти-һәрәкәт көтүрдүйүнү гейд этмәлийик.

Мәктәбин тәрбийә ишләринин мәзмун вә үсуллары мүәллимләри кетдикчә даһа чох марагландырырды. Онлар мәктәбин педагожи шураларында, мүәллимләрин шәһәр вә гәза конфрансларында тәрбийә мәсәләләрини фәаллыг вә һәвәслә мүзакирә эдир, онун дүзкүн һәлл олунмасы үчүн йоллар ахтарырдылар. 1922-чи ил, май айында Бакы шәһәри вә Бакы гәзасы мүәллимләринин «I дәрәчәли мәктәбдә ичтимаи-сияси тәрбийә» мәсәләсини мүзакирә этмәк үчүн чағырылан конфрансы буна характерик бир мисалдыр

Азәрбайчан ССР мәктәбләринин икиллик, хүсусән РСФСР мәктәбләринин бешиллик тәчрүбәсинә истинадан тәрбийә мәсәләләрини мүзакирә эдән бу конфранс тәрбийә ишләринә даир бир сыра дүзкүн фикирләр ирәли сүрүрдү.

Өз гәтнамәсиндә конфранс, һәр шейдән әввәл, ичтимаи-тәрбийә ишинин наилиййәтини мүәллимин фәалиййәтилә бағлайырды, она көрә дә пролетар дөвләтинин мәнафеини тәрбийә ишиндә еритмәйә габил олан мүәллимләр дәстәси етишдирмәйи вачиб һесаб эдирди. Конфранс ачыгча гейд эдирди ки, мәктәбдә тәрбийә ишләринин мүгәддәратыны «әмәк принсипләри» дейил, мүәллимләр һәлл эдәчәкләр. Конфранс шакирдләрин тәрбийә ишиндә ичтимаийят дәрсләринин бөйүк ролу олдуғуну гейд этмәклә, ичтимаи фәнләрдән дәрс дейән мүәллимләрин тәчрүбәләриндән истифадә эдәрәк, яхшы тәртиб олунмуш ичтимаийят програмлары һазырламағы лазым билирди. Һәгигәтән, кәнчләрин сияси тәрбийәсини тә'мин этмәк үчүн онлары чәмиййәтин тарихи илә, синифләр мүбаризәсилә, синифли чәмиййәтләрдә олан синфи зиддиййәтләр вә онларын инкишафы илә таныш этмәк лазым иди. Бунун үчүн дә ичтимаийят дәрсләринин материалларындан истифадә этмәк файдалы иди. I вә II дәрәчәли мәктәбләрдә ичтимаийятын тәдриси дә әсасән бу мәгсәди дашыйырды.

Биринчи дәрәчәли мәктәбләрин ичтимаийят програмынын изаһат вәрәгәсиндә гейд эдилирди ки, «Биринчи дәрәчәли мәктәбләрин IV вә V групларында, ичтимаийят дәрсләринин әсас мәгсәди — шакирдләри индики чәмиййәтин һәяты илә таныш этмәкдир. Мүасир буржуа гурулушу, синфи мүбаризә, Русия пролетар ингилабы, Совет һөкумәти вә ени чәмиййәтин тәшкилилә әлагәдар олан башга мәсәләләр һаггында тә'лим материалы илк дәфә олараг биринчи дәрәчәли мәктәбдә өйрәдиләчәкдир»[1].

Бу характердә олан тә'лим материаллары даһа кениш вә мүрәккәб мәзмунда икинчи дәрәчәли мәктәбләрин програмына дахил эдилмишди. Мәсәлән, «Авропада капитализмин инкишафы», «Империализм вә милитаризм дөврү», «Русияда ингилаби һәрәкат», «Совет дөвләтинин тәшкили» вә с. мөвзуларын кечилмәси тамамилә кәнчләрин үмуми инкишафлары вә сияси тәрбийәләрини тә'мин этмәк мәгсәдинә хидмәт эдирди.

Мәһз буна көрә дә конфранс тәрбийә мәгсәдилә ичтимаийятдан кениш истифадә этмәйи тәклиф эдирди. Бу тәклиф совет мүәллимләринин өз тәчрүбәләриндән доғмушду.

Лакин конфрансын тәрбийә ишиндә башга тә'лим фәнләринин ролуну көстәрмәмәси бир нөгсан кими гейд эдилмәлидир.

Конфранс ушаглара ени ичтимаи көрүшләр ашыламаг ишиндә шакирдләр тәшкилатынын да әһәмиййәтини гейд эдир вә бу тәшкилатларын мәктәбләрдә тезликлә ярадылмасыны лазым билирди.

[1] Биринчи дәрәчәли мәктәбләрин програмлары, сәһ. 11, 1925.
[2] В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 31, сәһ. 296.

[1] Биринчи дәрәчәли мәсаи мәктәбләринин програмы, сәһ. 49, 1923.

Бүтүн бунларла бәрабәр, конфранс тәрбийә ишиндә ушаг клубларынын — синифдән вә мәктәбдән кәнарда апарылан күтләви тәдбирләрин дә тәрбийә ишиндә файдалы олдуғуну көстәрир вә тәләб эдирди ки, дәрнәкләр, әдәби мүсамирәләр, театр тамашалары, сәһнәләшдирмәләр, мүсаһибәләр, әдәби мүһакимәләр тәшкил эдилсин, журналлар чыхарылсын, экскурсиялар тәшкил эдилсин, шакирдләрин ичтимаи ишләри кенишләндирилсин вә бүтүн бу ишләрин тәшкили вә кечирилмәсиндә шакирдләрә мүстәгил ишләмәк вә тәшәббүс көстәрмәк үчүн кениш имканлар верилсин. Нәһайәт, конфранс, «габагчыл педагокиканын принсип вә тәләбләринә зидд олан көһнә мәктәбин зәрәрли галыглары илә мүбаризәни давам этдирмәйи»[1] тәләб эдирди.

Һәгигәтән, көһнә мәктәбләрин галығы ени мәктәб вә ени тәрбийә системи яратмаға чох мане олурду. Бу галыглар тәкчә мәктәб терминолокиясында, дәрс китаблары, ана дили вә әдәбийят програмларында дейил, һәм дә гисмән шакирдләрлә мүәллимләрин гаршылыглы мүнасибәтләриндә (хүсусән шәһәр ерләриндә) өзүнү көстәрирди. Бу мәсәлә тәкчә габагчыл мүәллимләрин дейил, һәм дә бир чох рәһбәр партия ишчиләринин диггәтини өзүнә чәлб эдирди. Көһнә мәктәбләрин галыгларына гаршы амансыз мүбаризә апармағын зәрурийәтини ирәли сүрәрәк Ю. Гасымов язырды: «Әлбәттә, пролетар тәрбийәсинин, һәгиги совет мәктәбләринин дәрһал ярадылмасыны тәләб этмәк бир садәлөвһлүкдән ибарәт оларды... Лакин белә мәктәбләрин ярадылмасы үчүн бу йолда чиддү чәһд көстәрмәйи тәләб этмәк лазымдыр». Фикрини изаһ эдәркән Гасымов көстәрирди ки, ени мәктәб гуручулуғунун «әлә чәһәтләри вар ки, онлары һәята кечирмәк үчүн һеч бир хүсуси сә'й тәләб олунмур». Һәлә бир чох мәктәбләрдә мүәллимләрлә шакирдләр арасында көһнә мүнасибәтләр давам эдир, шакирдләр мүәллимләрә «бәй», «әфәнди», «мирзә» — дейә мүрачиәт эдирләр. Бу чүр мүнасибәт исә «ағалар» вә «нөкәрләр» арасында олан көһнә мүнасибәтләри шүурда енидән чанландырыр, кәнчләрин синфи дүшүнчәләрини күтләшдирир. Мәһз буна көрә дә көһнә мәктәбләрин бу кими галыглары әлейһинә, милләтчилик вә диндарлыг тә'сирләри әлейһинә мүбаризәни күчләндирмәклә шакирдләр арасында синфи пролетар шүурунун дәринләшмәсинә, шакирдләр вә мүәллимләр арасында совет идеолокиясына әсасланан мүнасибәтләрин чичәкләнмәсинә чалышмаг лазымдыр[2].

Шакирдләрин ичтиман-сияси тәрбийә мәсәләләри республиканын партия вә комсомол органларынын, партия мәтбуаты вә мүәллимләрин диггәтини кетдикчә өзүнә даһа чох чәлб эдирди.

«Коммунист» (Азәрбайчан дилиндә) гәзети бу мәсәләйә һәср эдилмиш бир сыра мәгаләләриндә мәктәбләрдә тәрбийә ишләрини чанландырмағы, бу мәгсәд үчүн тә'лим фәнләриндән, хүсусән

[1] «Бакинский рабочий» гәзети № 115, 25 май 1922.
[2] Бах: «Бакинский рабочий» гәзети № 217, 28 сентябр 1922.

ичтиманийят вә әдәбийятдан истифадә этмәйи, өйрәдилән тәбии вә ичтиман-тарихи һадисәләри марксизм көзлүйүндән мүайинә этмәйи тәләб эдирди.

«Мәктәб вә мүәллим» башлығы алтында дәрч этдийи мәгаләдә ичтиман һәят вә тәбиәт һадисәләри һаггында доғру мә'луматы анчаг марксизмдән алмаг мүмкүн олдуғуну гейд эдәрәк «Коммунист» гәзети язырды ки: «Ялныз ичтиманийят вә тарих дәрсләриндә йох, бәлкә бүтүн дәрсләрдә марксизм һәята кечирилмәлидир...».

Мәгаләдә шакирдләрә чәмиййәт вә тәбиәт һаггында һәгиги биликләр вермәйин зәрурийәтиндән бәһс олунур вә көстәрилирди ки: «Ушаг мәктәбә кирдийи күндән һәр тәбии вә ичтиман (тарихи, мәдәни вә әдәби) һадисәнин мадди сәбәбләр тә'сири алтында олдуғуну баша дүшмәли, һәят вә тәбиәт ичиндә һаким олан сәбәбийәт гануиларыны тәдричән өйрәнмәлидир»[1].

Башга бир мәгаләсиндә «Коммунист» енидән бу мәсәләйә гайыдыр, тәрбийә ишләриндә әдәбийятын әһәмиййәтини гейд этмәклә бу фәннин Азәрбайчан мәктәбләриндә пис вәзиййәтдә олдуғуну һаглы олараг тәнгид эдирди. Октябр ингилабындан сонра әмәлә кәлән совет әдәбийятына ер вермәйән, пантүркист османлы әдәбийятыны исә кениш тәблиғ эдән 1926-чы ил програмынын нөгсанларыны гейд этмәклә «Коммунист» гәзети «мәфкурәчә ән керидә галан әдәбийят» әвәзинә, «Мәктәбләримиздә пролетар мәфкурәси еритмәк үчүн ән көзәл вә әлверишли бир васитә»[2] олан совет әдәбийятына кениш ер верилмәсини тәләб эдирди.

Тәрбийә вәзифәләрини лайигли бир сурәтдә еринә етирмәк үчүн тә'лимин сияси сәвиййәсини дә йүксәлтмәк тәләб олунурду. Бу мәгсәд үчүн шакирдләрә верилән дәрсләри мүасир ичтиман һадисәләрлә бағламаг чох файдалы тәдбирләрдән сайылырды. Мүәллимләр үчүн ени педагожи тәдбир сайылан бу мәсәләйә диггәти чәлб эдәрәк «Коммунист» гәзети язырды: «Әдәбийят дәрсләри букүнкү ичтиман фикирләрин әсасы үзәриндә гурулмалы, чоғрафия дәрсләри букүнкү ичтиман фикир үзәриндә апарылмалыдыр. Ушаглара Мәракеш өйрәдиләркән букүнкү Мәракеш вурушмаларынын (франсыз мүстәмләкәчиләринә гаршы апарылан милли-азадлыг һәрәкаты нәзәрдә тутулурду — М. М.) ич үзүнү, мүстәмләкә сиясәти вә бу кими шейләр баша салынмалы, әдәбийят дәрсләриндә һәр шеир материализм көзлүйү илә тәһлил эдилмәлидир... Бунун үчүн дә мүәллимләримиз ичтиман-сияси чәһәтчә һазырлыглы олмалыдырлар»[3].

Бүтүн бунлар көстәрир ки, ени совет мәктәбләриндә тә'лимин форма вә үсулларыны мүәййәнләшдирмәклә бәрабәр, шакирдләрин ичтиман-сияси тәрбийәләринин дә үсул вә васитәләри яраныр вә мүәййәнләшдирилирди, мәктәбин тәрбийә ишләринин мәзмуну конкретләшдирилирди. Мүәллимләрә илдән-илә айдын

[1] «Коммунист» гәзети № 259, 11 ноябр 1926.
[2] «Коммунист» гәзети № 261, 14 ноябр 1926.
[3] «Коммунист» гәзети № 49, 26 феврал 1926.

олурду ки, тәрбийәнин мәгсәди, буржуа педагокикасынын дедийи кими, үмумиййәтлә яхшы адамлар дейил, бачарыглы коммунизм гуручулары етишдирмәкдир; кәнч нәсли коммунизм руһунда, пролетар сосялизми руһунда тәрбийә этмәк—фәһлә синфинин идеялары уғрунда мүбаризә эдә билән, коллективизм руһунда, бейнәлхалг һәмрә'йлик руһунда, милләтчилик вә диндарлыг әлейһинә мүбаризә апармаг руһунда нәсл етишдирмәк демәкдир. Мүәллимләрә коммунист әхлағы тәрбийәси вәзифәләринин кетдикчә даһа чох айдынлашдырылмасыны совет мәктәбләринин вә педагожи элминин о заман үчүн бөйүк наилиййәти һесаб этмәк лазымдыр.

Гейд олунмаға лайиг чәһәтләрдән бири дә ондан ибарәт иди ки, мәктәбдә шакирдләрин ичтимаи-сияси тәрбийәсинин үсул вә васитәләринин ярадылмасында мүәллимләрин хүсуси ролу гейд олунур, тәрбийә мәгсәди үчүн тә'лим фәнләриндән истифадә этмәйин, тә'лимин сияси сәвиййәсини йүксәлтмәнин, клуб-дәрнәк вә башга күтләви тәрбийә тәдбирләриндән истифадә этмәйин әһәмиййәти айдынлашдырылырды.

Лакин тәрбийә ишләринин бир чох мүһүм чәһәтләри һәлә мүәллимләрә айдын дейилди. Мәсәлән, мүәллим күтләси әсас э'тибарилә мәктәб фәнләринин тәрбийәдә ролуну дүшүнмүш олса да, буну һәята кечирмәйин йолуну һәлә билмирди вә яхуд һәята кечирмәкдә чәтинлик чәкирди. Бунун кими дә синифдән вә мәктәбдән кәнар күтләви тәдбирләрин тәрбийәви мә'насы айдын олдуғу һалда, бу тәдбирләрдән истифадә этмәк йоллары һәлә айдынлашдырылмамышды. Даһа бөйүк нөгсан онда иди ки, мүәллимләрин әксәриййәти өз вәзифәсини анчаг дәрс демәкдән ибарәт һесаб эдирди, тәрбийә ишини исә (хүсусән интизам тәрбийәсини) шакирд вә комсомол тәшкилатларынын вәзифәси һесаб эдирди. Бүтүн бу мәсәләләри лайигли бир сурәтдә һәлл этмәк кәркин педагожи әмәк, педагожи тәчрүбә, хүсусән кәнч нәслин коммунист тәрбийәси һаггында марксизм-ленинизм нәзәриййәсини вә партия көстәришләрини дәриндән өйрәнмәк вә онлара әсасланмағы тәләб эдирди.

Г. Мәктәбләрдә комсомол вә пионер тәшкилатларынын ярадылмасы вә онларын мәктәбләрә көмәйи. Әламәтдар вә чох мүһүм һадисәләрдән бири дә бәрпа дөврүнүн әввәлләриндән э'тибарән орта мәктәбләримиздә комсомол вә пионер тәшкилатларынын ярадылмасындан вә фәалиййәтә башламасындан ибарәт иди. Ушаг вә кәнчләрин күтләви-сияси тәшкилатлары вә эйни заманда онларын коммунист һәрәкатынын формасы олмагла бу тәшкилатларын мәктәбләримиздә ярадылмасы вә сүр'әтлә инкишаф этмәйә башламасы, кетдикчә шакирдләрин мигдарыны даһа чох әһатә этмәклә өз нүфузлары алтына алмасы пролетар диктатурасы дөврүндә ени нәслин тәрбийә эдилмәси үчүн ән вачиб тәдбирләрдән иди.

РККИ-нин III гурултайында В. И. Ленинин мәшһур нитги мәктәбдә тә'лим-тәрбийә ишләринин кейфиййәтини йүксәлтмәк

ишиндә комсомолун фәалиййәт програмыны тәшкил эдирди. В. И. Ленин бу нитгиндә дейирди ки: «Коммунист Кәнчләр Иттифағы коммунист кәнч нәслин иттифағы олмаг адыны ялныз о заман доғрулда биләр ки, өз тә'лим, тәрбийә вә тәһсилинин һәр аддымыны бүтүн зәһмәткешләрин истисмарчылара гаршы үмуми мүбаризәсиндә иштирак этмәклә әлагәләндирсин»[1].

Гаршыда дуран вәзифә, кәнчләрин ялныз элмләрә йийәләнмәси дейил, һәм дә онларын тә'лим-тәрбийә ишләрини тамамилә Совет дөвләтинин сиясәтилә әлагәләндирмәкдән ибарәт иди. Белә бир вәзифәни еринә етирмәк үчүн о заман бөйүк бир гисми көһнә мәктәб ишчиләриндән олан совет мүәллимләринин ени кәнч коммунист гүввәләринин көмәйинә чох бөйүк эһтинчы вар иди. Мәктәбләримизин инкишаф тарихиндә белә бир көмәйи мүәллимләримизә көстәрмәк Коммунист Кәнчләр Иттифағынын үзәринә дүшдү.

Айдын иди ки, халг маарифи саһәсиндә вә биринчи нөвбәдә кәнч нәслин ени, совет руһунда тәрбийә эдилмәси саһәсиндә наилиййәтләримиз, әһәмиййәтли дәрәчәдә халг маарифи органлары илә комсомол тәшкилатларынын бир-бирилә әлагәдар вә екдилликлә апарылан фәалиййәтләриндән асылыдыр. Маһа буна көрә дә республиканын маариф органлары вә Коммунист Кәнчләр Иттифағы тәшкилатлары совет мәктәбинин ярандығы илк күндән э'тибарән кәнч нәслин тәрбийә ишләри саһәсиндә ваһид хәтт-һәрәкәт тутмаға чалышырдылар.

Өзүнүн гәзалара көндәрдийи тә'лимат характериндә олан илк мәктубларындан бириндә Азәрбайчан ССР ХМК язырды ки, Совет Русиясынын икииллик тәчрүбәси, комсомолун мәктәб ишләриндә дөвләтә яхшы ярдым этдийини көстәрир. Она көрә дә кәнчләр арасында иш апармаг саһәсиндә халг маарифи органлары илә комсомолун биркә фәалиййәти «бу тәшкилатларын тәчрүбә мүбадиләси, гаршылыглы ярдымлары вә һәр чүр паралелизми йох этмәләри»[2] әсасында гурулмалыдыр.

Орта мәктәб шәбәкәсинин кенишләнмәси орада охуян шакирдләрин сияси тәрбийәсини тә'мин этмәк мәсәләсини чиддиййәтлә ирәли сүрүрдү. Мәсәләнин мүһүмлүйү онунла изаһ олунурду ки, о заманлар зәһмәткеш олмаян үнсүрләрин ушаглары орта тәһсил алмаг үчүн ялныз биринчи вә икинчи дәрәчәли мәктәбләрә бурахылырды. Синфи дүшмән үнсүрләри аиләсиндә бөйүмүш кәнчләр өзләрилә бәрабәр мәктәбә антипролетар идеолокия кәтирир вә ону зәһмәткеш кәнчләрин ичәрисиндә яйырдылар. Белә бир шәраит ичәрисиндә Коммунист Кәнчләр Иттифағы зәһмәткеш кәнчләри мәктәбә кәтирилән ибанчы мәфкурәнин тә'сириндән горумагла бәрабәр, орта мәктәбләрдә охуян бүтүн шакирдләр вә о чүмләдән истисмарчы үнсүрләрин аиләсиндә бөйүмүш кәнчләр

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 31, сәһ. 296.

[2] Азәрбайчан ССР Маариф Назирлийи архиви, коллекия фонду, иш 2, в. 589, 1920.

үзәриндә коммунист тә'сирини яймаға чалышмалы иди. Сияси-тәрбийә нөгтейи-нәзәриндән икинчи дәрәчәли мәктәбләри коммунист тә'сири алтына алмаг бәрпа дөврүнүн ән вачиб тәрбийә мәсәләләриндән бири һесаб олунурду. Мәһз она көрә дә РКП-нин XIII гурултайы мәктәб ишләрини фәһлә вә кәндлиләрин тәләбатына уйғунлашдырмаг зәрурийәтини ирәли сүрмәклә көстәрирди ки, «мәктәб иши шакирдләрин өз фәалиййәтини мүмкүн гәдәр чох инкишаф этдирмәклә вә онларын кениш ичтимаиййәтини яратмагла мүтләг бирләшдирилмәлидир». Партия мәктәбләрә әмәли сурәтдә көмәк мәсәләсини әсас бир вәзифә кими комсомол тәшкилатынын гаршысында гоюрду. РКП лазым билирди ки: «Али мәктәбләрдә вә II дәрәчәли мәктәбләрдә РККИ совет үнсүрләрини топлайыб бирләшдирмәли, онлары өз рәһбәрлийи алтына алмалы, мәктәбин партия тәрәфиндән гәбул эдилмиш үмуми хәтт руһунда енидән гурулмасына көмәк эдәрәк, мәктәбин һәгигәтән әлдә эдилмәсинә һәр васитә илә ярдым көстәрмәлидир»[1].

РКП-нин XIII гурултайынын көстәришләринә әсасән АК(б)П-нин VII гурултайы Азәрбайчан Ленин Коммунист Кәнчләр Иттифагындан тәләб эдирди ки, республиканын II дәрәчәли мәктәбләриндә өз сияси тә'сирини күчләндирсин, мәктәби фәһлә-кәндли күтләләринин тә'сири алтына алмаг һаггында партиянын гаршыя гойдуғу вәзифәләрин еринә етирилмәсинә ярдым көстәрсин. VII гурултай өз гәнамәсиндә гейд эдирди ки, АЛККИ һәм маһиййәт вә һәм дә тәркиб э'тибарилә бейнәлмиләл бир тәшкилатдыр, она көрә дә онун әсас вәзифәләриндән бири, кәнчләр арасында дүшмән үнсүрләр тәрәфиндән еридилән милләтчилик мәфкурәсинә гаршы мүбаризә апармаг, кәнчләри бейнәлмиләл руһда тәрбийәләндирмәйә чәһд этмәкдир. VII гурултай АЛККИ-дән һәм дә тәләб эдирди ки, фәһлә-кәндли кәнчләри «ичтимаи ишләрә, ихтисас вә үмуми тәһсил ишләринә чәлб этсин», онларын арасында «бәдән тәрбийәсинин кениш сурәтдә инкишаф этмәсинә һәртәрәфли ярдым көстәрсин»[2].

Бу дөврдә бүтүн икинчи дәрәчәли мәктәбләрдә ККИ өзәкләринин (илк тәшкилатынын) ярадылмасы мәктәблә комсомолу тәшкилати чәһәтдән бир-биринә яхынлашдырыр, гаршыда дураи мүһүм тәрбийә вәзифәләринин өһдәсиндән кәлмәк үчүн әлбир фәалиййәт көстәрмәләринә әлверишли зәмин ярадырды. Мәктәбли кәнчләрин сияси-мәфкурә тәрбийәсини тә'мин этмәйи өзүнә вәзифә гоян ККИ шакирдләр арасында пролетар идеолокиясы яймаг үчүн ени-ени мүхтәлиф иш формалары ирәли сүрүр вә онлардан истифадә эдәрәк, кәнчләр арасында мүхтәлиф тәрбийәви тәдбирләр кечирирди. Комсомол өзәйи ачыг вә гапалы ичласларында ичтимаи, сияси, әдәби мәзмунда олан мәсәләләри һәрарәтли

[1] Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, II h., сәһ. 94.

[2] АК(б)П VII гурултайынын гәрар вә гәтнамәләри, сәһ. 17—18. 1926, Бакы.

бир сурәтдә мүзакирә эдир, шакирдләри ичтимаи ишләрә, ичтимаи-файдалы ишләрә (имәчилийә) чәлб эдир, мәктәбдә ичтимаи тәшкилатларын кенишләнмәсинә, күтләви тәдбирләрин һазырланмасына вә кечирилмәсинә вә с. яхындан көмәк эдир, кәнчләр арасында кетдикчә сияси нүфузуну яйырды. Бакы шәһәри дәмир йолу II дәрәчәли мәктәбинин 1923/24-чү дәрс илинә һәср эдилмиш һесабатында язылыр ки: мәктәб нәздиндә комсомол өзәйи фәалиййәт көстәрмәкдәдир. Өзәк мәктәбин өзүнүндарә тәшкилатында чох фәал иштирак эдир, мүхтәлиф йолларла шакирдләр тәшкилатынын ишләринин низама салмаға чалышыр. Өзәк мәктәбдә дивар гәзети чыхарыр вә онун сәһифәләриндә мәктәб һәятыны ишыгландырыр. Комсомол вә шакирд тәшкилатынын яхындан көстәрилән көмәкликләрилә мәктәбдә шакирдләрин дөрд дәфә өзфәалиййәт кечәси кечирилмишдир.

Шүбһәсиз, бу чүр ишләр башга орта мәктәбләрин дә комсомол өзәкләри тәрәфиндән апарылырды. ККИ зәһмәткеш аиләләриндә бөйүйән мәктәбли кәнчләрин һесабына өз сыраларыны кенишләндирир, өз нүфузуну мәктәбли кәнчләр арасында кетдикчә артырыр вә мәктәбдә дәрин көк салырды.

Бүтүн бунлар мүәллимләрлә комсомолчуларын мәктәбдә әлбир ишләринин илк тәчрүбәси олмаг э'тибарилә чох гиймәтли иди.

Лакин о заманлар комсомолун мәктәбдә ролу вә вәзифәләри мүәллимләрин бир гисминә һәлә айдын дейилди. Мәһз она көрә дә о мүәллимләр, комсомолла шакирдләрин өзүнүндарә тәшкилаты арасындакы гаршылыглы мүнасибәтин маһиййәтини баша дүшмүрдүләр. I вә II дәрәчәли мәктәб мүәллимләринин Үмум Бакы конфрансынын (1924-чү ил) гәрары бу барәдә чох характерикдир. Бу конфранс өз гәрарында бир тәрәфдән, «Комсомол өзәкләринин мәктәбдә бөйүк ролуну» э'тираф эдир, о бири тәрәфдән, белә бир фикри ирәли сүрүрдү ки, «Комсомол өзәкләри өзүнүндарә тәшкилаты ишләриндә һеч бир имтияздан истифадә этмәсинләр»[1]. Һәмин конфрансын бу янлыш гәрары һәлә о заман Бакы комсомол тәшкилаты тәрәфиндән һаглы олараг тәнгид эдилирди. Һәгигәтән, конфрансын гәрарынын сәһви онда иди ки, орта мәктәб кәнчләри арасында комсомолун сияси ролуну гиймәтдән салырды, комсомолун сияси ролуну, кәнчләрин ән габагчыл дәстәси олдуғуну «имтияз» һесаб эдирди. Конфранс унудурду ки, ККИ өз сияси тә'сирини шакирд күтләси арасында яймаға борчлудур, о, шакирд коллективини өз сияси тә'сири алтына алмаг вә бу йолла шакирдләр арасында ичтимаи-сияси тәрбийәни тә'мин этмәйи өзүнә вәзифә гоймушдур. Мәһз она көрә дә комсомолчулар мәктәбдә ичтимаи ишләрә кетдикчә даһа чох чәлб олунур, ичтимаи ишләри шакирдләр арасында яймаға чалышырдылар вә бу ишдә өзләринин габагчыллыг ролуну әлләриндән вермәк истәмирдиләр. Лакин буну да гейд этмәлийик ки, о заманлар бу

[1] «Бакинский рабочий» № 27, 5 февраль 1924.

ишдә комсомол тәшкилатының да бөйүк өстәнләре олурду. Муәллимләрә әлбир ишдә һәлә кифаәт гадар тәчрүбәләри одмадығындан, һәмчинин өз рольларыны вә вәзифәләрини яхшы баша дүшмәдикләриндән бә'зи комсомолчулар өзләрини муәллимләрә гаршы гоюрдулар, бир чох һалларда ичтимаи ишләрдә фәал иштирак этмәйи бөйүнә гәтләрәк әлми биликлә йийәләнмәк кими мүһүм вәзифәләрини унудурдулар.

АЛККИ VI гурултайы (1926-чы ил) мәктәб комсомолчулары арасында олан белә өстәнләрә гейд едәрәк, өз гәтнамәсиндә язырды ки: «мәктәбли кәнчләри ичтимаи ишләрә чәлб этмәклә, мөһкәм бир сурәтдә муәйян этмәк лазымдыр ки, ичтимаи иш аларыг онлары, мәктәб тәләбәләрини ерини етирмәкдән гәт'ийян азад этмир»[1].

Бә'зән мәктәбдә комсомолчу фәалларын дәрс мәшғәләләри һесабына ичтимаи ишләрә сарынмалары сәһвән о заман ССРИ Мәркәзи Ичраийә Комитәси сәдри вә эйни заманда совет педагоги-кинасының көрәкмли нүмайәндәси М. И. Калининин (1875—1946) да нәзәр-диггәтини чәлб этмишди. ҮИЛККИ-нин VII гурултайында (1926-чы ил) М. И. Калинин, бунунла әлагәдар оларағ дейирди ки, әкәр мәктәбләримиздә комсомола мәхсус вәзифәләри ерини етирмәк рисәйят дәрсләрини өйрәнмәйә мане олурса, әкәр сиясі савад өйрәнмәк тәбиийәт әлмини мәнимсәмәйин һесабына апарылырса, о заман биз янлыш һәрәкәт едирик. М. И. Калинин вахтилә В. И. Ленинин ирәли сүрдүйү фикри хатырладарағ дейирди ки, коммунизми өйрәнмәк янлыз коммунизмә аид олан әсәрләри өйрәнмәкдән ибарәт олмамалыдыр; комсомол тәшкилатлары әлә этмәлидирләр ки, кәнчләр тәкчә сиясі савадла кифаәтләнмәсинләр, онлар сиясі савады «әз вә я чох инкишаф этмиш адамын әзәрри мәнсубийәти олан»[2] әлмләр әсасында өйрәнсинләр.

Бу чүр көстәриш вә хәбәрдарлыглар республика мәктәбләринин дә комсомол тәшкилатына чох аид иди. Һәгигәтән бурада да ичтимаи ишләрә өзләрини һәддән артыг йүкләйиб дәрсләрә аз фикир верән комсомолчу фәаллар, әлмин әсаслары үзәриндә дейил, сиясі савады әзбәрләмәйә вә суал-чаваблар йолу илә өйрәнмәйә чалышанлар аз дейил иди. Һәтта мүәллимләри өз ишләринә чәлб едә билмәйән, мүәллимләрә һөрмәт бахан, балкә дә инанмаян үнсүрләр дә вар иди.

Комсомолчуларла мүәллимләрин әлбир ишләмәк тәчрүбәләри кенишләндикчә бу вә бу кими өстәнләр йох олур, кәнчләрин вә ушағларын коммунист тәрбийәси ишиндә мәктәб комсомол тәшкилатларының ролу кетдикчә артырды.

Ушаглар арасында коммунист тәрбийәсинин кениш йайылмасы йолунда кәнч пионерләр тәшкилатының да ролу бөйүк

[1] АЛККИ VI гурултайының гәрар вә гәтнамәләри, сәһ. 8.
[2] М. И. Калинин, О коммунистическом воспитании и обучении, стр. 21. М. 1948.

олмушдур. Совет Русиясында 1922-чи илдә яранан вә 1924-чү илдән В. И. Ленинин адыны дашыян кәнч пионерләр тәшкилаты Азәрбайчанда 1923-чү илдә ярадылмышдыр. Илк дәфә Бакы шәһәринин фәһлә районларында әмәлә калан пионер тәшкилаты сонралар республиканын башга газаларына да йайылды. Вәтанимизин бүтүн ерләриндә, о чүмладан Азәрбайчанда да «Комсомолун рәһбәрлийи алтында «кәнч пионерләр» формасында ушаг һәрәкатының йүксәлмәси партия тәшкилатлары гаршысында бу ишин кенишләндирилмәсинә һәр чәһәтдән ирәли кестәрмәк вәзифәсини»[1] гойду.

Партия тәшкилатлары коммунист ушаг һәрәкаты әтрафында ингилабчы педагог гүввәләрини бирләшдирмәкдә ККИ-на һәртәрәфли көмәк кестәрмәйи әсиркәмирди. Мәһз партия тәшкилатларының һәртәрәфли гайгысы, комсомол тәшкилаты вә халг маарифи органларының әмәли фәалийәти нәтичәсиндә кәнч пионерләр тәшкилаты Азәрбайчанда сүр'әтлә кенишләнир, республиканын мүхтәлиф шәһәр вә кәндләринә йайылырды ки, буну ашағыдакы мә'лумат даһа ачыг кестәрир. Әкәр 1923-чү илдә Азәрбайчанда, о да анчаг Бакы шәһәриндә, чәмиси 700 ушаг пионер тәшкилатына чәлб олунмушдуса, 1924-чү илдә пионер тәшкилатына чәлб олунанларын сайы 4 000-ә чатды. Пионер тәшкилатының бөю 1925/26 вә 1926/27-чи дәрс илләриндән даһа бөйүк сүр'әтлә артды ки, бу да ашағыдакы чәдвәлдән көрүнүр.

Илләр	Һәрәкә	Шәнирдләрин чәми	О чүмлә-дән, гызлар	Бүммәрә ушаг комсомол һәрәкәтинә әлбәт олунмушлар			
				чәми	о чүмлә-дән гызлар	әлбәт олунмуш ушаглар арасында гызлар фаизи	әлбәт олунмуш ушаглар арасында гызлар фаизи
1925/26	шәһәрдә	69 668	27 227	22 956	7 105	31,0	26,1
	кәндә	89 924	16 268	32 996	6 201	31,6	32,2
	чәми	159 592	43 495	55 952	13 306	35,0	28,6
1926/27	шәһәрдә	71 726	28 014	23 486	9 910	32,0	27,4
	кәндә	90 515	18 760	38 783	7 880	42,8	42,0
	чәми	162 241	46 774	62 269	17 790	38,4	31,6[2]

Пионер тәшкилатының бу чүр сүр'әтлә кенишләнмәси бу тәшкилата даһа чидди диггәт вермәйи, о чүмладан сиҳи мәгсәд вә вәзифәләрини, тәшкилат гурулушуну вә иш үсулларыны мүәййәнләшдирмәйи тәләб едирди, чүнки бу ени күтләви ушаг тәшкилатының мүһүм вә принсипиал һәяти мәсәләләрини һәлл этмәдән, ону инкишаф этдирмәк мүмкүн олмазды.

[1] Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларының гәтнамә вә гәрарлары, I һ., сәһ. 837.
[2] Бах: «Ени мәктәб» журналы № 4, сәһ. 36, 1930.

1925-чи ил июлун 24-дә ҮИК(б)П МК-сы пионер һәрәкаты һаггында гәбул этдийи хүсуси гәрарында пионер тәшкилатларынын ишиндә газанылмыш наилиййәтләрлә бәрабәр, бөйүкләрин иш үсулларынын ямсыланмасы, бә'зи ерләрдә пионерләрин мәктәбдән айры дүшмәси, пионерләрин ичтимаи ишләрлә чох йүкләнмәси вә с. кими нөгсанларын да олдуғуну гейд этмишдир. МК пионер тәшкилатынын әсас вәзифәсини мәктәбдә пионерләрин тә'лим мүвәффәгиййәтини йүксәлтмәкдән вә онларын тә'лим ишләрини гайдая салмагдан, шакирдләри форпостларын ишинә, мәктәбин ичтимаи ишләринә фәал чәлб этмәкдән, пионерләрлә мүәллимләр арасында әмәкдашлыг ярадыб мүәллимләрин ени мәктәб гурмасына пионерләрин ярдымыны тәшкил этмәкдән ибарәт һесаб эдирди[1].

МК-нын һәмин гәрарынын бөйүк әһәмиййәти онда иди ки, пионер һәрәкатынын мүһүм принсипиал мәсәләләрини, о чүмләдән онун иш үсулларыны, ишинин мәзмунуну, тәшкилатын әсасән мәктәблә әлагәдар олдуғуну айдынлашдырды. Бу гәрардан сонра пионер тәшкилатларына халг маарифи органларынын вә Коммунист Кәнчләр Иттифагынын диггәти күчләнди, пионер тәшкилатында олан нөгсанларын йох эдилмәси вә пионер һәрәкатынын ени сүр'әтлә кенишләнмәси үчүн имкан яранды.

Азәрбайчан Коммунист партиясы пионер һәрәкатынын республикада кенишләнмәсини тә'мин этмәк үчүн һәртәрәфли гайғы көстәрирди. АКП VII гурултайы Халг Маариф Комиссарлығы вә Азәрбайчан маариф ишчиләри иттифагындан мүәллимләри бу саһәйә чәлб эдәрәк, кәнчләр һәрәкатына лазыми диггәт вермәләрини тәләб эдирди.

Пионерләрин вә бүтүн ушагларын сияси вә физики тәрбийәләринә максимум фикир вермәк, пионер дәстә вә коллективләринин дахили ишләриндә әмәли вәзифәләрини дәгиг бир сурәтдә мүәййәнләшдирмәк, форпостларын әмәли вәзифәләрини мүәййәнләшдирмәклә ишләрини низама салмаг, форпостлара баш дәстә рәһбәрләри сечмәк иши илә чидди мәшғул олмаг республиканын комсомол тәшкилатлары вә халг маарифи органлары гаршысында дуран мүһүм тәрбийә ишләриндән сайылырды.

1925-чи илдә ХМК республика мәктәбләриндә олан форпостлар үчүн әсаснамә гәбул этди.

Республика мәктәбләриндә пионер форпостларынын ишини әмәли чәһәтдән гайдая салмаға көмәк эдән бу әсаснамә көстәрирди ки, форпостун әсас вәзифәси: «Мәктәби этрафындакы ичтимаи-сияси һәята чәлб этмәк, шакирдләрин мәдәни-сияси көрүшләрини кенишләндирмәк, пионер тәшкилатынын ишләрини мәктәб ишләрилә әлагәләндирмәк, мәктәб ишләриндә мүәллим вә директорлара ярдым көстәрмәк»[2]-дән ибарәтдир.

[1] Бах: Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании за 1917—1947 гг. Выпуск 1, изд. АПИ РСФСР, 1947 г., стр. 274.

[2] Азәрбайчан ССР ХМК бүллетени № 7, сәһ. 25, 1925.

Гейд этмәлийик ки, һәмин әсаснамә кәнч пионерләр форпосту гаршысына чидди вәзифәләр гойса да, мүһүм бир вәзифәни, пионерләрин әлмин әсасларына йийәләнмәк вәзифәсини нәзәрдән гачырмышды ки, бу да о заманлар шакирдләрин ичтимаи ишләрини тә'лимдән үстүн тутмаг кими инлыш фикирдән доғурду.

1926-чы илдә республиканын пионер тәшкилаты мүһүм наилиййәтләрилә бәрабәр инкишаф чәтинликләрилә дә үз-үзә кәлди. Һәм Бакы шәһәриндә, һәм дә гәзаларда пионерләрин бир гисми тәшкилаты тәрк этдиләр. Бу һадисә республика комсомол тәшкилатынын диггәтини өзүнә чәлб этмәйә билмәзди. Пионер һәрәкатынын вәзиййәтини мүзакирә эдән АЛККИ МК-нын IV пленуму республиканын пионер тәшкилатлары ишиндә олан наилиййәт вә нөгсанлары үзә чыхарды. Мүзакирәдән айдын олду ки, тәшкилатда 52 миндән артыг пионер топланмыш, Бакы шәһәри вә бүтүн гәза мәркәзләри мәктәбләри нәздиндә пионер форпостлары тәшкил эдилмиш, пионер баш дәстә рәһбәрләринин 80 фаизи комсомолчу олмагла, һазырлыглары яхшылашдырылмыш вә с. Мүзакирә һәм дә ону көстәрди ки, пионер һәрәкатында бир сыра чидди нөгсанлар вардыр. Пленум көстәрирди ки, пионер ишләрини ичтимаи-файдалы ишләрлә яхшы әлагәләндирә билмәмәк, пионерләрин тәләбатыны кифайәт дәрәчәдә нәзәрә ала билмәмәк, заһири ишләрә вә рәсми-кечидләрә һаддән артыг ер вермәк, дәстәләрдә пионер ишләринин плансыз апарылмасы, кифайәт мигдарда һазырлыглы баш дәстә рәһбәрләринин олмамасы нәтичәсиндә 4 000-ә гәдәр пионер Бакы шәһәриндә, 6 000-ә гәдәр пионер исә гәзаларда тәшкилаты бурахыб кетмишләр.

Белә бир вәзиййәт тәкчә комсомол тәшкилатыны дейил, һәм дә педагожи ичтимаиййәти нараһат эдирди. Бу мәсәлә мүәллимләр конфраисында вә мәтбуат сәһифәләриндә мүзакирә эдилир, нөгсанлары йох этмәк үчүн йоллар ахтарылырды.

О заманлар кәнч мүәллим (инди совет язычысы) Һ. Меһди «Пионер тәшкилатына гәбул мәсәләси» башлығы алтында яздығы мәгаләдә пионер тәшкилатына механики сурәтдә гәбул этмәк гайдаларыны тәнгид эдир вә һаглы олараг язырды: «Унутмамалы ки, белә механики үсул илә тәшкилата кириб онун һеч бир иши илә марагланмаянлар, тәшкилатдакы башга чәсур, көзүачыг, чалышган вә һәвәсли ушаглара мәнфи тә'сир эдә биләр вә онлары да өз һалларына сала биләр»[1].

Һ. Меһди тәклиф эдирди ки, пионер тәшкилатыны мөһкәмләтмәк үчүн бу тәшкилата ушаглары механики сурәтдә гәбул этмәмәли; тәшкилата кирмәк һәвәсиндә оланларла илк сөһбәт апарыб онларын өз вәзифәләрини нә дәрәчәдә баша дүшдүкләрини, бу вәзифәләри еринә етирмәйә нә дәрәчәдә һазыр олдугларыны айдынлашдырмаг лазымдыр. Айдындыр ки, тәшкилата нә үчүн кәлдийини билмәйән ушаглар ону асанлыгла да тәрк эдә биләрләр.

[1] «Комсомол» журналы № 5, сәһ. 38, 1927, Бакы.

Пионер тәшкилатынын ишләрини яхшылашдырмаг үчүн башга характердә дә тәклифләр ирәли сүрүрдүләр. О чүмләдән, кәнд ерләриндә пионерләри йохсулларын, гызыл әскәр аиләләринин тәсәррүфатына ярдым көстәрмәк, кәнд тәсәррүфатына зәрәрверичиләрлә мүбаризә апармаға чәлб этмәклә, пионер ишинин мәзмунуну зәнкинләшдирмәйи дә тәклиф эдирдиләр.

Мә'лумдур ки, пионер тәшкилаты ишләриндә олан нөгсанлар һәм дә мүәллимләрин пионер ишләринә кифайәт дәрәчәдә чәлб эдилмәмәсиндән, пионер ишинин мәктәб иши илә әлагәләндирилмәсинин гиймәтләндирилмәмәсиндән ирәли кәлирди.

Н. К. Крупская язырды ки, пионер һәрәкаты мәктәблә сых әлагәдә олмалы, ондан мүмкүн гәдәр кениш истифадә этмәлидир. Н. К. Крупская дейирди: «Мәктәблә пионер һәрәкаты арасында, мүәллимлә пионер дәстә рәһбәри арасында, мәктәбин програмы илә пионер ишинин програмы арасында ән сых әлагә олмалыдыр, чүнки белә бир әлагә олмазса, пионерләр һәятын онлардан тәләб этдийи кими... мәктәбдә әсаслы билик әлдә эдә билмәйәчәкләр»[1]. Белә бир һаглы тәләб мүәллимләрин пионер һәрәкатында фәал иштиракы зәрурийәтини ирәли сүрүрдү. Мәһз она көрә дә һәм халг маарифи органлары, һәм дә Коммунист Кәнчләр Иттифагы тәшкилатлары мүәллимләри, хүсусән кәнч мүәллимләри пионер һәрәкатында фәал иштирак этмәйә чағырырдылар. Бакы Халг Маариф Шө'бәси илә Бакы Комсомол Комитәсинин бирка яздыглары мәктубда дейилирди: «Һәр бир совет мүәллими, хүсусән мәктәб мүдирләри, мәктәбдә вә ушаг эвиндә пионер һәрәкатынын инкишафына вә мөһкәмләндирилмәсинә ярдым этмәлидир, бу йолда олан маниәләри йох этмәйә, шакирд күтләләри арасында пионер тәшкилатына һүси-рәғбәт оятмаға чалышмалыдыр»[2].

Ибтидаи мәктәб мүәллимләри, хүсусилә комсомолчу мүәллимләр пионер һәрәкатына тәдричән чәлб олунурду.

Бүтүн буилар пионер ишинин мәзмунуну кенишләндирир, үсулларыны зәнкинләшдирир вә ону ени инкишаф йолларына салырды, лакин пионер тәшкилатынын ишиндә олан инкишаф чәтинликләри һәлә тамамилә йох эдилмәмишди.

Ғ. Мәктәбдә шакирдләрин өзүнүидарә тәшкилатынын ярамасы вә вәзифәләри. Азәрбайчан мәктәбләриндә шакирдләрин өзүнүидарә тәшкилатлары да РСФСР мәктәбләринин тәчрүбәсинә әсасән гурулмушду. Совет һакимийәтинин биринчи илләриндә (1920—1922-чи илләр) мәктәбләримиздә һәлә шакирд тәшкилаты әмәлә кәлмәмишди. 1920-чи илин мәктәб әсаснамәсиндә дә шакирд тәшкилатынын формасына даир айдын әмәли бир тәклиф ирәли сүрүлмәмишди. Бу әсаснамәдә көстәрилирди ки, «Мәктәб коммунасынын дахили һәяты, коллективин бүтүн үзвләринин вә групларынын мүәллимләр иттифагы, кәнчләр иттифагы вә с. шәклиндә тәһсил вә тәрбийә мәгсәдләри күдән дәрнәкләрдә азад бирләшмәләри әсасында гурулмалыдыр». Бурада өзүнүидарәйә ишарә эдилән «дәрнәкләрин» нә формада вә һансы гурулушда олачағына даир һеч бир көстәриш верилмирди.

Әсаснамә анчаг ону көстәрирди ки, мәктәб коллективинин дахили һәяты коллективин груп вә үмуммәктәб ичласларында низама салыныр, мәктәб коллективинин тәркибинә исә мәктәбин бүтүн шакирдләри дахил эдилир.

1922-чи илин мәктәб әсаснамәси бу барәдә бир гәдәр ирәлийә доғру кедәрәк, шакирдләрин өзүнүидарә тәшкилатлары гурмасы тәклифини ирәли сүрүр вә бу тәшкилатын гаршысында шакирдләри һәмрә'йлик, ичтиманийәтчилик, коллектив мәнафе руһунда тәрбийә этмәк вәзифәсини гоюрду. Бу мәгсәдлә әсаснамә шакирдләр үчүн тәбиәти өйрәнмәк, әдәбийят, идман вә с. үзрә дәрнәкләр тәшкил этмәйи лазым билирдисә дә, өзүнүидарә тәшкилатынын формасына даир конкрет көстәришләр вермирди.

О заманлар икинчи дәрәчәли мәктәбләрә аид верилән тә'лимат өзүнүидарә тәшкилатына даир нисбәтән ачыг фикир ирәли сүрүрдү. Тә'лиматда көстәрилирди ки: «II дәрәчәли мәктәбләрдә өзүнүидарә тәшкилаты ярадылмалыдыр. Өзүнүидарә, шакирдләрин әмәк, тә'лим, идман фәалийәтләри вә гаршылыглы ярдым ишләри үзрә груп вә үмуммәктәб бирләшмәләрини әһатә этмәлидир». Тә'лиматда өзүнүидарәнин вәзифәләри даһа долғун бир сурәтдә көстәрилсә дә, онун тәшкилат формасы верилмирди. Һәтта ачыг шәкилдә билдирилирди ки, өзүнүидарәнин һазыр формасы верилмәйәчәк, буну һәр мәктәб шакирдләрин өзфәалийәти, мүәллимләрин вә мәктәб мүдиринин яхындан иштиракы нәтичәсиндә мүәйәнләшдирмәлидир. Мәсәләнин бу чүр гоюлушу исә өзүнүидарәни шакирдләрин тәшәббүскарлыг формасы кими йох, тәшәббүскарлығынын нәтичәси кими характеризә эдирди ки, буну һеч бир вәчһлә доғру һесаб этмәк олмазды.

Республиканын икинчи дәрәчәли мәктәбләри шакирдләрин өзүнүидарә тәшкилатыны гурмагда һәмин бу тә'лиматын көстәришинә уйғун һәрәкәт эдирдиләр. Юхарыда адыны чәкдийимиз Бакы дәмир йолу икинчи дәрәчәли мәктәбинин 1923/24-чү дәрс илинә аид олан һесабатында гейд олунурду ки, «өзүнүидарә тәшкилаты мәктәбдә анчаг бу дәрс илиндә гурулмушдур. Дәрс илинин әввәлләриндә шакирдләрдә ичтиман вәрдишләр ифадә олунмаға башлады вә бу да бизә өзүнүидарә тәшкилаты гурмаға имкан верди. Өзүнүидарә тәшкилаты инди шакирдләр арасында фәалийәт көстәрмәкдәдир».

Айдындыр ки, белә гайда өзүнүидарә тәшкилатынын мәктәбләрдә, хүсусән гәза мәктәбләриндә сүр'әтлә инкишаф этмәсини тә'мин эдә билмәзди. Мәһз буна көрә дә мәктәбләрә өзүнүидарә тәшкилатынын мүәйән формасыны мәсләһәт көрмәк лазым иди. Еничә тәшкил олунмуш Азәрбайчан мәктәбләри буна даһа чох мөһтач идиләр.

[1] Н. К. Крупская, Сечилмиш педагожи әсәрләри, сәһ. 63—64, 1950, Бакы.

[2] «Путь школы» журналы № 4, сәһ. 161, 1924.

1925-чи илдә Азәрбайчан ССР ХМК илк дәфә олараг «I вә II дәрәчәли мәктәбләрин, педагожи вә сәнае техникумларынын шакирдләринә аид өзүнүидарә һаггында Әсаснамә»[1] гәбул этди. Һәмин әсаснамә шакирдләрин өзүнүидарә тәшкилатларынын әсас вәзифәләрини ушаглары ичтимаи ишләрә чәлб этмәкдән, ени мәктәб гурулушунда фәал ишә чәлб этмәкдән, ушагларда мүстәгил ичтимаи иш вәрдишләри етишдирмәкдән, шакирдләрдә ингилаби шүур оятмагдан ибарәт һесаб эдирди.

Бу әсаснамә өзүнүидарә тәшкилатынын тә'лим кейфиййәти уғрунда мүбаризә апармасыны нәзәрдән гачырмыш олса да, биринчи әмәли тәдбир кими мүәййән әһәмиййәтә малик иди, чүнки өзүнүидарәнин конкрет формасыны тәклиф этдийиндән бу тәшкилатын мәктәбләрдә гурулмасы вә көк салмасына хейли көмәк эдирди. Шакирдләрин ачыг сәс вермәләри әсасында гурулан өзүнүидарәнин әсас формасы ондан ибарәт иди ки, шакирдләрин үмуммәктәб ичласларында тәшкилатын ичраиййә бүросу сечилирди; бүро нәздиндә мүхтәлиф бөлмәләр тәшкил эдилирди ки, бунларын васитәсилә өзүнүидарә шакирдләр арасында мәгсәдинә уйғун иш апарырды. Синифләрдә исә синиф шакирдләринин ачыг сәс вермәсилә синиф комитәси сечирдиләр ки, бу да синфин мүәллимләр, мәктәб рәһбәрлийи вә өзүнүидарәнин ичраиййә бүросу илә әлагәсини тә'мин этмәйә хидмәт эдир вә синиф шакирдләринин ичтимаи ишләрини низама салмағы өзүнүн әсас вәзифәси һесаб эдирди.

Өзүнүидарәнин форма вә гурулуш гайдасынын мүәййәнләшдирилмәси нәтичәсиндә мәктәбләрдә, хүсусән орта мәктәбләрдә бу тәшкилат ярадылды, өзүнүидарә илә мәктәбин комсомол тәшкилаты вә педагожи һей'әти арасында гаршылыглы әлагә яранмаға башлады.

Бакы шәһәринин 13 нөмрәли икинчи дәрәчәли мәктәбиндә комсомол тәшкилаты илә өзүнүидарәнин биркә фәалиййәтинин илк тәчрүбәси о заман «Путь школы» журналында ишыгландырылмышды. Журналда дәрч олунан мәгаләдән мә'лум олур ки, мәктәбин бүтүн комсомолчулары өзүнүидарәдә иштирак эдир вә комсомолун нүфузуну орада яйырдылар.

Өзүнүидарәнин нәздиндә сәһиййә, тәсәррүфат вә мәктәбдән кәнар ишләр үзрә үч бөлмә тәшкил олунубмуш. Мәгаләдә көстәрилирди ки, бу бөлмәләр ичәрисиндә даһа чох фәалиййәт көстәрән мәктәбдән кәнар ишләр бөлмәси олмуш ки, бунун нәздиндә әмәли иш апаран 15-ә гәдәр дәрнәк тәшкил эдилибмиш. Мәсәлән, радио һәвәскарлары дәрнәйи мәктәбдә радио гәбулэдичиләр һазырламыш вә мәктәбин радио говшағында верилишләри идарә этмиш, электро-монтйорлар дәрнәйи мәктәбин электрик ишығыны низама салмагла мәшғул олмуш, дүлкәрлик, чилинкәрлик э'малатханалары илә әлагәдар ишләр апармышлар вә с.

[1] Бах: Азәрбайчан ССР ХМК бүллетени № 7, сәһ. 1, 1925.

Бунлар кими дә ичтимаиййәт, әдәбийят, физика-риязийят, идман вә с. дәрнәкләрдә шакирдләр бөйүк марагла чалышмышлар. Бунлардан башга, комсомол өзәйи нәздиндә бүтүн шакирдләри әһатә эдән «МОПР»[1] дәрнәйи тәшкил эдилмиш, шакирдләрин әлилә «Ленин кушәси» ярадылмыш, «Октябр йолу» адлы дивар гәзети мүнтәзәм чыхарылмыш вә с. Комсомол өзәйи өзүнүидарә тәшкилаты вә мәктәб шурасы илә бирликдә мәктәбдә интизамын вә тә'лимин йүксәк сәвиййәси уғрунда мүбаризә апармышдыр[2].

Бәрпа дөврүнүн сон илләриндә өзүнүидарә нәинки шәһәр, һәм дә кәнд мәктәбләриндә, нәинки орта, һәм дә бир чох ибтидаи мәктәбләрдә ярадылды.

Көйчай гәзасы, хүсусән Көйчай шәһәр биринчи дәрәчәли мәктәбинин «Ени мәктәб» журналында ишыгландырылан тәчрүбәси буна характерик мисал ола биләр.

«Ени мәктәб» журналынын 1927-чи ил 4-чү нөмрәсиндә чап олунмуш «Өзүнүидарә ишләри нечә гурулмушдур» адлы мәгаләдә Көйчай гәзасынын шәһәр вә кәнд мәктәбләриндә бу тәшкилатын кенишләнмәсиндән, мөһкәмләнмәсиндән, шакирдләр арасында апардығы конкрет тәрбийәви ишләрдән, әлдә эдилән илк тәчрүбәләрдән язылыр вә көстәрилирди ки: «Өзүнүидарә тәшкилаты кениш демократик гайдаларла гурулуб ушагларын фәал олмасына бөйүк ирдым эдир. Мәктәбләрдә ичраиййә бүролары олдуғу кими, синифкомлар дәхи вардыр...».

Мәгаләдә әтрафлы сурәтдә Көйчай шәһәр биринчи дәрәчәли мәктәбинин тәчрүбәсиндән бәһс олунур, бүтүн шакирдләрин мәктәб ишләринин яхшылашмасы йолунда вар гүввәләрилә чалышдыглары көстәриләрәк язылыр ки: «Мәктәбин ирәли атдығы һәр бир ени тәдбир ушаглар тәрәфиндән тә'гиб эдилир, мүәййән бир нәтичә әлдә эдилмәсинә нәзарәт етирилир».

Мәгаләдә көстәрилир ки: «Мәктәбин ичраиййә бүросу 9 нәфәр шакирддән ибарәтдир. Бунларын әксәриййәти юхары груп ушагларыдыр. Бундан башга, һәр групда үч нәфәрдән ибарәт синифкомлар вардыр. Синиф комитәләриндән башга, синифдә сәһиййә мүвәккилләри дәхи айрылмышдыр. Ушагларын һамысыны ишләтмәк вә мәктәбдә коллектив чалышма яратмаг үчүн мәктәб дахилиндә сәһиййә, тәсәррүфат, мәктәбдән харич комиссионлар вардыр. Комиссионларда сәдарәти ичраиййә бүросунун ичласында айрылмыш үзвләр апарырлар. Истәр ичраиййә бүросу вә истәрсә комиссионлар үч айда бир дәфә үмуми тәләбәләр ичласында һагг-һесаб вериб енидән сечилирләр. Мәктәбдә риязийят, ичтимаийят вә чоғрафия дәрнәкләри вардыр. Бу дәрнәкләр ичраиййә бүросу вә мәктәбин педагожи шурасы тәрәфиндән тәсдиг эдилмиш план үзрә ишләйирләр. Бир нечә ай әрзиндә айры-айры ушаглар тәрәфиндән мүхтәлиф мөвзуда 65 мүһазирә охунмуш. Тәбиидир ки, мүһазирәләр юхары груп шакирдләри тәрәфиндән охунур,

[1] Пролетар ингилабчыларынын бейнәлхалг тәшкилаты.
[2] Бах: «Путь школы» журналы № 2, сәһ. 121, 122, 1925.

мүһазирә охунаркән мүәллим вә ушаглар иштирак эдир, мүһазирәчийә мүхтәлиф суаллар верирләр вә гане эдә билмәдикдә, мүнагишәләр дәхи ачылыр, һәр кәс өз фикрини сөйләдикдән сонра да, нөгтейи-нәзәрләрин дүзкүн вә я сәһв олдуғуну мүһазирә рәһбәри олан мүәллим сөйләйир.

Һәр дәрнәйин рәһбәрлийи айры-айры мүәллимләрә тапшырылмышдыр. Мүһазирә оларкән гоншу мәктәбләрә дәхи хәбәр верилир...

Әдәбийят дәрнәйи өз тәрәфиндән «Ени сәс» адында дивар гәзети, «Зәһмәт йолу» адында журнал нәшр эдир...

Бундан башга, ичранййә бүросу мәктәб музейи тәшкилинә башламыш вә синифләрдә мүхтәлиф битки нөвүндән олараг, бир чанлы кушә дәхи вардыр. Бу кушәни ушаглар өзләри идарә этдикләри кими дәрс заманы да истифадә эдирләр».

Мәгаләдә һәм дә ушаглары гаршылыглы ярдыма алышдырмаг, һәмчинин онларда кооперативчилик вәрдишләри яратмаг мәгсәдилә апарылан ичтимаи ишләрдән бәһс олунурду. «Мәктәбдә 3,4, 5-чи групларда олмаг үзрә едди синиф кассасы вардыр. Бу кассалар ярдымчы шәкилдә гурулуб, һәр ушаг она айда он гәпик мигдарында үзвлүк һаггы верир. Синиф кассаларындан башга, ичранййә бүросунун үмуми кассасы вардыр ки, бу да синиф кассалары тәрәфиндән 10 фаиз мәдахил илә тәшкил эдилир. Синиф кассалары синиф дахилиндәки йохсул ушаглара мәччани олараг дәфтәр, гәләм вә с. алдә эдиб топлайыр...

Бундан башга, ушагларын тәшәббүсү илә мәктәб кооперативи тәшкил эдилмишдир... Кооперативин малиййә вә с. һесабаты ушаглар (идарә һей'әти) тәрәфиндән апарылыр...

Ушаглар мәктәб ләвазиматыны әсас э'тибарилә өз кооперативләриндән алырлар. Кооператив ушаглар арасында мараг оятмышдыр»[1].

Өзүнүидарә тәшкилатларынын бу чүр тәчрүбәләри республиканын бир чох башга шәһәр вә кәнд мәктәбләриндә дә ер тутурду.

Өзүнүидарә тәшкилатларынын юхарыда әтрафлы тәсвир эдилән тәчрүбәләри көстәрир ки, бу тәшкилат мәктәбдә кичикдән бөйүйә бүтүн шакирдләри әһатә этмиш, ичтимаи иши, синифдән вә мәктәбдән кәнар мәшғәләләрин мүхтәлиф нөвләрини (техники дәрнәкләр, фәни дәрнәкләри, идман ишләри, кооператив, ярдым кассасы, мүһазирәләр тәшкил этмәк вә с.) шакирдләр арасында яймагла мәшғул олмушдур. Бүтүн бу тәдбирләр шакирдләрдә коллективлик вәрдишләри яратмаға, онларын фәал, мүстәгил, тәшәббүскар олмаларына вә үмумиййәтлә шакирдләрин сияси-ичтимаи тәрбийәсини тә'мин этмәйә ярдым көстәрмишдир.

Әлбәттә, бүтүн бунлар, өзүнүидарә тәшкилаты мәсәләсинин республика мәктәбләриндә тамам һәлл эдилдийини көстәрмирди. Бунлар анчаг онун еничә көк салдығыны, шакирдләр күтләсини

[1] «Ени мәктәб» журналы № 4, сәһ. 95—98, 1927.

марагландырдығыны, ени совет мәктәбләриндә ени тәрбийә формасы кими ишамаг вә инкишаф этмәк үчүн вәтәндашлыг һүгугу газандығыны көстәрирди.

Өзүнүидарә тәшкилатынын һәлә бир чох мәсәләси һәлл олунмамышды, һәлл эдилмәк үчүн мейдана еничә гоюлмушду.

Тәчрүбә көстәрирди ки, мүәллимләрин өзүнүидарә тәшкилатына әмәли ярдым этдикләри, она мүхтәлиф иш формалары мәсләһәт көрдүкләри ердә шакирдләрин өзүнүидарә тәшкилаты күндән-күнә инкишаф эдир вә мөһкәмләнирди. Лакин мүәллимләрин өзүнүидарә тәшкилатына яхын кәлмәдикләри ердә (әлавә этмәлийик ки, белә мәктәбләр о заманлар һәлә аз дейилди) өзүнүидарә тәшкилатынын һүгуг вә вәзифәләри, бу тәшкилатла мүәллимләрин гаршылыглы мүнасибәтләри һаггында янлыш фикирләр, һәтта янлыш һәрәкәтләр дә баш верирди.

Мә'лумдур ки, көһнә мәктәбләрдә шакирдләрлә мүәллимләр арасында меһрибанлыг йох иди. Чох заман орта мәктәбләрдә онлар арасында дүшмәнчәсинә мүнасибәт әмәлә кәлирди. Ени совет мәктәби бу чүр мүнасибәтләри гәт'и рәдд эдәрәк, онлары төрәдән сәбәбләри көкүндән йох этмишди. Лакин көһнә мәктәбин галыглары шүурлардан асанлыгла силиниб кетмирди. Шакирдләрлә мүәллимләр арасында олан көһнә мүнасибәтләрин галығы да йүнкүллүклә итиб кетмирди. Көһнә мүәллимләр арасында элә мүәллимләр варды ки, онлар көһнә мәктәбләрдә шакирдләрин һеч бир фәаллыг вә тәшәббүсләрини, хүсусән ичтимаи-сияси характердә олан фәалиййәтләрини көрмәмишди. Бу мүәллимләрә совет мәктәби шакирдләринин мүхтәлиф формаларда олан фәаллығы ерсиз вә дәрс өйрәнмәк мәгсәдинә зидд көрүнүрдү. Белә мүәллимләр ушаг вә кәнчләр тәшкилатындан чох заман узагда дурурдулар, онларын ичтимаи ишләр үзрә олан фәалиййәтини дәрс илә әлагәләндирә билмирдиләр. Һалбуки орта мәктәб шакирдләринин фәаллары өзүнүидарә тәшкилаты ишиндә мүәллимләрин ярдымына эһтияч һисс эдирдиләр, мүәллимләри ишә чәлб этмәйә чалышырдылар. Ашағыдакы характерик мисал дедийимизи ачыг көстәрир: Бакы шәһәри 9 №-ли икинчи дәрәчәли мәктәбин үчүнчү груп шакирди Б. мүәллимләрә мүрачиәтлә «Мүәллимләрлә шакирдләрин әлагәси һаггында» адлы мәктубунда бу әлагәнин өзүнүидарә ишләриндә сон дәрәчә зәрурилийиндән данышараг язырды: «Мүәллимләрлә шакирдләрин мөһкәм әлагәси олмадан ени мәктәб гурмаг мүмкүн дейил, онлар арасында гаршылыглы достлуг вә һөрмәт олмазса, һеч бир файдалы вә сәмәрәли иш көрмәк олмаз... Бундан анчаг белә бир нәтичә чыхарылыр: шакирдләрлә мүәллимләр арасында мөһкәм әлагә яратмалыйыг». Белә әлагә яратмағын йолларындан данышараг, һәмин шакирд тәнгиди гейдләриндә һәм дә дейирди ки, мүәллимләр шакирдләрин дивар гәзетләриндә иштирак этмир, әкәр онлар бу дивар гәзетиндә иштирак этсәйдиләр, «бир чох мәсәләләри дивар гәзети васитәсилә һәлл этмәк мүмкүн оларды»[1].

[1] «Путь школы» журналы № 2, сәһ. 120, 121, 1925.

782—7

Гейд этмәлийик ки, һәмин шакирдин мәктубу диггәтәлайиг бир факт иди, чүнки шакирдләрлә мүәллимләр арасында олан көһнә мүнасибәтләрин галығына гаршы кәнч гүввәләрин — шакирдләрин мүбаризәсини ифадә эдирди, мүәллимләри шакирдләрин ичтиман ишләринә, күтләви тәдбирләринә яхындан көмәк этмәйә чағырырды.

Беләликлә, бәрпа дөврүндә шакирдләрин өзүнүидарә тәшкилаты мәктәбләрдә еничә ирадылмагла бәрабәр, һәм дә мүәййән дәрәчәдә инкишаф эдиб мөһкәмләнирди, даһа чох шакирди өзфәалиййәт ишләринә чәлб эдәрәк, мәктәбләрдә ени тәрбийә амилинә чеврилирди. Лакин о дөврдә өзүнүидарәнин һәлә нә тәшкилат формасыны, нә иш мәзмунуну, нә дә мүәллимләр күтләсинин бу тәшкилатда иштиракыны гәнаәтбәхш һесаб этмәк оларды. Бу мәсәләнин дә һәлли ени тәчрүбә вә элми-педагожи ахтарышлар тәләб эдирди.

Д. Мәктәбләрдә тә'лим-тәрбийә ишләринин илк наилиййәтләри вә һәлл эдилмәмиш мәсәләләри. Һәлә 1922-чи илдә В. И. Ленин дейирди ки, өлкәмиздә «Совет мәктәбләри, фәһлә факултәләри тәшкил эдилмишдир, бир нечә йүз мин кәнч охуюр, бәлкә дә һәддән артыг сүр'әтлә охуюр, лакин, һәр һалда, иш башланмышдыр вә, зәннимчә, бу иш өз бәһрәсини верәчәкдир»[1].

Бу наилиййәтләр тамамилә Совет Азәрбайчанына да аид иди. Мәктәб гуручулуғу илдән-илә кенишләнир вә һәлә бәрпа дөврүндә өз бәһрәсини вермәйә башламышды. Маариф саһәсиндә дөврүн ән бөйүк наилиййәтләриндән бири ана дилиндә совет мәктәбләринин тәшкил эдилмәси, көк салмаға вә инкишаф этмәйә башламасындан ибарәт иди. Мәктәб системинин гурулмасы, мәктәбин синфи-сияси вә педагожи вәзифәләринин айдынлашдырылмасы, мәктәбләрин тәдричән мүәллим кадросу илә тә'мин эдилмәси вә мадди-тә'лим базаларынын мөһкәмләндирилмәси, тә'лим тәрбийә ишләринин мәзмун, форма вә үсулларыны мүәййәнләшдирмәк вә яхшылашдырмаг тәдбирләри — бүтүн бунлар совет мәктәбини Азәрбайчанда кетдикчә мөһкәмләндирир вә зәнкин бәһрә вермәйә һазырлайырды.

Әлавә этмәлийик ки, о заманлар мәктәбләримизи мөһкәмләтмәк үчүн башга тәдбирләр дә гәбул эдилирди. О чүмләдән мәктәбләр үзәриндә методик рәһбәрлик системинин мүәййәнләшдирилмәсинин дә әһәмиййәти бөйүк иди. Бу мәгсәд үчүн һәм мәркәздә — ХМК-да, һәм дә ерләрдә — гәза маариф шө'бәләриндә инспекторлар апараты тәшкил эдилмиш вә 1924-чү илдән гүввәтләндирилмишди. 1925/26-чы дәрс илиндән э'тибарән һәр бир даирәдә (районда) истинад мәктәбләри тәшкил эдилди.

Азәрбайчан ССР Халг Маариф Комиссарлығы Баш Ичтимаи Тәрбийә Идарәсинин рәиси гочаман мүәллим Әли Һүсейнов (1942-чи илдә өлмүшдүр) «Истинад мәктәбләри» адлы мәгаләсиндә һәятын тәләбатына уйғун зәһмәт мәктәбләри яратмаг мәгсәдинә наил олмаг үчүн ирәли сүрүлән тәдбирләрдән бири кими даирә истинад мәктәбләри тәшкилинин файдасындан бәһс эдир. Әли Һүсейнов даирә истинад мәктәбләри гаршысында дуран вәзифәләри шәрһ эдәрәк көстәрирди ки: «Истинад мәктәбләринин гаршысында бир чох мәгсәдләр дурур. О мәгсәдләрин ән әһәмиййәтлиси бунлардыр:

1) кениш мүәллимләр күтләсинә биринчи дәрәчәли мәктәбин тәдриси, истеһсалат, тәдгиг-ичтиманйят ишләринин ади тәшкилини көстәрмәк;

2) даирәдә олан мүәййән мәктәбләрин мүвәффәгиййәт вә гүсурларыны һесаба алмаг;

3) Азәрбайчан Халг Маариф Комиссарлығынын ени програмлары, тәдрис үсуллары вә ени гәтнамәләри һаггында тәблиғат вә тәшвиғат мәркәзи олмаг;

4) һәмин даирә мүәллимләринин енидән һазырланмалары ишләрини тәшкил этмәк»[1].

Һәгигәтән тәчрүбәли мүәллимләрлә тә'мин эдилмиш олан бу истинад мәктәбләри, әтрафларында олан мәктәб мүәллимләри арасында методик ишләри кенишләндирмәк үчүн о заманлар кениш фәалиййәт көстәрирдиләр

Халг тәсәррүфатынын бәрпасы дөврүндә әһәмиййәтли тәдбирләрдән бири дә бир сыра педагожи журналларын нәшр эдилмәсидир: 1923-чү илдән «Маариф вә мәдәниййәт» журналы, 1924-чү илдән «Ени мәктәб» журналы, 1924-чү илдән Азәрб. ССР ХМК рәсми бүллетени, 1925-чи илдән «Маариф ишчиси» журналы нәшр олунмаға башланмышдыр. Бу журналларда педагожи мәсәләләрә һәср олунмуш мәгаләләр дәрч олунур вә бә'зән дә мүхтәлиф мүзакирәләр тәшкил олунурду.

1925-чи илдән гәза халг маариф шө'бәләри нәздиндә методик бүролар тәшкил эдилди ки, бунларын да вәзифәләри гәза мигисында мәктәбләрә аид олан методик мәсәләләри мүзакирә эдиб мүәллимләрә чатдырмаг, мүәллимләрин, даирә истинад мәктәбләринин методик ишләринә ерләрдә рәһбәрлик көстәрмәк иди.

Бүтүн бу тәдбирләр сайәсиндә мүәллимләр арасында методик ишләр кенишләнилир, онларын методик һазырлыглары артырды, бу исә мәктәбләрин мөһкәмләнмәсинә көмәк эдирди.

Совет мәктәбләринин мүвәффәгиййәтлә инкишафы мүбаризәсиз кечмирди. Мәктәбләрин инкишафы буна мане олмаға чалышан синфи дүшмән үнсүрләринин позучу фәалиййәтләринә гаршы амансыз мүбаризәдә кечирди. Совет гурулушунун, һәмчинин совет мәктәбләринин дурмадан сүр'әтлә инкишафы синфи дүшмәни нараһат эдирди. Синфи дүшмән үнсүрләри, мүсәлман руһаниләри милләтчилик, диндарлыг кими дүшмән идеолокиясыны кәнчләр вә ушаглар арасында яймаға чан атырдылар. Халг маарифи саһәсиндә белә дүшмән һәрәкәтләрдән бири көһнә дини мәктәбләри бә'зи ерләрдә кизлин дә олса, бәрпа этмәкдән вә бу

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 33, сәһ. 441.

[1] «Ени мәктәб» журналы №2, сәһ. 44, 1926.

йолла совет мәктәб гуручулуғуну зәнфләтмәкдән ибарәт иди. Һәлә 1921-чи илдә «Бакинский рабочий» гәзети хәбәрдарлыг эдирди ки, мәктәбләримиздән шәрнәт дәрсләринин көтүрүлмәсилә әлагәдар олараг бә'зи ата-аналар руһаниләрин тә'сири алтында ушагларыны совет мәктәбләриндән көтүрүр вә моллаларын янында охумаға көндәрир. Гәзет, ени мәктәб гуручулуғуна зидд олан белә һалларын гаршысыны алмаг үчүн хүсуси мәктәбләр ачмағы гадаған эдән гануну енидән э'лан этмәйи тәләб эдирди[1]. Халг Маариф комиссары Д. Бүнядзадә «Халг маарифи» адлы мәгаләсиндә көстәрирди ки, фитнәкарларын антисовет фәалиййәтләри вә халгын мәдәниййәтчә керидә галмасы нәтичәсиндә һөкумәт вә мәктәбләрин мәсчидләр вә килсәләрдән айрылмасы һаггында верилән гануну, нәинки чәһаләт ичәрисиндә олан кәндли, гисмән дә фәһлә күтләләри, һәм дә хейли савадлы, лакин диндар олан кәнч йолдашлар да яхшы баша дүшмәмишләр; бу исә Совет һөкумәтинин тәдбирләринә гаршы мүхтәлиф һәрәкәтләрин баш вермәсинә сәбәб олмушдур. «Лакин ики илин ичәрисиндә көтүрүлән чидди тәдбирләр сайәсиндә биз, молла вә дәрвишләрин кәнд ерләриндә чох яйылмыш олан тә'сирләрини әһәмиййәтли дәрәчәдә азалтмаға наил олдуг»[2].

Әлбәттә, газанылан наилиййәтләр бу саһәдә дә чох бөйүк иди. Лакин дүшмән үнсүрләринин ени мәктәб гуручулуғу йолунда төрәтдикләри әнкәлләрә гаршы мүбаризәни күчләндирмәйинчә, мәктәбләримизи мөһкәмләндирмәк, ени совет мәфкурәсини кәнчләримиз арасында кенишләндирмәк мүмкүн дейилди.

Гейд этмәлийик ки, голчомаглара бел бағлаян руһаниләр зәһмәткешләрин дини һиссийатларындан истифадә эдәрәк бә'зи ерләрдә көһнә моллаханалары бәрпа этмәкдән чәкинмирдиләр. Мәсәлән, Бузовна гәсәбәсиндә биринчи дәрәчәли оғлан вә гыз мәктәбләри, һәмчинин яшлылар үчүн кечә курслары ачылмасына вә бунларда мүнтәзәм мәшғәләләрин апарылмасына бахмаяраг, молла Куду дейилән бир мүфтәхор да кизли бир моллахана ачараг, бә'зи авам адамларын ушагларыны башына топлаяраг, онлара шәрнәтдән дәрс верирди. Бу мә'луматы хәбәр верән «Коммунист» гәзети «Халгын һәятыны зәһәрләйән вә халгын маарифинә зиддиййәт көстәрән молла Куду кими һәрифләрә»[3] өз ерини көстәрмәйи тәләб эдирди.

«Коммунист» гәзети башга бир нөмрәсиндә язырды: «Губа гәзасы Ростов даирәси Чичи кәндиндә биринчи дәрәчәли шура мәктәби вә ики мүәллим вар икән бир дә, бир көһнә мәктәб әмәлә кәлиб. Молла Исмайыл Һачы Аға оғлу адлы бириси башына 10 кәндли баласыны топламыш вә дәрс вермәк адилә фикирләрини, зеһинләрини корлайыр»[4]. Бу чүр мәнфи мисаллар башга гәзаларда, һәтта Бакы шәһәриндә дә вар иди.

[1] «Бакинский рабочий» газети № 293, 22 декабр 1921.
[2] Енә орада, № 93, 28 апрел 1922.
[3] «Коммунист» газети № 1, 1 январ 1926.
[4] Енә орада, № 25, 1 феврал 1927.

Совет һөкумәтинин һәртәрәфли гайғысы вә көтүрдүйү тәдбирләр, һәмчинин дүшмән үнсүрләрин халг маарифи зиддинә ирәли сүрдүкләри маниәләрин ифшасы вә йох эдилмәси нәтичәсиндә мәктәбләримиз тәкчә сайча артмаг дейил, һәм дә кейфиййәтчә инкишаф эдир, зәһмәткеш күтләләр арасында нүфузуну кенишләндирир вә ени-ени бәһрәләр вермәйә башлайырды.

Һәтта бәрпа дөврүнүн илк илләриндә белә һәдсиз-һесабсыз чәтинликләрә бахмаяраг, фәдакар мүәллимләрин сә'й вә гейрәтләри нәтичәсиндә бир чох мәктәбләр тә'лим-тәрбийә ишләриндә илк наилиййәтләрини көстәрирдиләр.

1922-чи илин пайызында ХМК коллежиясынын гәрары үзрә республиканын бүтүн мәктәбләри йохламадан кечирилди. Әсас э'тибарилә, мәктәбләри гаршылашдыглары чәтинликләри ишыгландыран йохлама сәнәдләри вә һесабатларда ишинин өһдәсиндән яхшы кәлән бир чох мәктәбләрин дә ады чәкилирди. Мәсәлән, сәнәдләрин бириндә дейилирди ки, Ләнкәран шәһәриндә биринчи дәрәчәли гыз мәктәбинин ишләри адама фәрәһләндиричи тә'сир бағышлайыр, чүнки ушаглар сәрбәст охуюр вә охудугларыны да яхшы баша дүшүрләр. Бунун кими дә үч нөмрәли биринчи дәрәчәли оғлан мәктәби вә шәһәрин бүтүн рус мәктәбләриндә вәзиййәтин яхшы олдуғу гейд олунурду.

Лакин Ләнкәран икинчи дәрәчәли мәктәбиндә мүәллимләрин бөйүк чәтинликләрлә өз вәзифәләринин өһдәсиндән кәлдикләри көстәрилирди. Чәбрайыл гәзасы үзрә апарылан йохламанын екунлары һаггында язылмыш мә'рузәдә чәтинликләрә, хүсусән дәрс китаблары йохлуғуна бахмаяраг, бир сыра кәнд вә шәһәр мәктәбләриндә, о чүмләдән 1 №-ли Гарякин, Эдилли, Туг, Һадрут, Гогу вә Дашкәсән кәндләри биринчи дәрәчәли мәктәбләриндә тә'лим ишләринин о илләр үчүн гәнаәтбәхш һесаб олдуғу гейд олунурду.

Баш тәрбийә идарәсинин 1922-чи ил һесабатында исә бир сыра гәзаларда, о чүмләдән Кәнчә вә Нуха гәзаларында һәмчинин республиканын рус вә әрмәни дилиндә олан мәктәбләриндә тә'лим ишләринин нисбәтән яхшы олдуғу көстәрилир, бунун да сәбәби бу мәктәбләрин даһа һазырлыглы мүәллимләрлә тә'мин эдилмәсиндә көрүлүрдү.

Азәрбайчан ССР Халг Маариф комиссары Мустафа Гулиев (1893—1938) «Маариф мәсәләләри» адлы мәгаләсиндә әлдә эдилән илк наилиййәтләрдән вә гаршыда дуран вәзифәләрдән бәһс эдәрәк 1923-24-чү дәрс илиндә апарылмыш йохлама һаггында язырды: «Гәзаларда апардығымыз тәфтиш ишләри бир чох кәнд вә шәһәр мәктәбләриндә шакирдләрә верилмиш биликләрин гәнаәтбәхш олдуғуну көстәрир. Бир чох нүфузлу мүәллимләрин рә'йинә көрә, кәлән ил икинчи дәрәчәли мәктәбләримизә даһа һазырлыглы шакирдләр һей'әти гәбул эдиләчәкдир»[1].

[1] «Бакинский рабочий» газети, № 34, 13 феврал 1924.

Азәрбайҹан совет мәктәбләринин вермәйә башладығы илк бәһрәләр, һәр шейдән әввәл, биринҹи дәрәҹәли мәктәбләрин илдәнилә артан мә'зунларынын һесабына икинҹи дәрәҹәли мәктәбләрин шакирд һей'әтинин сүр'әтлә артмасында иди. Нәтиҹәдә икинҹи дәрәҹәли мәктәбләрин биринҹи консерти вә еддиллик мәктәбләрин мә'зунлары һесабына республиканын орта ихтисас мәктәбләринин шәбәкәси кенишләнирди вә беләликлә гурулушумузун мүхтәлиф саһәләри үчүн зәрури олан орта ихтисаслы кәнҹ кадрлар һазырламаг вәзифәсинин һәлли кетдикҹә низама дүшүрдү.

Бунун кими дә икинҹи дәрәҹәли мәктәбләрин вә фәһлә факултәсинин кетдикҹә артан мә'зунлары али мәктәбләримизин зәһмәткеш кәнҹләр һесабыны гәбул планыны еринә етирмәсинә имкан ярадырды вә беләликлә республиканын тәсәррүфат вә мәдәнийәт мүәссисәләри үчүн йүксәк ихтисаслы кәнҹ совет кадрлары һазырламаг вәзифәсинин һәлли хейли асанлашырды.

Совет мәктәбләринин чох мүһүм олан илк бәһрәләриндән бири дә онун зәһмәткешләр арасында сүр'әтлә савад яймасындан ибарәт иди. В.И. Ленин гаршыда дуран мүһүм вәзифәләрдән бәһс эдәркән көстәрирди: «Һәр һалда бу шүбһәсиздир ки: бизим үчүн, һәр шейдән әввәл, охумағы, язмағы вә охудуғумузу баша дүшмәйи өйрәнмәк лазымдыр»[1]. Әкәр Совет Русиясы үчүн бу вәзифә зәрури идисә, мә'лум сәбәбләрә көрә Совет Азәрбайҹаны үчүн бу беш гат артыг зәрури иди. Ени совет мәктәбләринин бу саһәдә әлдә этдийи наилиййәтләр нәтиҹәсиндә вә әләҹә дә чохлу мигдарда савад курсларынын сәмәрәли иши сайәсиндә 5—6 ил мүддәтиндә Азәрбайҹан зәһмәткешләринин арасында савад дәрәҹәси хейли артмышды.

Тәкҹә буну көстәрмәк кифайәтдир ки, 1897-ҹи илдән 1917-ҹи илә кими олан 20 ил мүддәтиндә Азәрбайҹанда әһали арасында савадлыларын фаизи 6,3-дән 9,3-ә галхдығы һалда, Совет һакимиййәтинин 5—6 или әрзиндә савадлыларын фаизи 26,2-ә галхмышды[2]. Бу мүһүм гәләбәнин газанылмасында да ишин ағырлыг мәркәзи мәктәбләримизин үзәринә дүшмүшдү.

Мәктәбләримизин әлдә этдийи ән мүһүм наилиййәт коммунист мәфкурәсини ушаглар вә кәнҹләр арасында яймасында, кәнҹләримизи совет гурулушуна, Октябр фүтүһатына, фәһлә синфинин сосялизм гурмаг вәзифәләринә садиглик руһунда тәрбийә этмәсиндә иди. Коммунист мәфкурәсинин кәнҹләр вә ушаглар арасында яйылмасы вә кетдикҹә дәрин көк салмасыны ушаг вә кәнҹләрин коммунист һәрәкатынын аз мүддәтдә кенишләнмәсиндә, һәм дә шакирдләрин гурулушумуза олан мүнасибәтләриндә, бир сөзлә, дүшүнҹә вә әмәлләриндә көрмәк олурду.

Шакирдләр, хүсусән орта мәктәб шакирдләри өз языларында, чыхардыглары гәзет вә журналларда совет гурулушуна, онун сосялизм гурмаг мәгсәдинә, бөйүк Ленинә вә ленинизмә өз мәһәбәтләрини мүхтәлиф шәкилдә ифадә эдирдиләр. Совет вәтәнимизин фәал гуручулары олмағы арзу этдикләрини билдирирдиләр. Ашағыда язылан характерик мисаллар дедикләримизи ачыг көстәрир. Бакы шәһәри 17 №-ли икинҹи дәрәҹәли гыз мәктәбинин шакирдләри Октябр ингилабынын илдөнүмү мүнасибәтилә (1924-ҹү ил) «Улдуз» адлы бир журнал нәшр этмишдиләр. Журналда анҹаг шакирдләрин—азәрбайҹанлы гызларын мәгаләләри дәрҹ эдилмишди. Ш. адлы бир гыз «Октябр ингилабы вә шәрг гадыны» адлы мәгаләсиндә язырды: «Октябр ингилабы... әһалийә азадлыг вермишдир. Чәһаләтин гара пәрдәси алтында яшаян гадынлар Октябрын вердийи азадлыгдан истифадәйә башламышлар. Ибтидан тәһсилин нә олдуғуну билмәйән гадынларымыз бу күн али мәктәбләрдә охумаға башламышлар. Демәк, Шәргин гадынлығыны ояндыран вә онлары бу ишыглы күнә чыхардан ялныз Октябр ингилабыдыр. Октябр ингилабы бу күндән бизә бир чох тәрәгги йоллары көстәрмиш вә көстәрәҹәк, лакин чалышмалыйыг ки, биз дә һаман йолу итирмәйиб о йолла тәрәггийә доғру кедәк».

«Тутдуғумуз йол» адлы мәгаләсиндә М. адлы башга бир гыз язырды: вәзифәмиз Азәрбайҹанын гараплыг вә мәдәнийәтдән узаг кәндләриндә зилләтлә яшаян кәндли гыз вә гадынларымыза тәһсил-тәрбийә вериб мәдәнийәтә говушдурмагдыр, «она көрә дә, тәһсилимизи битирдикдән сонра ишләмәк үчүн кәндләрә кетмәк борчумуздур»[1]. Башга гызларын да һәмин журналдакы мәгаләләри бу чүр вәтәнпәрвәрлик дуйғулары ифадә эдирди.

1924-ҹү илин ноябр айында Бакы икинҹи дәрәҹәли мәктәбләринин бириндә IV груп шакирдләринин үмуми инкишаф вә көрүшләрини йохламаг мәгсәдилә онлара ашағыдакы үч суала язылы, лакин имзасыз чаваб вермәләри тәләб олунмушдур. 1) охумагдан мәгсәдим; 2) мүхтәлиф фәнләрә олан мүнасибәтим; 3) мәктәбимә мүнасибәтим. Групда охуян 44 шакирдин 37 нәфәри суаллара чаваб вермишдиләр. Шакирдләрин һәмин суаллара, хүсусән биринҹи суала вердикләри чаваблар онларын өз тәһсилләринә, агибәтләринә олдугча шүурлу янашдыгларыны көстәрирди.

Шакирдләрдән бири өз чавабында язырды ки: «Әввәлләр шүурсуз охуюрдулар, инди исә тәһсилли, мәдәни адам олмаг үчүн охуюрлар... охуюрлар ки, Совет һөкумәти шәраитиндә паразит олмаг дейил, файда версинләр».

Икинҹи шакирдин чавабында дейилирди ки, охумагдан мәгсәдим «Совет һөкумәтинә мәнфәәт вермәкдир... Бөйүк рәһбәр В.И. Ленинин идеяларыны һәята кечирмәкдир».

Үчүнҹү шакирдин чавабында: «Охуюрам ки, ленинизмин инкишафына һәртәрәфли көмәк эдәм» вә беләликлә «күтләләри сосялизмә апарам»[2] дейилирди.

---

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 33, сәһ. 444.
[2] Бах: «Культурное строительство СССР», стр. 7, 8. Москва, 1940.

[1] «Улдуз» журналы № 1, сәһ. 1, 2, Бакы.
[2] Бах: «Путь школы» журналы № 2, сәһ. 20, 1925.

Чавабларын чохунда әһәмәткешләрин мәнфәәтләринә хидмәт этмәк үчүн мүһәндис олмаг, һәким олмаг, агроном олмагдан ә с. данышылырды.

Бүтүн бунлар совет мәктәбинин, совет гурулушунун 3—4 илдә кечирдикләримизин дүшүнчәләринә дәрин тә'сир этдирдиги, онларда совет идеолокиясынын мөһкәм әсасыны гойдуғуну көстәрирди.

Мүбалиғәсиз дейә биләрик ки, бүкүнкү бир чох әдәбиҳәт ә ничәсәнәт хадимләри, көркәмли алимләримиз, габагчыл мүһәндис ә мүәллимләримиз, талантлы агроном ә һәкимләримиз, габил уста ә техникләримиз ә с. о заманкы фәһлә факултәсини, I ә II дәрәчәли мәктәбләри, о чүмләдән Бакыда габагчыл орта мәктәбләрдән бири һесаб олунан Абдулла Шаиг наминә мәктәби, 16, 18 нөмрәли нүмунә мәктәбләрини битирмишдиләр.

Республика мәктәбләринин кейфиййәтчә инкишафы хүсусән 1924-чү илдән ә'тибәрән даһа сүр'әтлә кедирди. 1926/27-чи дәрс илинин әввәлләриндән бир чох гәзәләр үзрә мәктәбләрин фәалиййәти енидән йохланды. Бу йохлама мәктәб ишләринин кедишиндә кейфиййәтчә хейли дөнүш олдуғуну көстәрди. Йохламанын екунлары һаггында мә'лумат верән Азәрбайҹан ССР Халг Маариф Комиссарлығы Баш Ичтиман Тәрбийә Идарәси рәиси Б. Бунядов көстәрирди ки, һәлә ишимиздә бөйүк нөгсанларын олмасына бахмаяраг «тә'лим-тәрбийә ишләри биринчи ә икинчи дәрәчәли мәктәбләрдә даһа мүнтәзәм кедир. Мүәллим ә шакирдләрдә дүшүнчәли активлик, һагиги әмәк мәктәби яратмаг тәшәббүсү ойанмышдыр. Бу исә шура әмәк мәктәби гурулушунда ән гүввәтли бир амил олачагдыр...».

Бә'зи фәнләрин тәдрисиндә һәлә чидди нөгсанлар олдуғу гейд едилирди; ичтиманийят дәрсләринин кедишиндә исә хейли нөгсанлар олдуғу, хүсусән ичтиман-сиясси тәрбийә ишләринин чох сүр'әтлә яхшылашдығы мә'луматда айрыча көстәрилирди. «Мәкәтәбләримиздә ичтиман ә сиясси ишләрин ән мараглысы ушаг һәрәкаты ә ташкилатыдыр. Мәктәбләрин 90 фаизиндә ушаглар ташкилатда олуб дәрәчәләрдә чидди сурәтдә ишләйирләр. Хүсусән ушагларын ичтиман-сиясси дәрәчәләринин чох йүксәлмиш олдуғуну гейд этмәк лазым кәлир. Ушаглар тәрәфиндән чыхарылан дивар гәзетләри мәктәбләрин әдәби, бәдии, ичтиман ә сиясси тәрәггисини күзкү кими көстәрир»[1].

Мәктәб гуручулуғу саһәсиндәки наилиййәтләримиз о заманлар үчүн о гәдәр әламәтдар иди ки, Азәрбайҹан совет республикасы бу наилиййәтләр илә 1928-чи илдә Лейпсиг шәһәриндә (Almanya) ташкил едилмиш педагожи сәркидә иштирак этмишди.

Республиканын габагчыл рәссамлары Ә. Әзизадә ә с. тәрәфиндән дүзәлдилмиш сәрки стендләриндә мәктәбләримизин һәм кәмиййәт, һәм дә кейфиййәтчә инкишафы әкс олунурду. Сәркиә кәләнләрин диггәтини бир тәрәфдән, мәктәбләрин ә мәктәб ишләринин кәмиййәтчә аз бир заманда артмасыны нүмайиш этдирән

[1] «Коммунист» газети № 78, 5 апрел 1927.

стендләр, о бири тәрфдән, 10—12 нәфәр шакирдин ә алиндә фәалгәси олан молласы илә кәһнә моллаханаларын, мәктәшәм совет мәктәбләрилә мүгайисәсинин көстәрән стендләр чәлб эдирди.

Бир тәрәфдән, ана дилиндә олмаян әлифба ә чәрәкләр, о бири тәрәфдән, Азәрбайҹан, рус, әрмәни, күрчү ә с. дилләрдә олан әлифбалар көстәрилирди ки, бу да тә'лимин ана дилиндә апарылдығыны нүмайиш этдирирди[1].

Бүтүн бунлар бөйүк педагожи тәләбә олмагдан әлавә, Коммунист партиясынын милли сиясәтинин ялк ә әламәтли тәтбиги иди. Мәһз бу ә бунун кими наилиййәтләримизи нәзәрдә тутараг һәлә 1925-чи илдә С. Орчоникидзе дейирди: «Дүшмәнләримиз белә дейә биллмәз ки, бу ә я башга һөкумәт заманы мәктәб ишләри бу республикаларда (Күрчүстан, Әрмәнистан, Азәрбайҹан) индики кими яхшы гурулмушду»[2].

Лакин бу наилиййәтләрдә бәрабәр мәктәб ишләринин кейфиййәтинә аид олан бир чох мүһүм мәсәләләр о заманлар һәлә һәлл едилмәмиш галырды.

Хүсусилә шакирдләрин савад дәрәчәләри ашағы сәвийәдә иди. «Ени мәктәб» журналы 1926-чы илдә ачыг язырды ки, «һәлә бизим кәнд мәктәбләри ичиндә әләләри вар ки, ушаглара сәрбәст охуюб-язмаг ә һесабламаг кими көрдишләр вермәкдә чәтинлик чәкирләр. Күтләви мәктәбләрин кейфиййәтчә инкишафы ә тәбии бир шәклә кирмәси мүәллимләримиздән бөйүк фәдакарлыг тәләб этмәкдәдир»[3].

Гейд этмәлийик ки, шакирдләрин савад дәрәчәләринин ашағы сәвийәдә олмасы бир чох шәһәр мәктәбләриндә дә көрүлүрдү, тәкчә Азәрбайҹан дилиндә дейил, һәм дә рус ә әрмәни дилиндә олан мәктәбләрдә дә өзүнү көстәрирди.

«Путь школы» журналы һәлә 1925-чи илдә мүәллимләрин диггәтини бу мәсәләйә чәлб едәрәк язырды ки: «Рус дилиндә олан мәктәбләримизин рус дили програмыны енидән тәртиб этмәк үчүн комиссионун топламыш олдуғу материал бу фәнниин тәдрисинин чох пис вәзийиәтдә олдуғуну көстәрир: ушагларын шифаһи нитги зәиф инкишаф этмиш; үслуб ә орфография, хүсусән үслуб гейри гәнаәтбәхшир... Шакирдләрин нитги әйбәчәр ә жүрәксиз сөзләрлә долудур...»[4]

Башга фәнләрин тәдрисиндә дә белә бөйүк нөгсанлар вар иди. Габагчыл мүәллимләр бу нөгсанлары көрүр, онларын лағ едилмәсинә чалышырдылар. Лакин бу нөгсанларын әсл сәбәбләринин ача биликирдиләр. Бир чох мүәллимләр шакирдләрдә билик сәвийәсинин, һәмчинин савадын ашағы сәвийәдә олмасынын сәбәбини мәктәбләримизда мүһазирә, әмрәстик кими куя «йени» үсул-

[1] «Маариф ә мәдәниййәт» журналы № 5, сәһ. 37, 38, 1928.
[2] С. Орчоникидзе, Избранные статьи и речи, стр. 130.
[3] «Ени мәктәб» журналы № 1, сәһ. 26, 1926.
[4] «Путь школы» журналы № 3, сәһ. 55, 56, 1925.

ларын сахланылмасында, Далтон-план, тадгигат кими куя «еник» үсуллара кечмәкдә көрүрдүләр. Һалбукы белә ерсиз мүлаһизәләр әслиндә тә'лим ишләринин кейфийәтини йүксәлтмәйә мане олурду.

Юхарыда көрдүйүмүз кими, бир чох мүһүм педагожи проблемләр, о чүмләдән әмәк тә'лими, мәктәбин мәзмунуну әлми-педагожи, һәмчинин идеоложи чәһәтдән яхшылашдырмаг, тә'лим вә тәрбийә үсулларыны тәкмилләшдирмәк, әлдә едилән нәтиҹәләрә бахмаяраг, һәлә чох фәдакарлыгла чалышмаг тәләб едирди.

Һәлл едилмәмиш вачиб мәсәләләрдән бири дә икинчи дәрәҹәли мәктәбләрә мүәйјән ихтисас тәмајулу вермәк мәсәләси иди. Икинчи дәрәҹәли мәктәбләрин мә'зунлары илдән-илә чохалырды. Бу мә'зунларын бөјүк бир гисми мүхтәлиф сәбәбләрдән (али мәктәбләрә имтаһан вера билмәмәк, ичтимаи мәншәнә көрә[1] вә с.) али мәктәбләрә кирә билмирди. Онлары фајдалы әмәјә гошмаг мәгсәдилә икинчи дәрәҹәли мәктәбләрә тәмајул вермәк тәклифләри ирәли сүрүлүрдү. Бу мәсәлә Совет Русијасында һәлә 1924-чү илдә әсас э'тибарилә һәлл едилдији һалда, Азәрбајчанда һәлл едилмәмиш галмышды. «Икинчи дәрәҹәли мәктәбләрин енидән тәшкили һаггында» адлы мәгаләсиндә, Азәрбајчанда мәктәб ишләринин вә үмумијјәтлә халг маарифинин инкишафында мүәјјән хидмәтләр көстәрмиш олан Халг Маариф комиссары Мустафа Гулиев јазырды: «II дәрәҹәли мәктәбләр көһнә рус орта мәктәбләринин ән'әнә вә үсулларыны өзләриндә мүһафизә этмишдиләр. Бизим түрк (Азәрбајчан — М. М.) мәктәбләримиз дахи бу типдә — һәр'ни әски рус мәктәбләринин тәрзиндә гурулмушдур, әсаслы бир исләһат һәлә бу мәктәбләрдә апарылмамышдыр. Бу мәктәбләр јалныз али мәктәбләрә кирә биләҹәк адамлар һазырламаг мәгсәдини тә'гиб едәрәк һәјатда чалыша биләҹәк чох аз адамлар бурахмышдыр...».

Орта мәктәбләри гуртаран бүтүн ганчләри али мәктәбләрә гәбул этмәк мүмкүн олмадығыны көстәрмәклә Гулиев II дәрәҹәли мәктәбләрә мүәјјән тәмајүлләр верилмәси зәруријјәтләриндән данышырды.

Һансы тәмајүлләр верилмәсиндән бәһс едәрәк, о һәм дә көстәрирди ки: «Һазырда көзә чарпан ән шиддәтли әнтијач кооперасија, ашағы шура вә тәсәррүфат идарәләри ишчиләринә олдуту үчүн биз үч әсас тәмајулу гејд этмиш вә бунлары һәјата кечирмәјә чалышырыг ки, бунлар да: кооперасија-тәмајул, шура-низибати тәмајулу вә игтисадијјат-санаје тәмајүлүдүр»[2].

Бакы II дәрәҹәли мәктәбләринә мүхтәлиф ихтисаслар үзрә тәмајул вермәк һаггында ХМК 1925-чи илдә гәрар гәбул этмишсә дә, һәлә әмәли иш көрүлмәмишди, чүнки икинчи дәрәҹәли мәктәбләрин бу тәдбири һәјата кечирмәк үчүн вә зәрури мадди-тә'лим

[1] О заманлар зәнкәшләр олмајанларын ушаглары орта ихтисас вә али мәктәбләрә гәбул едилмирдиләр. (Мүәллиф).
[2] «Јени мәктәб» журналы, № 2, сәһ. 7—20, 1926.

базасы, нә дә мүәллим гүввәси вар иди. Маһз она көрә дә Азәрб. ЛККИ VI гурултајы икинчи дәрәҹәли мәктәбләрдә әмәлә кәлмиш бу вәзијјәтин гәнаәтбәхш олмадығыны гејд этмәклә көстәрирди ки, һамы мәктәбләр республика үчүн мүәјјән әмәк саһәсилә тамыш олан, өз биликләринин кишлијинә ишләдә билән мәдәни ишчиләр һазырламагда бир мәнбә олмалыдырлар. Бу мәгсәдлә дә «II дәрәҹәли» мәктәбләрин сон икі групларына бу вә и дикәр истеһсал фәалијјәтинә јахынлашдыран мүәјјән тәмајул верилмәлидир. II дәрәҹәли мәктәбләрин иҹбаны тәшкил этмәклә әлагәдар олараг мүәллимләр дәстәси һазырламаг, дәрс китабләри әлдә этмәк вә програм дүзәлтмәк лазымдыр»[1].

Бүтүн бу мәсәләләри һәлл этмәк үчүн республиканын маарифчиләри хејли чәһдләр көстәрирдиләр. Лакин бу мәсәләдә сәһвләрә дә јол верилирди. Бу барәдә бир груп педагогун э'тирафы Азәрбајчан ССР мүәллимләринин о заманкы фәалијјәтинин чох ачыг характеризә едир. Бу педагоглар «Путь школы» журналында дәрч олунмуш мәктубларында јазырдылар: «Биз әлә бир дөврдә ишләјирик ки, бөјүк пролетар ингилабы кәркин педагожи фикирләр оятмыш, тәрбијә гаршысына ени мәгсәд вә вәзифәләр гојмуш, бунун үчүн ени јоллар вә үсуллар көстәрмиш... Биз, педагог вә психологлар тәрәфиндән ирәли сүрүлән нәзәријјәләри јохлаја-јохлаја ирәли кедирик. Ушагларын ичтимаи тәрбијәләринин әсас шәртләри әјдын вә шүбһәсиздир, лакин онларын практики сурәтдә һәлл едилмәси үчүн тәчрүбәләр апармагдајыг ки, бурада да һәлә сәһвләр вә әјнитиләр олә биләр. Она көрә дә бу иш өзүнә тәнгиди мүнасибәт тәләб едир»[2].

Һәгигәтән ичтимаи тәрбијәнин әсас вәзифәләри Коммунист партијасынын, В.И. Ленинин көстәришләриндә әјдын мүәјјән едилмишди. Лакин онун һәлли маарифчиләрдән кәркин вә фәдакар әмәк тәләб едирди. Бу јолда бир чох сәһвләрин вә нөгсанларын олмасы мүмкүн иди. Мәктәб гуручулуғунун кәләҹәк инкишафыны тә'мин этмәк үчүн бу нөгсанлары јох этмәк вә сәһвләри дүзәлтмәк, һәлл олунмамыш педагожи мәсәләләри һәлл этмәк лазым иди.

Бүтүн бу мәсәләләри әмәли бир сурәтдә һәјата кечирмәк кими шәрәфли вәзифә исә ени совет мүәллимләринин үзәринә дүшүрдү.

Е. Мүәллим кадрлары. Ени совет мәктәбләрини ана дилиндә дәрс апара билән вә Совет дөвләтинин манафеинә үрәкдән хидмәт этмәји бачаран мүәллим һеј'әти илә тә'мин этмәк, дөврүн ән мүһүм маариф мәсәләләриндән бири һесаб олунурлу. Бу бөјүк дөвләт ишинин өһдәсиндән кәлмәк үчүн, әкәр, бир тәрәфдән, ени кәнч мүәллим кадрлары һазырламаг лазым идисә, о бири тәрәфдән вахты илә көһнә мәктәбләрдә ишләмиш олан мүәллимләрдән максимум дәрәҹәдә истифадә этмәк зәрури иди.

[1] АЛККИ VI гурултајынын гәрар вә гитнамәләри, сәһ. 4, 5.
[2] «Путь школы» журналы № 2, сәһ. 95, 1925.

Көһнә мәктәбдә чалышмыш, хүсусән Азәрбайчан дилиндә дәрс демәйи бачаран педагожи тәһсилли мүәллимләрин сайы чох аз иди. Лакин нә гәдәр аз олсалар да, тәһсилли вә тәчрүбәли олдугларындан Совет дөвләти үчүн, хүсусән гурулушумузун илк илләриндә, бөйүк педагожи гүввә һесаб олунурдулар.

В.И. Ленин һәлә 1918-чи илдә дейирди: «Капиталист мәдәнийәтинин зиялылар кими бир ирсиндән истифадә эдилмәсә, биз һакимийәт гура билмәрик»[1].

Айдын иди ки, көһнә мүәллимләрин узун илләр әрзиндә топламыш олдуглары әлми билик вә ярарлы педагожи тәчрүбәләриндән истифадә эдилмәсәйди, ени мәктәбләр ачмаг, ени мүәллимләр һазырламаг кими мүһүм вәзифәләри еринә етирмәк мүмкүн олмаячагды. Мәһз она көрә дә көһнә мүәллимләрин, демәк олар ки, һамысы Азәрбайчан, рус, әрмәни вә с. дилләрдә мәктәбләр ачмаг, һәмчинин ени мүәллим кадрлары һазырламаг ишинә чәлб олундулар. Көһнә мүәллимләрин габагчыл дәстәсинә исә даһа бөйүк э'тимад көстәрилирди. Халг Маариф Комиссарлығы вә гәза халг маариф шө'бәләриндә онлара мүһүм мәс'ул вәзифәләр тапшырылырды. Мәсәлән, Азад Әмиров, Әли Һүсейнов, Михаил Иванович Исаев, Чавад Чуварлински, Нурмәммәд Шаһсуваров вә с. кими тәчрүбәли мүәллимләр Халг Маариф Комиссарлығында; Сүлейман Сани Ахундов (Ағдамда), Һүсейн Мусаев (Губада), Әскәр Эйвазов вә Абдулла Мәлик Асланов (Гарякиндә), Әһмәд Сейидов (Ләнкәранда) вә с. кими тәһсилли мүәллимләр дә гәза халг маариф шө'бәләриндә сәдагәт вә фәдакарлыгла чалышырдылар.

Лакин халг маарифини күтләләр арасында сүр'әтлә яймаг үчүн көһнә мүәллимләр һей'әти һеч дә кифайәт дейилди. Гаршыда дуран вәзифә, көһнә мүәллимләри ишә чәлб этмәклә бәрабәр ени мүәллимләр дәстәси һазырламагдан, һәм дә Совет дөвләтинин сиясәтини еритмәйә һәм һазыр, һәм дә габил олан мүәллимләр һазырламагдан ибарәт иди. В. И. Ленин һәлә 1920-чи илдә дейирди ки, инди ени «... мүәллимләр һей'әти тәрбийә этмәлийик, буилар партия илә, онун идеялары илә сых әлагәдар олмалы, онун руһунда олмалы, фәһлә күтләләрини өзләринә чәлб этмәли, онлара коммунизм руһу ашыламалы, онлары коммунистләрин көрдүкләри ишлә марагландырмалыдырлар»[2].

Бу чүр ени мүәллимләр һазырламага, юхарыда дейилдийи кими, гурулушумузун илк күнләриндән башланды. Бу мүһүм дөвләт вәзифәси ики йолла еринә етирилирди. Бир тәрәфдән, гыса мүддәтли педагожи курслар ачылыр вә орада ибтидаи, орта, яхуд да натамам орта тәсили олан кәнчләрдән ибтидаи мәктәб мүәллимләри һазырланырды. Икинчи тәрәфдән, мәсәләни әсаслы бир сурәтдә һәлл этмәк үчүн, Бакы шәһәриндә вә бир чох гәза мәркәзләриндә оглан вә гыз педагожи мәктәбләри — мүәллимләр семинариясы — тәшкил эдилирди. 1926/27-чи дәрс илиндә бунларын сайы 15, шакирдләринин мигдары исә 2 260 нәфәр иди. Бунлардан 737 нәфәри азәрбайчанлы гызлар иди.

Икинчи дәрәчәли вә орта ихтисас мәктәбләринин ана дилиндә дәрс дейә билән фәни мүәллимләрилә тә'мин этмәк мәсәләсинин һәлли даһа чәтин иди. Лакин буна бахмаяраг, Совет һөкумәти бу саһәдә дә мүһүм әмәли тәдбирләр көрмәйә мүвәффәг олду. 1920/21-чи дәрс илиндә бу мәгсәд үчүн бириллик педагожи курслар ачылды. 1921/22-чи дәрс илинин әввәлиндә һөкумәтин хүсуси декретинә әсасән, һәмин курсларын базасы үзәриндә ана дилиндә биринчи Азәрбайчан Дөвләт Киши Педагожи Институту, 1922/23-чү дәрс илиндә исә Азәрбайчан Дөвләт Гадын Педагожи Институту тәшкил олунду.

1925/26-чы дәрс илиндә бу институтлар бирләшдирилди.

Азәрбайчан Педагожи Институту дил вә әдәбийят, физика вә риязийят, тәбиийят вә кимя, 1924-чү илдән исә һәм дә ичтимаийят үзрә али тәһсилли фәни мүәллимләри һазырламағы гаршыя гоймушду.

Бәрпа дөврүнүн әввәлиндә Азәрбайчан Дөвләт Университетиндә, рус дилиндә олмаг үзрә, педагожи факултә дә фәалиййәтә башлады. Бу илк орта вә али педагожи мәктәбләр чәтинликләрлә мүбаризәдә ирәлиләйирдиләр. Мадди-тә'лим базасынын һәлә чох зәиф олмасы, хүсусән әлагәдар кабинә вә лабораторияларын, һазырлыглы профессор-мүәллим кадрларынын азлығы, ана дилиндә дәрс китабларынын вә әлми терминләрин олмамасы бу педагожи мәктәбләрин ишләринин чох чәтинләшдирирди. Лакин, бир тәрәфдән али тәһсилли ерли мүәллимләрин, о бири тәрәфдән, Совет Русиясынын гардашлыг ярдымы мәгсәдилә көндәрдийи рус алимләринин ишә чәлб эдилмәси вә бу профессор-мүәллим һей'әти габагчылларынын фәдакарлыгла ишләмәси республикада орта вә али тәһсилли мүәллимләр һазырламаг мәсәләсини кетдикчә низама салырды. Һәгигәтән, А. О. Маковелски, А. М. Аммосов, Б. Б. Комаровски, П. П. Фридолин вә с. кими рус алимләри Азәрбайчан Дөвләт Университетиндә, М. Р. Әфәндиев, Р. Меликов, С. Һүсейнов, А. Ш. Талыбзадә, Ф. Рзабәйли, Һ. Маһмудбәйов, Х. Кәләнтәрли кими тәһсилли мүтәхәссисләр Азәрбайчан Дөвләт Педагожи Институтунда; Пәнаһ Гасымов, Азад Әмиров, Үзейир Һачыбәйов, Чәмә Чәбрайылбәйли, Шәфигә ханым Әфәндиева, Бадсәбаһ ханым Көчәрли, Зәһрә ханым Шахтахтинская, Әһмәд Зәкизадә, Мәһиш Һүсейнов, Һәмзад Әфәндиев кими педагоглар мүәллимләр семинарияларында бөйүк сә'й вә фәдакарлыгла чалышырдылар.

Азәрбайчанын буилар кими бир чох габагчыл мүәллимләри, о заманлар һәлә көһнә мәфкурәнин тә'сириндән тамамилә хилас олмасалар да, Совет дөвләти сайәсиндә әмәкләрини сәрбәст бир сурәтдә тәтбиг этмәк имканлары тапдыгларындан, Азәрбайчанда халг маарифинин инкишафыны өзләринин доғма иши һесаб этдикләриндән һәм мәктәб гуручулугу, һәм дә мүәллим һазырлығы саһәсиндә чидди чалышыр вә әлләриндән кәләни әсиркәмирдиләр.

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 28, сәһ. 218.
[2] В. И. Ленин. Әсәрләри, ч. 31, сәһ. 376.

Һөрмәтли мүәллим А. Ш. Талыбзадә Азәрбайчанын бу габагчыл мүәллимләринин чанлы вә парлаг бир нүмунәси иди. Абдулла Шаиг өзүнүн дедийи кими, һәгигәтән һәм педагожи фәалиййәти, һәм дә әсәрләрилә «кәнч нәсли ени руһда тәрбийәләндирмәк, она мәдәниййәтимизи, дил вә әдәбийятымызы севдирмәк мәгсәдини» гаршысына гоймушду. 1902-чи илдән педагожи фәалиййәтә башламыш олан вә һәлә Бөйүк Октябр сосялист ингилабына гәдәр «Рус-мүсәлман» мәктәбләриндә ана дилинин тәдрисини яхшылашдырмаг саһәсиндә бөйүк хидмәтләр көстәрән Шаиг, бүтүн өмрүнү вә түкәнмәз гүввәсини кәнч нәслин тәрбийә вә тәһсил ишләринә сәрф этмишдир. Шәрәфли әмәйини кениш бир мигясда тәтбиг этмәйә мәһз Совет һөкумәти гурулушунда имкан тапан Шаиг, 1920-чи илдән һәм педагожи ишини, һәм дә язычылыг вә дәрс китаблары тәртиб этмәк ишини хейли кенишләндирилмиш һәчмдә давам этдирирди. Шаигин мәктәбләримиз үчүн тәртиб этдийи дәрс китабларынын бә'зиләри бәрпа дөврүндә мәктәбләримизин йүксәк тәләбләринә кифайәт дәрәчәдә чаваб верә билмәсә дә, ана дилиндә дәрс китаблары яратмаг ишиндә онун хидмәтләри чох бөйүк олмушдур. 1923-чү илдә Шаигин педагожи вә әдәби фәалиййәтинин 20 иллийинин юбилейи мүнасибәтилә Азәрбайчан ССР Халг Маариф Комиссарлығынын она көндәрдийи тәбрик мәктубунда фәдакар мүәллимин сәмәрәли фәалиййәти гейд олунур вә язылырды: «Совет Азәрбайчаны Шаиг кими зәиф вүчудлу, сары бәнизли, лакин сағлам руһлу, сарсылмаз ирадәли мүәллимләрә мөһтач иди. Азәрбайчан Халг Маариф Комиссарлығы бүтүн шүурлу вә зиялы зәһмәткешләримизлә бир ердә бу күн Талыбзадә йолдашы ән сәмими гәлбдән алғышлайыр. Абдулла Шаиг бир мәктәбин дөрд дивары ичиндә ушаглара тәрбийә вермәклә кифайәтләнмәди, о, Шуралар Азәрбайчанынын һәр кушәсиндә мүәллимлик этмәк үчүн әдиблийә игдам этди вә өлкәмизин һәр кушәсиндә һөрмәтлә сайылды»[1].

Шаигин 75 иллик юбилейи мүнасибәтилә онун шакирдләриндән Сталин мүкафаты лауреаты шаир Сүлейман Рүстәм өз хатиратында дейир ки: «Мәктәб илләри дөврүндә бизим бир сыра хейирхаһ, гайғыкеш мүәллимләримиз вар иди ки, онларын хатири янымызда һәмишә әзиз олмушдур. Бу мүәллимләрдән икиси — Сүлейман Сани Ахундов вә Абдулла Шаиг мәним әдәбийят аләминдә дә шәхсән һөрмәтли, тәләбкар мүәллимләрим олмушлар. Абдулла Шаиглә мән 1923-чү илдә, сәбиг нүмунә мәктәбиндә таныш олдум... 1925-чи илдә исә 18-чи педагожи мәктәбдә о, бизим әдәбийят мүәллимимиз олду. Бүтүн тәләбәләр үрәкдән она бағланды. Тәләбәләрдә әдәбийята мараг артды. Шаигдә надир бир мүәллимлик хүсусиййәти варды. О, һәр тәләбәнин гәлбинә нүфуз этмәйи, һәр тәләбәйә онун хасиййәтинә көрә янашмағы бачарырды...»

Язычы Микайыл Рзагулузадә исә Шаигә һәср этдийи «Балаларын бөйүк мәһәббәти» адлы мәгаләсиндә онун ушаглар үчүн

[1] «Талыбзадә Абдулла Шаиг», сәһ. 2, 1923, Бакы.

яратмыш олдуғу китабларын садә, лакин дәрин ичтимаи мәзмунла долу олмасындан бәһс эдәрәк, бунун бир сиррини «һәр шейдән әввәл, Шаигин ушаглара бөйүк мәһәббәт бәсләмәсиндә, онларын арзу вә дүшүнчәләрини, истәк вә мейлләрини көзәл билмәсиндә, зәнкин ушаг аләминин, ушаг гәлбинин дәринликләринә бәләд олмасында» көрүрдү[1]. Мәһз она көрә Абдулла Шаиг һәм бир мүәллим кими, һәм дә бир язычы кими Азәрбайчан кәнчләринин дәрин һөрмәтини газанмышдыр.

Совет дөвләти сайәсиндә Азәрбайчан халғынын газанмыш олдуғу ән бөйүк вә тарихи наилиййәтләрдән бири — әсрләрлә чәһаләт пәрдәси алтында гул кими яшаян Азәрбайчан гадынларынын азадлыға чыхарылмасы олду. Гурулушумузун илк күнләриндә һәм Коммунист партиясы, һәм дә Совет һөкумәти гаршысында дуран ән вачиб мәсәләләрдән бири дә Азәрбайчан гадынларыны совет гурулушу ишләринә чәлб этмәк, она көрә дә азәрбайчанлы гызлара савад өйрәтмәк, тәһсил вермәк иди. Белә бир вәзифәнин еринә етирилмәси исә азәрбайчанлы гызларын өзләриндән мүәллим һазырламағы сүр'әтләндирмәйи тәләб эдирди. О заман Азәрбайчан мүәллимләринин бир дәстәси бу саһәдә бөйүк фәдакарлыгла чалышырды ки, онларын ән габагчылларындан бири дә һөрмәтли вә гочаман мүәллимә Шәфигә ханым Әфәндиева иди. Шәфигә ханым 1905-чи ил ингилабы сайәсиндә Азәрбайчанда баш верән ичтимаи вә мәдәни йүксәлишин етишдирмиш олдуғу илк Азәрбайчан мүәллимләриндән биридир. Һәлә о заманлар капиталист Һ. З. Тағыев тәрәфиндән ачылмыш гыз рус-мүсәлман мәктәбиндә ишләркән тәһсил вә үрфандан мәһрум эдилмиш азәрбайчанлы гызлары мәктәбләрә чәлб этмәкдә әлиндән кәләни әсиркәмәйән Шәфигә ханым фәһлә-кәндли һөкумәти гурулдугдан сонра Бакы гыз мүәллимләр семинариясында бөйүк бир руһ йүксәклийи вә мәһарәтлә фәалиййәтә башлайыр, гызлардан илк совет мүәллими һазырламағда вар гүввәси илә иштирак эдирди. Гыз мүәллими семинариясында ана дили вә әдәбийят дәрсләри демәклә о, өзүнүн гайғыкешлийи, һәссаслығы вә педагожи мәһарәти сайәсиндә шакирдләринин дәрин мәһәббәтини газанмышды.

Мүәллими Шәфигә ханым Әфәндиеванын Бакы гыз мүәллимләр семинариясында о заман көстәрдийи чәһдләрдән бәһс эдән һөрмәтли шаир Мирварид Дилбази языр ки: Шәфигә ханымын «дәрсләри һәмишә бизим синфә севинч вә шәрәф кәтирирди... дәрс гуртаран кими бүтүн синиф Шәфигә ханымы дөврәйә алар вә чох заман да ону тәнәффүсә бурахмазды; о, бизим синиф мүрәббимиз иди. Илләр бою бу синиф педагожи шурада һәмишә тә'рифләнәрди вә биринчилийи газанарды»[2].

Шәфигә ханыма һәср этдийи «Мәним мүәллимим» адлы ше'риндә шаир М. Дилбази языр:

[1] «Азәрбайчан мүәллими» газети № 12, 22 март 1956.
[2] «Коммунист» газети № 14, 19 январ 1944.

«Совет вәтәнини севиб дуймағы
Бөйүк мәһәббәтлә өйрәтди бизә,
Танытды шәһрәтлә ана торпағы
Мин фәрәһ кәтирди үрәйимизә».

Шәфигә ханыма миннәтдар олдуғуну билдирән шаир әлавә эдир:

«Һәмишә, һәмишә борчлуям сәнә
Шәрәфлә кечириб өмрүнү бүтүн
Нәслләр етирдин дөгма Вәтәнә.
Сөзү ничи кими дүздүк дилимә
Өйрәтдин, дүшүнүб чүмлә гурмағы»[1].

Азәрбайчан мүәллимләринин бу габагчыллары, дөврүн бөйүк чәтинликләринә бахмаяраг, ени совет педагожи кадрлары һазырлығында бөйүк фәдакарлыгла чалышырдылар.

В. И. Ленин адына Азәрбайчан Дөвләт Педагожи Институтунун ийирми беш иллийи мүнасибәтилә яздығы хатиратында бу институтун илк көркәмли хадимләриндән бири, инди әмәкдар әлм хадими олан риязийят профессору М. Р. Әфәндиев о заман мүәллимләр һазырламагда гаршыя чыхан чәтинликләрдән бәһс эдәрәк языр: «1921-чи ил, ноябр айында фәалиййәтә башлаян Азәрбайчан дилиндә илк али мәктәб олан Али педагожи институтунун илк үч шө'бәсиндән бири физика-риязийят шө'бәси (факултәси) иди. Бир нечә тәләбәси олан бу шө'бәдә биринчи ил тәкчә мән дәрс верирдим. Икинчи дәрс илиндән физика мүәллими мәрһум Рәһим Мәликов вә тәчрүбә мәшғәләләрини апармаг үчүн Н. В. Берг ишләмәйә башладылар. Беләликлә бу кичик факултә республикамызда физика-риязийят тәһсилинин бинөврәсини гоймуш олду. Факултә гүввәтләндикчә, онун мүәллимләри вә габагчыл тәләбәләри, Азәрбайчан дилиндә риязийят вә физика истилаһлары вә дәрс китаблары яратмаг, гыса мүддәтли курсларда ишләйәрәк мүәллимләри һазырламаг вә с. кими йолларла халг маарифи органларына әлләриндән кәлән көмәйи эдирдиләр».

Бунун кими дә проф. Х. Қәләнтәрли (1956-чы илдә өлмүшдүр) өз хатиратында тәбиийят вә кими мүәллимләри һазырлығынын о илк илләриндә раст кәлдикләри чәтинликләрлә мүбаризәдән, Совет дөвләтинин гайғысы вә мүтәхәссисләрин фәалиййәти нәтичәсиндә ишләрин кетдикчә низама дүшмәсиндән, о чүмләдән тәбиийят факултәси нәздиндә мүхтәлиф лабараториялар яратмагла һазырланан кәнч мүәллимләрин кейфиййәтини яхшылашдырмаг үчүн көтүрүлән тәдбирләрдән языр.

Проф. А. Ю. Сейидов АПИ-нин 25 иллийи мүнасибәтилә һаглы олараг язырды ки, «өз ишини 1921-чи илин ноябрында 6 тәләбә вә бир нечә мүәллимлә башлаян АПИ, партия вә һөкумәтин күндәлик гайғысы сайәсиндә өз инкишаф йолундакы бүтүн чәтинликләри мүвәффәггийәтлә арадан галдырыб вә республиканын көркәмли али мәктәбләриндән бири олмушдур». Мәһз Совет дөвләтинин һәртәрәфли гайғысы вә габагчыл мүәллим вә алимләрин чәһдләри нәтичәсиндә мүәллим һазырлығы, педагожи тәһсил республикада илдән-илә инкишаф эдир вә низама дүшүрдү. Педагожи мәктәбләрин дә мә'зунлары кет-кедә һәм чохалыр, һәм дә кейфиййәтчә яхшылашырды.

Республиканын мүәллимләр семинариялары 1923-чү илдән мә'зун бурахмаға башлайыр вә 1927-чи илә кими ибтидаи мәктәбләр үчүн 760 орта педагожи тәһсилли кәнч мүәллимләр һазырлайыр ки, бунларын да 131 нәфәри азәрбайчанлы гызлар иди.

Азәрбайчан Дөвләт Педагожи Институту 1924-чү илдән мә'зун бурахмаға башлайыр вә 1927-чи илә кими мүхтәлиф фәнләр үзрә 198 нәфәр али тәһсилли кәнч мүәллим һазырлайыр ки, бунлар да ана дилиндә дәрс апармаг үчүн гәза икинчи дәрәчәли вә орта ихтисас мәктәбләринә көндәрилирләр.

Азәрбайчан Дөвләт Университети дә һәмин дөвр әрзиндә 389 нәфәр фәни мүәллими һазырлайыр; бунлар да әсас э'тибарилә Бакы шәһәриндә олан икинчи дәрәчәли вә орта ихтисас мәктәбләриндә ишә кирирләр. Бунлардан башга, икинчи дәрәчәли мәктәбләри битирәнләрин дә бир гисми мүәллимлийә кедирди. Бүтүн бу мүһүм дөвләт тәдбирләринин нәтичәсиндә республикада мүәллимләрин мигдары, хүсусән там али вә орта педагожи тәһсили олан мүәллимләрин сайы кетдикчә артырды.

Буну ашағыдакы чәдвәл даһа ачыг көстәрир:

Илләр	Мүәллимләр ичәрисиндә али вә орта тәһсилли мүәллимләрин фаизи	Мүәллимләрин мигдары
1920/21	3	2 621
1923/24	9	3 787
1924/25	23,8	4 785
1925/26	31,7	5 232
1926/27	43,6[1]	5 467

Республикада мүәллимләрин үмуми мигдары 1914/15-чи дәрс илинә нисбәтән тәхминән ики дәфә артмыш вә 5 мин нәфәрдән юхары чыхмышды ки, бу да дөврүн ән мүһүм мәдәни наилиййәтләриндән бири һесаб олунурду.

Лакин гаршыда дуран вәзифә мүәллим кадрларыны тәкчә сайча артырмаг дейил, һәм дә мәфкурә чәһәтдән сағлам олан кәнч мүәллимләр кими етишдирмәкдән ибарәт иди.

Азәрб. К(б)П VII гурултайы тә'кидлә көстәрирди ки, «Кәнч нәсли тәрбийә эдәчәк мүрәббиләр һазырлаян дарүлмүәллимин вә педагожи институтларын бөйүк әһәмиййәти вардыр. Бурадан чыхачаг мүрәббиләр, һәр шейдән әввәл, коммунизм нөгтейинәзәрини өйрәнмәли вә мәнимсәмәлидирләр. Бунун үчүн дә онлары лазым олан мүәллимләрлә тә'мин этмәлидир»[2].

[1] «Азәрбайчан мүәллими» газети № 10, 8 март 1956.

[1] «Азәрбайчанда халг маарифи (1920—1927)», саһ. 24.
[2] АК(б)П VII гурултайынын гәрар вә гәтнамәләри, саһ. 24.

Məhз бу мəгсəд үчүн орта вə али педагожи мəктəбләр ярарлы мүəллим һей'əтилə тə'мин эдилир, бу мəктəбләрдə партия вə комсомол тəшкилатларынын нүфузу күндəн-күнə күчләнирди.

Вəзифə һəм дə көһнə мəктəбләрдəн галан, һəмчинин педагожи курслар васитəсилə һазырланмыш олан мүəллимләрин элми педагожи һазырлыгларыны вə сияси-идеоложи тəрбийəләрини тə'мин этмəкдəн, бүтүн мүəллим күтләләринин мадди вə мəдəни һəят шəраитини əсаслы бир сурəтдə яхшылашдырмагдан ибарəт иди.

«Хатират дəфтəриндəн сəһифəчикләр» адлы мəгаləсиндə (1923) В. И. Ленин халг маарифи саһəсиндə апарылан ишләрин кенишләндийини, көһнə мүəллимләри һəрəкəтə кəтирмəк, онлары ени вəзифəләрə чəлб этмəк, педагожи мəсəләләрин ени гайдада гоюлушу илə марагландырмаг үчүн хейли иш көрүлдүйүнү гейд этмəклə бəрабəр, көстəрирди ки, биз һəлə башлыча иши еринə етирмирик. «Биз чалышмырыг вə я əсла кифайəт гəдəр чалышмырыг ки, халг мүəллими лазыми йүксəклийə галдырылсын, һалбуки бунсуз һеч бир мəдəниййəтдəн... данышыг да олa билмəз».

Өлкəдə халг маарифини яймаг, халгын савадлылыгыны инкишаф этдирмəк вəзифəләриндəн вə мүəллимләрин бу ишдə ролундан бəһс этмəклə, В. И. Ленин: «Биздə халг мүəллими буржуа чəмиййəтиндə һеч бир заман дурмамыш олдуғу, дурмадығы вə дура билмəйəчəйи бир йүксəклийə галдырылмалыдыр» дейирди. В. И. Ленин көстəрирди ки: «Бу вəзиййəтə биз, мүəллимин һəм мə'нəви чəһəтдəн йүксəлмəси үзəриндə, һəм ону һəгигəтəн йүксəк вəзифəси үчүн һəртəрəфли һазырламаг үзəриндə, башлычасы вə енə башлычасы исə онун мадди вəзиййəтини йүксəлтмəк үзəриндə мүнтəзəм сурəтдə, дөнмəдəн вə тə'кидлə ишләмəк васитəсилə наил олмалыйыг»[1].

Məһз бу əсаслара көрə РКП-нин XII гурултайы тəлəб эдирди ки: «Мүəллимләрин мадди вəзиййəтини яхшылашдырмаг, онларын арасында сияси иши вə маариф ишини күчләндирмəк, совет-партия ичтиманийəти илə онларын идея вə тəшкилат əлагəләрини мөһкəмлəтмəк саһəсиндə башланмагда олан иш дөнмəдəн давам этдирилмəли вə күчләндирилмəлидир»[2].

Халг мүəллимләринə һəртəрəфли гайғы көстəрмəк зəруриййəтини ирəли сүрəн бу мүһүм партия вə дөвлəт көстəришләри, Азəрбайчан Коммунист партиясы вə Совет һөкумəти тəрəфиндəн мүнтəзəм еринə етирилирди.

Тəсəррүфат чəһəтдəн ən ағыр олан 1921—1923-чү илләрдə мүəллимләрин мадди вə мəдəни эһтиячларыны тə'мин этмəк үчүн онлара дөвлəт тəрəфиндəн əрзаг вə сəнəе маллары бурахылырды. Хүсусəн 1923-чү илдəн э'тибарəн мүəллимләрин мадди-мəдəни шəраитләри хейли яхшылашмаға башлады, онлар вахтында əмəк

[1] В. И. Ленин, Əсəрләри, ч. 33, сəһ. 477, 478.

[2] Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вə МК пленумларынын гəтнамə вə гəрарлары, I һ., сəһ. 832.

һагларыны алыр вə алдыглары əмəк һаггы илə аилəләринин мəишəтини, мəдəни тəлəбатларыны гəнаəтбəхш бир сурəтдə тə'мин эдə билирдиләр, чүнки ени игтисади сиясəт нəтичəсиндə бунун үчүн, артыг, мадди имканлар яранмышды.

Мүəллимләрин мадди вəзиййəтләринин яхшылашдырылмасы, онларын арасында сияси-тəрбийə ишләрини кенишләндирмəйə, һəмчинин мүəллимләрин элми-педагожи һазырлыгларыны йүксəлтмəйə имкан верирди.

Гейд этмəлийик ки, о заманлар мүəллимләр һей'əти сияси вə идеоложи көрүшләри э'тибарилə һəлə ваһид бир коллектив тəшкил этмирди.

Шүбһəсиз, мүəллимләр һей'əтинин башлыча гисмини совет мəктəбләрини битирмиш кəнч мүəллимләр, һəмчинин гыса мүддəтли курсларда һазырланмыш мүəллимләрин габагчыл һиссəси вə көһнə мүəллимләр ичəрисиндəн үрəкдəн Совет һөкумəти тəрəфинə кечəнләр тəшкил эдирди. Мүəллимләрин бу гисми орта вə али педагожи мəктəбләрин һесабына илдəн-илə артырды вə Совет һөкумəтинин маариф саһəсиндə əсас даяғыны тəшкил эдирди. Лакин о заманлар мүəллимләрин арасында, əсасəн, көһнə мəктəбләрдəн галмыш элəләри дə варды ки, онлар совет гурулушуна гаршы мүнасибəтләрини һəлə дүрүстləшдирə билмəмишдиләр, каһ керийə бахырдылар, каһ ирəлийə, вə көһнə мəфкурəдəн тамамилə əл чəкмишдиләр, нə ени совет мəфкурəсилə истəнилəн гəдəр силаһлана билмишдиләр; мəһз она көрə дə Совет һөкумəтинин мəктəбләр һаггында вердийи директивләри дə пассив бир сурəтдə гəбул эдирдиләр. Бу чүр мүəллимләр сияси-идеоложи чəһəтдəн даһа чох тəрбийə олунмаға мөһтач идиләр.

Мүəллимләр күтләси арасында тəк-тəк дə олса, башга «мүнасиб» вəзифə тапа билмəдикләриндəн совет гурулушунун биринчи илләриндə мүəллимлийə сохулмуш ябанчы үнсүрләр дə вар иди. Бу ябанчы үнсүрләр арасында дағыдылмыш əксингилабчы партияларын төр-төкүнтүсүнə, Түркийəдəн кəлмиш «мүтəхəссиcләрə», һəтта либасыны дəйишмиш моллалара да тəсадүф этмəк оларды.

Бунлар, ифша олунмамаг үчүн, Совет һөкумəтинин директивләринə заһирəн дəрһал тəрəфдар олдугларыны кестəрсəләр дə, синфи мəнсубиййəтләринин вə əл чəкмəк истəмəдикләри дүшмəн идеолокия вə сияси көрүшләринин тə'сири алтында совет гурулушуна яд идиләр, һəтта имкан тапдыгда мүгавимəт дə кестəрирдиләр. Əлавə этмəлийик ки, бунларын да узагкөрəнләри, совет гурулушунун гəт'и гəлəбə чалдығыны йə'гин этдикчə, һəмчинин пролетар диктатурасынын тəзйиги вə мүсбəт тəрбийəви тə'сири алтында, ябанчы инйиəтләриндəн вə совет мəктəбләринə гаршы зидд һəрəкəтләриндəн тəдричəн əл чəкир, халга аз-чох хейирли олмаға чалышырдылар. Зəһмəткеш халгын сияси э'тимадыны сəмими əмəйилə газанмаг истəмəйəнләр исə дəйəрли кəнч мүəллимләрлə əвəз олунурдулар.

1920—1922-чи илләрдə мүəллимләрə олан эһтияч нəтичəсиндə мүəллимлик ишинə билик вə савад дəрəчəси чох ашағы олан

шәхсләр дә кирмишди. Онлар өз вәзифәләринин өһдәсиндән әсла кәлә билмирдиләр.

Беләләрини дә кәнч вә һазырлыглы мүәллим гүввәсилә әвәз этмәк күндәлик мәсәләләрдән иди. Мәһз мүәллимләрин бу чүр чох мүрәккәб олан тәркибини, элми-педагожи һазырлыгларыны яхшылашдырмаг, онлары сияси-идеоложи чәһәтдән тәрбийә этмәк үчүн мүхтәлиф тәдбирләр көрүлүрдү.

Һәр ил ий айларында республиканын мүнасиб ерләриндә гыса мүддәтли педагожи курслар ачылыр вә бурая тәһсилләри ярымчыг олан мүәллимләр чәлб олунурду. Тәкчә ону көстәрмәк кифайәт эдәр ки, 1923-чү илдән 1927-чи илә кими гыса мүддәтли курслара 7 миндән артыг мүәллим давам этмишди. Бу курсларда мүәллимләрин һәм элми-педагожи, һәм дә сияси һазырлыглары тәкмилләшдирилирди.

Мүәллимләр арасында күтләви-методик, һәм дә сияси иш апармаг, онлары гаршыда дуран мааріф вәзифәләринин еринә етирилмәси ишинә даһа кениш чәлб этмәк мәгсәдилә һәр ил гәза вә шәһәр мигясында мүәллимләр конфранслары чағырылырды; 1925-чи ил май айынын ахырларында исә биринчи Азәрбайчан мүәллимләр гурултайы кечирилди.

Республиканын о заманкы рәһбәр ишчиләри вә о чүмләдән С. М. Киров, Н. Нәриманов, Г. Мусабәйов, Д. Бүнидзадә, Л. Мирзоян, П. Гасымов, Н. Н. Колесникова вә башгалары мүәллимләри сияси чәһәтдән тәрбийә этмәк үчүн мүәллимләр гурултайы вә конфрансларында тез-тез мә'рузәләр эдирдиләр. 3 январ 1925-чи илдә мааріф ишчиләринин үмум Бакы конфрансында ССРИ-нин бейнәлхалг вәзиййәти һаггында мә'рузә эдән С. М. Киров халг мааріфи саһәсиндә мүәллимләрин бөйүк ролундан, Коммунист партиясынын мүәллимләрә бөйүк гиймәт вермәсиндән бәһс эдәрәк, онлары «мүвәггәти чәтинликләрә бахмаяраг, фәһлә-кәндли иттифагына үрәкдән хидмәт этмәйә чағырыр»[1]ды.

Биринчи Азәрбайчан мүәллимләр гурултайында енә дә бейнәлхалг вәзиййәт һаггында сөйләдийи мә'рузәдә С. М. Киров мүәллимләрин гаршысында дуран мааріф вәзифәләриндән бәһс эдәрәк демишдир: «Бүтүн кечмишләр, бүтүн көһнәликләр, бүтүн зүлм артыг керидә галмышдыр. Ирәлидә исә мааріф, ени һәятын нуру, дүһаларын арзу этмиш олдуглары һәгиги инсан сәадәтинин нуру көрүнүр. Мән сизи... бу чәтин ишә, бәшәриййәтин һеч бир заман унутмаячағы ән бөйүк ишә чағырырам»[2].

Бүтүн Азәрбайчан мүәллимләринин фикир вә арзуларыны ифадә эдән Биринчи мүәллимләр гурултайы өз гәтнамәсиндә язырды: «Азәрбайчан мүәллимләри бу күн бүтүн гүввәләрини сосялист Азәрбайчанынын инкишафына сәрф эдәчәкләр. Совет һөкумәти вә Коммунист партиясынын рәһбәрлийи алтында... Азәрбайчан мүәллимләри Азәрбайчанда кениш зәһмәткеш күтләләрин мааріф ишиндә фәдакарчасына чалышачаглар, Совет һөкумәтинә... актив бир сурәтдә ярдым эдәчәкләр»[1].

Мүәллимләрин сияси тәрбийәси онларын кәнд вә шәһәр зәһмәткешләри арасында ичтимаи ишләрә чәлб олунмалары хәттилә дә апарылырды. Бу мәсәләнин әһәмиййәтини гейд эдәрәк, Халг Мааріф Комиссарлығы хүсуси мәктубунда көстәрирди ки: «Мүәллим өзүнүн ичтимаи ишләри васитәсилә мәктәби зәһмәткешләрә яхынлашдырмалыдыр... Кәнд ерләриндә мүәллимин ичтимаи иши, зәһмәткешләр арасында мааріфин яйылмасына вә тә'лимин кейфиййәтини яхшылашдырмага хидмәт этмәлидир»[2].

Минләрлә мүәллимләр кәнд вә шәһәр советләриндә вә зәһмәткешләрин башга күтләви тәшкилатларында актив бир сурәтдә ичтимаи иш апарырдылар. Мүәллимләр һәм дә ишлылар арасында савадсызлыгла мүбаризәдә, сияси-мааріф ишләрини, хүсусән кәнд ерләриндә яймагда, дини мөвһумат вә хүрафатла мүбаризәдә әлләриндән кәләни әсиркәмирдиләр. Онлар Коммунист партиясынын вә Совет дөвләтинин мөһкәм даягына чевриламишдиләр. Бүтүн бунларын нәтичәсиндә республикада халг мүәллимләринин нүфузу кетдикчә даһа да артырды.

Азәрбайчан мүәллимләри өз дөгма халгына сәдагәт вә сәмимиййәтлә хидмәт эдирди. Азәрбайчан ССР Халг Мааріф комиссары М. Гулиев Азәрбайчан мүәллимләринин фәдакар әмәкләрини вә намусла чалышдыгларыны гейд эдәрәк язырды: «Чәтинликләрә бахмаяраг, кәнд мүәллимләри һәгигәтән ән ағыр ишләр көрүр вә наилиййәтләр газанырдылар»[3].

Республиканын гәзаларындан көндәрилән мәктублардан да көрүнүр ки, гурулушумузун илк илләриндә бөйүк чәтинликләр чәкмәсинә бахмаяраг, мүәллимләр «ишләринин ағыб кетмирдиләр вә вәзифәләринә вичданла янашырдылар»[4].

20 октябр 1927-чи илдә ССРИ Ичраиййә Комитәсинин 2-чи сессиясы, ССРИ-дә мәдәни гуручулугун он иллик екуну һаггында гәбул этдийи хүсуси гәрарда Вәтәнимизин халглары арасында әлдә эдилән бөйүк мәдәни наилиййәтләри гейд эдәрәк, лазым билди ки: «Өлкәнин бүтүн зәһмәткеш күтләләри гаршысында мааріф вә мәдәниййәт ишчиләринә разылығыны билдирсин, чүнки онлар ән ағыр илләрдә өз вәзифәләриндә садиг галдылар» вә кечмишин галыглары илә мүбаризәдә «пролетариатла бирликдә вә меһрибан ишләмәйә йол тапдылар»[5].

Бу бөйүк мүкафат ССРИ мааріфчиләри аиләсиндә өзүнә мөһкәм ер тутан Совет Азәрбайчаны мүәллимләринә дә аид иди.

---

[1] «Бакинский рабочий» № 2, 5 январ 1925.
[2] Енә орада, № 119, 31 май 1925.

[1] Азәрбайчан ССР ХМК бүллетени, № 10, сәһ. 8, 1926.
[2] «Мааріф ишчиси» журналы, 1925, № 2—3, сәһ. 109.
[3] М. Гулиев. «Мааріф мәсәләләри», «Бакинский рабочий» № 34, 1924.
[4] Азәрбайчан ССР Мааріф Назирлийи архиви, Баш ичтимаи тәрбийә ядәрәси фонду, 1923, иш 27, в. 94.
[5] Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании за 1917—1947 гг. М. 1947, стр. 65.

Бүтүн бунлар республика мүәллимләрини гаршыдакы мүһүм мәсәләләрин һәллинә ени гүввә илә сөвг эдирди. Гаршыда мәктәб гуручулуғу ишләрини даһа бөйүк сүр'әтлә инкишаф этдирмәк вәзифәси дурурду. Бу исә халг маарифи органларындан ени-ени кәнч мүәллимләр дәстәси һазырламағы, халг мүәллимләринин сияси тәрбийәсини, мадди вә мәдәни йүксәлишини даһа да күчләндирмәйи, мүәллимә Ленин гайғысы көстәрмәйи тәләб эдирди.

ИКИНЧИ ФӘСИЛ

АЗӘРБАЙЧАН СОВЕТ МӘКТӘБИ ХАЛГ ТӘСӘРРҮФАТЫНЫН ЕНИДӘН ГУРУЛМАСЫ ДӨВРҮНДӘ (1927—1931)

1. Мәктәбин ени вәзифәләри. 1926-чы илә кими халг тәсәррүфатынын бәрпасы әсас э'тибарилә бүтүн ССРИ-дә баша чатдырылды, йә'ни истеһсалатын сәвийәси биринчи чаһан мүһарибәсиндән әввәлки дәрәчәсинә етишди. Лакин өлкәмиз әлдә эдилән наилийәтләрлә кифайәтләнмәйиб халг тәсәррүфаты инкишафынын ени дөврүнә — даһа йүксәк техника әсасында халг тәсәррүфатынын сосялистчәсинә енидән гурулмасы дөврүнә кечди. Бу ени дөврдә гаршыда дуран мүһүм вәзифәләри көстәрмәклә ҮИК(б)П XV гурултайы (1927-чи ил) бир тәрәфдән, «... артыг өз биринчи мүсбәт нәтичәләрини вермиш олан сосялист сәнаеләшдирилмәси сиясәтини зәифләдилмәз бир сурәтдә давам» этдирмәйи, о бири тәрәфдән, «кәндлиләрин даһа артыг кооперативләшдирилмәси әсасында дағыныг кәндли тәсәррүфатларынын тәдричлә ири истеһсал йолуна»[1] кечирилмәсини биринчи дәрәчәли мәсәләләр кими ирәли сүрдү. XV гурултайын директивләринә әсасән 1928-чи илдән э'тибарән сосялизм гуручулуғунун биринчи бешиллик планы әмәли олараг тәтбиг эдилмәйә башланды.

Бу нәһәнк тәсәррүфат мәсәләләринин һәлли халг маарифини сосялизм гуручулуғунун тәләбатына уйғунлашдырмағы, зәһмәткеш күтләләрин мәдәни сәвийәсини сүр'әтлә йүксәлтмәйи бир тарихи зәрурийәт кими ирәли сүрүрдү. Мәһз она көрә дә XV гурултай көстәрди ки: «Сосялизм гуручулуғу вәзифәләрилә әлагәдар олараг, бешиллик планда шәһәр вә кәнд әһалисинин мәдәни сәвийәсинин гәт'и сурәтдә йүксәлдилмәси зәрурәти, ССРИ халгларынын милли мәдәнийәтләринин инкишаф этдирилмәси нәзәрдә тутулмалы вә ССРИ-нин сосялизм гуручулуғуна даир үмуми планын айрылмаз бир һиссәси олан мәдәни гуручулуг планы өлкәнин сәнаеләшдирилмәси илә әлагәләндирилмәлидир». XV гурултай мәдәни гуручулуг планы үчүн халг маарифи вәзифәләри сырасында кениш зәһмәткеш күтләләрин

[1] Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары на МК плекумларынын гәтнамә вә гәрарлары, II h., сәһ. 482, 483, 484.

мадəни йüксəлишини тə'мин эдən вəзифələри və о чümлədən ümуми тəhсил, савадсызлыгы ləғв этмək və мütəхəссислər hазырламаг кими вəзифələри əсас кötürмəйи лазым билди. XV гурултай: Ümуми ичбари ибтидаи тəhсили ғətиййətлə həятə кечирмək hаггында директив вермиш və тələб этмишди ки, бəхсул ушаглары, хüсусилə də müзəлə ишлəйən əз ишчиляры, əвəлдыға кötürülüşləри və с. «Мəктəбləрдə həғиғətən тəhсил ала билмəсини тə'мин этмək üчüн həр чüр тədбир көрülсүн»[1].

ҮИЛККИ VIII гурултайында И. В. Сталин көнчləри гаршысында дуран вəзифələрдən бəhс эдərək В. И. Ленинин көнчləрə вердији вəсиййəти хатырладыр və көстərирди ки, өлкəмиздə сүр'ətлə сосиализм гурмаг üчüн *«Инди вəзифə илки дərсиндən өйрənмək, бütüн билик саһələриндə ени большевик-мütəхəссис кадрлары hазырламаг, охумаг, охумаг və бüjük имəклə охумагдыр»*[2].

Коммунист партиясынын бу тарихи көстərишləри бütüн гардаш республикаларда, о чümлədən də Азərбајчанда халг маарифинин, онун əсас hалгасы олан ümуми тəhсил мəктəбləринин əмəли вəзифələринин мüəйјəнləшдирди. Айдын иди ки, вахтилə В. И. Ленинин ирəли сürмüш олдуғу мадəни ингилаб идеясыны еринə етирмək üчüн Азərбајчанда да артыг шəраит əмəлə калмишди. «Там сосиализм өлкəси ола билмək üчüн инди бизə бу мадəни ингилабы»[3] həятə кечирмək тарихи бир зərурийət олмушдур.

Республикада халг маарифи мəсələləринин ətрафлы бир сурətдə мüзакирə этмəклə Азərб. КП VIII гурултайы (1927-чи ил) халг тəсərрüфатынын енидən гурулмасы илə əлагədар оларак ашағыдакы вəзифələри гаршыя гойду:

1) он ил мüддətиндə еринə етирмəклə, 1927/28-чи дərс илиндən э'тибарən əмəли оларак ümуми ибтидаи ичбари тəhсилин həятə кечирилмəсинə аид hазырлыг ишləринə башламаг;

2) халг маарифинин və мəктəбləр шəбəкəсинин калачакда кенишləндирилмəси ишини өлкəнин халг тəсərрüфатынын тələбləрилə там üйғун бир сурətдə гурмаг;

3) тə'лим ишləри кейфийјətинин ахшылашдырылмасына чидди диггət етирмək;

4) кечид дөврүнүн мüрəккəблийини нəзərə алараг халг маарифи саһəсиндə ичтимаи, милли və идеоложи мəсələləрə чидди фикир вермək[4].

Белəликлə, халг тəсərрüфатынын енидən гурулмасы илə əлагədар оларак ümуми ичбари ибтидаи тəhсилə башламаг, мəктəб системини енидən гурмаг, мəктəбин мəзмунуну və əлачə də тə'лим-тərбийə ишləринин дөврүн тələбləринə üйғун бир сурətдə ахшылашдырмаг — мəктəбləр гаршысында дуран башлыча вəзифələр олду.

2. Мəктəб системинин енидən гурулмасы. Халг тəсərрüфатынын сосиалистчəсинə енидən гурулмасы, халг маарифи системində əсаслы дəйишикликləр апармаг зərурийətини də дөврүн вачиб тələби кими ирəли сürürдü. О заманкы халг маарифи системи, о чümлədən ümуми тəhсил мəктəбləри системи, дөврүн сүр'ətлə инкишаф этмəкдə олан халг тəсərрüфаты üчüн üйүксəк темплə кадрлар hазырламаг вəзифəсини həлл этмəйə üйғун дейил иди.

ССРИ-йə дахил олан Иттифаг республикаларынын халг маарифи системləри арасында бüjük фərqləр олмагла бəрабəр, мөвчуд олан ибтидаи мəктəбləрин мə'зунлары кенишлənмəкдə олан орта ихтисас мəктəбləринин тə'мин этмирди, кəнд кимиəзилары хатырладан икинчи дərəчəли мəктəбləр исə дөврүн кадрлар hазырлығы тələбинə чаваб вермəкдən чох узагда дурурду. Мəhз она көрə də халг маарифи системини və о чümлədən мəктəбləр системини енидən гурмаг, дөврүн ан вачиб мəсələləри кими, чидди бир сурətдə мüзакирə эдилмəйə башламышды. Бу мəсələ мüнасибətилə редаксия мəгаləсində «Бакинский рабочий» гəзети мəсələнин əһəмийјətиндən бəhс эдərək язырды ки, халг маарифи саһəсиндə «биз чох иш көрмüшük, лакин ирəлидə даһа чох ишləр көрмək лазымдыр. Бütüн Иттифаг üчüн ваһид халг маарифи системи həлə ярадылмамышдыр, həлə мəктəбə халг тəсərрüфаты тələбləри арасында сых və мөһкəм алаға ярадылмамышдыр»[1]. Халг маарифи системində əсаслы дəйишикликləр 1930-чу илин апрел айында кечирилмиш «Халг маарифи үзрə икинчи Ümум Иттифаг партия мüшавирəсинин» гəрарларына əсасən апарылды. Лакин бу мüшавирədən əввəл, мəсələ ерləрдə, о чümлədən də Закафгазия республикаларында ətрафлы бир сурətдə мüзакирə эдилиб мüəйјəн тəклифləр ирəли сürülürдü. Мüзакирə гисмən də ümуми тəhсил мəктəбləринин системинə, бу мəктəбləрин типи və həр типин тədрис мüддətинə, хüсусилə биринчи дərəчəли мəктəбləрин бешиллик və я дөрдиллик олмасына, икинчи дərəчəли мəктəбləрин вəзийətинə чох тохунурду.

Икинчи дərəчəли мəктəбləр həғиғətən дөврүн тələбləринин өдəйə билмирди, мəhз она көрə də бу мəктəбləрин вəзийət və мüтəддəратлары тəкчə педагожи ичтиманийətи дейил, кениш зəhмəткеш күтlələринин də диггətини өзүнə чəлб эдирди.

Həлə 1927-чи илдə Азərб. КП VIII гурултайы икинчи дərəчəли мəктəбləрин шакирдləри əмəли оларак həятa hазырламадыгларына көскин бир сурətдə тəнгид эдərək, көстərирди ки, бу мəктəбləрə гəзаларын игтисади və мадəни мəнишət тələбləриндən асылы оларак тəмайüллəр верилгин. Икинчи дərəчəли мəктəбləрин енидən гурулмасы мəсələси о илləрдə о гədər актуал бир мəсələ hесаб олунурду ки, həм мüəллимləрин конфранс-

---

[1] Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары və МК пленумларынын гəтнамə və гəрарлары, II h. сəh. 513, 537.

[2] И. В. Сталин, Əсərləри, ч. 11, сəh. 85, Азərнашр.

[3] В. И. Ленин, Əсərləри, ч. 33, сəh. 489.

[4] Бах: Азərбајчан Коммунист (б) партиясы VIII гурултайынын гəрар və гəтнамələри, сəh. 64, 1928, Бакы.

[1] «Бакинский рабочий» газети, № 6, 8 январ, 1929.

рында, комсомолун гурултайларында, һәм дә фәһлә районларынын ерли партия тәшкилатларынын йығынчагларында мүзакирә олунурду. Мәсәлән, Бакы шәһәри Сураханы (индики Орчоникидзе) нефт районунун партия өзәкләри, 1928-чи илин әввәлләриндә бөйүк бир диггәтлә икинчи дәрәчәли мәктәбләрин вәзиййәтини мүзакирә эдиб өз гәрарларында халг маарифи органларындан бу мәктәбләри элә енидән гурмағы тәләб эдирдиләр ки, тә'лимлә бирликдә шакирдләрә минимум әмәк вәрдишләри дә верилсин.

Айдын мәсәләдир ки, халг маарифи органлары бу һаглы тәләбләрә көз юма билмәзди. Халг маариф комиссары Мустафа Гулиев йолдаш «Маариф системи һаггында» адлы мәгаләсиндә язырды ки: «Системимиздәки әсас нөгсан — икинчи дәрәчәли мәктәбләримизин тамамилә һәята кәрәксизлийи вә уйғунсузлуғудур. Көһнә орта мәктәбин бүтүн мәнфи хассәләри, демәк олар ки, индики икинчи дәрәчәли мәктәбләрә кечмишдир... Бунларын һазырладығы шәхсләр дә әсас э'тибарилә али мәктәбләримизә кирмәк истәйән тәләбәләрдән ибарәтдир. Икинчи дәрәчәли мәктәбләримизин һалы маариф органларыны һәмишә дүшүндүрүр... Бу мәктәбләри енидән тәшкил этмәк, демәк олар ки, 1924-чү илдән башлаяраг индийә кими халг маариф комиссарлығынын күндәлик чари мәсәләләри сырасында дурмагда вә давам этмәкдәдир».

М. Гулиев икинчи дәрәчәли мәктәбләрин енидән гурулмасынын зәрурийәти сәбәбләрини шәрһ эдәрәк, язырды ки, икинчи дәрәчәли мәктәби битирәнләрин һамысыны али мәктәбләрә гәбул эдә билмәдийимиздән бу мәктәбләри гуртаранлара мүәййән бир ихтисас вермәк, онлары һәята һазырламаг лазым кәлир. М. Гулиев һәм дә республиканын инзибати, игтисади вә тәсәррүфат органларынын бу чүр кадрлара бөйүк эһтиячы олдуғуну гейд эдирди. Мәһз «бунлары нәзәрә алараг II дәрәчәли мәктәбләрә мүәййән бир тәмайүл вермәк мәсәләси һәмишә маариф органларынын гаршысында»[1] дурурду.

Чох мүзакирәдән сонра халг маарифи органлары 1927/28-чи тәдрис илиндән э'тибарән икинчи дәрәчәли мәктәбләрә мүәййән ихтисас тәмайүлү вермәк ишинә әмәли олараг башламышды. Бу мәгсәд үчүн икинчи дәрәчәли мәктәбләрә Бакы шәһәриндә электротехник, тичарәт, игтисади, сәнае, педагожи, Кәнчә шәһәриндә кәнд тәсәррүфаты, Гарякиндә вә Ағдамда педагожи вә с. тәмайүлләр верилмишди. Лакин әлагәдар мүәллим кадрларынын, һәмчинин лазыми мадди базанын, кабинә вә лабораторияларын йохлуғу үзүндән бу мүһүм тәдбир чох ердә кағыз үзәриндә галырды. Она көрә дә рәсмән тәмайүлләр верилмәсинә бахмаяраг, икинчи дәрәчәли мәктәбләрин енидән гурулмасы проблеми һәлл эдилмәмиш галырды.

[1] Бах: «Ени мәктәб» журналы № 5—6, сәһ. 5, 1929.

Үмуми тәһсил мәктәбләринин системини мүзакирә эдәркән бөйүк мүбаһисәйә сәбәб олан мәсәләләрдән бири дә биринчи дәрәчәли мәктәбләрин тәһсил мүддәти мәсәләси иди. О заман РСФСР маариф системиндән фәргли олараг, бир чох милли республикаларда, о чүмләдән дә Азәрбайчан ССР-дә биринчи дәрәчәли мәктәбләр дөрдиллик йох, бешиллик иди. Бу мүбаһисәләрдә бә'зиләри ваһид маариф системи пратмағы әсас тутараг, биринчи дәрәчәли мәктәбләрин дөрдиллик олмаларыны тәләб эдирдиләр. Лакин бә'зиләри дә әсаслы дәлилләр кәтирәрәк, биринчи дәрәчәли мәктәбләри бешилликдә сахламағы лазым билирдиләр.

Ибтидаи мәктәбләрдә тәһсил мүддәтинин бешиллик олмасы фикрини һәмишә мүдафиә эдән Мустафа Гулиев юхарыда көстәрилән мәгаләсиндә бу мәсәләйә тохунараг, язырды: «Һазырки биринчи дәрәчәли мәктәбләрин вәзиййәтини көз габағына кәтирдикчә көрүрүк ки, мәктәбләрдән бир чохунун хүсуси вә әлверишли бинасы йохдур, бу мәктәбләрдә дәрс дейән мүәллимләрдән ләягәтлиләринин сайы анчаг 50 фаиз ола биләр; мәктәбин мадди базасы һәлә дә зәифдир. Она көрә дә биз бунларын һамысыны нәзәрә вә һесаба алдыгда белә вәзиййәтдә олан мәктәбләрдән чох шей ума билмәрик вә онлара чох тәләбат да верә билмәрик. Бундан башга, мәктәбләримиздә өйрәдилән дил чохлуғу да (Азәрбайчан мәктәбиндә рус дили, әрмәни мәктәбиндә исә, һәм Азәрбайчан, һәм дә рус дили вә с.) күтләви мәктәбләримизин вәзиййәтини ағырлашдырыр»[1].

Бүтүн бу дәлилләрә әсасән М. Гулиев биринчи дәрәчәли мәктәбләрин бешиллик тәһсил мүддәтини сахламағы мәгсәдә мүвафиг һесаб эдирди. О, һәм дә дейирди ки, бешиллик олмасына бахмаяраг ибтидаи мәктәбләримиз «ГУС програмынын өһдәсиндән кәлә билмир, она көрә дә... ибтидаи савад мәктәби шәклини алыр»[2].

Әлбәттә бу барәдә М. Гулиевин кәтирдийи дәлилләр, хүсусән Азәрбайчан ССР ибтидаи мәктәбләриндә өйрәдилән дилләрин чохлуғу дәлили, мүәййән мә'нада, әсаслы иди. Лакин әсас мәсәлә биринчи дәрәчәли мәктәбләрин нә мүәллим тәркибиндән, нә дә мадди базасынын зәифлийиндән ибарәт иди. Әсас мәсәлә онда иди ки, РСФСР-дән фәргли олараг Азәрбайчанда һәм икинчи дәрәчәли, һәм дә еддиллик мәктәбләрин шәбәкәси кенишләнмәмишди, хүсусән кәнд ерләриндә үмуми тәһсил мәктәби, әсасән, ибтидаи мәктәбләрдән ибарәт иди. Мәһз она көрә дә о дөврдә биринчи дәрәчәли мәктәбләр бир мәдәни зәрурийәт кими бешилликдә сахланырды.

Халг маарифи үзрә Үмум Иттифаг Икинчи партия мүшавирәси бүтүн бу мүбаһисәләрә екун вурду вә халг маарифи системинин енидән гурулмасына, Иттифаг үчүн ваһид маариф системи ярадылмасына даир өз гәт'и гәрарыны гәбул этди. Икинчи пар-

[1] Бах: «Ени мәктәб» журналы № 5—6, сәһ. 3, 1929.
[2] Енә орада.

тия мүшавирәсинин «Халг маарифи системи һаггында» гәбул этдийи гәрарда язылырды: «Пролетар дөвләтинин халг маарифи системи пролетар вә йохсул-ортабаб күтләләрин сосялизм гуручулуғу әтрафында сәфәрбәр эдилмәләри аләти олмалыдыр». Мөвчуд халг маарифи системинин нөгсанларыны көстәрәрәк мүшавирә гейд эдирди ки, «сосялизм гуручулуғунун кадрлар проблеми, реконструксия дөврүнүн һәлледичи проблеми олмагла бәрабәр, һәлә индийә гәдәр бүтүн халг маарифи системинин мәркәзи мәсәләсинә чеврилмәмишдир». Мүшавирә Иттифаг республикаларында мүхтәлиф халг маарифи системләринин олмасыны инкишафымызын ени дөврүндә мәгсәдәуйғун һесаб этмәйәрәк, ССРИ үзрә ваһид маариф системи ярадылмасы тәләбини ирәли сүрүрдү. Гәрарда хүсуси гейд эдилирди ки: «Милли мәдәнийәтин хүсусийәтләри вә ерли шәраит исә Совет Сосялист Иттифагынын ваһид халг маарифи системиндә вә мәдәни ишләрин ваһид планында нәзәрә алынмалыдыр»[1].

Үмуми тәһсил мәктәб типләринә кәлинчә, мүшавирә техникум вә фабрик-завод мәктәбләринә һазырлыглы шакирд һей'әти вермәк, һәмчинин билаваситә истеһсалата кедән еннетмәләрә үмуми тәһсил вә политехник һазырлыг вермәк үчүн еддиилик мәктәбләри даһа әлверишли һесаб этди вә бунларын үмуми тәһсил мәктәбләри системиндә әсас һалга олмасыны гәрара алды.

Еддиилик мәктәбләрин шәбәкәси Азәрбайчанда кенишләнмәйә башлады вә бу мәктәбләр шәһәр ерләриндә вә фабрик-завод районларында «Фабрик-завод еддиилик мәктәбләри», кәнд ерләриндә исә «Колхозчу-кәнчләр мәктәби» адланды. 1927—1930-чу илләрдә кәндли-кәнчләр мәктәбләри, хүсусән колхоз гурулушунун инкишафы илә әлагәдар олараг, кәнд ерләриндә чох мәшһурлашмышды. Лакин партия мүшавирәсиндән сонра кәнд тәсәррүфат тәмайүллү кәнд еддиилик мәктәбләринин сүр'әтлә чохалмасы кәндли-кәнчләр мәктәбләринин әһәмиййәтини азалтды, она көрә дә кәндли-кәнчләр мәктәбләри дә еддиилик мәктәбләрә чеврилди.

II дәрәчәли мәктәбләрә кәлинчә, партия мүшавирәсинин гәрарларына әсасән, бунларын тәмайүл верилмиш сон консертләри, орта ихтисаслы кадрлар һазырлығыны сүр'әтләндирмәк мәгсәдилә, мүхтәлиф техникумлара чеврилди. Милли мәктәбләрдә ән азы ики дил өйрәдилдийини нәзәрә алараг, Икинчи партия мүшавирәси бә'зи милли республикаларда, о чүмләдән Азәрбайчанда ибтидаи мәктәбләрин бешиллик тәһсил һәчминдә сахланмасыны лазым билди.

Беләликлә, Икинчи партия мүшавирәсинин гәрарына әсасән ушаг вә еннетмәләр үчүн үмуми тәһсил мәктәбләри системиндә бешиллик тәһсил мүддәти олан ибтидаи мәктәбләр вә еддиилик мәктәбләр сахланды.

[1] Второе Всесоюзное партийное совещание по народному образованию, Учпедгиз, М. 1931, стр. 290.

Бйринчи партия мүшавирәсинин гәрарларында олдуғу кими, бурада да еддиилик мәктәбләр әсас үмуми тәһсил мәктәби типи э'лан эдилмәклә ихтисаслашма яшы, маһиййәт э'тибарилә енә дә 17-дән 15-ә эндирилди.

Һәгигәтән, икинчи дәрәчәли мәктәбләр һәятдан айры дүшдүкләри вә көһнә мәктәбләрин бу мәнфи сифәтләрини ифадә этдикләриндән, маариф системиндә өзләрини догрулда билмирдиләр. Буна көрә о дөврдә онларын техникумлара чеврилмәси, һәм дә кадрлар һазырлығыны сүр'әтләндирмәк үчүн файдалы тәдбир иди. Лакин политехник орта тәһсил верән мәктәбләрин олмамасыны мәгсәдә мүвафиг саймага әсас йох иди.

Партия мүшавирәси белә һесаб эдирди ки, еддиилик политехник мәктәб үзәриндә гурулан техникумлар вә фабрик-завод шакирдлийи мәктәбләри орта үмуми вә политехник тәһсил, али мәктәбләр үчүн тәләбә һей'әти һазырламаг кими вәзифәләри дә еринә етирәчәкдир. Лакин маариф системиндә орта мәктәбләрин олмамасы өз мәнфи нәтичәсини дәрһал көстәрди. Республиканын али мәктәбләри гәбул планларынын хейли артмасы илә әлагәдар олараг, гәбул ишләриндә чәтинлик чәкмәйә башлады. Фәһлә факултәләри, һәмчинин али мәктәбләр нәздиндә о илләрдә тәшкил эдилмиш олан һазырлыг курслары али мәктәбләрин гәбул ишләриндә мүәййән рол ойнасалар да, контикент чәтинликләрини һәлл этмәк үчүн кифайәт дейилди. Мәһз она көрә дә мәктәб системинин бу нөгсанынын йох этмәк зәрурийәти догду ки, бу да ибтидаи вә орта мәктәбләрин програмлары вә режими һаггында ҮИК(б)П МК-нын 1932-чи ил 25 август тарихли гәрары илә һәята кечирилди.

3. Үмуми ичбари ибтидаи тәһсил һаггында верилән ганун вә буну еринә етирмәк чәһдләри. Үмуми ибтидаи тәһсилин тәтбиги, партиямызын програмына әсасән, Совет дөвләти гурулан күндән гаршыда дурурду. Лакин халг тәсәррүфатынын өлкәмиздә бәрпасы дөврүндә үмуми тәһсилә кечмәк мүмкүн дейилди, чүнки о заманлар бунун үчүн лазыми шәраит һазырланыб баша чатдырылмамышды.

Халг тәсәррүфатынын, бүтүн гардаш республикаларда олдуғу кими, Азәрбайчанда да мүвәффәгиййәтлә бәрпа эдилмәси, ана дилиндә тәшкил эдилмиш олан мәктәбләрин мүәййән дәрәчәдә мөһкәмләндирилмәси, республикада мәдәни гүввәләрин артмасы вә зәһмәткешләрин мәдәни сәвиййәләринин нисбәтән йүксәлмәси үмуми ибтидаи ичбари тәһсилин тәтбиги үчүн лазым олан мадди база һазырламыш олду.

Һәлә 1925-чи илдә И. В. Сталин йолдаш мәдәни гуручулуг ишинә даир Коммунист партиясынын әсас хәттиндән бәһс эдәрәк, дейирди ки: «Бу әсас хәтт, өлкәдә, бүтүн Иттифагда мәчбури ибтидаи тәһсилин кечирилмәси үчүн лазым олан шәраити һазырламагдан ибарәтдир». Бу тәдбирин бөйүк әһәмиййәтини гейд этмәклә, И. В. Сталин көстәрирди ки: «Онун һәята кечирилмәси

ялныз мәдәнийәт чәбһәсиндә дейил, сиясәт вә тәсәррүфат чәбһәләриндә дә чох бөйүк бир гәләбә олачагдыр». Үмуми ичбари ибтидаи тәһсил ислаһатыны кечирмәк үчүн күлли мигдарда вәсаит сәрф этмәк вә тәхминән ярым милйона гәдәр мүәллим кадрлары һазырламаг лазым кәлдийини гейд этмәклә, И. В. Сталин дейирди ки: «Лакин биз һәгигәтән өлкәмизи мәдәнийәтин ән йүксәк пилләсинә галдырмаг истәйириксә, һеч бир шейә бахмаяраг, бу ислаһатын ән яхын дөврдә кечирилмәсини тә'мин этмәлийик вә тә'мин эдәчәйик»[1].

Һәгигәтән, Коммунист партиясы вә Совет дөвләти бу ислаһаты кечирмәк үчүн бәрпа дөврүндә лазыми шәраит һазырламышды. Мәһз она көрә дә ҮИК(б)П XV гурултайынын тарихи көстәришләринә, һәмчинин Азәрб. КП VIII гурултайынын гәтнамәсинә әсасән, Азәрбайчан Мәркәзи Ичраийә Комитәсинин үчүнчү сессиясы 1928-чи илин май айында үмуми ичбари ибтидаи тәһсил мәсәләсини мүзакирә эдиб, бу барәдә хүсуси ганун гәбул этди. Һәмин гануида сосялизм гуручулуғунун тәләбатына уйғун олараг күтләләрин мәдәни сәвийәсини йүксәлтмәк мәгсәдилә халг маарифи органлары гаршысына «1928/29-чу дәрс илиндән э'тибарән он ил мүддәтиндә үмуми ичбари ибтидаи тәһсили һәята кечирмәк вәзифәсини гоймаг»[2] тәләб олунурду. 8—12 яшлы бүтүн ушаглары ибтидаи мәктәбләрә чәлб этмәйи әсас вәзифә гояи бу гануи, ениетмәләри дә охутмаг үчүн гыса мүддәтли мәктәбләр ачмаг һаггында көстәришләр верди. Бүтүн бу ишләрин көрүлмәси үчүн лазым олан малиййә вәсаити айырмаг, мүәллим кадрлары һазырламағы сүр'әтләндирмәк, мәктәб биналары иншаатыны күчләндирмәк, кәнд вә шәһәр йохсуллары ушагларынын мәктәбләрә кирмәси үчүн әлверишли шәраит яратмаг, һәмчинин азлыгда галан милләтләрин ушагларыны ана дилиндә мәктәбләрә чәлб этмәкдән өтрү гәт'и тәдбирләр көрмәк үчүн әлагәдар тапшырыглар верилди.

Үмуми ичбари ибтидаи тәһсилин тәтбиги республиканын партия, совет вә комсомол тәшкилатларынын халг маарифи саһәсиндәки әсас вәзифәләриндән бири олду. Бу гануна әсасән халг маарифи органлары нәздиндә тәшкил эдилмиш шәбәкә комиссиялары һәр бир гәзада вә бүтүнлүклә республикада олан 8—12 яшлы ушагларын мигдарыны, лазым олан мүәллим гүввәсинин һазырланмасы планыны, мәктәб аваданлығы, мәктәб иншааты планыны вә с. тәртиб этди.

Республиканын бә'зи ерләри үмуми тәһсил ганунуну тә'хирә салмадан һәята кечирмәйә башлады. Бакы шәһәри вә онун районлары, Сәлян шәһәри вә Сәлян гәзасынын дөрд бөйүк району 1928/29-чу дәрс илиндән үмуми ичбари ибтидаи тәһсилә кечдиләр. Бакы вә Сәлян гәзаларынын ичракомлары биринчи бешиллийин сонунадәк үмуми тәһсили тамамламағы гәрара алдылар.

[1] И. В. Сталин, Әсәрләри, ч. 7, сәһ. 177, Азәрнәшр.

[2] Азәрбайчан ССР ишчи-кәндли һөкумәтинин гануилар вә әмрләр күллийяты, 1928, Бакы, сәһ. 314, Бүллетен № 9.

Нахчыван МССР, Мухтар Даглыг Гарабағ Вилайәти, Кәнчә, Нуха гәзаларында вә с. ерләрдә дә бу саһәдә хейли әмәли ишләр көрүлүрдү. Бир тәрәфдән, илдән-илә тәдричән ибтидаи вә едднилик мәктәбләрин шәбәкәси кенишләндирилир, о бири тәрәфдән, йохсул ушагларыны мәктәбләрә чәлб этмәк, әсасән йохсулларын ушаглары һесабына олан мәктәбдән яйынма вә икинчи илә галма һаллары илә мүбаризә күчләндирилирди. Бу мәгсәд үчүн дөвләт хәрчинә хейли мигдарда йохсул ушаглар аяггабы, палтар, дәрс китаблары вә тә'лим ләвазиматы илә тә'мин эдилирди, бир чох шәһәр мәктәбләриндә шакирдләр үчүн исти емәк тәшкил олунурду; бу ишләр үчүн дөвләт тәрәфиндән бурахылан вәсаит илбәил артырды. Тәкчә о-ну көстәрмәк кифайәт эдәр ки, мәктәбләрә чәлб этмәк мәгсәдилә, йохсул ушаглара мадди ярдым көстәрмәк үчүн 1930/31-чи дәрс илиндә 742 мин манат сәрф эдилмишди, бундан әлавә, 40 миндән артыг ушаға пулсуз олараг аяггабы верилмишди; йохсул ушаглара республикада эл ярдым комитәләри, башга ичтимаи вә кооператив тәшкилатлары да көмәк көстәрирди.

Азәрбайчан ССР Халг Маариф комиссары Ага Султанов (1936-чы илдә өлмүшдүр) Азәрбайчанда Совет һакимиййәтинин онилиллийи мүнасибәтилә яздығы китабчада мәдәни гуручулуг саһәсиндә, о чүмләдән мәктәб саһәсиндә республиканын әлдә этмиш олдуғу бөйүк наилиййәтләри мәнһус кечмишин ағыр вәзиййәтилә мүгайисә эдәрәк, әтрафлы бир сурәтдә ишыгландырырды. А. Султанов һаглы олараг язырды ки, бу наилиййәтләрин сәбәби, һәр шейдән әввәл, Совет дөвләтинин халг маарифинә көстәрдийи гайғы, мәдәни гуручулуг, о чүмләдән үмуми тәһсилин еринә етирилмәси вә савадсызлығын ләғви үчүн бурахылан дөвләт вәсаитинин илдән-илә чохалдылмасыдыр[1].

Һәгигәтән, үмуми ибтидаи тәһсилин тәтбиг эдилмәйә башламасы илә әлагәдар олараг халг маарифи үзрә дөвләт бүдчәси илдән-илә хейли артырылырды. Мәс. 1927/28-чи дәрс илиндә халг маарифи бүдчәси 22 938 мин манат олдуғу һалда, 1929/30-чу дәрс илиндә 42 000 мин маната чатмышды ки, бу да бүдчәнин ики ил ичәрисиндә аз гала ики дәфә артдығыны көстәрирди. Нәтичәдә мәктәбләр шәбәкәси илдән-илә кенишләнир, шакирдләрин мигдары исә кет-кедә чохалырды. Ашағыдакы чәдвәлләрдән бу ачыг көрүнүр:

Мәктәбләр шәбәкәси

Илләр	Мәктәбләрин чәми	Онлардан		
		I дәрәчәли мәктәбләр	II дәрәчәли вә 9 илдән мәктәбләр	Едднилик вә кәндли кәнчләр мәктәбләри
1927/28	1 478	1 382	43	53
1928/29	1 584	1 433	34	117
1929/30	1 687	1 480	35	172
1930/31	2 067	1 789	19	259

[1] Бах: Ага Султанов «X лет культурного строительства Азербайджана», 1930 г., Азернешр.

Шакирдларын мигдары

Илар	Чәми	О чүмлаадан		
		I—IV синф.	V—VII синф.	VIII—IX синф.
1927/28	170 869	139 670	26 596	4 603
1928/29	189 681	152 151	33 533	3 997
1929/30	211 139	165 638	40 272	5 229
1930/31	276 686	231 897	42 024	2 765[1]

Инкишафымызын о заманкы мәрһәләси үчүн умуми тәһсил саһәсиндә әлдә едилән биринчи наилиијәтләр бөјүк иди. Республикамын рус вә ермәни мәктәбләри үзрә мүәллим гүвәси кифајәт мигдарда олдуғу үчүн умуми ичбари тәһсилин даһа јахшы кечирилирди. 8—12 јашлы ушагларын мәктәбләрә чәлби 1929/30-чу дәрс илиндә республика үзрә 64 фаиз тәшкил этдији һалда, рус вә ермәни дилләриндә охујан ушагларын, аз гала, һамысы ибтидаи мәктәбләрә чәлб едилмишди.

Халг маарифинин умуми јүксәлишкә әлагәдар олараг, әзәлдән галан милләтләр арасында да хејли иранлама назәрә чарпырды.

Лакин бунлара бахмајараг, 1930-чу илдәк ибтидаи тәһсилин кечирилмәси сүр'этини гәнаәтбәхш һесаб этмәк олмазды. Хүсусән кәнд ерләриндә азәрбајчанлы гызларын мәктәбләрә чәлб едилмәси вә әлавә дә лезкиләр, күрдләр, талышлар кими әзәлдән галан милләтләрин мәктәбә тә'мин едилмәси мәсәләси јахшы дејилди. Мәһз она көрә дә Азәрбајчан ССР VI Советләр гурултајы (1929-чу ил) халг маарифи органларындан тәләб едирди ки, мәктәб ишләринин мәзмунуну јахшылашдырмаг, мәктәбләри тәчһиз этмәк, мүәллим кадрлары һазырламаг, идеолоҹи чәһәтдән сағлам дәрс китаблары јратмаг вә с. һәлларла «әгалијјәтдә галан милләтләр арасында халг маарифинин вәзијјәтинә кәләчәкдә дә диггәт версин»[1].

Айдын көрүнүрдү ки, умумијјәтлә, мәдәни инкишафымызын вә о чүмлаадан 10 ил мүддәтинә планлашдырылмыш умуми тәһсилин һәјата кечирилмәси сүр'әти халг тәсәрруфатынын сосијализм әсасында енидән гурулмасы сүр'этиндән чох кәрилә галырды. Мәһз бу керилији арадан галдырмаг үчүн ҮИК(б)П XVI гурултајынын директивләринә әсасән, ирәлидә көрәчәјимиз кими, бир сыра ени мүһүм тәдбирләр гәбул едилди вә умуми тәһсил ишләри 1930/31-чи дәрс илиндән э'тибарән хејли кенишләнмәјә башлады (јухарыдакы чәдвәлә бах).

4. Мәктәбләрин ени програмы вә дәрс китаблары. Бу дөврдә мәктәб ишләринин мәзмунуну ениләшдирмәкдә мүһүм бир вәзифә кими гаршыда дururду. Көһнә мәктәбләрин галыглары әлејһинә мүбаризәни күчләндирмәк, мәктәби антипролетар идеолоҹи тәһрифләрдән тәмизләмәк, ана дилиндә мәктәб терминләри јратмаг ишини давам этдирмәк, тә'лим ишиндә әрәб әлифбасындан тамамилә әл чәкмәк вә с. мәктәбин тә'хирәсалынмаз мәсәләләриндән иди.

Азәрбајчан Мәркәзи Ичраијјә Комитәсинин үчүнчү сессијасы (1928-чи ил) өз гәтнамәсиндә көстәрирди ки, мәктәбләрин сајча артмасы кејфијјәтчә јахшылашмасы илә бирликдә апарылмалыдыр. Сессија мәктәб ишләри мәзмунунун тәдричән јахшылашдырылмасы гејд этмәклә бәрабәр Халг Маариф Комиссарлығындан тәләб едирди ки, «Мәктәб програмлары вә тә'лим үсуллары мүасирләшдирилсин, онлара практик тәмајүллар вермәк, һәмчинин ени әлифба үзрә дәрс китаблары јратмаг ишини күчләндирсин...»[1].

Бу дөврдә икинчи дәрәчәли мәктәбләрин тәдрис планлары вә програмларында әсаслы дәјишикликләр апарылмады, јалныз икинчи дәрәчәли мәктәбләрә верилән тәмајүлләрдә әлагәдар олараг, III груплар тәдрис планларына бә'зи ихтисас фәнләри вә практик мәшғәләләр әлавә едилди. Биринчи дәрәчәли мәктәбләрин исә тәдрис планлары, һәм дә програмлары әсаслы сурәтдә дәјишдирилди. Бу дәјишиклик, башлыча олараг, ибтидаи мәктәбләрин ГУС програмларына, јә'ни комплекс програмларына кечмәсиндән ибарәт иди. ГУС програмларына кечмәк үчүн 1925—1927-чи илләрдә чидди һазырлыглар апарылырды: јүзлә мүддәтли педагоҹи курслар ачылыр, педагоҹи журналларда ГУС програмлары вә онларла иш апармаг гајдалары шәрһ едилирди, тәчрүбә үчүн бир нечә мәктәб ГУС програмына кечирилмишди. ГУС програмы тәрәфдарлары «көһнә» програмларда ишләјән «мәктәбләримизин һәјатдан кәнар», онларын нәрәдикләри биликлә исә «мүчәррәд» һесаб едәрәк, ибтидаи мәктәбләри тезликлә бу програмлара кечирмәјә чалышырдылар. Лакин республикамызын габағчыл мүәллимләри ГУС програмы әлејһинә чыхыш этмәсәләр дә (о заман бу чүр чыхышлар енә даһа кими гијмәтләндирилирди), бу програмлара кечмәкдә тәләсмәмәк лазым олдуғуну, мәктәбләримизин һеч дә һәјатдан кәнар олмадығыны, орада өјрәнилән биликлә өјрәнилән биликлә һеч дә мүчәррәд олмадығыны исбат едирдиләр. Мәсәлән, педагог Ә. Һачыјев «ГУС програмына кечмәк иддиасы» адлы мәгаләсиндә комплексчиләрин мәктәбләримизә вердикләри гијмәтлә разы олмадығыны гејд едәрәк, јазмышды ки, мүхтәлиф һәлларла совет гурулушу илә бағлы олан мәктәбләримизи ГУС програмына кечмәмиш олдуғлары үчүн «һәјатдан кәнар» адландырмаг дөғру дејил, тәсәрруфатымызы әлм вә техника әсасында енидән гурдуғумуз, техники биликлә өјрәнмәјә мәнсуб бир дөврдә, мәктәбләримиздә әлми биликлә өјрә-

[1] Культурное строительство ССР, стр. 43, 52, 1940, Москва.

[1] Азәрбајчан ССР ишчи-кәндли һөкумәтинин ганунлар вә сәрәнчамлар күллијјаты, Бакы, 1929, сәһ. 551, Бүллетен № 15.

[1] Азәрбајчан ССР ишчи-кәндли һөкумәтинин ганунлар вә сәрәнчамлар күллијјаты, Бакы, 1928, сәһ. 314, Бүллетен № 9.

дилмәсини «һәятымыздан узаг вә бизим үчүн ябанчы»[1] саймаг доғру дейилдир. Лакин бу кими мүлаһизәләр ГУС програмларына кечмәк чәһдләрини ләнкидә билмирди. 1928-чи илдәк олан мүддәти һазырлыг дөврү һесаб эдән Баш Тәрбийә Идарәси язырды ки: «1928/29-чу дәрс илиндән э'тибарән күтләви мәктәбләримиз артыг комплекс формасында олан тә'лимә кечә биләрләр», йә'ни ГУС програмы тәтбиг этмәйә һазырдырлар. 1929-чу илин әввәлләриндә республика мәктәбләринин бир вә икинчи груплары үчүн оржинал ГУС програмлары чапдан чыхды. Нәтичәдә, 1928/29-чу дәрс илинин икинчи ярысында биринчи дәрәчәли вә еддиллик мәктәбләрин бир вә икинчи групларында ГУС програмы тәтбиг эдилди. Бу тәдбирин нәдән ибарәт олмасы һаггында айдын тәсәввүр яратмаг мәгсәдилә биз бурада ГУС програмынын, фәни програмларындан фәргли олараг, нә чүр тәртиб эдилдийи вә комплекс тә'лим системинин маһиййәт э'тибарилә нәдән ибарәт олдуғуну мүхтәсәр дә олса, шәрһ этмәйи лазым билирик.

Әввәлән, ону көстәрмәк лазымдыр ки, ики (шәһәр вә кәнд) вариантда олан бу програмлар, тә'лим материалыны айры-айры фәнләр үзрә дейил, бир нечә «һәяти» мөвзулар — «комплексләр» ичәрисиндә вермәйә чалышырды. Мәсәлән, юхарыда көстәрилән програмда бир вә икинчи груплар үчүн ашағыдакы «комплексләр» верилмишди:

I груп (кәнд варианты):

1) мәктәбдә илк аддымлар;
2) сағламлығы мүһафизә;
3) пайыз;
4) гыша һазырлыг вә гыш;
5) язын кәлмәси вә яз ишләри.

II груп (шәһәр вә кәнд варианты):

1) ушагларын яйда һәят вә әмәкләри;
2) мәктәбдә пайыз ишләринин башланмасы;
3) сағламлығы мүһафизә;
4) шәһәр вә кәнддә пайыз ишләри;
5) гышда шәһәр; кәнддә һәят вә әмәк;
6) яз вә яз ишләри[2].

Комплекс үзрә һәр мөвзу материалынын үч сүтунда — тәбиәт, әмәк вә чәмиййәт нөгтейи-нәзәриндән — тәһлил эдилмәси тәләб олунурду. Комплексләр үзрә мөвзулар вә ярыммөвзулара аид экскурсиялар, мүшаһидәләр вә тапшырыглар, әләчә дә мүсаһибә үчүн материаллар верилирди.

Комплекс тә'лим системинин маһиййәтинә кәлинчә, һәмин програм көстәрирди ки, «Әмәк фәалиййәти, тәбии-элми вә ичтимаи материал комплексләшдирилир. Эйни мәсәлә мүмкүн гәдәр мүхтәлиф йолларла өйрәнилир: мүстәгил мүшаһидә йолу илә,

[1] «Ени мәктәб» журналы, № 9, 10, сәһ. 71, 1927.
[2] Бах: Вәһид әмәк мәктәбләринин програмлары вә методик гейдләр, сәһ. 6, 28, 1929, Бакы.

мүәллимин һекайәси васитәсилә, әл әмәйиндә, бәдии образларда, рәсмдә, һесабламада, ана дилиндә (сөздә вә языда), кил ишләриндә, драмалашдырмада, экскурсияда вә с.»[1].

Комплекс тә'лим системинин бу баш принсипини изаһ эдәрәк Азәрбайчан комплексчиләри язырдылар ки, ГУС програмы, әввәлләрдә олдуғу кими, оху, язы вә һесаблама вәрдишләринин мүхтәлиф фәнләр үзрә кечилмәсинә разы олмайыб комплекс илә алагәдар кечилмәсини тәләб эдир. Онларын фикринчә, мүхтәлиф фәнләр һәяти һадисәләри күя тәчрид эдилмиш һалда, комплексләр исә бу һадисәләри күя бир-бирилә алагәдә өйрәдир. Мәсәлән, «Кәнддә пайыз иши» комплексини кечән заман, пайыз ишинә аид олан һекайәләр охутмагла, ону «оху дәрси», пайыз ишинә аид һесабламалар апармагла ону да «һесаб дәрси» адландырырдылар.

Онлар ачыг язырдылар ки, «комплекс» һәяты һәгиги сурәтдә өйрәнмәкдир. Она көрә дә өйрәнмә кәрәк һәят үзәриндә конкрет, әяни, актив олсун. «Кәнддә пайыз ишләри мөвзуу кечиләрсә, кәрәк ушаглар, һамысы бир ердә вә яхуд дәстә-дәстә кәндә чыхсынлар, әкинләрә, бағлара бахсынлар, писини вә яхшысыны сечсинләр. Мәһсулун мигдарыны һесабласынлар. Мәһсулун нә чүр топландығыны, нә чүр һазырландығыны өйрәнсинләр. Бағбана, әкинчийә суал версинләр, ичракомуи янына кетсинләр, ондан план, мә'лумат алсынлар...»[2].

Беләликлә, комплексчиләрин методоложи сәһви, әввәлән ондан ибарәт иди ки, шакирдләрә элми биликләр өйрәтмәк әвәзинә онлара айры-айры һадисәләри көстәрирдиләр вә унудурдулар ки, бу йолла һәятын мүрәккәблийини, тәбиәт вә ичтимаи һәятын инкишаф ганунауйғунлугларыны ушаглара баша салмаг мүмкүн дейилдир. Комплексчиләрин сәһви һәм дә онда иди ки, һадисә вә шейләр арасында олан үмуми алагә принсипини янлыш баша дүшүрдүләр вә шакирдләрә бу әлагәни сүн'и йолларла айдынлашдырмаға чалышырдылар. Онлар унудурдулар ки, һадисәләр вә шейләр арасында олан тәбии вә үзви әлагәни баша салмаг үчүн әсас вә э'тибарлы йол, комплексләри кечәркән онлара даир шеирләр вә һекайәләр охутмаг, мәсәләләр һәлл этмәк вә я шәкилләр чәкдирмәк дейил, шакирдләри һәмин һадисә вә шейләри шәрһ эдән элми биликләрлә силаһландырмагдыр.

Комплексчиләр дидактиканын яхындан-узаға гайдасыны да тәһриф эдилмиш шәкилдә тәтбиг эдирдиләр. Бу гайданы ушаглара анчаг мәкан вә заман э'тибарилә яхынлыг вә узаглыгдан ибарәт баша дүшдүкләриндән ичтимаиййәт дәрсләриндә һадисәләри тәрс истигамәтдә (әввәлчә мүасир һәяты, сонра кечмиши) өйрәдирдиләр, чоғрафиянын мәнтиги гурулушуну позурдулар.

[1] Бах: Вәһид әмәк мәктәбләринин програмлары вә методик гейдләр, сәһ. 4, 1929, Бакы.
[2] В. Мустафаев, ГУС програмы вә комплекс системи нәдир вә бунларла тәдриси нә чүр апармалы, сәһ. 12, 1928, Бакы.

Комплексчиләр һәяты һәятда «өйрәнмәк» мәгсәдилә шакирдләри мәктәбдә охутмаг дейил, бағларда, бостанларда, истеһсалатда кәздирмәклә мәшғул эдирдиләр. Мәктәбләрдә мөһкәм чәдвәллә вә режимлә иш апарылмырды.

«Комплекс системини» кениш өлчүдә тәчрүбә эдән Нуха нүмунә мәктәби мүәллимләри «Азад тәрбийә» нәзәриййәсинин тә'сири алтында һәтта мөһкәм режим вә дахили иш гайдасыны мәктәбдә зәрәрли һесаб эдирдиләр, мәшғәләләри шакирдләр үчүн сәрбәст этмәк, ушаглары «дарыхдырмамаг» үчүн мәктәб ишләрини анлә шәраитинә яхынлашдырмағы лазым билирдиләр.

Нуха нүмунә мәктәбинин 1926-чы илә аид һесабатында һәтта язылырды ки, «һәм мәктәбин мүдири, һәм дә мүәллимләри мәктәби идарә этмәк ишиндә, тә'лим ишиндә өзләрини рәһбәр кими йох, шакирдләрин көмәкчиләри кими көстәрирләр»[1].

Беләликлә, комплекс тә'лим системи элмин әсасларыны системлә өйрәтмәйи гиймәтдән салырды, ана дили, һесаб кими фәнләр үзрә чалышмалар үчүн кифайәт гәдәр вахт вермирди. Әслиндә комплексчиләр шакирдләрә билик вермәйи һеч мәгсәд белә гоймурдулар, бәлкә дә ону зәрәрли, көһнә мәктәб галығы һесаб эдирдиләр. Дедикләримиз ашағыдакы характерик фактдан чох ачыг көрүнүр.

Тәчрүбә үчүн комплекс тә'лим формасы кечмиш олан мәктәбләрин мүәллимләри тә'лим кейфиййәтинин ашағы дүшдүйүнү ушагларын ени дәрс гайдалары илә марагланмадыгларыны көрдүкләриндән комплекс системи үзрә «мүтәхәссис» сайылан Нуха нүмунә мәктәби мүәллимләринә мәктуб языб бә'зи педагожи мәсәләләри изаһ этмәләрини онлардан хаһиш этмишдиләр. Онларын бир нечә суалыны вә алдыглары чаваблары эйнилә дәрч эдирик:

«Суал: Ушагларын өзкә шейләрдән (йә'ни комплексләрдән — М. М.) зиядә риязийят, язы вә охуя һәвәсләри вар. Бунун габағыны нә чүр алаг?

Чаваб: Ушагларын ән чох язы вә риязийят һәвәсиндә олмасына мүһит вә башга мәктәбләр вә олдуғунуз мәктәбин башга групларынын иш кедиши сәбәб олур. Анчаг ушаг бир шейи һәмишә истәйә билмәз, тез дәйишәр. Сиз онлара истәдикләрини мүтәмади бир мүддәт үчүн верин, бә'зән башга ишләр дә тәклиф эдин, онлар о заман сизин тәклифинизә тәрәф кәләчәкләр (йәни билик алмаг һәвәсиндән әл чәкәчәкләр — М. М.)

Суал: Ушагларын һүсни-хәттини дүзәлтмәйә чарә нәдир?

Чаваб: Һүсни-хәтт үчүн ушаглары йормаг лазым дейил. Әкәр ушагларын язылары сизә пис көрүнүрсә... горхмайын, кет-кедә дүзәләчәкдир.

Суал: Ушаглары өйрәтмәк үчүн онлара нә чүр янашмалыдыр?

Чаваб: Ушаглары өйрәтмәк үчүн мүәллимин ушаг дәрәчәсинә энмәси лазымдыр...»[2].

---

[1] Азәрбайчан ССР МН архиви, Баш ичтимаи тәрбийә идарәси фонду, 1926, иш 32, в. 13.

[2] «Ени мәктәб» журналы, № 4, сәһ. 105—107. 1927.

Верилән суаллары вә алынан чаваблары шәрһ этмәйә әһтинч йохдур. Комплексчиләр ушагларын элми биликләр алмаға олан һәвәсләрини белә гырмаға чалышырдылар, нәтичәдә шакирдләрин һазырлығы, савадларынын сәвиййәси ашағы дүшүрдү.

ХМК үчүнчү груплар үчүн комплекс програмлары вә әлагәдар дәрс китаблары нәшр эдә билмәди, нәтичәдә мәктәбләр үчүнчү груплан енә дә көһнә програмлара гайытмалы олдулар. РСФСР биринчи дәрәчәли мәктәбләри үчүн тәртиб эдилән програм 1930-чу илдә Азәрбайчан дилинә тәрчүмә олунду. Бу ени програмда «сөһбәт» характери дашыян «комплексләр» истеһсалат характери дашыян «комплекс — проектләрлә» әвәз олунмушдулар. Бунлар фәнләрин системлә өйрәдилмәсини комплекс програмларындан даһа артыг позурдулар.

Бу програмлар шакирдләрин ичтимаи файдалы ишләринә, истеһсалат мүһитини өйрәнмәләринә кениш ер верирди вә беләликлә шакирдләрин ичтимаи-сияси тәрбийәләри үчүн мүәййән файдалы тәдбирләр ирәли сүрүрдүләрсә дә, лакин шакирдләрә фәнләр үзрә биликләр вермәк мәсәләсини тамам позур, шакирдләрин ичтимаи файдалы ишләрини тә'лим просесинин мәркәзинә кечирирди.

Бу програмлар Азәрбайчан ССР мәктәбләриндә кениш тәтбиг эдилмәдиләр. Лакин бунларын нәшри, бу програмлара кечмәк чәһдләри фәнләр үзрә олан «көһнә» програмлары көздән салырды, онларын дүзкүн тәтбигинә мане олурду ки, бу да тә'лим ишләринин кейфиййәтини ашағы салмагла нәтичәләнирди.

Биринчи вә икинчи дәрәчәли мәктәбләрин дәрс китабларынын кейфиййәтини яхшылашдырмаг да диггәт мәркәзиндә дурурду. Биринчи дәрәчәли мәктәбләр үчүн дәрс китаблары нәшр этмәк әсас э'тибарилә баша чатдырылмышды. Икинчи дәрәчәли вә орта ихтисас мәктәбләрини дәрс китаблары илә тә'мин этмәк чидди бир сурәтдә нөвбәдә дурурду.

Ана дилиндә дәрс китабы нәшри илдән-илә кенишләнирди. Тәкчә 1929-чу илдә биринчи вә икинчи дәрәчәли мәктәбләр үчүн Азәрнәшр 30 адда 534 мин нүсхә, 1930-чу илин 9 айында исә 49 адда 693 мин нүсхә дәрслик чап этмишди.

Бу барәдә дөврүн характерик хүсусиййәтләриндән бири ондан ибарәт иди ки, дәрс китабларыны идеоложи чәһәтдән сағламлашдырмаг үчүн күчлү мүбаризә апарылырды.

Дәрс китабларыны буржуа зирзибилләриндән гәт'и слараг тәмизләмәк мәсәләси, юхарыда дейилдийи кими, 1927-чи илин әввәлиндә XVI Үмум Бакы партия конфрансында әтрафлы бир сурәтдә мүзакирә олунмушду. Һәмин конфрансда Азәрб. К(б)П МК катиби Әли Һейдәр Гараев тәрбийә мәсәләләринин мүһүмлүйүнү гейд эдәрәк дейирди ки, «ким-кими» мәсәләсинин һәлли тәкчә тәсәррүфат саһәсиндәки наилиййәтләримиздән дейил, һәмдә тәрбийә эдәчәйимиз адамлардан асылыдыр; биз инди гызыл мүтәхәссисләрин етишмәсинә, кәләчәк сосялизм гуручуларынын тәрбийә эдилмәсинә гайғы көстәрмәлийик, бунун үчүн дә кәнч

нәслин тәрбијә ишини дүзкүн әсасларда апармаг лазымдыр; һалбуки бу саһәдә, хүсусилә дәрс китабларынын нашр едилмәсиндә бөјүк нөгсанлар вардыр. Ә. Һ. Гараев јолдаш дәрс китабларында, хүсусән ана дили вә едәбијјат үзрә олан дәрсликләрдә бурахылан елми, идеолоҗи тәһрифләри кәскин бир сурәтдә тәнгид едирди. Мәфкурә чәһәтдән сағлам олмаян дәрс китабларыны хүсусилә шиддәтли тәнгид едән Ә. Һ. Гараев әсас нөгсаны бу китабларын мүәллифләриндә дејил, о китаблары нашр едән Халг Маариф Комиссарлығында, Азәрнәшрдә вә китабларын редакторларында көрүрдү. О дејирди ки, китабын мүәллифләри һәлә пролетар рејһуну мәнимсәмәмиш, бизим мәктәбә етишмәмиш көһнә, битәраф педагоглардыр. Онлары әксинкилабчы адландырмаг олмаз, лакин китаблары нашр едән Азәрнәшр, бизим партиялы јолдашлар, мүәллифләрә рәһбәрлик етмәли идиләр. Бизим јолдашлар мүәллифләрә демали идиләр ки, сизин сәјинизә бах бундадыр, дәрс китабыны бах бу чүр дүзәлдин. Лакин мүәллифләрә белә көстәришләр верилмәмишдир. Әкәр бу олса иди, мән әминәм ки, мүәллифләр өз саһәләрини дүзәлдәрдиләр.

Мүәллимләрин бөјүк әксәријјәтинин, хүсусән кәнд ерләриндә фәдакарлыгла мәктәбләрдә чалышдыгларыны гејд едәрәк Ә. Һ. Гараев онларын әлинә белә ярамаз дәрс китаблары верилмәсини шиддәтли тәнгид едирди: «Бәдбәхтлијимиз ондадыр ки, мүәллимләримизә тәгдим этдијимиз силаһ о гәдәр күтдүр ки, ондан истифадә этмәк белә-мүмкүн дејилдир. Мүәллимләримиз вәтәнәрвәрәкдән әлә ма'луматлардан дәрс демәјә мәчбур едилирләр ки, онлар антисовет вә антипролетар маһијјәтдәдирләр».

Өз ма'рузәсиндә Ә. Һ. Гараев дәрс китабларынын халг күтләләринә анлашылмаян бир дилдә јазылдығыны да кәскин тәнгид едирди. О, дәрс китабларына долдурулан «ашмдн», «ишта», «шеј-лә», «келјорум», «фәхат» кими сөзләрдән мисаллар кәтирәрәк, Азәрбајчан фәһлә-кәндлиләринин дилинин нәшријјат тәрәфиндән корландығыны көстәрирди. О, һаглы олараг дејирди ки, әдәбијјаты османлы түркләринин дилиндә нәшр етмәклә биз, әдәбијјат вә биликләри фәһлә вә кәндли күтләләриндән узаглашдырырыг; иш о ерә чатмышдыр ки, «бизим китабларымызы, әдәбијјатымызы, шаирләримизин дилини күтлә баша дүшмүр. Биз фәһлә вә кәндлиләрдән јүз миклә шикајәт мәктубları алырыг, бу мәктубларда онлар китабларымызы баша дүшмәдикләриндән шикајәтләнирләр. О, муәллим ки, о тәрчүмачы ки... бизим ана дилини мәктәбләрдә еритмәкдән бөјүн гачырыр, бизим достумуз ола билмәз, Азәрбајчанын фәһлә-кәндли күтләләринә хејир верән адам ола билмәз. Бүтүн бунларла мүәјјән мүбаризә апармаг лазымдыр. Әдәбијјаты күтләләрин дилинә јахынлашдырмаг, ону фәһлә-кәндли күтләләрикин кениш тәбәгәләринин малы этмәк лазымдыр»[1].

[1] Бах: «Бакинский рабочий» газети № 3, 5 январ 1927.

Һәмин конфранс дәрс китабларыны буржуа зиранәбилләриндән тәмизләмәк, онларын дилини садәләшдирмәк, пролетар рејһунда дәрс китабları јаратмаг мәсәләсини мүһүм бир вәзифә кими Халг Маариф Комиссарлығы гаршысында гојду.

Мүбалиғәсиз демәк олар ки, XVI Үмум Бакы партија конфрансы дәрс китабларынын кејфијјәтчә, хүсусилә идеја-сијаси вә дил чәһәтләрдән јахшылашмасында мүһүм рол ојнады. Маһз бу конфрансын көстәришләринә әсасән, 1927-чи илдә дәрсликләр, хүсусән ана дили вә әдәбијјат үзрә олан дәрс китабları чидди бир сурәтдә көздән кечирилди вә енидән нәшр олунду.

Азәрб. КП VIII гурултајы бу мәсәлә ајрыча фикир верәрәк көстәрирди ки, сон заманлар «һәм мәктәбләрин дәрс китабları илә тәчһиз едилмәси, һәм дә китабların кејфијјәти (идеолоҗи чәһәтдән) јахшылашмагдадыр»[1].

Дәрс китабları илдән-илә дил чәһәтдән садәләшдирилир, идеолоҗи чәһәтдән сағламлаштырылыр. Бу саһәдә апарылан мүбаризә кетдикчә кәскинләширди. Лакин дәрс китабларынын тәртибиндә о заманлар ер этмиш чидди методик нөгсанлары да одлуғуну гејд этмәлијик. 1927/28-чи дәрс илиндән ә'тибарән ХМК дәрс китабları үзәриндә јахшы хатты һәрәкәтә кечирәк, ГУС програмынын вә лаборатор бригада үсулунун тәтбиги илә әлагәдар «Иш китабы» ады алтында тә'лим вәсаити нәшр этмәјә башлады ки, бунлар да фәнни әнд олан биликләри мүәјјән систем илә вермирдиләр, анчаг фәнн үзрә мүәјјән ишләр көрмәкдән өтрү бир гәдәр тә'лим материалы верирдиләр ки, бу да програм вә тәдрис планларында олан нөгсанларла бирликдә мәктәбләрин үмуми тәһсил сәвијјәсини ашағы салырды.

5. **Мәктәбләрдә тә'лим-тәрбијә ишләри.** Мәктәбләрин тә'лим-тәрбијә ишләри, республиканын бүтүн партија вә совет ичтимаијјатынын диггәт мәркәзиндә дурурду. Белә бир зәруријјәт тәкчә үмуми ичбари ибтидаи тәһсил вә кадрлар һазырламаг ишини сүр'әтләндирмәк вәзифәләриндән дејил, һәм дә халг тәсәрруфатынын сосиалистчәсинә енидән гурулмасы нәтичәсиндә синфи мүбаризәнин кәскинләшмәсиндән ирәли кәлирди.

Истисмарчы синфләрин тәр-төкүнтүләри, кәнуллу олараг тәслим олмур, вар гүввәләрилә мүгавимәт көстәрирдиләр. Әлбәттә коллективләшдирмә әсасында голчомагларын бир синф кими ләғв едилмәси, совет вә кооператив тичарәтинин, һәмчинин сосиалист сәнаеләшдирилмәсинин кенишләндирилмәси нәтичәсиндә мәһтәкирләрин ләғв едилмәси, гурулушумузун мүхтәлиф саһәләриндә, о чүмләдән идеолоҗи саһәдә, синфи дүшмәнин мүгавимәтини артырырды.

Маһз она көрә дә Коммунист партијасы республиканын халг маариф вә комсомол органларындан даһа чох сағлыг олмағы,

[1] Азәрбајчан Коммунист (б) партијасынын VIII гурултајынын гәрар вә гәтнамәләри, сәһ. 73, 1928, Бакы.

кәнч нәсли синфи дүшмәнин ябанчы тә'сириндән даһа чидди мүһафизә этмәйи тәләб эдирди.

А. Мәктәб ишләринин идеясияси сәвиййәсини йүксәлтмәк чәһдләри. Азәрб. КП-нин IX гурултайы (1929-чу ил) көстәрирди ки, чохмилләтли Загафгазия шәраитиндә синфи мүбаризәнин кәскинләшмәси, һәм дә милләтчилик үнсүрләринин артмасында ифадә олунур. Гурултай милләтчилийин бүтүн тәзаһүрләри әлейһинә апарылан мүбаризәни кәскинләшдирмәйи, мәктәбләрдә, али мәктәбләрдә, техникумларда милләтчилик тә'сирләринә гаршы гәт'и мүбаризә апармағы «күтләләрин бейнәлмиләл тәрбийәси уғрунда» апарылан мүбаризәни дәринләшдирмәйи тәләб эдирди[1].

Азәрбайчан ССР VI Шуралар гурултайы, Халг Маариф Комиссарлығынын мәдәни гуручулуг һаггында мә'рузәси үтрә гәбул этдийи гәтнамәдә язырды ки, сосялизм гуручулуғунун зәфәрлә инкишафы нәтичәсиндә, Совет дөвләтинин мүсаватчы вә иттиһадчылар кими дүшмәнләри баш галдырыр, өз тә'сирләрини мәдәни мүәссисәләрдә яймаға чан атырлар.

Гурултай «Зәһмәткешләр арасында бейнәлмиләлчилик тәрбийәси... коллективчилик вәрдишләри вә материалист дүнякөрүшү яймағы» мүһүм бир вәзифә кими ирәли сүрәрәк, дин әлейһинә тәблиғаты кенишләндирмәк мәгсәдилә бүтүн мәктәб програмларында бу мәсәләйә чидди фикир верилмәсини вә хүсусән мәктәбләрдә «гәт'и олараг бейнәлмиләлчилик тәрбийәси апармағы, милләтчилик мейлләринә гаршы мүбаризә апармағы»[2] тәләб эдирди.

Бу мәгсәд үчүн гурултай, бүтүн мәктәб ишләринин бейнәлмиләлчилик әсасында гурулмасыны, һәмчинин мүхтәлиф милләтләрин мәктәбләри арасында мөһкәм әлагә ярадылмасыны, пионер тәшкилаты ишләринин һәятла бағланмасыны, програмларда бейнәлмиләлчилик идеясынын кениш яйылмасыны, мүхтәлиф совет халгларынын гардашлыг иттифағынын ифадәси олан ЗСФСР вә ССРИ-нин әһәмиййәт вә ролунун әтрафлы көстәрилмәсини лазым билирди.

Азәрбайчан Коммунист партиясы Бакы Комитәсинин 1929-чу илдә Бакы шәһәри мәктәбләриндә апардығы йохламалар көстәрди ки, синфи дүшмән шакирдләр арасында милләтчилик, диндарлыг кими антипролетар мәфкурә яймаға чан атыр[3]. Бунун да әсас мәнбәи антисовет үнсүрләрин аиләси вә күчә иди. Она көрә дә ушагларын нәзарәтсиз галмасы һаллары илә дә мүбаризә апармаг лазым кәлирди, чүнки өзбашына бурахылан ушаг, күчәнин ябанчы идеолокиясынын тә'сири алтына дүшүрдү. Бакы мәктәбләринин йохланмасы көстәрирди ки, тәрбийә ишләриндә

[1] Бах: АК(б)П IX гурултайынын гәрарлары, сәһ. 21, 1929, Бакы.
[2] Азәрбайчан ССР ишчи-кәндли һөкуматинин ганунлар вә сәрәнчамлар күллийяты, сәһ. 551, 1929, Бакы.
[3] Бах: «Бакинский рабочий» газети, № 43, 55, 68, 1929.

олан нөгсанлар бир тәрәфдән дә мәктәбләрин ярытмаз ишләри илә әлагәдардыр. Она көрә дә мәктәбдә тә'лим фәнләринин, о чүмләдән тәбиийят, ана дили, ичтимаийятын тәдрисини әлә апармаг тәләб олунурду ки, ушаглар «мүгәддәсләрә», «али гүввәйә» инанмасынлар, милләтчилийә нифрәт этсинләр, мөвһуматын чәфәнкийятдан ибарәт олдуғуну баша дүшсүнләр.

Республика мәтбуаты дүшмән идеолокиясынын мәктәб шакирдләри арасында яйылмасынын бир мәнбәинин дә мүәллимләр арасына сохулмуш бә'зи дүшмән вә сияси э'тимада лайиг олмаян үнсүрләрдә көрүр вә бунларын кәнч совет мүәллимләри илә әвәз эдилмәсини тәләб эдирди.

Тә'лим-тәрбийә мәсәләләри мүәллимләрин мүшавирә вә конфрансларында дөврүн ени тәләбләри нөгтейи-нәзәриндән кениш мүзакирә эдилирди, бу мәгсәд үчүн ени-ени тәдбирләр тәклиф олунурду.

16 сентябр 1928-чи илдә Бакы шәһәри мүәллимләринин конфрансында шәһәр мәктәбләриндә тәрбийә ишләринин вәзиййәти һаггында мә'рузә эдән Бакы халг маариф шө'бәси мүдири В. А. Стригунов (1956-чы илдә өлмүшдүр) мүәллимләрин диггәтини «дин әлейһинә тәрбийәни, бейнәлмиләлчилик тәрбийәсини, гызларла оғланлар арасында дүзкүн мүнасибәтләр тәрбийәсини күчләндирмәк» мәсәләләринә чәлб эдирди. Мүәллимләр конфрансы ата-аналары шакирдләрин тәрбийә ишиндә мәктәбләрә көмәк этмәйә чағырырды, комсомол вә пионер тәшкилатларындан бу ишдә максимал дәрәчәдә истифадә этмәйи, мәктәбләрлә шәһәрин ичтиман-истеһсал һәяты арасында яранмагда олан әлагәни мөһкәмләндирмәйи ирәли сүрүрдү.

Конфрансда чыхыш эдән мүәллимләр көстәрирдиләр ки, шакирдләри мәфкурә чәһәтдән зәрәрли китабларын, керидә галмыш аиләләрин, дүшмән тәблиғатынын вә күчәнин позучу тә'сирләриндән горумаг үчүн «көнүллү әсас үзрә сияси дәрнәкләр, кушәләр тәшкил эдиб, мәнфәәтли әдәбийяты, гәзетләри, китаблары вә с. шакирдләрә яхынлашдырмалыдыр. Үмумиййәтлә, мәктәбләрдә ичтиман ишләри яхшылашдырмалыдыр»[1].

Кәнч нәслин тә'лим-тәрбийә ишләри мүәллимләр арасында, мәтбуат сәһифәләриндә кетдикчә даһа кениш мүзакирә олунурду. 1929-чу ил апрел нөмрәләриндән бириндә «Коммунист» газети «мәктәбләримиз нә етишдирир вә етишдирмәлидир» мәсәләсинә мүәллимләрин диггәтини чәлб эдәрәк онлары бу барәдә фикирләрини сөйләмәйә чағырырды.

Шүбһәсиз, мәктәбләримиз гаршысында дуран вәзифәләр мә'лум иди. Лакин белә бир мәсәләйә мүәллимләрин диггәтини чәлб этмәкдә «Коммунист» газети, бу вәзифәләрин еринә етирилмәсини ени шәраитдә даһа да күчләндирмәк, мәктәбләрин ишләрини яхшылашдырмаг үчүн мүәллимләри даһа кениш сәфәрбәрлийә алмағы өзүнә мәгсәд гоюрду.

[1] Бах: «Коммунист» газети, № 220, 20 сентябр 1928.

Мүәллимләр «Коммунист»ин бу чағырышына тезликлә чаваб вердиләр. О заманлар Азәрбайчан зиялылары арасында һөрмәт газанмыш, габагчыл маариф хадими олан тарихчи-коммунист мүәллим Зейнал Гайыблы (1935-чи илдә өлмүшдүр) «Һәрәкәтә кәлмәли» башлығы алтындакы мәгаләсиндә мәктәбләримизин шакирдләрә кениш һәчмдә билик вә әмәк вәрдишләри верә билмәдийини, тәрбийә ишиндә мүһүм нөгсанлар бурахдығыны гейд эдәрәк язырды.

«Мәктәбләримиз элә адамлар һазырламалыдыр ки, элми мәлумата малик олмагла бәрабәр, пролетар синфинин мәфкурәсинә дә малик ола билсинләр. Бизим тәләбәләримиз синфи дүшүнчәйә малик олмагла бәрабәр, дүшмәнләримизлә мүбаризә йолларыны да билмәлидирләр. Мәктәбләримиз ленинизм руһунда, пролетар мәфкурәли, яхшы тәчрүбә вә кениш мә'лумата малик, актив, ичтимаи бир адам яратмағы бу күнүн биринчи вә мәс'ул бир вәзифәси саймалыдыр».

Бу мүһүм мәсәләләри һәлл этмәк йолларына кәлинчә З. Гайыблы һаглы олараг мәктәб тәшкилатларына өзләрини сағламлашдырмаг, вәзифәләрини айдынлашдырмаг, вар гүввәсилә милләтчилик, ерлипәрәстлик, көһнә мәишәт галыглары олан мөвһумат, сәрхошлуг, пассивлик, дәстәбазлыг, сәһләнкарлыг, бошбоғазлыг вә с. әлейһинә гәт'и мүбаризә апармағы лазым билирди. Гайыблы һәм дә мүәллимләрдән мәктәбдә шакирд тәшкилатларына яхынлашмағы, о тәшкилатлара ирдым этмәйи тәләб эдирди.

Лакин гейд этмәлийик ки, бу һаглы тәләбләрилә бәрабәр, Гайыблы янлыш тәләбләр дә ирәли сүрүрдү. Мәктәбләрин шакирдләрә кифайәт дәрәчәдә билик верә билмәмәсинин сәбәбләрини әсассыз олараг о, мүһазирә үсулунда көрүр вә нөгсанлары йох этмәк үчүн тә'лим ишләрини «ени» үсуллар — хүсусән, «актив план», башга сөзлә, «Далтон-планла» апармағы мәсләһәт көрүрдү[1].

Бүтүн бунлар тә'лим-тәрбийә ишләринә совет ичтимаийятынын кетдикчә даһа чох диггәт вердийини, мәктәбләр гаршысына даһа чидди тәләбләр гойдуғуну көстәрирди.

Б. Тә'лим ишләри. Тә'лим үсуллары мәсәләсинин мүзакирәси о заманлар нәшр эдилән педагожи мәтбуатда давам эдирди. «Далтон-план», «Тәдгигат» кими «ени» үсуллардан чох-чох язылыр, һәтта бә'зи мәктәбләрдә бу үсуллары вә я онларын айры-айры үнсүрләрини тәтбиг этмәк тәшәббүсләри дә олурду. Мәсәлән, белә янлыш тәчрүбә, һәмин китабын мүәллифинин иштиракы илә 1928—1930-чу илләрдә Гарякиндә II дәрәчәли мәктәбдә дә апарылырды.

Орада «актив план» ады алтында «Далтон-планын» бә'зи үнсүрләри тәтбиг эдилирди. Бүтүн групларда шакирдләр 5—6 нәфәрлик коллективләрә бөлүнүр, һәр мүәллим кәләчәк ени дәрс һаггында шакирдләрә тапшырыг верирди, чәдвәл үзрә апарылан дәрсләрдән сонра коллективләр мәктәбин бинасына топланыр вә гаршыдакы дәрсә даир верилән тапшырыглары һазырлайырдылар. Мүәллимин изаһы олмадан өйрәндикләри ени материал һаггында нөгбәти дәрсдә һесабат верирдиләр[1].

Белә бир гайда илә апарылан дәрсләрдә, шакирдләрин заһирән фәаллашдыглары көрүнсә дә, яхшы тә'лим нәтичәси әлдә этмәк мүмкүн олмурду вә ола да билмәзди, чүнки, шакирдләрин әсас гүввәси мүәллимин изаһы олмадан ени дәрсләри (материалы) баша дүшмәйә сәрф олунурду, лакин ени материалы өйрәнмәк вә мөһкәмләндирмәк унудулурду. Мәһз она көрә дә бу үсуллар кениш мүәллимләр күтләсинин рәғбәтини газанмырды. Мүәллимләр күтләси тәчрүбәдә сынанмыш үсуллардан әл чәкмирдиләр. Кәнчә гәзасы мәктәбләринин 1928/29-чу дәрс илинин әввәлләриндә апарылмыш йохланмасына һәср эдилән һесабатда гейд олунурду ки: «Бүтүн мәктәбләрдә даһа чох эвристик вә мүһазирә үсуллары тәтбиг эдилир. Әмәк мәктәбләринин ени үсуллары бизим мүәллимләр күтләсинин рәғбәтини газанмамышдыр, актив әмәк үсулу һеч бир мәктәбдә ишләдилмир. Лаборатор үсулунун маһиййәтини баша дүшмәмишләр. Әкәр дил үзрә бу вә я башга бир материал тәһлил эдилирсә, буну лаборатор үсулу һесаб эдирләр».

Дәмир йолу ичтимаи тәрбийә идарәсинин 1927/28-чи дәрс илинә аид олан һесабатында язылырды ки: «Мәктәбләрдә мүсаһибә, экскурсия, иллүстрасия, демонстрасия, эвристик, гисмән дә тәдгигат вә лаборатор үсуллары тәтбиг олунур»[2].

Көйчай гәзасынын да 1927/28-чи илә аид һесабатында охуюруг ки: «Тә'лим ишләринин вәзиййәти бир чох мәктәбләрдә гәнаәтбәхшдир вә програмларын тамамилә еринә етирилмәсини күман этмәк олар. Кечән иллә мүгайисә эдиләрсә, тә'лим ишин бир гәдәр яхшылашмыш, савад дәрәчәси йүксәлмишдир. Тәбиийят, ичтимаийят, чоғрафия кими бә'зи фәнләр әяни олараг өйрәдилир. Кечилмиш дәрсләр мүхтәлиф диаграмлар, сәркиләр, коллексиялар, рәсмхәттләр вә с. васитәсилә екунлашдырылыр. Бә'зи мәктәбләр чанлы кушәләр дүзәлтмиш вә онлардан әяни васитә кими истифадә эдирләр. Экскурсия ишләри дә тәдрис планы илә әлагәдә апарылыр...»[3].

Бүтүн бу архив материаллары көстәрир ки, «ени» үсуллар һаггында нә гәдәр тәблиғат апарылса да, мүәллимләр күтләси онлара яхын кетмирди. Лакин педагожи мәтбуат тә'лим үсулларыны «актив» вә «пассив» дейә ики ерә бөлүрдү.

О заманлар республиканын педагожи мәтбуатында актив иштирак эдән педагог Ә. Һачызадә «Мәктәб ишләринин методлары» адлы мәгаләсиндә тәдрис үсулларынын тәснифинә даир

[1] «Коммунист» газети № 89, 18 апрел. 1929.

[1] Бах: «Ени мәктәб» журналы, № 3, сәһ. 64—67, 1930.

[2] Азәрбайчан ССР МН архиви, Баш ичтимаи тәрбийә идарәси фонду, иш 152, вәр. 3, 1928.

[3] Енә орада иш 33, вәр. 4, 1928

мүлаһизаләри, о чүмләдән совет педагоглары Б. В. Всесвятский вә А. П. Пинкевичин бу бәрәдә олан фикирләрини шәрһ әдир вә бүтүн үсулларын «пассив», «актив» дейә икә ерә бөлүнмәси тәклифинә тәрәфдар олдуғуну билдирирди. Һачыев мүһазирәни, мүәллимин чанлы сөзүнү, китаб үзәриндә иши, иллүстрасия үсулларыны «пассив» һесаб әдир вә язырды ки, бу үсуллар тәтбиг әдилән ерда «шакирдләр динләйир, мүәллим сөйләйир, бурада һәрәкат мүәллимдә, ядда сахламаг исә шакирддәдир. Енилик варса, о да мүәллимин данышығындадыр...». «Актив» үсулларын нүмайәндәси олараг о, лаборатор вә әмәт үсулларыны, хүсусән ирадычы вә мүстәгил метод нүмайәндәси кими «лаборатор-тадгигат» методуну гейд әдирди.

Гейд этмәлийик ки, тә'лим үсулларынын бу чүр тәсниф әдилмәси вә үмумийәтлә, үсуллар һаггындакы бу чүр мүлаһизәләр о заман мүәйән мүсбәт мә'на дашыйырды, чүнки бу мүлаһизәләр кечмиш мәктәбләрин схолостик, әзбәрчилик үсулларына гаршы чевриламиш вә шакирдларин тә'лим просесиндә фәаллығыны тә'мин этмәйи мәләринә мәгсәд гоюрдулар. Лакин тә'лим үсулларыны «актив» вә «пассив» дейә группара бөләркән мүәллимин чанлы сөзүнү, биликлә мәнбәи олан китаб үзәриндә ишләмәйи, әнәнәлик принсипини еринә етирән иллүстрасияны гиймәтдән салмаг, онлары пассив адландырмага һеч бир һагг газандырмаг олмазды. Һәтта Ә. Һачызадә өзү дә тәрәфдар олдуғу тәснифатларда һәлә мүәйәнлик олмадығыны э'тираф әдир — «билик вә мә'лумат газандырмаг үчүн тәк бир методдан истифадә әдилмәлидир, методларын синтези лазымдыр»[1] дейирди. Тәәссүфлә гейд олунмалыдыр ки, мүхтәлиф үсуллардан истифадә этмәйә дair, мүәллимә бу чүр фикирләр изаһ әдилмирди, мүәлимләрдә сынагдан чыхмыш үсуллара шүбһә доғурурдулар вә нәтичәдә мәктәбләрдә шакирдләрә билик вермәк иши зәрәр көрүрдү.

Халг тәсәррүфатынын енидән гурулмасы дөврүндә, хүсусилә мәктәбләрдә Азәрбайчан дилинин тәдрисиндә бөйүк дайанышыгликләр баш верди. Әлифба ислаһаты, йүзләрлә дәрс китаблары вә тә'лим васитәләринин, ушаг вә бадин әдабийатын ана дилиндә нәшр әдилмәси Азәрбайчан дили вә әдабийаты саһәсиндә әрәбчилик, фарсчылыг, османлы түркләри дилинин галыгларына гаршы мүбаризәнин күчләнмәси, ана дили әсасында айдын баша дүшүлән терминләр һазырланмага дәвәт этдирилмәси вә с. үчүн алверишли зәмин ярадырды. Азәрбайчан дилинин тәдрисини яхшылашдыран бу тәдбирләр сырасында әлифба ислаһатыны, йә'ни Азәрбайчан халгынын мәдәнийәти үчүн тарихән бөйүк бир әнкәл олан әрәб әлифбасындан тамамилә әл чәкиб латын әлифбасы үзәриндә гурулмуш олан ени языг кечмәйин әһәмийәтини айрыча гейд этмәлийик.

Тарихдән мә'лумдур ки, һәлә кечән әсрин орталарында Азәрбайчан халгынын бөйүк мүтәффикири М. Ф. Ахундов әрәб әлифбасы әлейһинә чыхыш әдир вә ону мүнасиб бир йүнкүл әлифбаилә әвәз этмәк фикрини ирәли сүрүрду. Ахундовун арзуларында гаҳдларинә бахмаяраг, о заманлар бу бөйүк мәдәнийәт мәсәләси мүртәче гүвваларин мүгавимәтләринә раст кәлдийи үчүн һәята кечмәмишди. Лакин совет һөкумәти бу тарихи әһәмийәтли фикрин дә еринә етирилмәсинә зәмин яратды, әрәб әлифбасындан әл чәкмәк үчүн зәмин һазырлады. Әрәб әлифбасында Азәрбайчан дилинин бир чох саитләринә мүгабил һарфларин олмамасы, бә'зи сәсләрин бир нечә һарфлә ифадә әдилмәси, һәмчинин бә'зи һарфларин бир нечә сәс мүгабил олмасы, бир чох һарфларин (сөзүн әввәлиндә, ахырында, ортасында вә айры һалда) мүхтәлиф шәкилләрдә язылмасы ана дили тә'лиминдә олдуғча бөйүк чатинликләр әмәлә кәтирирди. Бундан башга, Азәрбайчан дилинин мөһкәм орфоэпик гаидәләри да йох иди, бу гаидәләри дүзәлтмәк дә имкан харичиндә иди, чүнки әрәб әлифбасы Азәрбайчан дилинин фонетик хүсусийәтләринә дүз кәлмирди. Мәһз она көрә дә шакирдләрә мөһкәм савад ашыламаг мүәллимләр гаршысында дуран ан чәтин бир мәсәлә иди. Бүтүн бунлар зәһмәткешләр арасында сәзадын йайылмасына үмумийәтлә, мәдәнийәтимизин инкишафына әнкәл төрәдирди.

Азәрбайчанда Совет һакимийәти галиб кәлдикдән сонра Азәрбайчан Коммунист партиясинин тәшәббүсү илә вә онун рәһбәрлиги алтында әрәб әлифбасы әлейһинә вә ени әлифбаја кечмәк уғрунда республика зәһмәткешләринин бөйүк бир һәрәкаты башланды. Бу һәрәкат В. И. Ленин тәрәфиндән 1922-чи илдә тәсвиб олунмушду. Бу һәрәкатын көркәмли мүдафиәчиләриндән бири дә Азәрбайчан МИК-нин сәдри Ағамалы оғлу иди (1931-чи илдә өлмүшдүр). Әлифба ислаһатынын әһәмийәтини кениш зәһмәткешләр күтләсинә айдынлашдырмаг үчүн республикада «Ени йол» адлы хүсуси гәзет нәшр әдилирди. Мүшавирәләр, конфранслар чатырылыр, мә'рузәләр, диспутлар вә с. тәшкил олунурду.

Ағамалы оғлу һәлә 1922-чи илдә язырды ки, әлифба вә язы тез дәйишдирилмәлидир ки, әз вахт сәрф этмәкдә даһа чох файда әлдә әдилсин; белә бир зәрурийәт ондан ирәли кәлир ки, истеһсалатын индики тәшкили вә кәндин тәсәррүфатынын индики формасы охумаг үчүн зәһмәткешләрин «ушаг вә еһтиятсызларинин узун мүддәтә ишдән айрылмаларына имкан вермир». Әрәб әлифбасынын чәтинликләриндән, мәктәбләрдә ана дилинин тәдриси гаршысында бөйүк бир әнкәл олмасындан, халг күтләләринин мәдәни инкишафына дәнкитдийиндән бәһс әдәрәк, Ағамалы оғлу ени әлифбаја кечмәнин мәдәни бир зәруриийәт олдуғундан язырды. Ағамалы оғлу гейд әдирди ки, ени вә камил бир әлифба Азәрбайчан фәһлә вә кәндлиләринин тез бир заманда савадланмасына көмәк едәчәк, онлара ана дилиндә тәкчә Шәргин фәлсәфә вә поэзиясыны дейил, һәм дә гәрбин елмини, онлара ан яхын, ан әзиз, ан зәрури олан ингилаби марксизм адланан бөйүк һәрәкатын тарихини тәгдим этмәйә ярдым көстәрәчәкдир; республиканын зәһмәткешләри тәкчә Шәрг әдабияты дейил, һәм дә В. И. Ленинин әсәрләрини, мә'нә-

[1] Бах: «Ени мәктәб» журналы, № 8—9, сәһ. 10—17, 1929.

вийяты зәнкинләшдирән әсәрләри охуянда «о заман вә ялныз о заман Азәрбайчан өзүнүн кечмиш тарихинин, индики сәадәтинин... саһиби олачагдыр»[1].

Мәһз бу чүр әсаслары нәзәрә алан IV Азәрбайчан Шуралар гурултайы (1925-чи ил) мәктәбләрдә ана дилинин тәдрисини яхшылашдырмаг мәгсәдилә халг маарифи органларына бир вәзифә олараг тапшырды ки, «1925/26-чы дәрс илиндән э'тибарән бүтүн биринчи дәрәчәли мәктәбләрдә тәдрис ени түрк әлифбасы илә апарылмалы, бу сурәтлә ки, 1932/33-чү дәрс илинин ахырынадәк бүтүн биринчи вә икинчи дәрәчәли мәктәбләрдә тәдрис ени түрк әлифбасы илә апарылсын»[2].

Һәмин гәрара әсасән ибтидаи мәктәбләрдә тәдричән ени әлифба тәтбиг олунмаға башлады. Тәчрүбә көстәрди ки, мәктәбләрин тамамилә ени әлифбая кечмәси үчүн тә'йин эдилән мүддәти хейли ихтисар этмәк мүмкүндүр. Азәрб. КП VIII гурултайынын гәтнамәси, һәмчинин ени әлифбая кечмәк һаггында верилән һөкумәт гәрарына әсасән, бүтүн мәктәбләр 1929/30-чу дәрс илиндән э'тибарән, ени әлифбая кечмәклә әрәб әлифбасындан тамамилә әл чәкдиләр ки, бу мүһүм тәдбир Азәрбайчан дилинин сафлашараг күтләйә яхынлашмасыны, ана дили үзрә биликләрин ушаглар тәрәфиндән яхшы мәнимсәнилмәсинә көмәк этди.

Гейд этмәлийик ки, о заманлар ана дилинин тәдрисини әсаслы бир сурәтдә яхшылашдырмаға бөйүк эһтияч һисс олунурду, чүнки шакирдләрин савадлары чох ашағы сәвиййәдә иди. Мәсәлән, 1928/29-чу дәрс илиндә Кәнчә гәзасында апарылан йохламалар көстәрмишди ки, «мәктәб програмларынын әһәмиййәтли һиссәсини тәшкил эдән вәрдишләр шакирдләр тәрәфиндән зәиф мәнимсәнилмишдир». Енә һәмин дәрс илинин екунларына һәср эдилән республика мүшавирәсиндә фәдәкар вә гочаман мүәллим, Азәрбайчанда халг маарифинин инкишафы уғрунда мүәййән хидмәтләр көстәрән Халг Маариф Комиссары мүавини Һүсейн Мусаев (1956-чы илдә өлмүшдүр) йолдашын мә'рузәсиндә гейд олунурду ки, «ана дили үзрә шакирдләрин савады йүксәк дейил, шакирдләр язы ишләриндә чох мигдарда орфография хәталары бурахырлар»[3]. Бу фикри мә'рузә үзрә чыхыш эдәнләр дә тәсдиг эдирди.

Белә бир нөгсан тәкчә Азәрбайчан мәктәбләриндә дейил, һәм дә республиканын башга мәктәбләриндә, о чүмләдән рус вә әрмәни мәктәбләриндә дә өзүнү көстәрирди. Әкәр бу бөйүк нөгсанын бүтүн республика мәктәбләриндә бир сәбәби ГУС програмы вә «иш китаблары» тәтбиг этмәкдә идисә, икинчи сәбәби, савад уғрунда кәскин мүбаризә апарылмамағында иди ки, буна да енә комплекс тә'лим системинә кечмәк чәһдләри мане олурду.

---

[1] «Бакинский рабочий» газети, № 27, 5 феврал 1922.
[2] Азәрбайчан ССР ХМК Бүллетени, № 4, сәһ. 16, 1925.
[3] Азәрбайчан ССР МН архиви, коллекия фонду, 1929, иш 73, вәр. 26.

1927-чи ил июн айында дәмир йолу мәктәбләри үзрә чағырылан мүшавирәдә «орфография вәрдишләринин өйрәдилмәсинә даир» мә'рузә эдән инспектор М. И. Исаев (инди республиканын әмәкдар мүәллимидир) көстәрирди ки, мүәллимләр комплексләрин өйрәнилмәсилә әлагәдар олан язы ишләри просесиндә орфография вәрдишләри өйрәтмәнин чәтинлийиндән шикайәтләнирләр. Мә'рузәчи көһнә мәктәбләрин иш тәчрүбәләри илә совет мәктәбләриндә әмәлә кәлән вәзиййәти мүгаийисә эдәрәк дейирди:

«Көһнә мәктәбләри гуртаранлар әсас э'тибарилә савадлы язырдылар. Лакин бу нәтичә эйбәчәр йолларла газанылырды. Кичик групларда вахтын тән ярысы орфография чалышмаларына — имла вә онларын тәсһиһ эдилмәсинә сәрф олунурду. Орфография вәрдишләри үзәриндә тәшкил эдилән бу кениш мәшғәләләр ушагларын үмуми инкишафлары һесабына апарылырды, она көрә дә ушаглар әтраф мүһитдән әсла баш чыхара билмирдиләр. Ени совет мәктәбләриндә савадла үмуми инкишаф мәсәләси үзлашдырылмадығындан, тәбии бир нәтичә кими, үмуми инкишафа һәддән артыг мейл көстәрилди, она көрә дә вәрдишләри мөһкәмләтмәк үчүн зәрури олан чалышмалар апарылмады, нәтичәдә савадсызлыг әмәлә кәлди». Бурада инспектор М. И. Исаев савадын мәктәбләрдә ашағы сәвиййәдә олмасынын әсл сәбәбини маһиййәт э'тибарилә комплекс тә'лим системиндә көрүрдү. Лакин ону ачыг дейә билмирди. О, савад сәвиййәсини мәктәбләрдә йүксәлтмәк үчүн языя чох фикир вермәк зәрурийәтиндән, язы чалышмаларынын мүхтәлиф нөвләрдә апарылмасынын, языларын әсаслы тәсһиһ эдилмәсинин файдасындан бәһс эдирди. Лакин бу тәдбирләри нәйин һесабына вә нә чүр апармаг йолуну о, конкрет көстәрә билмирди, чүнки бу йол анчаг комплекс тә'лим системинин вә ГУС програмларынын ләғви илә әлагәдар ола биләрди ки, бу тәклифи дә ирәли сүрмәк о заманлар, юхарыда дейилдийи кими, бөйүк бир сәһв кими сәчиййәләндириләрди.

Тәәссүфлә гейд олунмалыдыр ки, ана дили тәдрисинә диггәти артырмағы тәләб эдән бу вә бунун кими мүәллим конфрансларынын һаглы гәрарлары, һәмчинин айры-айры мүәллимләрин чыхышлары комплекс вә «ени» үсул тәрәфдарларынын күчлү мүгавимәтләринә раст кәлирди вә куя көһнә мәктәби хатырлатдыглары үчүн файдасыз һесаб олунур, еринә етирилмирди. ХМК бу мүһүм нөгсанын сәбәбләрини йохламаг үчүн хүсуси комиссия айырмышды вә бу комиссия шакирдләрин савад сәвиййәләринин ашағы дүшмәси һаггында мүәллимләрин юхарыда көстәрилән фикирләри илә разылашмаға мәчбур олмушду.

Хүсуси комиссиянын фәалиййәти нәтичәсиндә «Имла мәләкәләри вермәк» адында һазырланан методик мәктубда язылырды: «Нечә илдән бәри мәктәбләрдә вә мүәллимләр арасында ушаглара имла мәләкәси вермәк мәсәләсинин бөйүкчә ағырлыг төрәтдийи мүзакирә эдилмәкдәдир. Ишин ичиндән чыхмаг үчүн чарә ахтармаян, чох чәтинлик чәкилир, демәйән мүәллим йох кимидир. Мүәллимләр конфрансларында да бу мәсәлә әһәмиййәтли ер

тутду. Хүсусилә комплексла ишә башлаяндан сонра бу мәсәлә әһәмиййәтини даһа зиядә артырды. Чүнки кәһнә мәктәбдә практики ишләр вә зәһмәт ишләри аз олдуғундан языя күлли мигдарда саат айырмаг вә чох мәшгул этмәк васитәсиндә ушаглара мәлә-кә (вәрдиш) вермәк ена бир нөв мүмкүн олурду... дейирләр.

Әлбәттә, бу мәсәлә чох чанлы бир мәсәләдир. Савад (язы) ишләри йолуна гоюлуб яхшы нәтичә алынынчая гәдәр бу ағырлыг мәктәбләрдә, конфрансларда һәр заман ени вә әһәмиййәтли бир мәсәлә кими мүзакирә олуначаг, мәләкә вермәк үчүн уйғун чарә вә йоллар ахтарылачағдыр. Бунун үчүн бу вахта гәдәр верилән мәгаләә вә рәһбәрликләрин боллуғуна бахмаяраг (демәлийик ки, бу «боллуг» педагожи мәтбуатдан көрүнмүр — М. М.), тәгдим олунан бу методик мәктубу истифадәдән хали олмаг фикри илә дәрч едирик вә мәсәләйә мүәллимләрин диггәтини бир даһа чәлб эйләйирик»[1].

Хүсуси комиссия дәрч этдийи бу методик мәктубда шакирдләр арасындакы савадсызлығын сәбәбләрини этрафлы бир сурәтдә шәрһ этмәйә чалышырды. Ингилабдан әввәлки кәһнә мәктәбләрдә шакирдләрин савадлы язмаларыны гейд этмәклә комиссия адыны юхарыда чәкдийимиз инспектор М. И. Исаев кими, бунун сәбәбини онда көрүрдү ки, кәһнә мәктәбләрдә чалышмалара чох вахт верилирди, мүтамади вә ағыр мәшгәләләр васитәсилә ушағын үмуми инкишафы һесабына она аччаг савадлы язмаг өйрәнилирди. Совет мәктәбләриндә савад сәвийәсинин ашағы дүшмәсинин сәбәбини комиссия, һәр шейдән әввәл, онда көрүрдү ки, савад мәшгәләләрилә ушағын үмуми инкишафыны тә'мин едән тәдбирләр арасында мүвазинәт позулмуш, мәктәбләрин чохунда имла ишини мүнтәзәм давам этдирмирдиләр. Бунун нәтичәсиндә ушагларын үмуми инкишафы аз-чох тә'мин олунур, лакин савад вермәк ишә кери галыр, ушаглар да мәктәбләрдән кәсәвад олараг чыхырдылар. М. И. Исаевдән фәргли олараг, хүсуси комиссия Азәрбайчан мәктәбләриндә савад сәвийәсинин ашағы дүшмәсинин бир сыра башга сәбәбләрини дә көстәрирди, о чүмләдән гейд едирди ки, кәһнә әлифбадан ени әлифбая кечәнләр ени имла гайдаларына чәтинликлә алышырлар, кәһнә имла гайдаларындан асанлыгла әл чәкә билмирләр, Азәрбайчанын мүхтәлиф ерләриндә олан шивә фәргләри, һәмчинин язы ишләринә мәктәбләрдә чох аз ер верилмәси, бир сыра дәрс китабларынын имласында бурахылан янлышлыглар вә с. савад сәвийәсинин ашағы дүшмәсинә сәбәб олур.

Хүсуси комиссия методик мәктубда савад сәвийәсинин мәктәбләрдә йүксәлдилмәсинә даир әһәмиййәтли көстәришләр versә дә, әсл сәбәби ашкара чыхара билмәмишди. Комиссия мүәйян едә билмәмишди ки, бунларын әсл сәбәби тәдрис планы вә програмларын комплекс тә'лим системи үзрә янлыш тәртиб едилмәсиндән ибарәтдир. Она көрә дә бу методик мәктуб үмумиййәтлә

[1] Бах: «Ени мәктәб» журналы № 5—6, сәһ. 48, 1929.

файдалы олмасына бахмаяраг, вәзийәти дайишдирмәкдән чох узаг иди.

Савадын вә үмумиййәтдә тә'лим кейфийәтинин Азәрбайчан мәктәбләриндә хейли ашағы сәвийәдә олмасынын спесифик бир сәбәби дә вар иди ки, о да тә'лим китабларынын дили илә әлагәдар иди.

Гейд этмәлийик ки, әдә-әдилән бөйүк наилийәтләримизә бахмаяраг, һәлә бу дөврдә дә дәрс китабыны сада, баша дүшүлә-чәк бир дилдә тәртиб этмәк, рус дилиндән тәрчүмә олунан дәрс китабларыны кейфийәтли бир сурәтдә тәрчүмә этмәк мәсәләси һәлә ахыра гәдәр һәлл олунмамышды. «Мәктәбләримизин тәрәг-гисинә мане олан сәбәбләрдән бири» адлы мәгаләдә «Коммунист» газети икинчи дәрәчәли мәктәбләрин дәрс китабларында бурахылан нөгсанлардан, хүсусилә бу китабларын бәрбад дилдә язылдыгларындан, анлашылмаз дилдә тәрчүмә едилдикләриндән бәһс едәрәк язырды ки, белә китаблар кәндләримиздә мүталиә һәвәси өлдүрмүр, онларын инкишафына мане, савадсызлыгларына сәбәб олур. Она көрә дә «мәктәбләримизин истәнилән мәһсулу вера билмәси үчүн китаб мәсәләсини лайиги илә һәлл этмәлийик»[1].

Айдын иди ки, бүтүн бунлар ана дилинин, үмумиййәтлә мәктәб фәнләринин тәдрисини чәтинләшдирир, тә'лим кейфийәтинин йүксәлдилмәсинә мане олур.

О заманлар республиканын гейри-рус мәктәбләриндә рус дилинин тәдриси мәсәләсинә дә верилән диггәт тәдричән күчләнирди.

Азәрбайчанын зәһмәткеш кәндләринин рус дилини өйрәнмәси мүчәррәд дейил, Совет Иттифаты анләсиндә республиканын фәһлә-кәндлиләри гаршысында дуран сияси, игтисади вә мәдәни вәзифәләрлә әлагәләндирилирди. Мәһз она көрә дә Азәрб. КП VIII гурултайы өз гәтнамәләриндә рус дилини өйрәнмәйә хүсуси фикир верилмәсини тәләб едирди. Һәмин гурултайда халг маарифи һаггында мә'рузә едән Азәрбайчанда халг маарифинин инкишафы угрунда бөйүк хидмәтләр көстәрмиш, Халг Маариф комиссары Рүһулла Ахундов (1897—1937) рус дилини өйрәнмәнин әһәмиййәтини Азәрбайчан зәһмәткешләри арасында тәблиг этмәйә чох бөйүк мә'на верир вә дейирди ки, рус дилини мүкәммәл өйрәнмәйинчә милли мәдәниййәтимизи инкишаф этдирә билмәйәчәйимизи, мәсәлән, ана дилиндә яхшы орта мәктәбләр гура билмәйәчәйимизи, али тәһсили кенишләндирә билмәйәчәйимизи халг күтләләринә шәрһ этмәк лазымдыр. Азәрбайчан «күтләләринин сосялизм гуручулуғунда керидә галмасыны истәмәйән һәр кәс рус дилини тәблиг вә тәшвиг этмәлидир».

Рус дилинин Бөйүк Октябр ингилабынын дили, Бөйүк В. И. Ленинин дили олдуғуну гейд едәрәк Ахундов көстәрирди ки, рус дили Азәрбайчан фәһлә вә кәндлиләринә һәр бир дилдән даһа яхшы ингилаби назәриййәни өйрәнмәкдә көмәк едәчәкдир.

[1] «Коммунист» газети, № 111, 16 май 1929.

О заманлар рус дилини Азәрбайҹанлы кәнҹләр тәрәфиндән өйрәнилмәсини кениш тәблиғ этмәнин бөйүк әһәмиййәти вар иди. Чүнки синфи дүшмән антисовет тәблиғаты ҹүмләсиндә рус дилини өйрәнмәйә олан һәвәси дә сөндүрмәйә ҹан атырды. Мәһз бунунла әлагәдар олараг Ахундов рус дилини өйрәнмәнин мәдәни вә сияси әһәмиййәтини изаһ этмәнин зәрури олдуғуну ирәли сүрүрдү[1]. Лакин Маариф Комиссарлығы чох заман рус дилини өйрәнмәйин әһәмиййәтини шәрһ этмәклә кифайәтләнир, мәктәбләримиздә бу фәннин тәдрисини әсаслы сурәтдә яхшылашдырмаға аз фикир верирди. Буна бахмаяраг үмуми инкишафымызын зәрури тәләби кими бу мүһүм мәктәб фәннинин тәдриси дә ирәлиләйирди.

Әкәр бундан әввәлки дөврдә рус дилинин тәдрисини әввәл орта мәктәбләрә, сонра ибтидан мәктәбләрә дахил этмишдиләрсә, бу дөврдә рус дилинин тәдрисини низама салмаг мәгсәдилә програм тәртиб этмәк, дәрс китаблары яратмаг, әяни васитәләр һазырламаг, тә'лим үсуллары сечмәк вә с. кими ени вәзифәләр гаршыя гоюлмушду. Азәрбайҹан мәктәбләринин рус дили мүәллимләриндән А. Н. Макинская һәлә 1926-ҹы илдә рус дилинин мәктәбләримиздә тәдрис эдилмәсинин гаршысында харичи дилләрин тәдрисинә нисбәтән даһа кениш вәзифәләр дурдуғундан бәһс эдир вә язырды ки, рус дилини өйрәнмәкдән мәгсәд бу дилдә күтләви китаблары анҹаг охумаг дейил, мүкәммәл язмаг вә данышмаг, «шакирдләрин рус дили үзрә олан биликләрини ана дили үзрә олан биликләринә яхынлашдырмагдыр»[2]. Белә бир тәләбин еринә етирилмәси нә гәдәр чәтин олса да мәгсәдәуйғун иди. Халг тәсәррүфатынын енидән гурулмасы, мүвафиг йүксәк ихтисаслы кадрлара эһтиячын даһа чох артдығы бир дөврдә Азәрбайҹан кәнҹләринин рус дилиндә олан техники али мәктәбләрдә охумасы лазым иди, бунун үчүн дә онлар үчүн рус дилини билмәк зәрури һесаб олунурду. Мәһз она көрә дә Азәрб. КП VIII гурултайы гейд эдирди ки, азәрбайҹанлы зәһмәткешләрин сәнае гуручулуғуна чәлб эдилмәси рус дилини билмәдикләри үчүн чәтинләшир, она көрә дә гурултай рус дилинин бүтүн Азәрбайҹан мәктәбләриндә әсаслы бир сурәтдә өйрәнилмәсини тәләб эдирди. Рус дили тәдрисини мәктәбләрдә низама салмаг мәгсәдилә 1927-ҹи илдә бу фәнн үзрә програм вә дәрс китаблары нәшр олунду. Һәмин програм мәктәбләрдә рус дили тәдрисинин һәм әмәли педагожи тәләбләрини, һәм дә тә'лим үсулларыны мүәййәнләшдирмәк үчүн илк тәшәббүс иди. Програмда гейд олунурду ки, еддинллик бир мүддәт ичәрисиндә биринҹи вә икинҹи дәрәҹәли мәктәбләрдә шакирдләр рус дили дәрсләриндән бу дилдә өз фикирләрини дүзкүн изаһ эдә билмәк, охудуглары әдәби вә элмикүтләви әсәрләрин мәзмунуну баша дүшмәйи өйрәнмәлидирләр, «мәктәби гуртардыгдан сонра әмәли фәалиййәтләриндә вә элми

[1] Бах: VIII съезд Азербайджанской Коммунистической партии (большевиков), 12—17 ноября 1927 г., стр. 17, Баку.

[2] «Путь школы» журналы № 1, сәһ. 71, 1926.

мәшғәләләрдә рус дилиндән истифадә этмәйи бачармагла, русчадан ана дилинә вә әксинә, тәрҹүмә этмәйин дә өһдәсиндән кәлмәлидирләр»[1].

Тә'лим үсулларына кәлинҹә, програм бүтүн васитәләрдән истифадә эдиб рус дили тә'лимини әяни этмәйи мәсләһәт көрүрдү, чүнки ялныз бу йолла башга дилин тә'лиминдә өйрәнилән биликләрин мәнимсәнилмәсини даһа асан вә даһа мөһкәм этмәк мүмкүн иди.

Һәмин програма аид вердийи методик көстәришләр ҹүмләсиндән, Маариф Комиссарлығы, рус дили тә'лимини анҹаг «тәбии» үсулла апармаг һаггында әввәлләрдә этдийи мәсләһәтдән кери чәкилирди, бу ишдә ана дилиндән кениш истифадә этмәйи лакин «тәрҹүмә» үсулу йолуну тутмамағы лазым билирди. Програм, шакирдләрин рус дилиндә кәлмә вә ифадәләр эһтиятыны зәнкинләшдирмәк мәгсәдилә лексик дәрсләрә хүсуси диггәт верилмәсини зәрури һесаб эдирди.

Бу дөврдә газанылан ән мүһүм наилиййәтләрдән бири кәнд мәктәбләриндә дә рус дили тәдрисинин тәдриҹән кечилмәйә башламасындан ибарәт иди. Мәсәлән, Көйчай гәзасынын 1927/28-ҹи дәрс или үзрә һесабатында көстәрилирди ки, гәзанын кәнд мәктәбләриндә дә рус дили охудулур, мүәллимләр, һәмчинин әһали рус дилинин өйрәнилмәсинә бөйүк һүсн-рәғбәт бәсләйирләр, «тәкҹә әһали дейил, ушаглар да рус дилини өйрәнмәйин зәрурийәтини баша дүшүрләр»[2].

1928/29-ҹу дәрс илинин екунуна һәср олунмуш һесабатда Баш иҹтимаи тәрбийә идарәси гейд эдирди ки, мәктәбләрин вә мүәллимләрин әксәриййәти рус дили тәдрисинин әһәмиййәтини дәриндән баша дүшмүшләр «кәнҹләр исә рус дилини Бөйүк Октябр дили кими гиймәтләндирирләр»[3].

Лакин бүтүн бу наилиййәтләр анҹаг илк аддымлар һесаб олуна биләрди, чүнки Азәрбайҹан мәктәбләриндә рус дилинин һәм програм вә дәрс китабларыны, һәм дә тә'лим эдилмәси методикасыны яратмаг, хүсусилә мәктәбләри рус дилини тәдрис эдә билән мүәллим кадрлары илә тә'мин этмәк үчүн һәлә чохлу әмәк сәрф этмәк вә чох бөйүк ишләр көрмәк лазым иди.

В. Әмәк вә политехник тә'лими инкишаф этдирмәк чәһдләри. Дөврүн актуал мәсәләләриндән бири дә әмәк тәрбийәси вә политехник тә'лимин мәктәбләрдә кенишләндирилмәсиндән ибарәт иди. Шәһәр мәктәбләриндә әмәк тәрбийәси әввәлләр ГУС програмынын көстәришләри әсасында экскурсиялар йолу илә шакирдләри истеһсалатла таныш этмәк вә онлары иҹтимаи файдалы ишләрә чәлб этмәк шәклиндә апарылырды. Мәктәбләри мүәййән истеһсалата тәһким этмәк мәсәләси ени бир тәклиф кими ирәли сүрүлмүшдүсә дә, һәлә әмәли бир нәтиҹә вермир-

[1] Биринҹи дәрәҹәли мәктәбләрин програмлары, сәһ. 1, 1927, Баку.

[2] Азәрбайҹан ССР МН архиви, Баш иҹтимаи тәрбийә идарәси фонду, иш 33, вәр. 15, 1928.

[3] Енә орада иш 32, вәр. 24, 1929.

ди. Мәктәбләрдә әл иши дәрсләри Мааріф Комиссарлығынын 1927-чи илдә тәсдиг этмиш олдуғу әмәк програмы әсасында кечилирди. Мәсәлән, дәмир йолу ичтимаи тәрбийә мәктәбләриндә «ушаглар кил үзәриндә япма иши илә, оймаг вә моделләр гайырмагла, иплә һөрмәк, коллексиялар топламагла мәшғул идиләр. Биләчәри, Хачмаз, Агстафа, Һачыгабул мәктәбләриндә чилдчилик э'малатханалары тәшкил эдилмишди вә шакирдләр орада китаб чилдләмәк өйрәнирдиләр»[1].

Бир чох шәһәр мәктәбләри нәздиндә, хүсусилә Бакыда бөйүк ишлы шакирдләр үчүн чилинкәрлик вә харратлыг э'малатханалары тәшкил эдилмишди вә орада мүәлимләрин тапшырыг вә көстәришләри әсасында практик дәрсләр кечилирди. Шакирдләр стол, стул, язы тахтасы кими шейләр гайырырды ки, онлар да мәктәбләрин эһтиячына сәрф олунурду. Э'малатханаларда ишләйә билмәйән кичик ишлы шакирдләр үчүн бә'зи мәктәбләрдә иш отаглары тәшкил эдилмишди вә ушаглар сәбәт һөрмәк кими йүнкүл ишләрлә мәшғул олурдулар.

Бүтүн бу ишләр о заманлар әмәк тәрбийәси саһәсиндә бөйүк наилиййәт һесаб эдилсә дә, тәәссүф ки, көзләнилән нәтичәни вермирди, чүнки әввәлән, мәктәбләрин анчаг бир гисминдә апарылырды, о бири тәрәфдән, элмләрин өйрәнилмәсиндән тәчрид эдилмиш, пешәкарлыг характери дашыйырды.

Әмәк тәрбийәси саһәсиндә кәнд мәктәбләриндә нисбәтән чох иш көрүлүрдү. Кәнд тәсәррүфатынын коллективләшмә әсасында енидән гурулмасы, һәмчинин кәнд тәсәррүфаты истеһсалатынын йүксәлмәси тәдбирләри кәнд ибтидаи вә еддииллик мәктәбләринә кәнд тәсәррүфаты тәмайүлү вермәк мәсәләсини чиддийәтлә ирәли сүрүрдү.

ҮИК(б)П XV гурултайы гәт'и олараг көстәрирди ки, кәнд тәсәррүфатыны йүксәлтмәк үчүн «Пешә-техники мәктәбләрин, чүрбәчүр тәһсил э'малатханаларынын инкишаф этдирилмәсинә вә кәнд тәсәррүфатына лазым олан пешәләрин мәктәбләр янында ушаглара өйрәдилмәсинә хүсуси диггәт вермәк лазымдыр»[2].

Халг мааріфи органлары бу истигамәтдә мүәййән тәдбирләр гәбул этди. 1929-чу илдә мәктәбяны саһәләр мәсәләсинә даир конкрет тәклифләр ирәли сүрүлдү; мәктәбяны саһәләрин һәчми мүәййәнләшдирилди (3 һектар). Мәктәбләр бу вә я башга кәнд тәсәррүфаты нөвү илә иш апармаг үчүн политехник әсаслара истинад эдәрәк «кәнд тәсәррүфатынын элә нөвү илә мәшғул олмалы идиләр ки, о нөв районун тәсәррүфат хүсусиййәтини өзүндә әкс эдә билсин». Бундан башга, мәктәбләрә кәнд тәсәррүфаты мәшғәләләрини чәдвәлә дахил этмәк үчүн ичазә верилди; бу ишләрин ичрасында «шакирдләрин яш хүсусиййәтләрини нәзәрә алмаг вә онлары ишларына мүвафиг аләтләрлә ишләтмәк» тәләб олунурду.

[1] Азәрбайчан ССР МН архиви, Баш ичтимаи тәрбийә идарәси фонду, иш 152, вәр. 6, 1928.

[2] Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, II һ., сәһ. 538.

Халг Мааріф Комиссарлығы Азәрбайчан Ленин Коммунист Кәнчләр Иттифагы Мәркәзи Комитәси илә бирликдә кәнч натуралистләр һәрәкатынын республикада кенишләнмәсини тә'мин этмәк үчүн көстәриш верди; яй вахты мәктәбяны саһәдә ишләри давам этдирмәк үчүн кәнч натуралистләри ишә чәлб этмәк вә башга тәдбирләр ирәли сүрүлүрдү вә с.

Баш ичтимаи тәрбийә идарәсинин 1928/29-чу дәрс илинә аид һесабатында гейд олунурду ки, бүтүн кәнд мәктәбләри мәктәбяны торпагла тә'мин олунмушлар вә бу да «политехник тә'лимин әсас үнсүрү олан әмәк үчүн әлверишли шәраит ярадыр»[1]. Нуха гәзасындан бир кәнд мүәллими язырды ки, әлбәттә, мәктәбләримиздә шакирдләрә илныз гуру билик вермәклә мәшғул олсаг, дәрсләри әмәклә багламайыб һәятда фәннин тәтбигини көстәрмәсәк, көһнә мәктәблә бизим мәктәбләрин фәрги олмаз. Нуха гәзасында бу мәсәләйә чидди фикир верилдийини көстәрән мүәллим һәм дә язырды ки: «Бүтүн гәза мәктәбләринә кәнд тәсәррүфаты тәмайүлү верилмишдир, хүсусән бүтүн кәнд мәктәбләриндә кәнд тәсәррүфаты ишләри кедир, өзүнү дә шакирдләр апарыр». Мүәллим әлавә эдир ки, «мәктәбләрдә кәнд тәсәррүфатынын мүхтәлиф нөвләри, о чүмләдән ипәк гурду бечәрмәк дә тәчрүбә олунур», бүтүн бунлар шакирдләри чох марагландырыр, онун үчүн дә онлар кәнд тәсәррүфаты ишиндә «сон дәрәчә марагла ишләйирләр, лазыми мүвәффәгиййәт дә әлдә этмәк олур»[2].

Республиканын башга гәза мәктәбләриндә дә бу чүр ишләр апарылырды. О чүмләдән Көйчай гәза халг мааріф шө'бәсинин 1927/28-чи илә аид олан һесабатында көстәрилирди ки, мәктәбләрә верилән кәнд тәсәррүфаты тәмайүлү районун тәсәррүфат планы илә әлагәләндирилир вә ашағыдакы ишләри әһатә эдир:

1. Мәктәбләрин чохунда мәктәбяны саһәләрдә памбыг әкилмишдир; 2. 16 мәктәбдә барама гурду бечәрилмиш; 3. Бир нечә мәктәб — Гарамәрянлы, Һачылы вә с. — мейнәликләр әмәлә кәтирмәйә башламышлар; 4. Инчә, Бығыр, Ләк-Чыплаг, Күрд-Шабан, Гызыл-Гумлаг, Һачылы, Зала вә с. кәнд мәктәбләринин саһәләриндә бағ салынмагдадыр; 5. Көйчай, Күрд-Шабан мәктәбләриндә тоюгчулуг ишинә башламыш; 6. Демәк олар ки, мәктәбләрин һамысында бостан әкилмишдир. «Бүтүн бу ишләри еринә етирмәк үчүн мәктәбләрдә зәрури шәраит ярадылмыш вә агрономлар да көмәйә чәлб» олунмушду[3].

Бүтүн бунлар әмәк тәрбийәси вә политехник тә'лим нөгтейинәзәриндән бөйүк әһәмиййәтә малик иди, чүнки ушагларда кәнд тәсәррүфаты әмәйинә мәһәббәт тәрбийә этмәклә бәрабәр, онлара әмәк вәрдишләри ашылайырды.

[1] Азәрбайчан ССР МН архиви, Баш ичтимаи тәрбийә идарәси фонду, иш 32, вәр. 75, 1929.

[2] «Енн мәктәб» журналы № 11, 12, сәһ. 28, 1928.

[3] Азәрб.ССР МН архиви, Баш ичтимаи тәрбийә идарәси фонду, иш 33, вәр. 4—5.

Политехник тə'лим мəсələсинə дəир фабрик-завод шакирдлəри вə кəндли-кəнчилər мəктəбləриндə даhа кениш тədбирlər апарылмыды. Кənд тəсərрüфатынын сосиалистчасынə енидən гурулмасы мүнасибətилə кəндли-кəнчилər мəктəбинин дə әһәмиййәти артырды.

Маhз она көрə də партиjамызын XV гурултаjы «Кəнддə иш hаггында» гəбул этдиjи гətнамədə тəлəб едирди ки, «Кəндли-кəнчилər мəктəби шəбəкəси кенишлəндирилсин вə онларда мүəjjənləшдирилмəси үчүн тədбирlər көрүлсүн...»[1]. Кəндли-кəнчилər мəктəбинин (ККМ-нин) тəшəббüсчüсü вə тəшкилатчысы олан ҮИЛККИ бу мəктəбləрин кетдикчə ихтисаслашмасына чалышырды. ҮИЛККИ-нин МК бüросу «Кəндин сосиалистчасынə енидən гурулмасы вə ККМ-нин вəзифələринə дəир гəбул этдиjи гərарда (1929-чу ил) ККМ-ни кənд ерləриндə политехник мəктəб hесаб этмəклə бərабəр, колхозлар үчүн мəдəни, сənаje, техники вə тəшкилат чəhətдən hазырлыглы олан кадрlар етишдирən бир мəктəб кими сəчиjjələндирирди. Həмин гərара əсасən ККМ шакирдlərəələ кениш истеhсал-техники hазырлыг вермəли иди ки, онлар бүтүн ил боjу колхозун мүхтəлиф ишlərində иштирак едə билсинlər. Шакирдlərин истеhсал-техники hазырлыглары кənд тəсərрüфаты əмəjинин техника əсасында иникишафына тə'мин этмəли иди. Она көрə дə гərарда тəлəб олунурду ки, шакирдlərə садə вə мüраккəб кənд тəсərрüфаты машынлары hаггында мə'лумат верилсин, онлар мүhərrиklərдə əмəли олараг таныш едилсин, онлара кимjəнин кənд тəсərрüфатында тətбиги өjрədилсин, мəктəб э'малатханаларынын характери кənд тəсərрüфаты машынлары вə алətlərinin тə'мин этмək истигамətинdə дəjишдирилсин. Гərарда дejилирди ки, шакирдlərин «бу үчүн истеhсал-техники hазырлыгы, бөjүк коллективə тəсərрüфатын тəшкили мəсələlərini өjрənмək, кениш үмуми тəhсил вə ичтиман-сənаje тərбиjə илə бирлəшərək кənд шəраитиндə jüксək типли мəктəбin политехникləшдирилмəси үчүн конкрет проgram тəшкил едəчəкдир»[2].

Кəмсомол тəшкилаты ККМ-ни кənд ерləриндə даhиd jüксək типли мəктəбə чевирмək, jə'ни едди иллик вə икинчи дərəчəли кənд мəктəбləрini дə ККМ-нə чевирмəклə техникумлар үчүн шакирд контингенти hазырламаgы да онларын үзərинə гоймаг тəклифини ирəли сүрүрдү.

ККМ-ни шакирдlərə истеhсал-техники вə кениш үмуми тəhсил вермəjə гəбил олан jüксək типли политехник мəктəбlərə чевирмəjи тəлəб едən бу гərарын ирəли сүрүлүү тəклиф о заман реал дejилди. Маhз она көрə дə jухарыда дejилдиjи кими, ККМ-lərə кənд тəсərрüфаты тəмаjüллү колхоз едди иллик мəктəбlərinə чеврилди.

[1] Сов.ИКП гурултаjлары, конфранслары вə МК пленумларынын гətнамə вə гәрарлары, II h., сəh. 538.
[2] Азәрбайҹан ССР ХМК бüллетени, № 12, сəh. 42, 1929.

ККМ-ləri аз үмүдəт эрəзиндə Азәрбайҹанда үмүм рол оjнаjыр, кəндли-колхозчуларын диггətини өзləринə чəлб этмишдиlər. Мəсələн, Лачын ККМ-lə икинcи үмүдətиндə 250-jə гəдər тут аgачы, 200-дən артыг мешə аgачы, jырым десətин мejвə баgы əкилмишди. Бостанчылыг үзərə хejли иш көрüлərəк 300 пуд картоф, 10 пуд лобиjа вə с. мəhсул көтүрүлмүшдү. Бундан башга, həмин «мəктəбə апарылан мəдəни вə тərбиjə ишlərinin кənдlərə артыг тə'сири олмушду. Кənдlər мəктəбin тəсərрüфат ишlərilə марагланыб бу барədə мəктəбə мüрачиəт едирдilər. Белəликlə, мəктəб кənдli тəсərрüфатынын мəдəни үсуллар илə иралиламəси jолунда бөjүк аддымлар» атырды. Лачын ККМ həтта гəзə биринчи дərəчəли мəктəбlərinə дə кənд тəсərрüфаты тəмаjüлү үзərə мəсələhətlər верирди: биринчи дərəчəли «мəктəбlər hасил этдикləри мəhсулаt нүмунələrindən ККМ-нə кənдərir»[1]dilər.

«Кəндли» өмзалы бир башга мəгаləдə гejд едилирди ки, Арсу ККМ апардыgы тəчрüбə ишlərilə аз үмүдət ичərisиndə бүтүн кənдlilər үчүн өрнək олмуш вə «кənд тəсərрüфатынын мəдəни үсулларла апарылмасындан нə кими парлаг нəтичələr алда этмək мүмкүн олдуgуну кənдlilərə айдын бир сүрətдə көстərмишдир». Арсу мəктəби тарлачылыг вə бостанчылыг ишlərində jахшы нəтичələr алда этмиш вə икинcи ил ичərisиndə мəдəни үсулларла памбыг, кətан, түтүн, буgда, арпа вə с. əкмишди. Кənдlilər мəктəбin тəчрüбələrindən истифадə едərəк өз əкиlərinin мəдəни үсулда бечərirdilər. Həмин «мəктəб бүтүн Арсу данрəсиндə бир мəдəниjjəт очаgы»[2]-на чеврилмишди. Нə Арсу, нə дə Лачын ККМ мүстəсна тəшкил едирди. Республиканын ККМ-ləri кənд тəсərрüфаты компаниjаlарында чох актив иштирак едирди. Онлар памбыг саhələrini күбрələмək, су архларыны təмизləмək, həтта савадсызлыgы лəгв этмək кими мəдəни ишlərə дə jахшы jрдым көстərirdilər. Нүхади (Губа гəзасы), Көрənбəй, Əhмəдли (Кəнчə гəзасы), Хыллы (Салjан гəзасы) кəндli-кəнчilər мəктəбlərinin ичтиман файдалы ишləri даhа мəмнунлуг иди. Бүтүн бунлар колхозчуларын ККМ-нə hүсни-рəбətini артырырды.

ККМ шакирдlərini мəhсулар əмəklərində тə'лим арасында алаgа jратмаgа чалышырды. Тə'лим мүддətинин тахминən jрысы нəзəri фənlərin (агрономиjа, тəбииjjət, физика, риjазиjjət, кимjа, ана дили вə рус дили) тədрисинə, икинcи jрысы исə шакирдlərin мəhсулдар əмəklərinə сərф едилирди ки, бу да башлыча олараг мəктəб тəсərрüфатында истеhсал практикасы, э'малатханаларда апарылан иш вə ичтиман-файдалы əмək jолу илə кечирилирди. ККМ-дə əсас мəсələ кənд тəсərрüфатыны өjрənмəкдən, jə'ни онун коллективləшдирилмə вə механикləшдирилмə əсасында енидən гурулмасыны, керijə галма сəбəбlərini вə иникишаф jолларыны,

[1] «Коммунист» гəзети, № 251, 28 октjабр 1928.
[2] «Коммунист» гəзети, № 150, 11 июн 1929.

кәнд тәсәррүфаты әмәйинин вә машынларынын нөвләрини вә с. өйрәнмәкдән ибарәт иди.

Бу дөврүн ахырларында бүтүн кәнд вә шәһәр мәктәбләринин политехникләшдирилмәси әмәли вәзифә кими гаршыя гоюлмушду. Бу мәгсәд үчүн мәктәбләрдә э'малатханаларын сайы кетдикчә артырды, шакирдләр кәнд вә шәһәр истеһсалатына кетдикчә даһа чох чәлб эдилирди, онларын ичтимаи файдалы әмәкләри даһа мәзмунлу характер дашыйырды. Бүтүн бунлар шакирдләрдә әмәк вәрдишләри яратмаг, онларда әмәйә севки тәрбийә этмәк нөгтейи-нәзәриндән чох файдалы иди вә В. И. Ленинин һәлә 1920-чи илдә «...һамыны кәнч яшындан шүурлу вә интизамлы әмәклә тәрбийә»[1] этмәк һаггындакы тәләбини еринә етирмәкдә көркәмли рол ойнайырды.

Н. К. Крупская «Политехник тәһсил һаггында» адлы мәгаләсиндә В. И. Ленинин политехник тә'лим һаггында олан фикирләрини шәрһ эдир вә көстәрирди ки, Ленин бу фикри ялныз «фәһлә» вә «фәһлә гүввәси» һазырламаг гайғысы чәкдийи үчүн дейил, һәм дә она көрә ирәли сүрүрдү ки, о, «ени техники база гура билән шүурлу ярадычылар тәрбийә этмәк истәйирди, чүнки белә база үзәриндә дуран бир өлкә һеч вахт йыхылмаз, һәмишә тох вә һәр заманда да элмли вә мәдәни олар»[2].

Гейд этмәлийик ки, халг маарифи үзрә икинчи Үмум Иттифаг партия мүшавирәси мәктәбләрин политехникләшдирилмәси ишини сүр'әтләндирмәйә даир чидди көстәришләр вермишди, бу мүһүм мәсәләйә ерли партия вә совет, һәмкарлар вә комсомол тәшкилатларынын, һәмчинин тәсәррүфат органларынын вә истеһсалат мүәссисәләринин диггәтини чәлб этмишди.

«Халг маарифи системи һаггында» гәбул этдийи гәрарда һәмин мүшавирә, халг тәсәррүфатынын сосялистчәсинә енидән гурулмасы илә әлагәдар олараг, мәктәбләрин политехникләшдирилмәсинин әһәмиййәтини гейд эдирди. Мүшавирә мәктәбләрин политехникләшдирилмәсинә зидд олан тәмайүлләрә гаршы кәскин мүбаризә апармаг зәрурийәтини ирәли сүрүрдү. Бу мейлләрин бири, үмуми вә политехник тәһсилә э'тинасызлыг көстәриб мәктәбләрдә мәһдуд «пешәкарлыг» тәһсили яймаг вә беләликлә фәһләни машынын садәчә һиссәсинә чевирмәк чәһдләриндән ибарәт иди. Икинчиси исә, политехник тәһсили әмәк вә истеһсалатдан айры дүшмүш әзбәрчилик мәктәбилә әвәз этмәйә чалышырды.

Бу чүр мейлләрин коммунист тәрбийәсинин әсасларыны ноздуғуну гейд этмәклә мүшавирә көстәрирди ки: «Мәһз гәт'и вә ардычыл бир сурәтдә һәр ики чәбһәйә гаршы мүбаризә апармаг йолу илә сосялист тәһсил системи яратмаг уғрундакы еканә вә дүзкүн һәрәкәт хәттини тә'мин этмәк мүмкүндүр»[3].

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 31, сәһ. 300.
[2] «Ени мәктәб» журналы, № 7, сәһ. 7, 1929.
[3] Бах: Второе Всесоюзное партийное совещание по народному образованию, Учпедгиз, М. 1931, стр. 297, 298, 299.

Мүшавирә өз гәрарында һәм дә көстәрирди ки, политехник тәһсил коммунист тәрбийәсинин айрылмаз бир һиссәсидир. Она көрә дә орта мәктәбин бүтүн енидән гурулмасы иши, һәмчинин онун сосялист реконструксиясына хидмәт этмәси тамамилә политехник тә'лим вәзифәсинә табе эдилмәлидир. Мүшавирә тәләб эдирди ки, мәктәбин тәдрис планы вә програмлары, дәрс китаблары вә бүдчәси, мүәллим һазырлығы вә бүтүн мәктәб ишләринин тәшкили политехник тә'лим тәләбләринә хидмәт этмәк нөгтейи-нәзәриндән гурулмалыдыр. Мүшавирә бундан сонра, һәр бир мәктәбин фәалиййәтинә, һәр шейдән әввәл, политехник тә'лими һәята кечирмәк саһәсинә газанмыш олдуғу наилиййәтләр нөгтейи-нәзәриндән гиймәт вермәйи тәләб эдирди. Бүтүн бунлар политехник тә'лим мәсәләләринә верилән диггәти кетдикчә күчләндирирди.

Гейд этмәлийик ки, о илләрдә мәктәбләрин политехникләшдирилмәси мәсәләсиндә «мәктәбин өлмәси» нәзәриййәсиндән доған тәһрифләр дә өзүнә ер тапмышды. Бу тәһрифләрин маһиййәти ондан ибарәт иди ки, мәктәбин политехникләшдирилмәси үмуми тәһсил фәнләринин өйрәнилмәсиндән айрылыр, фәнләрин системлә өйрәдилмәси үмумиййәтлә гиймәтләндирилмирди. Бу чүр тәһрифләр мәктәбләрин симасыны итирир, онлары истеһсалат ичәрисиндә «әридирди» вә беләликлә дә политехник тә'лим идеясыны тәһриф эдирди. Тәәссүф ки, бу саһәдә бә'зи ялыш көстәришләр һәтта Халг Маариф Комиссарлығынын бә'зи рәсми сәнәдләриндә дә ер тутурду. Мәсәлән, яз әкин компаниясы мүнасибәтилә, бу ишә әмәли вә файдалы ярдым тәшкил этмәк әвәзинә, саһв олараг кәнд мәктәбләриндән тәләб эдилирди ки, өзләринин бүтүн чари фәалиййәтләрини яз кәнд тәсәррүфаты компаниясынын мүвәффәгиййәтлә апарылмасына табе этсинләр. Мәктәбләрдән тәләб олунурду ки, тәдрис планларыны, шакирдләрин ичтимаи файдалы ишләрини, шакирдләр тәшкилатынын, мәктәб шураларынын вә с. планларыны мәктәби әһатә эдән истеһсалатын планларына әсасән көздән кечирсинләр.

Республика мәктәбләринин политехникләшдирилмәси мәсәләләрини кениш мигясда мүзакирә этмәк мәгсәдилә 1931-чи ил инвар айында Биринчи Азәрбайчан политехнизм гурултайы ачылды. Бу мүнасибәтлә Халг Маариф комиссары мүавини Айна Султанова (1937-чи илдә өлмүшдүр) һаглы олараг язырды ки, маарифчиләр күтләси һәлә политехник тә'лимин тәтбиги йолларыны айдын тәсәввүр эдә билмир, она көрә дә «Гурултай мәктәбләрин политехникләшдирилмәси үчүн дәгиг йоллар көстәрмәли вә бу саһәдә олан ялыш фикирләри рәдд этмәлидир»[1].

Лакин политехнизм гурултайы истеһсалатын мәктәбләрә ярдымыны күчләндирмәк, мәктәбләрдә э'малатханаларын сайыны артырмаг, истеһсалат-техники гүввәләрин диггәтини политехнизмә чәлб этмәк кими мүһүм нәтичәләр вермәклә бәрабәр, өз

[1] «Бакинский рабочий» газета № 24, 28 инвар 1931.

гәрарларында принсипиал сәһвләрә дә йол вермиш олду. Мәктәбләрин тәдричән «өлмәси» нәзәриййәсиндән доған бу сәһвләр—мәктәбләри политехникләшдирмәнин әсас шәртини истеһсалат мүәссисәләринин планыны еринә етирмәк уғрунда мүбаризәдә көрмәкдән, кәнд ерләриндә ушаглары тамамилә истеһсал әмәйилә йүкләмәк «әсасында педагожи просеси енидән гурмағы» тәклиф этмәкдән вә с. ибарәт иди[1].

Гурултайын сәһви мәһсулдар әмәйә доғру бөйүк мейл көстәрмәсиндә дейилди. Әксинә, бәрпа дөврүндә олдуғуна нисбәтән, мәһсулдар әмәйин тә'лим просесинә дахил эдилмәси, кәнчләрин тә'лим вә тәрбийәсиндә бу әмәкдән кениш истифадә олунмасы ирәлийә доғру атылан мүһүм бир аддым иди. Гурултайын сәһви мәһсулдар әмәклә тә'лим арасында дүзкүн мүнасибәт яратмамасында, политехникләшдирмә тәдбирләрини ялныз мәһсулдар әмәкдә көрмәсиндә иди. Белә бир янлыш фикир гурултайдан габаг нәшр олунмуш «политехник әмәк» програмында да габарыг бир сурәтдә өзүнә ер тутмушду.

Һәмин програм үмуми тәһсил фәнләринин тәдрисини нәзәрә алмадан дүзүлмүшдү. Програмда политехник әмәйә даир әлә тә'лим материалы верилирди ки, бунларын әлми әсасларыны шакирдләр һәлә билмирдиләр. Мәсәлән, VII синифләрдә бир чох мүһәррикләрин, һәтта электротехникая аид бә'зи чиһазларын өйрәнилмәси тәләб олунурду, һалбуки шакирдләрин бу аләти баша дүшмәси үчүн мүвафиг биликләри йох иди.

Беләликлә мәктәбләрин политехникләшдирилмәси проблеми мүәййән ирәлиләмәләрә бахмаяраг, бу дөврдә дә һәлл эдилмәмиш галды, чүнки политехник тә'лими әлми биликләри мәһсулдар әмәклә әлагәдар өйрәнмәк әсасында дейил, тә'лимин позулмасы һесабына шакирдләрин истеһсалатда ишләмәси әсасында тәтбиг этмәйә чалышырдылар ки, бу да политехник тә'лим идеясыны тәһриф эдирди.

Г. Тәрбийә ишләри. Республиканын педагожи ичтимаийяты шакирдләрин идеоложи-сияси тәрбийәсинә кетдикчә чох фикир верирди. Шакирдләрин ичтиман-сияси тәрбийәсинин конкрет вәзифәләри, мәсәлән, бейнәлмиләлчилик тәрбийәси, дин әлейһинә тәрбийә вә с. габагчыл мәктәбләрин ишиндә көркәмли ер тутурду. Бир чох архив сәнәдләри бу саһәдә мүәййән наилиййәтләрин әлдә эдилдийини көстәрир. Мәсәлән Нахчыван МССР үзрә верилән һесабатда дейилир: «Мәктәбләримиздә бейнәлмиләллик тәрбийәси апарылыр... Бир чох мәктәбләрдә азәрбайчанлыларла әрмәниләр бирликдә охуюрлар. Онлар арасында индийә гәдәр бейнәлмиләллик әлейһинә һеч бир һадисә баш вермәмишдир. Шакирдләр вә мүәллимләр бир-биринә яхшы мүнасибәт көстәрирләр. Биркә ичласлар, һәмчинин азәрбайчанлы вә әрмәни шакирдләринин иштиракы илә тез-тез ушаг сәһәрчикләри тәшкил

[1] «Политехнизм вә Азәрбайчан ССР мәктәбләриндә онун тәтбиги йоллары», сәһ. 8—9, 1931, Бакы.

эдилир». Бунун кими дә дәмир йолу мәктәбләри үзрә верилән һесабатда дейилирди: «Ичтиман-сияси тәрбийә бүтүн мүнасиб һалларда, бүтүн дәрсләрдә, әләлхүсус ичтимаийят дәрсләриндә апарылыр. Тәрбийә ишләринин нәтичәсиндә шакирдләр нигилаби руһда етиширләр, сияси савад газанырлар, гүссәли кечмишлә мүгайисә эдәрәк мүасир һәятдан баш чыхарырлар».

Республика мәктәбләриндә шакирдләрин өзфәалиййәти хейли кенишләнирди. Хүсусән орта мәктәбләрдә ичтимаийят, чари сиясәт, драм, хор, бәдән тәрбийәси, кәнч натуралистләр вә с. дәрнәкләрин ярадылмасы вә инкишафы шакирдләрин хейли фәаллашдығыны көстәрирди[1].

Кәскинләшмиш синфи мүбаризә шәраитиндә мәктәбләримиз дини мөвһумат вә хүрафат әлейһинә тәрбийә ишләрини дә кенишләндирирди. Истисмарчы синифләрин галыглары, биринчи нөвбәдә голчомаглар, руһаниләр кетдикчә зәифләмәкдә олан ислам динини мүдафиә эдир, ону күтләләр вә хүсусән кәнчләр арасында яймаға чан атырдылар. Республиканын бир сыра ерләриндә чүр'әтләнән моллалар голчомагларла бирликдә һай-күй галдырыр, һәтта көһнә моллаханалары белә, бәрпа этмәйә чалышырдылар[2]. Дүшмәнин бу чүр гара ниййәтләри артыг баш тута билмәзди. Дүшмәнин бу чүр гара фикирләринә гаршы Азәрбайчан мүәллимләри, биринчи нөвбәдә габагчыл маарифчиләр партиямызын рәһбәрлийи алтында әл-әлә верир, чидди вә сәмими фәалиййәтләрилә һәгиги совет мәктәбләрини мөһкәмләндирирдиләр. Дөврүн ән мүһүм тәләбләриндән бири бүтүн мүәллимләр күтләсини аиға галдырмаг, онларын фәалиййәтини көһнә мәфкурәнин әлейһинә, милләтчилийә, мүсәлманчылыға вә с. кими галыглара гаршы йөнәлмәкдән ибарәт иди.

О заманлар педагожи мәтбуатда фәал иштирак эдән мүәллим Сейфулла Шамилов «Мәктәбин вә мүәллимләрин күтләви ишиа адлы мәгаләсиндә дин әлейһинә мүбаризәнин күчләндирилмәси зәрурийәтини гейд эдәрәк, язырды ки, биз кәрәк дин илә олан мүбаризәни әлмин күчү илә апараг, чүнки, «пролетар һакимиййәти дөврүндә динлә схоластик үсулла мүбаризә апармаг олмаз. Буна көрә мүәллимләримиз вә мәктәбләримиз күтлә ичәрисинә кирмәли, онлары марагландырмалы, мүмкүн гәдәр күтләни өз тә'сири алтына алмалыдыр». Сияси сәвиййәси ашағы олан бә'зи мүәллимләри, вәзифәләрини унудуб руһаниләрлә үлфәт этдикләри үчүн тәнгид эдәрәк, С. Шамилов онларын нәзәрләринә чарпдырырды ки, «мүәллим о дүнянын чин, шейтан вә мәләкләр тәрәфиндән идарә олунмасына гаил олмадығы үчүн мүәллимдир»[3].

С. Шамилов бүтүн мүәллимләри вар гүввәләрилә мәктәб әтрафында топланыб һәр чүр дини фанатизмә мүгабил дуран әлм

[1] Азәрб. ССР МН архиви, Баш ичтиман тәрбийә идарәси фонду, иш 152, сәһ. 4—7.
[2] Бах: «Енн мәктәб» журналы № 7—8, сәһ. 10, 1927.
[3] «Енн мәктәб» журналы № 10, сәһ. 7, 1929.

очағыны — мәктәби аһали арасында яймағы, динлә марксизм әсасында мүбаризә этмәйә чағырырды.

Һәгигәтән мүаллимләрин бир гисминин сиясі һазырлығынын хейли зәиф олмасы, бә'зиләринин һәлә чох тәчрүбәсиз вә нашы олмасы нәтичәсиндә тәрбиә ишләри, о чүмләдән дини-мәнһумат әлейһинә тәрбиә, бир сыра мәктәбләрдә чох пис апарылырды.

Һазырлығсыз вә нашы олан кәнч мүаллимләр дин әлейһинә тәрбиә ишиндә чох зәман күтләләрин һиссиятына тохунур вә онларын инчимәсинә сәбәб олурдулар. Мәктәбләрдә олан белә вәзиййәти тәнгид едән Азәрбайҹан ССР Халг Маариф Комиссарлығы инспектору Мәммәд Әлиәбәров йолдаш һаглы олараг язырды ки: «Бу кими тәрбиәнин әкс тә'сир едәҹәйи айдындыр. Тәбии һадисәнин илми көрүнүшүнү ушаглара көстәрмәк вә һәр бир һадисәнин һәгиги сәбәбләринин айдын этмәк йолу илә тәрбиә ишләри апарылмалыдыр»[1].

Бүтүн бу нөгсанлара бахмаяраг, мәктәбләрин дини-мәнһумат әлейһинә апардығы тәдбирләр өз мүсбәт нәтичәсини вермәйә башламышды. «1928-29-ҹу дәрс илиндә дини байрамларда мәктәбләрин нормал ишламаләри күтләләрин әһвали-руһиййәсиндә баш верән тәрәггини көстәриҹи»[2].

Лакин гейд этмәлийик ки, о заман синифдән хариҹ долғун тәрбиәви тәдбирләр анчаг габағчыл мәктәбләрдә, хүсусән шәһәр ерләриндә апарылырды. Бир чох мәктәбләрдә бейнәлмилләлчилик тәрбиәси анчаг мүхтәлиф милләтләрин мәктәбләри арасында язышма, бирликдә йығынчаглар тәшкил этмәк кими йолларла апарылырды, мүаллимләрин бөйүк бир гисми фәнләрин мәзмунундан тәрбиә мәгсәди үчүн истифадә этмәйә һәлә алышмамышдылар.

Мәктәбләрдә комсомол, пионер вә шакирд тәшкилатларынын фәалиййәти чәтинликләрә раст кәлсә дә, кетдикчә күчләнир, тәдричән яхшылашырды.

Мәктәбләрдә ушаг вә кәнчләр һәрәкаты кетдикчә кенишләнирди ки, бу да ашағыдакы чәдвәлдән көрүнүр. (157-ҹи сәһифәдәки чәдвәлә бах).

Пионер тәшкилатынын белә бир йүксәк сүр'әтлә артмасы инкишаф чәтинликләринә раст кәлмишди.

«Пионер һәрәкатынын вәзиййәти вә гаршысындакы вәзифәләри» һаггында 25 июн 1928-ҹи ил тарихли гәрарында ҮИК(б)П МК пионер тәшкилатынын чошгун инкишафыны гейд этмәклә бәрабәр көстәриҹи ки, пионер һәрәкаты бу инкишафында хейли чәтинликләрлә үз-үзә кәлмишдир. Бу чәтинликләрин әсас сәбәбини МК онда көрүрдү ки, пионер һәрәкатынын биринҹи илләриндә мүәйәнләшдирилмиш олан иш мәзмуну тәшкилатын ени тәләбләриндән кери галырды. Гәрарда һәм дә, бир нөгсан кими, көстәрилиҹи ки, пионер тәшкилаты мүхтәлиф ишдә олан пионерләр үчүн фәргли иш үсуллары вә формалары тәтбиг этмир,

[1] Бах: «Ени мәктәб» журналы, № 1—2, сәһ. 78, 1930.

[2] Азәрбайҹан ССР һөкумәтинин 1927 вә 1928-ҹи илләрдәки фәалиййәти» һаггында һесабат, сәһ. 344, 1929.

Илләр	Һарада	Шәһәрләрин сајы	О чүмләдән, гызлар	Пионерләрин ичтимаи-сијаси тәрбијәсинә вә әмәк тәрбијәсинә чәлб олунмасы			
				чәми	о чүмләдән, гызлар	әмәк тәрбијәсинә чәлб едилмиш фаизи	әмәк тәрбијәсинә гызлар фаизи
1927/28	шәһәр	72 250	29 284	25 591	7 130	31,1	23,3
	кәнд	93 610	19 482	42 407	7 946	45,3	40,8
	чәми	165 860	48 766	67 998	15 076	39,8	36,9
1929/30	шәһәр	83 703	98 592	40 336	14 056	48,2	41,8
	кәнд	127 379	32 981	76 636	19 556	60,2	59,3
	чәми	211 082	131 573	116 962	33 612	55,4	50,51[1]

ичтимаи-тәрбијә вәзифәләринин пионерләрин бәлаваситә сијаси ишләрә чәлб олунмасы илә әвәз едир, пионерләрин марагларыны нәзәрә алмыр, һәмчинин пионер ишләринин мәктәб үсуллары илә апармаға чәһд едир вә с. МК өз гәрарында пионер һәрәкатынын ишләринин яхшылашдырмаг үчүн этрафлы көстәришләр верди, о чүмләдән лазым билди ки, пионер тәшкилатынын иши епидән әлә гурулсун ки, пионерләр ҮИК(б)П-нин, ҮИЛККИ-нин үмуми мәгсәдләринин баша дүшсүнләр, ушагларда бейнәлхалг һөмрә'йлик дуйғулары инкишаф этдирилсин, милли әдәбиат тәәссүрләри гәт'и олараг йох едилсин. Гәрарда һәм дә тәләб олунурду ки, «пионер тәшкилаты бүтүн мәктәб һәјатында вә ишләриндә актив иштирак этмәлидир. Мәктәбин ичтимаи һәјата чәлб олунмасына чалышмалыдыр, гаршылыглы ирдым йолу илә пионер вә мәктәбләрин мүваффәгијјәтләринин йүксәлтмәйә, мәктәбдә клуб вә ичтимаи ишләрин инкишафына көмәк этмәлидир»[2].

МК-нын бу гәрары республика Халг Маариф Комиссарлыгларындан вә комсомол тәшкилатларындан пионер тәшкилатынын ишләринә даһа чидди мәшғул олмағы тәләб едирди.

Азәрбайҹан ССР Халг Маариф Комиссарлығы 1928-ҹи илин сонунда мәктәбләрдә пионер форпостлары үчүн әсаснамә гәбул этди вә пионер ишләрини низама салмаг үчүн газетләрә методик мәктуб көндәрди. Һәмин әсаснамәдә пионер тәшкилатынын мәктәбләрдә ашағыдакы вәзифәләри гейд олунурду:

1) кәнч пионерләрин ишләрини конкретләшдирмәкдә бу ишә әмәли тәмәйүл вермәк;

2) әмәк тә'лимини мәктәбдә яхшылашдырмаг вә һәгиги әмәк мәктәби үтрунда мүбаризә этмәк;

3) шакирдләрин ичтимаи-сијаси тәрбијәсини (бейнәлмилләлчилик, антидин тәрбијәси, ичтимаи иш вә с.) яхшылашдырмагда мәктәбә ирдым этмәк;

4) мәктәбин дахили һәјатыны тәшкил этмәк;

[1] Бах: «Ени мәктәб» журналы, № 4, сәһ. 36, 1930.

[2] Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании за 1917—1947 гг., вып. I, стр. 279, М. 1947.

5) мәктәбдә тә'лим ишләринин тәшкили ишиндә фәал иштирак этмәк вә көһнә зеһнийәт әлейһинә мүбаризә апармаг;

6) шакирдләрдә мәдәни вәрдишләри мөһкәмләндирмәк вә онларын истираһәтини тәшкил этмәк уғрунда мүбаризә апармаг;

7) һәрби-бәдән тәрбийәси үзрә иш апармаг[1].

Һәм пионер форпостлары әсаснамәсиндә, һәм дә методик мәктубда пионер тәшкилатынын иш системи вә педагогларын вәзифәләри һаггында әтрафлы мәсләһәтләр верилирди. Һәмин методик мәктубда мәктәбдә охумаян ушаглар арасында мүәййән ишләр апармаг, эһтиячы олан ушагларын палтар, аяггабы, тә'лим ләвазиматы вә с. илә тә'мин олунмаларына чалышмаг, етим ушагларын мәктәбләрә чәлб эдилмәсинә көмәк этмәк кими мәсләһәтләр верилир, клуб ишләринин гайдан салмаг, кәнд тәсәррүфатынын мүхтәлиф саһәләри үзрә практик мәшғәләләр тәшкил этмәк һаггында көстәришләр верилирди.

Пионер ишләринин мәзмуну, АЛККИ VIII гурултайынын (1929-чу ил) гейд этдийи кими, кәнд тәсәррүфаты мәшғәләләри шәһәр мәктәбләриндә техники дәрнәкләрдә апарылан ишләр һесабына хейли зәнкинләшди.

Методик мәктубда пионерләр арасында һәрби-бәдән тәрбийә ишләринин кенишләндирмәклә онлары вәтәнин мүдафиәси кими шәрәфли вәзифәйә һазырлашдырмаға хүсуси фикир верилмишди. Мәктубда дейилирди ки: «Мәктәбдә һәрби иш әсас э'тибарилә кенишләндирилмиш бәдән тәрбийәси мәшғәләләри әсасында апарылмалыдыр; мәһз она көрә дә пионерләрә «Һәр мәктәбли бәдән тәрбийәси илә мәшғул олмалыдыр» шүарыны ирәли сүрмәк мәсләһәт көрүлүр. Бунунла әлагәдар олараг, мәктәбләрдә: а) шакирдләрин күтләви йүрүшләри вә һәрби оюнлары, б) сигнал верәнләр вә атычылар (бөйүк яшлылар үчүн) групу вә с. тәшкил эдилмәлидир»[2].

Бүтүн бу тәдбирләр аз-чох республика мәктәбләриндә, хүсусән шәһәрләрдә апарылыр, пионер тәшкилаты ишләринин чанланмасына, ушаг вә кәнчләр һәрәкатынын кетдикчә күчләнмәсинә ярдым эдирди. Лакин һәлә кифайәт мигдарда һазырлыглы пионер дәстә рәһбәрләринин олмамасы, бир чох мүәллимләрин дә һәлә бу ишдә яхындан иштирак этмәмәләри пионер тәшкилаты ишләринин мәзмун, үсул вә форма чәһәтдән Коммунист партиясынын тәләбләри сәвиййәсинә чатдырылмасына мане олурду.

О заманлар пионер тәшкилатынын ән бөйүк нөгсанларындан бири ондан ибарәт иди ки, вахтынын чох һиссәсини оюнлара, маршировкалара, ичтиман ишләрә сәрф эдирди, тә'лимин йүксәк кейфиййәти вә шакирдләр арасында шүурлу интизамын мөһкәмләндирилмәси уғрунда мүбаризәни нәзәрдән гачырырды. Әлавә этмәлийик ки, бу нөгсаны арадан галдырмаг үчүн юхарыда гейд олунан форпостун әсаснамәсиндә вә методик мәктубда һеч бир

[1] Азәрбайчан ССР ХМК бүллетени, № 1—2, сәһ. 36, 37, 1929.
[2] Енә орада, сәһ. 37, 1929.

көстәриш верилмирди. Нәтичәдә бир чох мәктәбләрдә форпостлар өз һүгугларыны һәддән артыг кенишләндирир, шакирдләр комитәсинә һәддән артыг гәйюмлуг эдир вә онларын тәшәббүсләрини мәһдудлашдырырдылар. Һәтта элә һаллар да олурду ки, пионер форпостлары педагожи коллективләрдән тәләб эдирдиләр ки, муздур вә йохсул ушагларыны, дәрсләриндән мүвәффәг олмасалар да, юхары груплара кечирсинләр. (Көйчайда, Күрдәмирдә вә с.[1]) Бүтүн бунлар пионер тәшкилаты ишләринин о заманлар зәиф тәрәфләри иди.

Мәктәбләрдә тәрбийә ишләринин кенишләндирилмәсиндә шакирд тәшкилатынын ролу да кетдикчә артырды. ХМК 1929-чу илин әввәлләриндә шакирд тәшкилатынын ишләринин яхшылашдырмаг мәгсәдилә ени әсаснамә гәбул этди вә бу хүсусда мәктәбләрә хүсуси методик мәктуб көндәрди. Методик мәктубда көстәрилирди ки, шакирд тәшкилаты мәктәб ишләринин әсас амилләриндән бири олмагла бәрабәр «кәнчләрә коммунист әхлагы вә коллективчилик дүнякөрүшү ашыламағы»[2] әсас вәзифә кими гаршысына гоюр.

Шакирд тәшкилаты мәктәблиләри мүхтәлиф күтләви тәдбирләрә вә ичтиман ишләрә чәлб этмәклә, онлары фәал, мүстәгил олмаға алышдырырды, мәктәбдә ушаг коллективләри ярадыр вә мөһкәмләндирирди, онлара коллективчилик тәрбийә этмәйә чәһд эдирди.

Лакин шакирд тәшкилатынын ишләриндә о заманлар нөгсанлар да мүшаһидә олунурду. Мәсәлән, шакирд тәшкилатында низибатчылыг өзүнү көстәрирди, шакирдләрин яш хүсусиййәтләринә фикир верилмирди, тәшкилат ишинин мәзмуну чох мәһдуд иди, бир чох мәктәбләрдә мүәллимләр тәшкилатын ишиндә иштирак этмирдиләр. Мүәллимләр, өз вәзифәләринин дүзкүн айдын этмәдикләриндән бу тәшкилата анчаг «йолдашлыг ярдымы» көстәрмәклә кифайәтләнирдиләр. Бүтүн бунларын нәтичәсиндә шакирд тәшкилатынын ишиндә дүзкүн олмаян мейлләр баш верирди ки, бу да, һәр шейдән әввәл, өзүнү педагожи коллективә гаршы гоймагда ифадә олунурду. Белә нөгсанлары кәскин тәнгид эдәрәк «Коммунист» гәзети язырды ки: «Өзү өзүнү идарә шүарындан әксинә истифадә эдәнләр, ичтиман ишләри бәһанә кәтирәрәк, дәрсә бахмаянлар, вердийи дәрси тәләб эдән мүәллимә «э'лани-һәрб» эдәнләр вардыр»[3].

Гәзет белә һаллара нәһайәт вермәйин, артыг вахты чатдығыны гейд этмәклә, шакирд тәшкилатынын ишләринин низама салмағы вә бу тәшкилатдан мәктәб интизамыны тәләб эдирди. ХМК-ныи шакирд тәшкилаты һаггында гәбул этдийи ени әсаснамә бу чүр нөгсанлары йох этмәйи нәзәрдә тутурду. Әввәлки әсаснамә-

[1] Бах: Азәрб. ССР МН архиви, Баш ичтиман тәрбийә идарәси фонду, аш 29, вәр. 73, 1929.
[2] Азәрбайчан ССР ХМК бүллетени, № 3—4, сәһ. 60, 1929.
[3] «Коммунист» гәзети, № 230, 1 октябр 1929.

дән фәргли олараг, бу ени әсаснамә, шакирдләрин яш хүсусиййәтләрини нәзәрә алмаға чәһд эдирди ки, бу да шакирд тәшкилатынын биринчи дәрәчәли вә еддиилик мәктәбләрдә көрәчәйи ишләрини садә олмағы вә һәчм э'тибарилә фәргләнмәсиндә ифадә олунурду. Ени әсаснамәйә көрә, икинчи дәрәчәли мәктәбләрдә шакирдләрин үмуми йығынчағында бир ил мүддәтинә шакирд комитәси сечилирди. Комитәдә үч нәфәрдән ибарәт (сәдр, мүавин, катиб) һей'әти-рәисәт айрылырды, комитә нәздиндә исә тәсәррүфат, мәдәни-маариф, сәһиййә вә тә'лим һесабат комиссионлары тәшкил олунурду ки, бунлара да шакирд комитәсинин үзвләри башчылыг эдирди. Белә бир тәшкилатын гурулушдан фәргли олараг, биринчи дәрәчәли вә еддиилик мәктәбләрин илк үч групунда анчаг нөвбәтчиләр айрылырды. Үчүнчү групдан юхары групларын шакирдләри исә шакирд комитәси сечкисиндә иштирак эдирдиләр. Орта мәктәбләрдәки шакирд комитәси нәздиндә олан даими комиссионлар әвәзинә бурада «артелләр» тәшкил олунурду.

Бу ени әсаснамә шакирд тәшкилатларынын ишләрини гайдая салмагда мүәййән рол ойнады. Лакин бу әсаснамәнин дә бә'зи янлыш әсаслары шакирд тәшкилатларынын дүзкүн инкишафына мане олурду. Белә ки, әсаснамә мәктәб шурасы үзвләринин үчдә бириндән чох олмамаг шәртилә, шакирд комитәсинин һәлләдичи сәслә мәктәб шурасына дахил олмасыны нәзәрдә тутурду. Бундан башга, әсаснамә комитәнин тә'лим-һесабат комиссионуна ихтияр верирди ки, педагожи просесин күндәлийини, йә'ни мүәллимләрин апардығы тә'лим ишләрини һесаба алсын, тәдрис ишләриндә мүбаһисәли мәсәләләри мүзакирә үчүн һазырласын. Шакирдләрин тә'лим мәшғәләләрини, тә'лим вә билийини һесаба алмаг методларына даир язылырды ки, «шакирдләрин рә'йләри өз ишини вә үмуми мәктәб ишини һесаба алмагда мүәллим үчүн әһәмиййәтлидир»[1].

Шүбһәсиз, шакирдләрин тәшәббүскарлығыны инкишаф эт-дирмәйә чалышмаг лазым иди. Лакин мүәллимләрин ишләринә даир шакирдләрин рә'йләрини топламаг вә мүзакирә этмәк шакирд комитәсинә билаваситә мүәллим коллективинин ишләринә гарышмаға рәсми олараг ичазә вермәкдән башга бир шей дейил иди ки, бу да анчаг мәнфи нәтичә верә биләрди.

Бунлардан әлавә, ени әсаснамә шакирдләрин ичтимаи ишлә йүкләнмәләрини ирәли сүрүрдү ки, бунун да нәтичәсиндә, бир тәрәфдән шакирдләр дәрсләрә аз диггәт верирдиләр, о бири тәрәфдән, өз гүввәләрини һәддән артыг гиймәтләндирирдиләр.

Беләликлә, ени әсаснамә шакирд тәшкилатынын ишиндә олан нөгсанлары, хүсусән, мүәллимләрлә шакирдләр арасындакы янлыш мүнасибәтләри йох эдә билмәди. Бу нөгсанлары йох этмәк вә мүәллимләри шакирд комитәси вә пионер тәшкилаты ишләринә кениш бир сурәтдә чәлб этмәк зәрурийәти кетдикчә даһа чох һисс олунурду.

[1] Азәрб. ССР ХМК бүллетени, № 3, 4, сәһ. 52, 53, 1929.

Айдын иди ки, мүәллимләри яхындан ишә чәлб этмәйинчә, мәктәбдә шакирд комитәсинин вә пионер тәшкилатынын ишләрини низама салмаг мүмкүн олмаячагды. Лакин бу тәшкилатларын ишләринә мүәллимләри һансы әсаслар вә нә кими йолларла чәлб этмәк мәсәләси айдын дейил иди. Бу мәсәлә о заманлар дүзкүн һәлл олунмурду. Бир тәрәфдән, шакирдләрин вә шакирд тәшкилатларынын күчү һәддән артыг гиймәтләндирилирди, о бири тәрәфдән, һәлә көһнә мәфкурәнин тә'сириндән тамамилә азад ола билмәйән бир чох мүәллимләр шакирд комитәси вә пионер тәшкилатларына көмәк этмәйә яхын дурмурдулар. Мәһз она көрә дә ХМК мүәллимләри мүәййән шәртләрлә пионер тәшкилатына көмәк этмәйә чәлб этмәйи лазым билирди. ХМК мәсләһәт көрүрдү ки, «мүәллимләр тәрбийә ишләринә даир тәдбирләрини пионер дәстә рәһбәрилә разылашдырсынлар, ушагларын ишләринә нүфузлу бир адам кими дейил... бөйүк бир йолдаш кими янашсынлар», ушагларын бейнәлмиләлчилик вә антидин тәрбийәсинә даир олан тәдбирләрдә инсанын мәншән, милләтләр арасына әдавәтин зәрәри, дини байрамларын мәншән вә с. кими мөвзуларда сөһбәт апармаг йолу илә иштирак этсинләр[1]. Әлбәттә, һәм шакирд комитәләри, һәм дә пионер тәшкилатлары ярадычы характерли, мүстәгил олмалы идиләр вә бу тәшкилатларын фәалиййәтиндә мәркәзи ери һеч дә мүәллимә вермәк олмазды. Лакин бүтүн бунлара бахмаяраг, мүәллимләрин бу тәшкилатларын ишләринә мәһдуд шәкилдә чәлб эдилмәләрини дә мәгсәдә мүвафиг һесаб этмәк олмазды, чүнки белә вәзиййәт мүәййән дәрәчәдә шакирдләрлә мүәллимләр арасында янлыш мүнасибәтләрин әмәлә кәлмәсинә сәбәб олурду. Белә бир вәзиййәт мүәллимләри чох нараһат этдийиндән мәсәләнин әлверишли бир сурәтдә һәлл эдилмәси үчүн йоллар ахтарылырды.

О заманлар педагожи мәтбуатда чох фәал иштирак эдән мүәллим Хәзам (Хәлфәзадә М.) бир чох мәктәбләрдә, хүсусән Бакы шәһәриндә мүәллимләрлә шакирдләр арасында әмәлә кәлән янлыш мүнасибәтләрә даир тутарлы мисаллар көстәрмәклә «Мүәллимләрлә шакирдләрин мүнасибәтләри һаггында бир нечә сөз» адлы мәгаләсиндә бу нөгсанларын сәбәбләрини изаһ этмәйә чалышырды. Хәзам һаглы олараг көстәрирди ки, көһнә мүәллимләр унудурлар ки, ени совет шәраити мәктәб кәнчләринә әлверишли сияси тә'сир көстәрир вә нәтичәдә – онлар ингилабдан әввәлки мәктәб кәнчләринә нисбәтән фәал олурлар, «вәзифәләр көтүрмәк, һагг-һесаб вермәк, һагг-һесаб алмаг кими ишләрдә иштирак эдирләр». Лакин о, дүз мүлаһизәсиндән янлыш нәтичә чыхарырды. Хәзам бүтүн бу нөгсанларын сәбәбләрини әсассыз олараг, тә'лим үсулларында, тәдрис системиндә ахтарырды: «мүәллимин охутмасы», «шакирдләрин исә охумасы» гайдасынын артыг ишә ярамадығыны иддиа эдәрәк о язырды: «Бизим мүәллимләримиз синфә кириб ушаг коллективи ичиндә әримәлидир. Ушаглара

[1] Азәрб. ССР ХМК бүллетени № 3—4, сәһ. 63, 64, 1929.

7 03—11

өзүнү тәнгид этдирмәли, ушаглардан рәйбәрлик әла билмәлидир. Мүәллимин шакирдләрә өзүнү тәнгид этдирмәси педагожи чиһәтдән әлверишли сайылмалыдыр. Ушаглар мүәллимләрә аз өйрәтмәләр...». Ялыш фикрә давам эдәрәк, Хәзәм лазым билирди ки, мәктәбин нөгсанларыны бөх этмәк, һәмчинин шакирдләрә мүәллимләрин мүнасибәтләрини яхшылашдырмаг үчүн «биз тәһсил вә тәрбийә ишләрини шакирдләр коллективинә һәвалә эдиб мүәллимләри дә о коллективләрдә квалификасиясы аз артыг олан бир үзв һалына кәтирмәлийик»[1].

Шакирдләрин фәаллыгларыны артырмаг, онларын тәшәббүсләрини инкишаф этдирмәк тәләби һөкмүнүн мүһүм бир тәләб иди, лакин мүәллимләри шакирдләр коллективиндә «әритмәк», тә'лим ишләрини шакирдләр коллективинә тапшырмаг тәләби тәһрифдән башга бир шеј дейилди ки, бу да о заманлар «Ени мәктәб» журналында чох тәблиғ эдилән «сәрбәст тәрбийә» вә «мәктәбсиз өлмәси» нәзәриййәсиндән доғурду. Бу чүр ялыш мүлаһизәләр, һәмчинин шакирд тәшкилаты әсаснамәсинин ялыш мүддәаларынын нәтичәси иди. Бүтүн бунлар онунла нәтичәләнмишди ки, бә'зи мәктәбләрдә шакирдләрин мүәйян гисми өзләрини мүәллим коллективинә гаршы гоюрду, ичласларында мүәллимларын мәсәләсини мүзакирә эдир, онлара тәләбләр верирди, билаваситә педагожи ишләрә гарышырды. Мәсәлән, Балаханы биринчи дәрәчәли мәктәбинин дөрдүнчү груп шакирдләри өз ичласларында гәрара алмышдылар ки:

«1. Мүәллим синифдә дәрс верәркән бир ердә дурмалыдыр, кәзәркән шакирдләр чашырлар.

2. Тахтаја шакирд чыхарыркән, өзкә шакирдләрә ачыгланмамалыдыр. Тахтаја ихан горхур.

3. Кеч каланы дәрсә гоймалыдыр, чүнки ена нә гәдәр олса, чөлдә дурмагдансa, дәрсдән чох хейир олар»[2].

Бу чүр мисаллары «сәрбәст тәрбийә» вә «мәктәбсиз өлмәси» нәзәриййәси тәрәфдарлары мүсбәт бир һал һесаб эдир вә шакирдләрин өз мүәллимләрини өйрәтмәйи бачардыгларынын ифадәси кими гәләмә верирдиләр.

Гейд этмәлийик ки, «сәрбәст тәрбийә»ни Азәрбайчанда яймаг чәһдләринә гаршы о заманлар гәт'и э'тираз эдән мүәллиф һаглы олараг «сәрбәст тәрбийә ола билмәз... айры-айры хәсә вә габилийәтләрә малик олан бир ыгын ушағын истәйинә ешкәк бизи анчаг мәнфи нәтичәләрә апарар», ушағы башлы-башына бурахмагла «тә'сиб этдирмиз мәсәдә нөвл ола билмәрик» — дейирди. Ушаглары һәмишә ишә чәкмәнин мәгсәдәуйғун олмасыны гейд этмәклә о, тә'лимин әлә формасыны тәтбиг этмәйи лазым билирди ки, орада «ушаг мәктәбин мәгсәдәуйғун олараг әввәлдән гәрарлашдырылмыш бүтүн гурулушуна вә низамына табе олсун»[1].

Бүтүн бу сәһвләрә бахмаяраг, совет мәктәбләри провайа доғру һәрәкәт эдирди: о чүмләдән шакирдләр вә пионерләр тешкилаты, комсомол вә мүәллим коллективинин кәмайлә, күтләви ишләр, һәмчинин «мәктәбләрдә клуб күнү» адлыны синифдән кәнар мүәйян тәдбирләр көрүрдүләр.

Бу мәсәлә дәфә ХМК-нын методик мәктубунда дейилирди ки, мәктәбләрдә клуб күнү, шакирдләрин бош вахтларында гиймәтли вә мараглы әйләнчәләр тешкил этмәк йолу илә онларын ярадычылыг вә өзфәалийәтләрини инкишаф этдирмәйи мәгсәд гоюр. Габагчыл совет мәктәбләринин тәчрүбәләринә истинад эдәрәк методик мәктуб ашағыдакы мәшгәләләрини мәсәлиәт көрүрдү: мүхтәлиф мөвзуларда, хүсусән ингилаби бәйрамлара һәср эдилмиш, ушаг сәһнәчиләри, әдәби мүһакимәләр, мүсаибә вә мә'рузәләр, экранда кестәрилән шәкилләрә аид һекайәләр, кино вә кинодан сонра онун мүзакирәси, күтләви сөһбәтләр вә бәдән тәрбийәси чыхышлары, суал-чаваб кечәләри, өзфәалийәт сәһнәчиләри, китабхана ишләри, экскурсийалар, клавитләр, күтләви ичтиман ишләр вә с.

Дәрәк ишләриндән исә мәктәбләрдә ән чох йайылмыш сәнаи әмәк, кәнд тәсәррүфаты, техники, кәнч натуралистләр, һәрбидман, шаһмат-шашки вә с. үзрә сәнаи дәрнәкләрин тәшкили мәсәлә көрүлүрдү.

Бунлардан башга физика-риязийат, кимя вә с. фәнн дәрнәкләринин күчләндирилмәси лазым көрүлүрдү.

Архив сәнәдләри кестәрир ки, о заманлар республика мәктәбләриндә синифдән кәнар мәшгәләләр чох кенишләнирди. Мәсәлән, Артйом району, 51 №-ли мәктәбинин 1929/30-чу дәрс или екунларына аид һесабатында язылыры ки:

«Мәктәбдә кооператив, әл иши, китабханачылыг, драм вә V—VII синиф шакирдләри үчүн әдәбийат дәрнәкләри вардыр. Дәрнәкләр үзәриндә рәйбәрлик этмәк мүәллимләрә тапшырылмышдыр. Шакирдләрин 20 фаизи дәрнәкләрдә фәал иштирак эдирләр. Ашағы груп шакирдләри бу дәрнәкләрдә бу вә я башга ишдә

---

[1] «Ени мәктәб» журналы, № 8, 9, сәһ. 68, 1929.

[2] Бах: Еә орада.

мышлар. Апарылачаг мәшгәләдә ушагларын истәдийини аш кәрә чыхармаг мәгсәдилә «ойнасаг ихшы дейилми вә я дәрсә башлаатмы» кими суаллара ушаглардан рә'й алармышлар вә с.

Белә бир «тәчрүбәйә» гәт'и э'тираз едән мүәллиф һаглы олараг «сәрбәст тәрбийә ола билмәз... айры-айры хәсә вә габилийәтләрә малик олан бир ыгын ушағын истәйинә ешкәк бизи анчаг мәнфи нәтичәләрә апарар», ушағы башлы-башына бурахмагла «тә'сиб этдирмиз мәсәдә нөвл ола билмәрик» — дейирди. Ушаглары һәмишә ишә чәкмәнин мәгсәдәуйғун олмасыны гейд этмәклә о, тә'лимин әлә формасыны тәтбиг этмәйи лазым билирди ки, орада «ушаг мәктәбин мәгсәдәуйғун олараг әввәлдән гәрарлашдырылмыш бүтүн гурулушуна вә низамына табе олсун»[1].

Бүтүн бу сәһвләрә бахмаяраг, совет мәктәбләри провайа доғру һәрәкәт эдирди: о чүмләдән шакирдләр вә пионерләр тешкилаты, комсомол вә мүәллим коллективинин кәмайлә, күтләви ишләр, һәмчинин «мәктәбләрдә клуб күнү» адлыны синифдән кәнар мүәйян тәдбирләр көрүрдүләр.

Бу мәсәлә дәфә ХМК-нын методик мәктубунда дейилирди ки, мәктәбләрдә клуб күнү, шакирдләрин бош вахтларында гиймәтли вә мараглы әйләнчәләр тешкил этмәк йолу илә онларын ярадычылыг вә өзфәалийәтләрини инкишаф этдирмәйи мәгсәд гоюр. Габагчыл совет мәктәбләринин тәчрүбәләринә истинад эдәрәк методик мәктуб ашағыдакы мәшгәләләрини мәсәлиәт көрүрдү: мүхтәлиф мөвзуларда, хүсусән ингилаби бәйрамлара һәср эдилмиш, ушаг сәһнәчиләри, әдәби мүһакимәләр, мүсаибә вә мә'рузәләр, экранда кестәрилән шәкилләрә аид һекайәләр, кино вә кинодан сонра онун мүзакирәси, күтләви сөһбәтләр вә бәдән тәрбийәси чыхышлары, суал-чаваб кечәләри, өзфәалийәт сәһнәчиләри, китабхана ишләри, экскурсийалар, клавитләр, күтләви ичтиман ишләр вә с.

Дәрәк ишләриндән исә мәктәбләрдә ән чох йайылмыш сәнаи әмәк, кәнд тәсәррүфаты, техники, кәнч натуралистләр, һәрбидман, шаһмат-шашки вә с. үзрә сәнаи дәрнәкләрин тәшкили мәсәлә көрүлүрдү.

Бунлардан башга физика-риязийат, кимя вә с. фәнн дәрнәкләринин күчләндирилмәси лазым көрүлүрдү.

Архив сәнәдләри кестәрир ки, о заманлар республика мәктәбләриндә синифдән кәнар мәшгәләләр чох кенишләнирди. Мәсәлән, Артйом району, 51 №-ли мәктәбинин 1929/30-чу дәрс или екунларына аид һесабатында язылыры ки:

«Мәктәбдә кооператив, әл иши, китабханачылыг, драм вә V—VII синиф шакирдләри үчүн әдәбийат дәрнәкләри вардыр. Дәрнәкләр үзәриндә рәйбәрлик этмәк мүәллимләрә тапшырылмышдыр. Шакирдләрин 20 фаизи дәрнәкләрдә фәал иштирак эдирләр. Ашағы груп шакирдләри бу дәрнәкләрдә бу вә я башга ишдә

---

[1] Бах: «Ени мәктәб» журналы, № 3, сәһ. 35—37, 1930.

әмәли олараг таныш олурду. Әдәбийят дәрнәйинин йығынчагларында исә шакирдләри әдәби, ичтимаи вә сияси нөгтейи нәзәрдән марагландыран әсәрләр охунур вә тәһлил олунур».

Һәмин һесабатда шакирдләр арасында мөвһумат әлейһинә тәрбийәнин дә гәнаәтбәхш олдуғу көстәрилир вә дейилирди ки, бу мәгсәд үчүн мәктәб тә'лим фәнләриндән истифадә эдир, динин маһиййәти вә мәншән һаггында мүсаһибәләр апарыр вә с; нәтичәдә дини байрамларда шакирдләр 100 фаиз дәрсләринә давам эдирләр. Һесабатда бейнәлмиләлчилик тәрбийәси саһәсиндә дә мәктәбин наилиййәтләри гейд эдилирди: «Мәктәбдә Азәрбайчан, рус вә татар дилиндә дәрс кечмәсинә бахмаяраг шакирдләр арасында һеч бир чәкишмә һаллары олмамышдыр»[1] — дейилирди.

Шүбһәсиз, белә мүсбәт тәчрүбә республиканын әсасән бүтүн шәһәр мәктәбләриндә вә бир чох бөйүк кәнд мәктәбләриндә дә әлдә эдилмишди.

Совет Азәрбайчанынын он иллийи юбилейи мүнасибәтилә (1930-чу ил) дәрч эдилән вә республикада халг маарифинин инкишафыны көстәрән материаллар арасында «10 илдә ушагларын сияси тәрбийәси» ады алтында верилән мәгаләдә бу саһәдә көрүлән ишләрә екун вурулмуш вә көстәрилмишди ки: гаршыда дуран сияси вә игтисади вәзифәләрлә әлагәдар олараг, «мөвһуматла мүбаризә вә бейнәлмиләлчилик тәрбийәсини даһа тез һәята кечирмәк мәгсәдилә, мәктәбин програмында һәмин мәсәләләрә кифайәт гәдәр ер верилмишдир. Мәктәбләрдә аллаһсызлар, МОПР дәрнәкләри тәшкил эдилмишдир. Мүхтәлиф милләтләрин мәктәбләри арасында әлагә ярадылмышдыр».

Мәгаләдә һәм дә көстәрилирди ки, мәктәбләримиз «ичтимаи файдалы иш чүмләсиндән олараг шураларын сечки компанияларында, сәнаеләшдирмә истигразларынын яйылмасында, яз әкини вә коллективләшдирмә компанияларында, бешиллик план хүсусунда, сосилизм ярышы, шәхси тәнгид вә с. кими мәсәләләрдә актив рол ойнамагдадырлар... Бу да мәктәбләримизин синфи симасыны, пролетариатын органы вә мүәссисәси олдуғуну ачыгдан-ачыға исбат эдир».

Мәгаләдә тәрбийә фактору кими, шакирд тәшкилатынын да мөһкәмләнмәси гейд эдилирди: «Илк илләрдә бир чох мүәллимләр өз-өзүнү идарә ишинә мәнфи бир нәзәрлә бахыб, онун әмәли нәтичәсинин нә олдуғуна шүбһә эдирдиләр. Лакин бир нечә иллик тәчрүбә бизә сүбут этди ки, өз-өзүнү идарә реал вә мүсбәт бир фактордур. Педагоглар ахырда көрдүләр ки, өз-өзүнү идарә принсипи мәктәб һәятында ушаглары чәмиййәтчи, тәшкилатчы вә коллективизм әсасында етишдирир, онлара бир чох мүсбәт бачарыг верир».

Мәгаләдә пионер вә комсомол тәшкилатларынын да мәктәбләрдә әлдә этмиш олдуглары наилиййәтләр гейд олунурду[2].

[1] Азәрбайчан ССР МДОИА, ф. 1501, с. 1, иш 1, вәр. 19.
[2] Бах: «Ени мәктәб» журналы, № 4, сәһ. 29—36. 1930.

Бүтүн бунлар Азәрбайчан ССР мәктәбләринин тәрбийә саһәсиндә дә һәгигәтән ирәлиләмиш олдугларыны, бүтүн совет мәктәбләри аиләсиндә «...ушаглара нигилабдан габагкы буржуа мәктәбилә мүгайисә эдилмәйәчәк бир дәрәчәдә даһа кениш ичтимаи-сияси көрүш даирәси вә даһа кениш үмуми билик»[1] вердийини көстәрирди.

Лакин о заманлар бу мүһүм наилиййәтилә бәрабәр республика мәктәбләринин ән бөйүк нөгсаны шакирдләрин үмуми тәһсил фәнләри үзрә һазырлыгларынын ярытмаз олмасындан вә күнүн тәләбинә чаваб верә билмәмәсиндән ибарәт иди.

Халг Маариф Комиссарлығы Баш ичтимаи тәрбийә идарәси 1928/29-чу илин екунлары илә әлагәдар олараг язырды ки, шакирдләрин һазырлыгларынын ярытмаз олмасы сәбәбиндән биринчи дәрәчәли мәктәб мә'зунлары педагожи техникумлара дахил олмаг үчүн имтаһан верә билмирләр, «Икинчи дәрәчәли мәктәб мә'зунлары да әлавә олараг һазырлашмасалар, али мәктәбләрә кирә билмирләр»[2].

1929-чу илин әввәлләриндә Халг Маариф Комиссарлығы коллекиясы республика мәктәбләринин вәзиййәтини әтрафлы бир сурәтдә мүзакирә эдәрәк мәктәбләрин үмуми тәһсил фәнләринин тәдриси вә шакирдләрин савад сәвиййәси саһәсиндә чох керийә галдығыны, бөйүк нөгсанлар ичиндә олдуғуну гейд эдирди. Лакин һәм Баш ичтимаи тәрбийә идарәси, һәм дә коллекия бу әсаслы нөгсанын әсл сәбәбләрини мүәййәнләшдирә билмирди. Онлар бу нөгсанын сәбәбләрини ени «актив» тә'лим үсулларына, комплекс вә я комплекс-проект програмларына кечмәкдә ахтарырдылар.

Онлар көрә билмирдиләр ки, мәһз янлыш принсипләр әсасында гурулан комплекс вә комплекс-проект програмларына, бу «актив» планлара вә лаһийәбазлыглара уймаг мәктәбләри учурума доғру апарыр, шакирдләрин савад дәрәчәләри вә үмуми тәһсил сәвиййәләринин ашағы олмасына сәбәб олур.

6. Мүәллим кадрларынын инкишафы. Республикада үмуми ичбари ибтидаи тәһсилин тәтбигилә әлагәдар олараг мәктәбләрин мүәллимләрлә тә'мин эдилмәси чох чәтинләширди. Ени мүәллимләр һей'әти һазырламаг вә мөвчуд мүәллим кадрларынын сияси вә педагожи һазырлығыны тәкмилләшдирмәк кетдикчә даһа чидди бир тәләб кими гаршыда дурурду.

Азәрб. КП VIII гурултайы өз гәтнамәсиндә язырды ки, үмуми тәһсилин тәтбиги ХМК гаршысында, бир тәрәфдән ени педтехникумлар ачыб орая, әсас э'тибарилә, фәһлә, муздур вә йохсул кәндли кәнчләрини чәлб этмәк йолу илә ени мүәллимләр кадрлары һазырламаг, икинчи тәрәфдән, мүәллимләрин, хүсусән

[1] ҮИК (б) П МК-нын «Ибтидаи вә орта мәктәб һаггында» 1931-чи ил 5 сентябр тарихли гарарындан. Мәктәб һаггында партия вә һөкумәтин гәрарлары, сәһ 3. 1940, Азәрнәшр.
[2] Азәрб. ССР МН архиви, Баш ичтимаи тәрбийә идарәси фон ду. 1929, иш 32, вәр. 76.

кәнд мүәллимләринин һазырлыгларыны йүксәлтмәк йолу илә онларын тәһсилини баша чатдырмаг вәзифәләрини гоюр. Үмуми ибтидаи тәһсилә кечмәк үчүн ганун верән Азәрбайҹан МИК-нин үчүнчү сессиясы исә биринчи дәрәҹәли мәктәбләр үчүн мүәллим һазырлығы мәсәләләринә диггәти күчләндирмәйи тәләб эдирди.

О илләрдә педагожи техникумларын мә'зунлары кетдикчә чохалырды. Педагожи тәмайүл верилән икинчи дәрәҹәли мәктәбләрин дә бир чох мә'зунлары мүәллимлийә көндәрилирди. Лакин бүтүн бунлар кенишләнмәкдә олан ибтидаи мәктәб шәбәкәсини мүәллимлә тә'мин этмәнин өһдәсиндән кәлә билмирди. Мәһз она көрә дә ХМК чыхыш йолу олмаг үзрә, гыса мүддәтли педагожи курслар васитәсилә орта мәктәб мә'зунларындан ибтидаи мәктәб мүәллимләри һазырламаг йолундан истифадә эдирди.

Мүәллим кадрлары һазырлығыны сүр'әтләндирмәк, һәмчинин мөвчуд мүәллимләр һей'әтинин һазырлығыны яхшылашдырмаг мәгсәдилә бир сыра мүһүм дөвләт тәдбирләри гәбул олунду. Мәсәлән, мүәллимләрин ихтисасыны йүксәлтмәк мәгсәдилә 1926/27-чи дәрс илиндә гияби педагожи техникум, 1928/29-чу дәрс илиндә халг маарифи ишчиләринин ихтисасыны йүксәлтмәк үчүн хүсуси институт тәшкил эдилди.

Еддиилик мәктәбләрә мүәллимләр һазырламаг үчүн 1928/29-чу дәрс илиндә икиилик педагожи курсу тәшкил эдилди. 1927/28-чи дәрс илиндә Азәрбайҹан педагожи институту Азәрбайҹан Дөвләт Университетинин педагожи фукултәсилә бирләшдирилди. 1929/30-чу дәрс илинин әввәлиндә исә еддиилик вә орта мәктәбләр үчүн мүәллим кадрлары һазырламағы сүр'әтләндирмәк мәгсәдилә икиилик педагожи институт ачылды. 1930/31-чи дәрс илинин әввәлиндә бу институт университетин[1] педагожи факултәсилә бирләшдириләрәк В. И. Ленин адыны дашыян индики Азәрбайҹан Дөвләт Педагожи Институту ярадылды. Бүтүн бу дөвләт тәдбирләринин нәтиҹәсиндә республика мүәллимләринин сайы илдән-илә артырды ки, бу да ашағыдакы мә'луматдан көрүнүр:

Мүәллимләрин артмасы

Илләр	Мүәллимләрин мигдары
1927/28-чи дәрс или	5 617
1928/29-чу дәрс или	6 098
1929/30-чу дәрс или	6 593
1930/31-чи дәрс или	8 014[2]

Мүәллимләрин педагожи һазырлығы да илдән-илә яхшылашырды. Тәкчә ону көстәрмәк кифайәт эдәр ки, 1928/29-чу дәрс илиндә мүәллимләрин 51 фаизини там тәһсилли мүәллимләр тәшкил эдирди.

[1] Кадрлар һазырлығыны сүр'әтләндирмәк мәгсәдилә 1930-чу илдә Азәрбайҹан Дөвләт Университетинин мүхтәлиф факултәләри әсасында мүстәгил институтлар тәшкил эдилди (мүәллиф).

[2] Культурное строительство ССР, стр. 43, 1940.

Коммунист партиясы вә Совет һөкумәтинин күндәлик гайғысы сайәсиндә республика мүәллимләринин идея-сияси һазырлығы хейли яхшылашырды. Мүәллимләр өз педагожи вә ичтиман вәзифәләрини шәрәфлә еринә етирмәйә чалышырдылар.

Мүбалиғәсиз демәк олар ки, бүтүн кәнд вә шәһәр мүәллимләри зәһмәткешләр арасында ичтиман ишләрә чәлб олунмушдулар. Мәсәлән, Нуха гәзасындан язырдылар ки: «Кәнд мүәллимләримиз кәндләрдә (кәнд советләри нәздиндә — М. М.) олан бөлмәләрин рәһбәрлик вәзифәсини дашымагла кооператив, кәнчләр, фирга вә дикәр тәшкилатларда бүтүн варлыглары илә ишләйирләр. Шәһәр мүәллимләри исә шәһәрдә олан тәшкилатларда иштирак этмәклә бәрабәр мааріф вә мәдәниййәт әвиндә олан дәрнәкләрдә мүнтәзәм иштирак эдирләр»[1]. Көйчай гәзасындан мүәллимләрин һамысынын ичтиман ишләрә чәлб олундуғуну язырдылар: онлардан 84 нәфәри кәнд совети үзвлүйүндә, 120 нәфәри кәндли комитәсиндә, 25 нәфәри кооперасия идарәләриндә вә с. ишләйирдиләр[2].

Доғрудур, мүәллимләрин арасында өзүнү ичтиман иш саһәсиндә пассив көстәрәнләр дә вар иди, лакин мүхтәлиф материаллардан, һәмчинин рәсми сәнәдләрдән көрүнүр ки, мүәллимләрин әксәриййәти, Совет һөкумәтинин сиясәтини еритмәкдә актив иштирак эдирдиләр[3].

Халг тәсәррүфатынын сосялистчәсинә енидән гурулмасы ишиндә, кечмишин мәишәтдә олан ярамаз галыглары әлейһинә мүбаризәдә, мөһтәкирләр вә голчомаглара гаршы, онларын мәфкурәси әлейһинә мүбаризәдә Азәрбайҹан мүәллимләри илк сәфләрдә кедирдиләр.

Мүәллимләр нәники үмуми ичбари тәһсили һәята кечирмәк вә яшлылар арасында савадсызлығы ләғв этмәк уғрунда, эләчә дә кәнд тәсәррүфатынын коллективләшдирилмәси уғрунда, зәһмәткешләр арасында тәблиғат-тәшвиғат ишләрини кенишләндирмәкдә вар гүввәләрилә чалышырдылар. Бүтүн бу ишләрә екун вурмаг, һәмчинин мәдәни гуручулуг саһәсиндә гаршыда дуран вәзифәләри мүзакирә этмәк вә мүәллимләр күтләсинин диггәтини бу вәзифәләрә чәлб этмәк мәгсәдилә 1931-чи ил январ айында Азәрбайҹан мүәллимләринин икинчи гурултайы кечирилди. Бу гурултайын чағырылмасы һаггында гәбул эдилән һөкумәт гәрарында дейилирди ки, Совет Азәрбайҹанынын кәнд мүәллимләри, кәндин сосялистчәсинә енидән гурулмасы вә мәдәни инкишафы ишиндә Совет һөкумәтинин тәдбирләрини еринә етирмәкдә бөйүк хидмәтләр көстәрәрәк, бүтүн совет ичтимаийяты гаршысында синфи мүбаризәнин өн чәбһәсиндә өз гәһрәманлығыны нүмайиш этдирмишдир. Мәһз она көрә дә сосялизмин һүчумуна гаршы

[1] «Еня мәктәб» журналы, № 11—12, сәһ. 30, 1928.

[2] Азәрб. ССР МН архиви. Баш ичтиман тәрбийә идарәси фонду, 1928, иш 33, вәр. 12.

[3] Енә орада, иш 32, вәр. 22, 1929.

чыхышларында голчомаглар өз «зәрбәләрини сосялизм гуручулуғунун фәал иштиракчылары, мәдәни ингилабы һәята кечирән, зәһмәткешләрин садиг силаһдашлары олан кәнд мүәллимләринә тәрәф чевирирләр»[1].

Һәгигәтән онларла фәал кәнд мүәллимләри 1929 вә 1930-чу илләрдә Нуха, Загатала, Гах, Балакән вә башга районларда голчомаглар тәрәфиндән вәһшичәсинә өлдүрүлмүшдүләр.

Синфи дүшмәнин һәясыз вә вәһши һәрәкәти кәндин игтисади вә мәдәни йүксәлиши уғрунда, сосялистчәсинә енидән гурулмасы уғрунда Азәрбайчан мүәллимләринин чошгун фәалиййәтләринин гаршысыны ала билмәзди. Азәрбайчан мүәллимләринин ени, сосялизм һәяты уғрунда апардыглары бу кәскин мүбаризә о заманлар һәтта бәдии әдәбийятда өз парлаг әксини тапырды. Бунун чанлы мисалыны, талантлы драматург Чәфәр Чаббарлынын (1899—1934) «Алмас» п'есиндә көрмәк олур. Проф. Мәммәд Ариф языр ки: «Чаббарлы Алмас симасында сосялизм чәмиййәти үчүн характерик олан бир совет кәнчинин (даһа доғрусу, кәнч совет мүәллиминин) сурәтини яратмышдыр. Онун вәтәндашлыг шүуру башга хасиййәтләринә үстүнлүр. О, шәхси һәятыны, истираһәтини, нишанлысыны, бир сөзлә, шәхси мәнафеини үмуми, ичтимаи мәнафеә гурбан этмәйә һазырдыр. Эйни заманда, о һеч вахт өзүнү унутмур, өзүнү бир аскет һесаб этмир. Чүнки ичтимаи иш, дөвләт иши, халг иши онун шүурунда өз шәхси иши илә бир вәһдәт тәшкил этмишдир»[2]. 1927—1929-чу илләрдә Азәрбайчан кәндиндә мүәллимлик эдән кәнч гыз Алмас тәкчә ени совет мәктәби гурмаг дейил, һәм дә кәндин сосялистчәсинә енидән гурулмасы үчүн голчомаглар вә һәр чүр көһнәликләр әлейһинә, һәтта көһнәлик тә'сириндән һәлә яхасыны гуртармамыш олан Мирзә Сәмәндәр кими мүәллимләрә гаршы кәскин мүбаризәйә киришир. Алмас кәнчләри дә, мәктәблиләри дә көһнәликлә мүбаризәйә чәлб эдир. «Онлар Алмасы бир енилик тәрәфдары кими севир, ону мүдафиә эдир, тәрәфини сахлайырлар». Буну көрән голчомаглар «Алмасын яратдығы ени мәктәби ләкәләйиб дағытмаға чалышыр, ушаглары күчлә мәктәбдән говур, комсомолчу Баратын үстүнә бөһтан атыб долашдырмаг истәйирләр»[3]. Голчомагларын бу кими чиркин һәрәкәтләри Алмасы тутдуғу шәрәфли йолдан чыхара билмир.

Кәнд мүәллимләринин көһнәлик әлейһинә вә енилик уғрунда апардыглары мүбаризә Коммунист партиясынын рәһбәрлийи алтында һәята кечирилирди. Һәр ердә габагчыл совет мүәллимләри Коммунист партиясынын рәһбәрлийи алтында, онун көстәришләринә әсасән һәрәкәт эдирдиләр, онун ирәли сүрдүйү мәдәни, сияси вә игтисади тәдбирләрин еринә етирилмәсинә чанидилдән чалышырдылар. Мәһз она көрә дә синфи дүшмән кәнд мүәллимләринә гаршы вәһшичәсинә һүчум этмәкдән чәкинмирди.

Мүәллимләр гурултайында Азәрбайчан МИК-нин сәдри Гәзәнфәр Мусабәйов, (1886—1937) вә Азәрбайчан Комиссарлар Шурасы сәдри Д. Бүнядзадә мә'рузә этдиләр. Г. Мусабәйов йолдаш мүәллимләрин гаршысында дуран вәзифәләрдән бәһс эдәрәк, онлары Ленин милли сиясәтини республикамызда дүзкүн һәята кечирмәк үчүн вар гүввәләрилә чалышмаға чағырырды. Г. Мусабәйов дейирди: биз бүтүн дүняя милли мәсәләни һәлл этмәк нүмунәси вермишик, «биз, Азәрбайчанын нүмунәсиндә, Загафгазия Федерасиясы нүмунәсиндә Совет һөкумәтинин милли мәсәләни нечә һәлл этдийини кәнч нәслә көстәрмәлийик, биз, кәнч нәслә бейнәлмиләлчилик тәрбийәси, коммунист тәрбийәси вермәлийик, һәр чүр милләтчилик чәһдләрини гызғын дәмирлә яндырыб йох этмәлийик»[1].

Азәрбайчан мүәллимләринин II гурултайы өз гәрарында язырды ки: «Кәндләримизин әсаслы сурәтдә енидән гурулмасы уғрунда мүбаризә эдән габагчыл мүәллимләрә гаршы синфи дүшмәнин азғын һүчумлары, сырамыздан бә'зи гурбанлар вермәйә бизи мәчбур эдән дүшмәнчәсинә чыхышлары, сосялизм чәмиййәти уғрунда инадла апарылан гәт'и мүбаризәдә мүәллимләри даяндыра билмәйәчәкдир. Мүәллимләримиз, мөвһумат әлейһинә, гадынларын азадлығы, йохсуллар тәшкилаты, кәндин коллективләшдирилмәси уғрунда мүбаризәни даһа чох кенишләндирәчәкләр»[2].

Совет һөкумәти мүәллимләрин мадди вә мәдәни вәзиййәтләрини яхшылашдырмаг үчүн мүһүм тәдбирләр гәбул эдирди. Азәрбайчан ССР һөкумәти гурултай ачылан күнү «Кәнд мүәллимләри үчүн әлавә күзәштләр һаггында» хүсуси гәрар гәбул этди. Һәмин гәрара әсасән, арасы кәсилмәдән 5 ил кәнд мәктәбләриндә ишләмиш вә 20 иллик педагожи стажы олан кәнд мүәллимләринә пенсия верилмәси, 25 иллик стажы олан кәнд мүәллимләринә әлавә пенсия верилмәси мүәййәнләшдирилмишди. Үч илдән аз олмамаг шәртилә кәнд мәктәбләриндә ишләмиш олан мүәллимләрә ХМК-нын разылығы илә али мәктәбләрә кирмәк вә фәһләләрлә бәрабәр һүгугда али мәктәб тәгаүдү алмаг һүгугу верилирди. Һәмин гәрарда мүәллимләрин һазырлығыны артырмаг, истираһәт вә сағламлыгларыны тә'мин этмәк, мүәллим ушагларынын али вә орта ихтисас мәктәбләриндә дөвләт тәгаүдү алараг охумалары үчүн дә көстәришләр верилмишди. Бүтүн бу һөкумәт тәдбирләри кәнд мүәллимләринин мадди вә мәдәни һәят шәраитини хейли яхшылашдырмыш олду.

Совет һөкумәти кәнд мүәллимләрини синфи дүшмәнин һүчумларындан мүһафизә этмәк үчүн дә гәт'и тәдбирләр көрдү. Юхарыда гейд олунан һөкумәт гәрарында бу мәсәлә һаггында дейи-

---

[1] «Бакинский рабочий» газети, № 4, 5 январ 1931.
[2] М. Ариф, Чәфәр Чаббарлынын ярадычылыг йолу, сәһ. 163, 1956, Бакы.
[3] Ена орада, сәһ. 163—171.

[1] «Бакинский рабочий» газети, № 23, 28 январ, 1931.
[2] Азәрбайчан ССР МДОИА, ф. 816, 6, иш 988, вәр. 9.

лярди ки, мәдәни ингилаб вә кәндин сосялистчәсинә енидән гурулмасынын фәал мүбаризләри олан кәнд мүәллимләринин голчомаглар вә башга антисовет үнсүрләр тәрәфиндән тә'гиб олунмалары «синфи дүшмәнин һүчуму кими гиймәтләндирилсин, Совет дөвләтинин нүмайәндәләри әлейһинә чеврилмиш һәрәкәт кими адландырылсын... вә әксингилаби чинайәт кими мәһкәмә йолу илә чәзаландырылсын»[1].

Бүтүн бу мүһүм дөвләт тәдбирләри республика мүәллимләринин олдугча руһландырыр вә кәркин педагожи вә ичтиман фәалиййәтә сөвг эдирди.

Азәрбайчан мүәллимләринин II гурултайы бүтүн республика мүәллимләри адындан партия вә һөкумәти әмин эдирди ки, мүәллимләр «Азәрбайчан кәндләринин сосялистчәсинә енидән гурулмасы уғрунда, сосялизмин Бөйүк Совет Сосялист Республикалары Иттифагында гәт'и гәләбәси уғрунда...» вар гүввәләрилә чалышачаглар.

Бүтүн бунлар Азәрбайчан мүәллимләринин һәм педагожи, һәм дә сияси чәһәтдән хейли инкишаф этмиш олдуғуну көстәрирди. Лакин әлдә эдилмиш бу бөйүк наилиййәтләрә бахмаяраг, ени-ени мүәллимләр дәстәси һазырламаг, сүр'әтлә кенишләнмәкдә олан мәктәбләр шәбәкәсини дәйәрли мүәллимләр гүввәсилә тә'мин этмәк, һәмчинин мүәллимләрә көстәрилән гайғыны кенишләндирмәк халг маарифи органлары гаршысында ән мүһүм вә ән актуал вәзифәләр сырасында дурурду.

[1] «Бакинский рабочий» № 25, 30 январ, 1931.

ҮЧҮНЧҮ ФӘСИЛ

АЗӘРБАЙЧАН СОВЕТ МӘКТӘБЛӘРИ ХАЛГ ТӘСӘРРҮФАТЫНЫН ЕНИДӘН ГУРУЛМАСЫНЫН БАША ЧАТДЫРЫЛМАСЫ ВӘ СОСЯЛИЗМИН МӨҺКӘМЛӘНДИРИЛМӘСИ ДӨВРҮНДӘ (1931—1941)

1. Мәктәбин вәзифәләри. Үмуми тәһсил мәктәбләри системи. Биринчи бешиллийин мүвәффәгиййәтлә еринә етирилмәси нәтичәсиндә өлкәмиз әзәмәтли наилиййәтләр газанды: ағыр сәнаемиз мөһкәм сурәтдә аяға галдырылды, сосялист при сәнае базасы прадылды. Кәнд тәсәррүфаты саһәсиндә Совет Иттифагы коллективләшмә, һәмчинин совхозларын инкишафы вә техникаиын кениш тәтбиг эдилмәси әсасында дүнядә ән бөйүк әкинчилик өлкәсинә чеврилди[1]. Икинчи бешилликдә (1933—1937-чи илләр) ССРИ ени инкишаф мәрһәләсинә кирди. ҮИК(б)П XVII конфрансынын (1932-чи ил) мүәйән этдийи кими, икинчи бешиллийин әсас сияси вәзифәси, капиталист үнсүрләринин вә үмумиййәтлә ...«синифләрин гәт'и ләғв эдилмәсиндән, синфи фәргләр вә истисмар доғуран сәбәбләрин тамамилә мәһв эдилмәсиндән, игтисадийятда вә инсанларын шүурунда капитализм галыгларыны йох этмәкдән, өлкәнин бүтүн зәһмәткеш әһалисини синифсиз сосялизм чәмиййәтинин шүурлу вә фәал гуручуларына чевирмәкдән ибарәтдир». XVII конфранс һәмчинин һесаб эдирди ки, **«икинчи бешиллийин әсас вә һәлләдичи тәсәррүфат вәзифәси бүтүн халг тәсәррүфатынын енидән гурулмасыны баша чатдырмагдан, халг тәсәррүфатынын бүтүн саһәләри үчүн ән ени техника тәмәли яратмагдан ибарәтдир»**[2].

Коммунист партиясынын мүдрик рәһбәрлийи сайәсиндә, совет халгларынын фәдакар бир сурәтдә чалышмасы нәтичәсиндә икинчи бешиллик план да еринә етирилди. ССРИ-дә бүтүн истисмарчы синифләр гәт'и ләғв эдилдиләр. Кәнд тәсәррүфатынын элликлә коллективләшдирилмәси тамамланды, халг тәсәррүфатынын техники чәһәтдән енидән гурулмасы әсас э'тибарилә баша

[1] Бах: Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, III h., саһ. 168.
[2] Енә орада, саһ. 169, 170.

чатдырылды, ССРИ-дә чох гүввәтли сосялист сәнаеи яранды; совет адамларынын мәдәни вә варлы һәят сүрмәләри үчүн әлверишли шәраит яранды. Сосялизм чәмиййәтинин бу гәләбәләри 1936-чы илдә гәбул эдилмиш олан ССРИ Конститусиясында (һәмчинин Азәрбайчан ССР-нин ени Конститусиясында) гейд эдилди.

Нәһәнк адлымларла ирәлиләйән өлкәмиз 1938-чи илдән башламыш олан «... үчүнчү бешилликдә ени бир инкишаф дөврүнә, синифсиз сосялизм чәмиййәти гуручулуғуну баша чатдырмаг вә тәдричлә сосялизмдән коммунизмә кечмәк дөврүнә гәдәм»[1] гойду.

Бу әзәмәтли сияси, игтисади вә мәдәни вәзифәләрин еринә етирилмәсилә әлагәдар олараг совет мәктәбләринин ролу кетдикчә артырды. Коммунист партиясынын гурултай вә конфранслары совет мәктәбләринин о дөврдә кетдикчә артан ролуну, гаршысында дуран мүһүм вәзифәләри айдын көстәрирди.

Һәлә 1930-чу илдә ҮИК(б)П XVI гурултайы өз гәтнамәсиндә өлкәнин сосялистчәсинә енидән гурулмасы илә әлагәдар олараг фәһлә күтләләринин мәдәни-сияси сәвиййәсини йүксәлтмәк мәгсәдилә көстәрирди ки, «мәдәни ингилабын һәлләдичи илк шәртләриндән бири савадсызлығын ләғв эдилмәсиндән, үмуми ичбари ибтидаи тәһсилин тәтбиг эдилмәсиндән, һабелә мәктәбләрин ислаһ олунуб политехники тәһсилин һәята кечирилмәсиндән ибарәтдир»[2].

Бунун кими дә Коммунист партиясынын XVII гурултайы (1934-чү ил) еддиилик үмуми тәһсил вәзифәсини, XVIII гурултайы (1939-чу ил) исә бүтүн милли республикаларда еддиилик тәһсили «... һәята кечириб гуртармаг, ониллик тәһсиллә ушаглары даһа кениш әһатә этмәк»[3] вәзифәсини ирәли сүрдү. Коммунист партиясы ени, сосялизм дөврүнүн тәләбләринә уйғун олараг үмуми тәһсилин тәкчә кәмиййәтчә артмасыны дейил, һәм дә онун әсаслы бир сурәтдә кейфиййәтчә инкишаф этмәсини, яхшылашмасыны тәләб эдирди. Партиянын Мәркәзи Комитәси вә ССРИ ХКС-нин о илләрдә совет мәктәбләри һаггында гәбул этмиш олдуглары тарихи гәрарларында тә'лим-тәрбийә ишләринин мәктәбләрдә әсаслы бир сурәтдә енидән гурулмасы, мәктәбләримизин кәмиййәт вә кейфиййәтчә сүр'әтлә инкишаф этмәси үчүн һәртәрәфли көстәришләр верилмишди. Бүтүн бу көстәришләрә әсасән Совет Иттифагынын башга республикаларында олдуғу кими, Азәрбайчан ССР-дә дә мәктәбләр ени инкишаф мәрһәләсинә кирмиш вә гаршысына ашағыдакы әмәли вәзифәләри гоймушду:

1) үмуми ибтидаи ичбари тәһсили, һәмчинин үмуми еддиилик тәһсили һәята кечирмәклә ониллик тәһсили кенишләтмәк;

[1] Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, III h., сәһ. 380.
[2] Енә орада сәһ. 79.
[3] Енә орада, сәһ. 404.

2) техникум вә али мәктәбләр үчүн там савадлы вә элмләрин әсасларыны билән адамлар һазырламаг мәгсәдилә шакирдләрин үмуми тәһсил һазырлығыны әсаслы сурәтдә яхшылашдырмаг;

3) шакирдләрин идея-сияси тәрбийәләрини гәт'и олараг яхшылашдырмагла ушаглара антипролетар идеоложи үнсүрләр ашыламаг чәһдләринә гаршы амансыз мүбаризә апармаг;

4) коммунист тәрбийәсинин үзвү һиссәси олан политехник тә'лими әсаслы бир сурәтдә яхшылашдырмаг.

Бүтүн бу вәзифәләри еринә етирмәк үчүн, партия вә һөкумәтин мәктәбләр һаггындакы гәрарларына әсасән совет мәктәбләринин тә'лим-тәрбийә ишләри әсаслы бир сурәтдә енидән гурулду, тә'лимин мәзмуну хейли тәкмилләшдирилди, форма вә үсуллары әсаслы шәкилдә яхшылашдырды, мәктәбләрдә режим вә дахили иш гайдалары хейли мөһкәмләндирилди вә с.

Бу вәзифәләри еринә етирмәк мәгсәдилә үмуми тәһсил мәктәбләринин системиндә дә ени дәйишикликләр ярадылды.

Әввәлән, 1932/33-чү дәрс илиндән э'тибарән республиканын ибтидаи мәктәбләриндә тәһсил мүддәти 5 илдән 4 илә кечирилди. Мәктәб системиндә баш верән ән мүһүм дәйишиклик ҮИК(б)П Мәркәзи Комитәсинин «Ибтидаи вә орта мәктәбләрин дәрс програмлары вә режими һаггында» 25 август 1932-чи ил тарихли гәрарына әсасән, 1932/33-чү дәрс илиндән еддиилик мәктәбләр әсасында ониллик орта мәктәбләрин тәшкил эдилмәсиндән ибарәт олду.

Бу тәдбирин бөйүк әһәмиййәти ондан ибарәт иди ки, ониллик мәктәбләрин тәшкили партия програмы тәләбләринин һәята кечирилмәсини, орта мәктәб шакирдләринин үмуми тәһсил вә политехник һазырлыг сәвиййәсинин йүксәлдилмәсини, али мәктәбләр үчүн даһа һазырлыглы контингент етишдирилмәсини, орта мәктәбләр али мәктәб арасында әмәлә кәлмиш олан яш уйғунсузлуғунун арадан көтүрүлмәсини тә'мин эдирди.

ССРИ-дә ибтидаи вә орта мәктәбләрин структурасы һаггында ССРИ ХКС вә ҮИК (б)П МК-нын 16 май 1934-чү ил тарихли гәрары «Мәктәбдә айдын тәшкилат структурасы вә гайда тә'мин этмәк мәгсәдилә бүтүн ССРИ үчүн үмуми олан» ашағыдакы үмуми тәһсил мәктәбләри типләрини мүәййән этди:

1) ибтидаи мәктәб (1-чи синифдән 4-чү синфә гәдәр);
2) еддиилик мәктәб (1-чи синифдән 7-чи синфә гәдәр);
3) орта мәктәб (1-чи синифдән 10-чу синфә гәдәр)[1].

Үмуми тәһсил мәктәбләринин бу ени системи о заманлар халг маарифи системинин бөйүк наилиййәтләриндән һесаб олунурду, чүнки һәм орта ихтисас мәктәбләри, һәм дә али мәктәбләр үчүн һазырлыглы шакирд һей'әти етишдирмәйи тә'мин эдирди; бундан башга, шакирдләрин ибтидаи мәктәби битирдикдә еддиилик вә орта мәктәбләрин 5-чи синифләринә, еддиилик мәктәби

[1] Мәктәб һаггында партия вә һөкумәтин гәрарлары, сәһ. 28, 29, 1940, Азәрнәшр.

битирликдә орта мәктәбин 8-чи синфинә имтаһансыз олараг гәбул едилмәсини тә'мин едирди.

2. Үмуми ибтидаи ичбари тәһсил ганунунун еринә етирилмәси, үмуми едиблик тәһсилә кечилмәси вә орта тәһсилин кенишләндирилмәси. Халг тәсәрруфаты үзрә биринчи бешиллик планын мүвәффәгиййәтлә еринә етирилмәси үмуми ибтидаи ичбари тәһсилин һаята кечирилмәси үчүн әлверишли мәдди имканлар яратмыш кими, бу тәдбирин тәтбигини сүр'әтләндирмәйә дә зәрури едирди.

Айдын көрүнүрдү ки, үмумиййәтлә, мәдәни инкишафымызын темпи, гисмән дә 10 ил мүддәтиндә планлашдырылмыш үмуми тәһсилин һаята кечирилмәси сүр'әти, халг тәсәрруфатымызын сосиалистчәсинә енидән гурулмасы сүр'әтиндән чох кери галыр. Бу кечиклиин арадан галдырмаг партия вә һөкүмәтимизин гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдән иди.

Партиямызын XVI гурултайы мәдәни инкишафымызын кери галдығыны гейд едәрәк, кестәрди ки: «Үмуми ичбари ибтидаи тәһсилин һаята кечирилмәси вә савадсызлығын ләғв едилмәси ән яхын дөврдә партиянын мүбариз вәзифәси олмалыдыр»[1].

И. В. Сталин халг маарифи саһәсиндә партиянын әлдә етдийи наилиййәтләр вә гаршысында дуран мүбариз вәзифәләрдән бәһс едәрәк, XVI гурултайдакы мә'рузәсиндә дейирди:

«Инди башлыча чәһәт үмуми ичбари ибтидаи тәһсилә кечмәкдир. Мән она көрә «башлыча чәһәт» дейирәм ки, һәмин кечид мәдәни инқилаб нөвүндә һәлледичи адым олацаг. Она кечмәйин вахты исә чохдан чатмышдыр, чүнки бизим инди ССРИ-нин бүтүн районларында үмуми ибтидаи тәһсил тәшкил етмәк үчүн бүтүн имканларымыз вардыр»[2].

XVI гурултайын көстәришләринә мүвафиг олараг, үмуми ичбари ибтидаи тәһсил һаггында һөкүмәт (ВК(б)П МК (25 июл 1930-чу илдә), һәм дә ССРИ ХКС (14 август 1930-чу илдә) хүсуси гәрарлар гәбул этдиләр. Бу гәрарлар, ССРИ-дә үмуми ибтидаи тәһсилин 1931-32-чи дәрс илиндәк башлаг чатдырмаг мүәйян этмәклә, айры-айры милли республика вә вилайәтләрдә, зәрури көрүләрсә, бу мүддәтин 1—2 ил артырылмасына ичазә вердиләр.

Һәмин гәрарлар, 11—15 яшлы савадсыз еннетмәләрин 1—2 илдик гыса мүддәтли курс—мәктәбләрдә охумаларыны да мәчбури һесаб едирди.

Бундан әлавә, һәмин гәрарлар, сәнаә шәһәрләриндә, фабрик-завод районлары вә фәһлә тәсәбәләриндә ушагларын едиблик һәчмдә үмуми тәһсилларини һаята кечирмәйә дә маариф органларына вә бүтүн ерли тәшкилатлара тапшырырды.

Һәмин гәрарлар үмуми ичбари ибтидаи тәһсилин башлаг чатдырылмасыны сүр'әтләндирмәк мәгсәдилә бир сыра мүһүм тәдбирләрин еринә етирилмәсини нәзәрдә тутурду. О чүмләдән, үмуми тәһсили күчләндирмәйә тә'мин едәчәк гәдәр малийә вәсаити бурахмаг, мәктәб инвентары хейли кенишләндирмәк, мүәллим кадрларынын һазырланмасыны сүр'әтләндирмәк, лазыми гәдәр дәрс китаблары чап этмәк, шәһәр вә кәнд бөлкәсиндә ушаглармыз палтар, аягтаби, дәрс дәфтәрләри вә с. үзрә пулсуз ярдым көстәрмәк, бу мәгсәд үчүн тәсәрруфат идарәләринин һәмкарлар тәшкилатларынын вә с. кемайнин тәшкил этмәк вачиб һесаб олунурду.

Партиямызын МК вә Иттифаг һөкүмәтинин һәмин гәрарларына әсасән һәм ЗСФСР вә һәм дә Азәрбайчан ССР һөкүмәти үмуми ичбари ибтидаи тәһсилин сүр'әтләнмәси һаггында гәрарлар гәбул этди.

Азәрбайчан ССР-дә үмуми ичбари ибтидаи тәһсилин башлаг чатдырылмасы мүддәти 1932-33-чү дәрс или мүәйян едилди. Үмуми ичбари ибтидаи тәһсилә кечмәк үчүн республиканын шәһәр вә районлары мәктәб шәбәкәләрини кенишләндирә билмәк имканларына көрә үч нөвбәә бөлүнүрдү.

Үмуми тәһсилин тәтбигини сүр'әтләндирмәк мәгсәдилә республиканын партия вә совет органлары бир сыра чидди әмәли тәдбирләр көрдүләр. Ерли тәшкилатларын диггәтини үмуми тәһсилә чәлб этмәк вә онлары бу ишә сәфәрбәр этмәк мәгсәдилә Азәрбайчан ССР Халг Маариф комиссары Мәһмәд Чуваринскинин сәдарәти алтында республика мүшавирәси кечирилди (1931-чи ил), бүтүн районлара рәһбәр тәшкилатларын мәс'ул нümайәндәләри көндәрилди. Азәрбайчан Ленин комсомолу үмуми тәһсилин һамиси олду, кенишә ичтиманийтын фикрини үмуми тәһсилә чәлб этмәк үчүн ерли ичракомлар нәздиндә хүсуси комиссијалар тәшкил едилди вә с[1].

Көрүлән бу тәдбирләр тез бир заманда нәтичә вермәйә башлады. Мәсәлән, 1929-30-чу дәрс илиндә гыз шакирдләрин үмуми артмасы 9,1 фаиз олдуғу һалда, бу артым 1930-31-чи дәрс илиндә 31,4 фаизә чатды; илдик үмуми тәһсил планы 98,5 фаиз еринә етирилди; республиканын Агдаш, Әли Байрамлы, Загатала вә с. кими 27 районунда үмуми тәһсил планы һәтта артырылмасы илә еринә етирилмиш олду.

Лакин бу мүһүм наилиййәтләрә бахмаяраг, 1930-чу илин мә'луматына көрә, республика үзрә үмуми тәһсил яшлы ушагларын анчаг 64 фаизи мәктәбләә аһатә едилмишди. Белә бир вәзиййәт халг маарифи органларыны үмуми тәһсил ганунуну мүәйян едилмиш олан ени мүддәт ярзиндә еринә етирмәк үчүн чидди тәдбирләр көрмәйә мәчбур едирди. Хүсусән кәнд ерләриндә гызларын вә йохсул ушагларын мәктәбләрә чәлб едилмәси саһәсиндә даһа чох ишләмәк лазым кәлирди.

---

[1] Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәрарлары. III һ., сәһ. 21.

[2] И. В. Сталин, Әсәрләри, 12-чи ч., сәһ. 326—327.

[1] Бах: Азәрб. ССР МН архиви, Ибтидаи мәктәбләр идарәси фонду, әлаә 12, ни 193, в. 3, 1931.

Һәлә 1929-чу илдә кечирилән Азәрбайҹан ССР-нин VI Советләр гурултайы, Азәрбайҹан Ленин Коммунист Кәнҹләр Иттифагынын VII гурултайы бу бөйүк нөгсана гаршы чидди мүбаризә апармағын вачиблийини көстәрмишдиләр. Һәмин илдә Азәрбайҹанда гадын тәһсилинин вәзиййәтини йохлаян Иттифаг һөкумәти комиссиясы да гызларын мәктәбләрә пис чәлб эдилдийини республика тәшкилатларынын нәзәринә чатдырмыш вә нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн көстәришләр вермишди. Бу чидди нөгсанлары ләғв этмәк мәгсәдилә ата-аналар арасында изаһат ишләри апарылырды, ерли совет, комсомол, һәмкарлар тәшкилатларынын халг маарифи органларына көмәйи күчләндирилирди вә с. Көрүлән тәдбирләр нәтиҹәсиндә мәктәбләрдә гызларын сайы кетдикчә чохалырды ки, бу да ашағыдакы чәдвәлдән көрүнүр.

Гыз шәкирдләрин артымы

Илләр	Шәһәр ерләриндә	Кәнд ерләриндә	Чәми	Артым фаизи
1928/29	24 133	23 722	47 855	100
1929/30	26 345	32 372	58 717	109,1
1930/31	34 443	55 242	89 685	131,4
1931/32	39 898	94 361	134 259	135,8[1]

Чәдвәл, гызларын мәктәбләрдә илдән-илә артмасы илә бәрабәр һәм дә ону көстәрир ки, артым әсас э'тибарилә кәнд ерләринин һесабына олурду, чүнки шәһәр ерләриндә гызларын мәктәбләрә чәлби, демәк олар ки, һәлә о заманлар артыг һәлл эдилмишди.

Йохсул ушаглары мәктәбләрә чәлб этмәк үчүн онлара мадди ярдым көстәрмәк саһәсиндә дә хейли иш көрүлүрдү.

Бүтүн бунлара бахмаяраг, үмуми ичбари ибтидаи тәһсилин һәята кечирилмәси мәсәләси кәркин вәзиййәтдә иди.

Загафгазия Мәркәзи Ичраиййә Комитәси Загафгазия республикаларында үмуми ичбари ибтидаи тәһсилин кедишини мүзакирә эдәрәк 1931-чи ил январын 29-да чыхардығы гәрарда көстәрмишди ки, кәмиййәт э'тибарилә әлдә эдилән наилиййәтләрдә янашы олараг «бу ишдә кейфиййәт э'тибарилә һәлә бөйүк нөгсанлар вардыр» ки, о да мүәллим кадрлары һазырлығынын, дәрс китаблары нәшринин, мәктәб биналары иншаатынын ярытмазлығындан ибарәтдир[2].

1931-чи илин феврал айында кечирилән Азәрбайҹан ССР-нин VII Советләр гурултайы республикада халг маарифи ишләринин вәзиййәтини мүзакирә этди. Гурултай халг маарифи саһәсиндә

[1] Азәрбайҹан ССР һөкумәтинин 1929 вә 1930-чу илләрдәки фәзлиййәти һаггында һесабат (русча), сәһ. 239, 1931, Бакы.

[2] Бах: ЗСФСР һөкумәти гануклар вә сәрәнҹамлар күллийяты, сәһ. 36, 1931.

хейли наилиййәтләр олдуғуну көстәрмәкдә бәрабәр, һәм дә гейд этди ки, үмуми ичбари тәһсил һәлә «сосялизм гурулушунун темпләринә мүвафиг кенишлик кәсб эдә билмәмишдир». Гурултай һәм дә үмуми ичбари тәһсилин кәскин синфи мүбаризә шәраитиндә апарылдығыны гейд этди. Синфи дүшмән олан голчомаглар үмуми ичбари тәһсилин әлейһинә чыхыш эдир вә бу мүһүм дөвләт тәдбирини позмаға чалышырдылар. Гурултай синфи дүшмәнин үмуми тәһсилин тәтбигини ләнкитмәк, хүсусән, азәрбайҹанлы гызларын мәктәбләрә чәлб эдилмәсинә мане олмаг чәһдләринә гаршы мүбаризәни күчләндирмәйи тәләб эдирди.

Азәрбайҹанда үмуми ичбари ибтидаи тәһсилин кечирилмәсинә о заман тәкчә мүәллим кадрларынын азлығы дейил, һәм дә башга чәтинликләр манечилик көстәрирди. Бөйүк чәтинликләрдән бири орасында иди ки, республиканын бир чох кәндләри дағлыг ерләрдә олмагла мешәләр, учурумлар, чайлар васитәсилә бир-бириндән узаг мәсафәләрлә тәчрид эдилмиш һалда иди. Белә бир вәзиййәт ушагларын азлығы үзүндән мәктәб ачмаға имканы олмаян хырда кәндләрдән гоншу кәнд мәктәбинә ушаг көндәрмәк ишини чәтинләшдирирди. Партиямызын гайғысы нәтиҹәсиндә хырда кәндләрин чохунда мәктәб ачмаг, мүәллим һазырлығыны күчләндирмәк вә с. йолларла бу чүр чәтинликләр кет-кедә арадан галдырылыр вә беләликлә, мәктәбләр шәбәкәси дурмадан кенишләндирилирди. Ашағыдакы чәдвәл буну айдын көстәрир.

Мәктәб шәбәкәси

Илләр	Ибтидаи мәктәбләр	Едданалаш мәктәбләр	Орта мәктәбләр	Гейри мәктәбләр	Чәми
1930/31	1 779	259	19	10	2 067
1931/32	1 712	743	—	10	2 465
1932/33	2 139	746	13	10	2 908
1933/34	2 383	822	35	9	3 249
1934/35	2 177	942	51	9	3 179

Мәктәб шәбәкәсинин сүр'әтлә кенишләнмәси вә бу кими башга тәдбирләрин нәтиҹәсиндә үмуми ичбари ибтидаи тәһсил Азәрбайҹанда 1933/34-чү дәрс илиндә әсас э'тибарилә баша чатдырылды.

Үмуми тәһсиллә әһатә олунасы 429 785 нәфәр ушагдан 387 107 нәфәри, йә'ни 90,8 фаизи һәмин 1933/34-чү дәрс илиндә мәктәбләрә чәлб олунмушду. Республиканын бир чох ерләриндә ушагларын үмуми тәһсиллә әһатә эдилмә фаизи даһа йүксәк иди. Мәсәлән, һәмин дәрс илиндә бу фаиз Бакы шәһәри үзрә 91,8, Нахчыван МССР-дә 94,1, МДГВ-дә 96,3 тәшкил эдирди.

Шакирдләрин мигдары

Илләр	I—IV синифләр үзрә	V—VII синифләр үзрә	VIII—X синифләр үзрә	Чәми
1930/31	231 897	42 024	2 765	276 686
1931/32	325 027	43 640	—	368 667
1932/33	381 412	54 871	1 179	437 462
1933/34	387 107	61 064	2 612	450 783
1934/35	397 843	76 099	4 312	478 254[1]

Шакирдләрин мигдарыны көстәрән бу чәдвәлдән көрүндүйү үзрә, наилиййәтләримиз тәкчә ибтидаи мәктәбләр дейил, һәм дә еддиллик мәктәбләр шәбәкәсинә аид иди. Белә бир әлверишли вәзиййәт еддиллик мәктәб һәчминдә үмуми тәһсилә кечмәк үчүн һәгиги зәмин ярадырды.

Үмуми ичбари ибтидаи тәһсилин әсас э'тибарилә баша чатдырылмасы Коммунист партиясынын рәһбәрлийи алтында Азәрбайчан халгынын, республика маарифчиләринин о заман газандыглары ән бөйүк наилиййәтләриндән бири иди. Бу мәдәни гәләбәнин бир әһәмиййәти дә ондан ибарәт иди ки, тәкчә азәрбайчанлы ушаглар дейил, Азәрбайчанда гардашлыг достлуғу илә яшаян бүтүн халгларын ушаглары ана дилиндә ибтидаи мәктәбләрлә әһатә олунурду.

Ленин милли сиясәтинин парлаг тәнтәнәси олан бу гәләбә мәдәниййәтимизин ени сүр'әтлә инкишафы үчүн мөһкәм тәмәл ярадыр, әсрләр бою һөкм сүрән савадсызлығын көкүнү кәсирди.

Үмуми ичбари ибтидаи тәһсил баша чатдырылдыгдан сонра, бүтүн гардаш республикаларда олдуғу кими, Азәрбайчанда да үмуми еддиллик тәһсилә кечмәк мәсәләси диггәт мәркәзиндә дурурду; чүнки бу тәдбир үчүн дә, юхарыда дейилдийи кими, лазыми шәраит яранмышды. Республиканын Бакы, Кировабад, Нуха, Степанакерт вә Нахчыван кими шәһәрләриндә еддиллик үмуми тәһсил әсас э'тибарилә 1933/34-чү дәрс илиндә еринә етирилмишди. Чүнки бу шәһәрләрдә еддиллик үмуми тәһсил ССРИ ХКС 1930-чу ил 14 август тарихли гәрарына әсасән 1930/31-чи дәрс илиндән башланмышды.

Республиканын бүтүн кәнд вә шәһәрләриндә исә еддиллик үмуми тәһсилин күтләви олараг кечирилмәси, ҮИК(б)П XVII гурултайынын гәрарларына әсасән, 1934/35-чи дәрс илиндән башлады.

Икинчи бешилликдә ССРИ-дә «...еддиллик мәктәб һәчминдә үмуми ичбари политехник тәһсил»ин һәята кечирмәк вәзифәсини ирәли сүрән XVII гурултай көстәрирди ки, «бу, биринчи нөвбәдә кәнддә һәята кечириләчәкдир, зира шәһәрдә бу вәзифә биринчи бешиллик әрзиндә әсасән артыг еринә етирилмишдир»[2].

[1] Культурное строительство ССР, стр. 43, 53, 1940.
[2] Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, III h., сәһ. 244.

Азәрбайчан ССР VIII Советләр гурултайы (1935-чи ил) партиямызын XVII гурултайынын гәрарына әсасән еддиллик үмуми тәһсили тәкчә шәһәрләрдә дейил, һәм дә кәнд ерләриндә икинчи бешиллийин сонуна кими тамамламағы гәрара алды. VIII Советләр гурултайы орта мәктәбләр шәбәкәсинин дә кенишләндирилмәси үчүн көстәришләр верди.

Еддиллик үмуми тәһсили һәята кечирмәк вә орта тәһсили кенишләндирмәк вәзифәләри халг маарифи органларындан вә мүәллимләрдән, эйни заманда, республиканын бүтүн тәшкилатларындан бөйүк әмәли тәдбирләр көрмәк, хүсусән, дәрс китаблары нәшринә вә с. хүсуси фикир вермәйи тәләб эдирди.

Партиямызын гайғысы сайәсиндә бу саһәдә олан чәтинликләр дә кет-кедә арадан чыхырды. Бир тәрәфдән, мүәллим кадрлары һазырлығы, дәрс китаблары нәшри күчләндирилир, о бири тәрәфдән, мәктәб биналары иншаатына сәһәсиндә чидди ишләр көрүлүрдү. Әввәлләр, мәктәб биналары иншаатына әсас э'тибарилә ибтидаи мәктәбләрин әһтиячыны тә'мин этмәк үчүн апарылырдыса, 1930-чу илдән э'тибарән даһа чох еддиллик вә орта мәктәб биналарынын иншаатына башланды. 1920-чи илдән 1937-чи илә гәдәр тикилмиш олан 735 мәктәб бинасынын 494-ү 1930-чу илдән сонра вә әсасән йүксәк типли мәктәбләр үчүн тикилмишди. Шәһәрләрдә, хүсусән Бакыда да бөйүк орта мәктәб биналары тикилирди.

Мәктәбләрдән яйынма илә мүбаризә, хүсусән, гызларын мәктәбләрә чәлб эдилмәси мәсәләси енә дә диггәт мәркәзиндә дурурду. Гызларын ибтидаи мәктәбләрә чәлб олунмасы бир гәдәр яхшылашдырылмышдыса да, еддиллик вә орта мәктәбләрин юхары синифләринә гызлар чох аз давам эдирдиләр. Бу бөйүк нөгсанын сәбәбләриндән бири, әкәр мәктәб вә маариф органларынын ярытмаз ишләмәләри идисә, икинчиси, кәнд ерләриндә гызларын бир гисминин кичик яшларындан әрә верилмәси иди. Көһнәлийин бу мәнһус галығына гаршы мүбаризәни күчләндирмәк лазым иди. Бу чиркин галыға гаршы, артыг, сияси шүур кәсб этмиш азәрбайчанлы гызларын өзләри дә гәт'и чыхыш эдирдиләр. Шамхор районунун Чүкөр кәндиндә VI синиф шакирди Күлписә Гәмбәр гызынын 14 яшында әрә верилмәсинә гаршы гәт'и э'тираз этмәси (1936-чы ил) вә бу сәбәбдән ени һәятын гәддар дүшмәнләри тәрәфиндән вәһшичәсинә елдүрүлмәси буна чанлы бир мисал иди.

1936-чы ил май айынын 26-да Азәрбайчан Мәркәзи Ичраиййә Комитәси гызларын мәктәбләрә ярытмаз чәлб олунмасыны мүзакирә эдәрәк, хүсуси гәрар гәбул этмишди. Мәркәзи Ичраиййә Комитәси гызларын кичик яшларындан тәһсилдән айрылыб әрә верилмәси фактларыны писләйәрәк, бу һәрәкәтләри, Совет һөкумәтинин үмуми тәһсил тәдбирини позмаға чалышан синфи дүшмән галыгларынын иш үсулу кими гиймәтләндирир вә белә һәллара гаршы амансыз мүбаризә апармағы лазым билирди. Мәркәзи Ичраиййә Комитәси гызларын мәктәбләрә чәлби үчүн лазым

олан әлверишли шәраит яратмағы халг маарифи органларындан, ерли совет вә колхоз тәшкилатларындан тәләб эдирди.

Азәрбайчан Ленин Комсомолунун XI гурултайы (1935-чы ил) өз гәрарларында гызларын мәктәбләрә яхшы чәлб эдилмәдикләрини гейд эдәрәк, комсомолун ерли тәшкилатларына бу нөгсанын ләғви үчүн чидди чалышмағы бир вәзифә олараг тапшырды.

Көрүлән тәдбирләрин нәтичәсиндә мәктәбләрдә азәрбайчанлы гызларын сайы хейли артды. Тәкчә ону көстәрмәк кифайәт эдәр ки, мәктәбдә охуян азәрбайчанлы гызларын сайы 1933/34-чү дәрс илиндә чәмиси 95 443 икән, 1937/38-чи дәрс илиндә 127 минәдәк артды.

Партиямызын XVIII гурултайы (1939-чу ил) үмуми тәһсилин үчүнчү бешилликдә кенишләндирилмәси үчүн ени директивләр верди. Бу директивләр, юхарыда көстәрилдийи кими, милли республикаларда вә о чүмләдән Азәрбайчан ССР-дә еддиилик үмуми тәһсили баша чатдырмаг вә орта тәһсили кенишләндирмәкдән ибарәт иди.

Өлкәмизин мадди имканларынын зәнкинлийи, зәһмәткешләрин истәр шәһәрләрдә вә истәрсә дә кәнд ерләриндә мадди рифаһ һалынын хейли яшылашдырылмасы үмуми тәһсил саһәсиндә ирәли сүрүлән бу тарихи көстәришләрин еринә етирилмәси үчүн әлверишли шәраит ярадырды. Мәһз буна көрә дә, мүәллим кадрлары һазырламағы, мәктәб биналары иншааты вә мәктәб аваданлығы истеһсалы саһәсиндәки бә'зи чәтинликләрә бахмаяраг, үмуми тәһсил планы илбәнл әсас э'тибарилә еринә етирилирди, мәктәб шәбәкәси кенишләнир, шакирдләрин мигдары исә кеткедә артырды.

Лакин Азәрбайчанда яшаян ләзкиләр, күрдләр, удинләр кими хырда милләтләр арасында бу мүһүм вәзифәнин һәлли олдугча бөйүк чәтинликләрә раст кәлирди. Үмуми ичбари ибтидаи тәһсил, юхарыда гейд олундуғу кими, һәмин халглар арасында да баша чатдырылмышды. Лакин һәмин халгларын ана дилиндә еддиилик вә орта мәктәбләри олмадығындан, онларын ушаглары еддиилик вә орта тәһсиллә әһатә олунмурдулар вә беләликлә дә орта ихтисас вә али тәһсил алмагдан мәһрум олурдулар.

Бунунла әлагәдар олараг, һәмин милләтләрә мәнсуб олан әһалинин өз йығынчагларында ирәли сүрдүкләри тәклиф вә арзуларына әсасән, 1938/39-чу илдән э'тибарән һәмин милләтләрин ушагларынын Азәрбайчан, рус вә я әрмәни мәктәбләриндә охумалары тә'мин эдилди. Бу тәдбир һәмин милләтләр арасында да еддиилик вә орта тәһсилин кенишләнмәсиндә чох бөйүк рол ойнады.

Бүтүн бу тәдбирләрин нәтичәсиндә еддиилик вә орта мәктәбләрин шәбәкәси кетдикчә кенишләнир, V—X синиф шакирдләринин мигдары артырды. Буну ашағыдакы чәдвәлдән көрмәк олар.

Мәктәб шәбәкәси

Илләр	Ибтидаи мәктәбләр	Еддиилик мәктәбләр	Орта мәктәбләр	Гәбри мәктәбләр	Чәми
1935/36	2 097	981	109	6	3 193
1936/37	2 051	1 028	146	5	3 230
1937/38	1 983	1 105	237	5	3 330
1938/39	1 932	1 150	358	13	3 453
1939/40	1 777	1 218	534	13	3 542
1940/41	1 668	1 240	654	13	3 575

Шакирдләрин мигдары

Илләр	I—IV синифләр үзрә	V—VII синифләр үзрә	VIII—X синифләр үзрә	Чәми
1935/36	400 606	100 434	7 487	508 527
1936/37	416 035	121 075	11 434	548 544
1937/38	417 744	144 713	18 085	580 542
1938/39	431 638	164 353	29 123	625 114
1939/40	425 229	181 638	42 684	649 551
1940/41	406 153	192 825	54 093	653 071[1]

Чәдвәлләрдән көрүндүйү үзрә, ибтидаи мәктәбләрин бир гисми еддиилик мәктәбләрә чеврилдийи үчүн онларын сайы гисмән азалырды, еддиилик вә орта мәктәбләрин сайы исә дурмадан артырды. 1934/35-чи дәрс илинә нисбәтән 1940/41-чи дәрс илиндә еддиилик мәктәбләрин мигдары 30,9 фаиз, V—VII синиф шакирдләринин сайы исә 2,5 дәфә; орта мәктәбләрин сайы 12 дәфәдән чох, VIII—X синиф шакирдләринин мигдары исә тәхминән 15 дәфә артмышды. I—IV синифләрдә охуян шакирдләрин сайы гисмән азалырды. Бунун әсл сәбәби үмуми ибтидаи тәһсилин тамамилә баша чатдырылмасы, мәктәб ишләринин кетдикчә яхшылашмасы нәтичәсиндә яки ил бир синифдә галанларын хейли азалмасы иди. Бүтүн бунлар үмуми ичбари ибтидаи тәһсил саһәсиндә газанылмыш олан наилиййәтләрин мөһкәмләндирилмәсини, еддиилик үмуми тәһсилин һәята кечирилмәсини вә орта тәһсилин хейли кенишләндирилмәсини көстәрирди. Гызларын тәһсили саһәсиндә дә чидди ирәлиләмәләр әлдә эдилмишди. I—IV синифләрдән гызларын мигдары 1930/31-чи дәрс илиндә бүтүн шакирдләрин 33,9 фаизини тәшкил этдийи һалда, 1933/34-чү дәрс илиндә 41,7 1939/40-чы дәрс илиндә 46,7 фаизә галхмышды; V—VII синифләрдә исә гызлар 1935/36-чы дәрс илиндәки бүтүн шакирдләрин 24,5 фаизинә мүгабил 1939/40-чы дәрс илиндә 39,3 фаизини тәшкил эдирди. Буна бахмаяраг, кәнд ерләриндә мәктәбләрин юхары синифләринә гызларын тамамилә чәлби мәсәләси һәлә һәлл олунмамыш галырды.

[1] Культурное строительство СССР, Москва, 1940, стр. 43, 53.

Үмуми тәһсилин Азәрбайҹанда бу ҹүр кенишләнмәси Ленин милли сиясәтинин гәләбәсинә парлаг бир нүмунә олмагла формаҹа милли, мәзмунҹа сосялист мәдәнийәтимизин сүр'әтлә инкишафыны тә'мин эдирди. 1939-ҹу илин сияһисинә әсасән, Азәрбайҹанда әһалинин һәр 1000 нәфәриндән үмуми тәһсил мәктәбләриндә 1938/39-ҹу илдә 195 нәфәр, (Нахчыван МССР-дә исә 221 нәфәр, МДГВ-дә 263 нәфәр) охуюрду. Һалбуки 1914-ҹү илдә әһалинин һәр 1000 нәфәриндән мәктәбләрдә 31 нәфәр, 1928/29-ҹу илдә исә 91 нәфәр охуюрду.

Һәмин 1939-ҹу ил сияһисинә көрә, республикада әһалинин һәр 1000 нәфәриндән 73 нәфәри орта тәһсил, 7 нәфәрә гәдәри али тәһсил алмыш шәхсләр иди; орта тәһсиллиләрин сайы 234 481, али тәһсиллиләрин сайы исә 21 592 нәфәр иди; әһали арасындакы савадлыларын үмуми фаизи 1926-ҹы илдәки 25,2-дән 1939-ҹу илдә 73,3 галхмышды[1]. Мәһз үмуми ибтидаи вә еддиллик тәһсилин тәтбиги, орта тәһсилин кенишләнмәси нәтиҹәсиндә бу ҹүр әзәмәтли наилиййәтләр газанмаг оларды. Совет дөвләти үмуми тәһсили кенишләндирмәк үчүн һеч бир шей әсиркәмирди. Халг маарифи үзрә Дөвләт бүдҹәси илдән-илә күлли мигдарда ҹохалырды. Тәкҹә ону көстәрмәк кифайәт эдәр ки, Дөвләт бүдҹәси 1930/31-ҹи илдә 85 милйон манат олдуғу һалда, 1940/41-ҹи дәрс илиндә 486,92 мли. маната чатмышды, йә'ни адам башына маариф ишләринә хәрҹләнән мәбләғ 1930/31-ҹи илдәки 28,33 манатдан 1940/41-ҹи илдә 162,3 маната чатдырылмышды.

Еддиллик үмуми тәһсилин тәтбигини баша чатдырмаг, һәмчинин орта тәһсили кенишләндирмәк уғрунда, о ҹүмләдән азәрбайҹанлы гызларын мәктәбләрә ҹәлбини яхшылашдырмаг, мәктәбләрдән яйынма илә мүбаризәни күчләндирмәк дөврүн сонунда да актуал бир вәзифә кими халг маарифи органлары гаршысында дурурду.

3. Тә'лим ишләри мәзмунунун әсаслы бир сурәтдә ениләшдирилмәси. ССРИ-дә сосялизм гуручулуғунун инкишафы, совет мәктәбләриндә апарылан тә'лим-тәрбийә ишләринин кейфиййәтини әсаслы бир сурәтдә яхшылашдырмағы тәләб эдирди. «Ибтидаи вә орта мәктәбләр һаггында» 5 сентябр 1931-ҹи ил тарихли гәрарында партиямызын Мәркәзи Комитәси Совет дөвләтинин халг маарифи саһәсиндә газанмыш олдуғу наилиййәтләри гейд этмәклә бәрабәр, көстәрирди ки, совет мәктәби сосялизм гуручулуғунун индики мәрһәләси тәрәфиндән ирәли сүрүлән олдуғча бөйүк «тәләбләрә уйғун олмагдан һәлә узагдыр». Мәркәзи Комитә белә һесаб эдирди ки, мәктәбин әсас нөгсаны шакирдләрә кифайәт һәҹмдә үмуми тәһсил билийи вермәмәк, «...техникумлар вә али мәктәбләр үчүн тамамилә савадлы вә элмләрин (физика, кимя, риязийят, ана дили, ҹоғрафия вә с.) әсасларыны яхшы

[1] Культурное строительство СССР, 1940, М. стр. 7, 13,24.

мәнимсәмиш адамлар һазырламаг вәзифәсини ярытмаз бир сурәтдә һәлл» этмәкдән ибарәтдир[1].

Мәктәбин әсас нөгсаны илә гәт'и мүбаризә апармаг үчүн, һәр шейдән әввәл, тә'лимин мәзмунуну яхшылашдырмаг, тәдрис програмлары вә тәдрис планларыны, һәмчинин дәрс китабларыны әсаслы бир сурәтдә енидән тәртиб этмәк лазым иди. МК тәләб эдирди ки, тәдрис програмларында системләшдирилмиш биликләрин дүрүст һәчми мүәййәнләшдирилсин. Коммунист партиясы МК-нын һәмин гәрарына әсәсән Азәрбайҹан ССР ХМК 1931/32-ҹи дәрс илинин икинҹи ярысында мәктәбләрдә истифадә олунмаг үчүн һәр тә'лим фәнни үзрә ени програм тәртиб этди. Бүтүн ССРИ мәктәбләриндә вә әләҹә дә Азәрбайҹан ССР мәктәбләриндә ени програмлар үзрә апарылан ярым иллик иш тәчрүбәси көстәрди ки, һәмин програмлар бир сыра мүсбәт ҹәһәтләрилә бәрабәр, чидди нөгсанлардан һәлә тәмизләнмәмишдир. «Ибтидаи вә орта мәктәбләрдә тәдрис програмлары вә режим һаггында» 25 август 1932-ҹи ил тарихли гәрарында ҮИК(б)П МК, бу програмларын, хүсусән ибтидаи мәктәбләр үчүн тәртиб эдилмиш програмларын «хейли яхшылашмыш олдуғуну, кечән илләрин програмларына нисбәтән билик һәчми ҹәһәтдән даһа йүксәк вә тәдрис материалларынын ерләшдирилмәси ҹәһәтдән даһа систематик олдуғуну» гейд эдәрәк онларда һәлә дә мүһүм нөгсанлар олдуғуну көстәрди вә енидән тәртиб эдилмәләрини лазым билди.

ҮИК(б) П МК ибтидаи вә орта мәктәбләрин програмларыны енидән элә тәртиб этмәйи лазым билирди ки, ушаглар элмләрин әсасыны һәгиги, мөһкәм вә систематик сурәтдә мәнимсәсинләр, ушагларын элми фактлары билмәси вә дүзкүн нитг, язы, риязийят вә с. вәрдишләр алмасы тә'мин олунсун. Республика мәктәбләри 1932/33-ҹү дәрс илинин ортасындан э'тибарән ени програмларла иш апармаға башладылар.

1933-ҹү илин әввәлләриндә нәшр эдилән бу ени програмлар сонралар бир нечә дәфә көздән кечирилмиш олса да, МК-нин мәктәбләр һаггындакы гәрарларына әсасән тәртиб эдилдикләриндән дүзкүн олан гурулуш принсипләрини индийә гәдәр сахламагдадырлар. Бу ени програмларын әсас гурулуш принсипләриндән бири, бунларда шакирдләри элмләрин әсаслары илә силаһландырмаг мәгсәдилә тәдрис эдилән һәр бир фәнни үзрә системләшдирилмиш биликләрин дүрүст һәчминин мүәййән эдилмәсидир. Бундан башга, һәмин програмлар шакирдләрә верилмәси вачиб олан тәк билик йох, һәм дә бачарыг вә вәрдишләрин һәр бир фәнни үчүн һәчмини мүәййәнләшдирирди.

Бу ени програмлар тә'лим материалларынын дәрс илләри арасында бөлүнмәсиндә вә дүзүлүшүндә зәрури олан консентризм принсипинә (ана дили, тарих, тәбиийят, физика, әдәбийят фәнләриндә) мүәййән ер версә дә, бир гайда олараг, элмин систематиклик вә ардычыллығыны әсас көтүрүрдү. Ени програмларын прин-

[1] Мәктәб һаггында партия вә һөкумәтин гәрарлары, саһ. 4.

сипләриндән бири дә тарих вә әдәбийят, риязийят вә физика кими бир-биринә яхын олан фәнләрин тәдриси арасында зәрури көрүлән әлагәни яратмасы, әдәбийят, чоғрафия кими фәнләрин тә'лим материалларыны тарихилик принсипинә әсасән ерләшдирмәйә чалышмасында иди.

Ени програмларын мүһүм чәһәтләриндән бири дә ондан ибарәт иди ки, онлар ичтимаийят, әдәбийят, дилләр, чоғрафия вә тарих фәнләри үзрә ССРИ халгларынын милли мәдәнийәтинә, онларын әдәбийятына, инчәсәнәтләринә, тарихи инкишафына аид мүһүм биликләри вә әләчә дә өлкәшүнаслыг үнсүрләрини өйрәтмәйи лазым билирди.

Ени програмларын һәлә тәкмилләшдирилмәйә әһтиячы олса да, онлар һәлә бир чох чәһәтдән шакирдләрин иш хүсусиййәтләринә уйғун кәлмәсә дә, үмумиййәтлә дүзкүн элми-педагожи принсипләрә истинад этдикләриндән мәктәбләримиздә 1931-чи иләдәк тәтбиг эдилән програмлардан мүгайисә эдилмәйәчәк дәрәчәдә йүксәк сәвиййәдә иди.

ҮИК(б)П МК-нын мәктәбләр һаггында гәбул этдийи гәрарларында ирәли сүрүлмүш мүһүм элми-педагожи көстәришләр тәкчә тәдрис програмларынын дейил, һәм дә мәктәбләр үчүн тәдрис планларынын дәйишдирилмәсини нәзәрдә тутурду.

Республика мәктәбләриндә ени тәдрис планлары 1931/32-чи дәрс илиндән тәтбиг эдилмәйә башлады. Ибтидаи мәктәбләр, шәһәр вә кәнд еддинлликләри үчүн айрыча тәртиб эдилмиш олан бу ени тәдрис планлары һәлә чох фәнчилик, шакирдләрин иш хүсусиййәтинә уйғун олмамаг кими чидди нөгсанлардан азад олмаса да, тарих вә чоғрафиянын[1] ени програмлар үзрә тәдрисини бәрпа этдикләри үчүн ирәлийә доғру атылан бир аддым иди. Лакин мәктәбин әсас нөгсанынын йох этмәк үчүн бу ени тәдрис планлары, вә әләчә дә, ени програмлар кифайәт дейилди.

Бу мәгсәд үчүн чох вачиб һесаб олунан мәсәләләрдән бири дә фәнләр системи үзрә тәртиб олунмуш ени дәрс китаблары чап этмәк иди.

1931-чи илин ахыры вә 1932-чи илин әввәлиндә мәктәбдә тә'лим ишләринин тамамилә енидән гурулмасы, йә'ни комплекс системинин фәнләр системилә әвәз эдилмәси, тәдрис китабларынын тамамилә енидән вә ени әсаслар үзәриндә гурулмасы мәсәләсини ирәли сүрдү. 1932/33-чү дәрс илинин китаблары язылмаға башланаркән «гаршыда үмумиййәтлә кечән илки тәдрис китабларынын бир гәдәр дәйишдириләрәк енидән чап эдилмәси мәсәләси дурурду, лакин тә'лим системинин дәйишилмәси бүтүн

[1] «Тарих» фәнни әвәзинә мәктәбләрдә «ичтимаийят» кечилирди. Комплекс вә комплекс-проект програмларынын тәтбигилә әлагәдар олараг «чоғрафия» фәнни ибтидаи вә еддинллик мәктәбләрин тәдрис планындан чыхарылмышды.

көһнә дәрс китабларынын да ләғв эдилмәсини вә фәнләр системи үзрә енидән тәртиб эдилмәсини лазым көрмүшдү»[1].

Ени дәрс китаблары һәм биликләрин мүәййән һәчмини вермәйә, һәм дә коммунист мәфкурәсини ифадә этмәкдә өзүндән әввәлки дәрс китабларына нисбәтән хейли яхшылашдырылмыш олсалар да, башга гардаш республикаларда олдуғу кими, мәктәбләр гаршысында гоюлмуш ени вә йүксәк тәләбләрә чаваб верәчәк сәвиййәдә дейилди.

Мәһз она көрә дә партиямызын МК-сы 12 феврал 1933-чү илдә «Ибтидаи вә орта мәктәб үчүн дәрс китаблары һаггында» ени бир гәрар гәбул этмәйи лазым билди. Һәмин гәрарында МК, мәктәбин әсас нөгсанынын ләғв этмәк үчүн һәлләдичи шәртләрдән бирини бүтүн фәнләр үзрә сабит дәрс китабларынын нәшр олмасында көрүрдү. 1928/31-чи илләрдә һәгиги дәрс китаблары әвәзинә нәшр эдилән вә мүхтәлиф фәнләр үзрә шакирдләрә системләшдирилмиш билик өйрәтмәйә ярамаян «иш китабларыны», «сәпәли дәрс китабларыны» писләйәрәк, МК халг маариф комиссарлыгларындан вә нәшрийят органларындан бир чох илләр әрзиндә ишләдилә билән сабит дәрс китаблары нәшрини ишдә тә'мин этмәйи тәләб эдирди[2].

Азәрбайчан ССР Халг Маариф Комиссарлыгы тәрәфиндән тәртиб эдилән програм вә дәрс китаблары РСФСР Халг Маариф Комиссарлыгы тәрәфиндән һазырланан програм вә дәрс китабларындан кейфиййәт э'тибарилә кери галырды. Она көрә дә ибтидаи вә орта мәктәб програм вә дәрс китабларынын үмумиләшдирилмәси һаггында Азәрбайчан Коммунист партиясы Мәркәзи Комитәси 20 май 1933-чү илдә хүсуси гәрар гәбул этди.

Бу гәрара әсасән республика мәктәбләринин риязийят, физика, кимя, тәбиийят, тарих, ичтимаийят, чоғрафия, әмәк вә рәсмхәтт үзрә програм вә дәрс китаблары РСФСР ХМК тәрәфиндән һазырланан програм вә сабит дәрс китаблары илә бирләшдирилди. Лакин Азәрбайчан мәктәбләри үчүн зна дили вә әдәбийят, республиканын гейри-рус мәктәбләри үчүн рус дили вә әдәбийят, гейри Азәрбайчан мәктәбләри үчүн Азәрбайчан дили үзрә програм вә дәрс китабларынын республикада оржинал тәртиби үчүн көстәришләр верилди. Бундан әлавә, Азәрбайчан ССР чоғрафиясы вә тарихи үзрә дә дәрс китабларынын республикада нәшр эдилмәсинә даир гәрар верилди[3].

Програм вә дәрс китабларынын үмумиләшдирилмәсилә әлагәдар олараг ХМК 1933/34-чү дәрс или үчүн республика мәктәбләринин ени тәдрис планларыны гәбул этди.

Гейд этмәлийик ки, бу ени тәдрис планлары да чох фәнчилик вә шакирдләри һәддән артыг йүкләмәк кими нөгсанлардан тәмизләнә билмәмишди. Тәкчә ону көстәрмәк кифайәтдир ки,

[1] М. Мурадханов. «Ени тәдрис китаблары һаггында», «Мүәллимә көмәк» журналы, № 6—7, сәһ. 20, 1932.
[2] Мәктәб һаггында партия вә һөкумәтин гәрарлары, сәһ. 26.
[3] Бах: «Бакинский рабочий» газети, № 124, 1 июн 1933.

алтыкүнлүк һәфтә үзрә тәртиб әдилмиш шәһәр мәктәбләринин тәдрис планларында V—X синифләрин һәр биринә беш иш күнү үчүн 32 саат дәрс гоюлмушду. Бундан башга, тәдрис планларына орта мәктәб үчүн характерик олмаян сияси игтисад, игтисади сиясәт, Коммунист партиясы тарихи, технолоҝия кими фәнләр дә дахил әдилмишди.

1934-чү илдә партия вә һөкумәтин мәктәб һаггында гәбул этдикләри ени гәрарлары тәдрис планларынын хейли тәкмилләшмәсини тә'мин этди. ҮИК(б)П МК-сы вә ССРИ ХКС-нин 16 май 1934-чү ил тарихли гәрарлары мәктәбләримиздә мүлки тарих вә чоғрафия дәрсләринин низама салмаг үчүн гәт'и көстәришләр верди. «ССРИ мәктәбләриндә мүлки тарихин тәдриси һаггында» олан гәрарда тарих дәрсләринин абстракт сосиоложи схемләр үзрә апарылмасы писләнир вә көстәрилирди ки, тарих курсунун шакирдләр тәрәфиндән мәһкәм сурәтдә мәнимсәнилмәси үчүн һәлледичи шәрт тарихи һадисәләрин тарихи хронолоҝи ардыҝыллығына кәләмәкдән, ән мүһүм тарихи һадисәләри, тарихи хадимләри вә хронолоҝи даталары шакирдләрин һафизәсиндә мәһкәмләтмәкдән ибарәтдир. Гәрарда јазылмышды: «Анчаг белә бир тарих курсу тарихи материалын шакирдләр үчүн лазым олан асанлығыны, ајдынлығыны вә конкретлијини тә'мин едә биләр; шакирдләрин тарихи марксистчәсинә анламаға јөнәлдиҝи тарихи һадисәләрин дүзкүн тәһлил әдилмәси вә дүзкүн ümумиләшдирилмәси анчаг бу әсасда мүмкүндүр»[1].

ССРИ ибтидаи вә орта мәктәбләриндә чоғрафијанын тәдриси һаггында олан гәрар чоғрафија дәрсләриндә бурахылан нөгсанлары писләјир вә бу дәрсләрин кејфијјәтини јахшылашдырмаг үчүн чоғрафија үзрә програм вә дәрс китабларыны әсаслы сурәтдә ешидән тәртиб этмәк үчүн конкрет көстәришләр верирди. Бундан башга, МК-нын хүсуси гәрарына әсасән (1934-чү ил) ибтидаи мәктәбләрдә ССРИ тарихинин ибтидаи курсуну тәдрис этмәк дә лазым көрүлдү.

Шакирдләрин мәктәбдә тарихи биликлər системи илә, чоғрафија вә тарихдән фактик биликлərлə силаһландырмагда вә ümумијјәтлә, мәктәбләрдә тарих вә чоғрафијанын тәдрисини гајдана салмагда бу гәрарларын олдуғча бөјүк ролу олмушдур.

Бу гәрарлар әсасында ССРИ тарихи үзрә, ümуми тарихин мүхтәлиф дөвләләр үзрә, һәмчинин физики вә игтисади чоғрафија үзрә ени дәрс китаблары нәшр олунду вә беләликлə бу фәнләрин тәдриси нисбәтән низама дүшмүш олду.

Бу гәрарларын ирәли сүрдүјү ени тәклифләрлə алагәдар олараг ХМК 1934/35-чи дәрс или үчүн ени тәдрис планлары тәбул этди.

Ени тәдрис планлары о илә гәдәр тәтбиг әдилән тәдрис планларына нисбәтән хейли јахшылашдырылмышды ки, бу да, о замаклар алтыкүнлүк һәфтә илә ишләјән шәһәр мәктәбләриндән фәргли олараг, еддикүнлүк һәфтә үзрә ишләјән кәнд орта мәктәбләринин ашағыда дәрч әдилән тәдрис планындан ачыг көрүнүр.

Азәрбајчан кәнд орта мәктәбләринин 1934/35-чи дәрс или үчүн тәдрис планы[1]

	Фәнләр	I синиф	II синиф	III синиф	IV синиф	V синиф	VI синиф	VII синиф	VIII синиф	IX синиф	X синиф
1	Ана дили вә әдәбијјат	12(11)	11(10)	9	9	9	6	5	5	3	3
2	Ријазијјат	6	6	6	7	7(6)	6	6	6(5)	6	6
3	Тәбиәт	1(2)	2(3)	2(3)	3(4)	3	3	2(3)	3(4)	3(4)	—
4	Кеолоҝија вә минералоҝија	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
5	Чоғрафија	—	—	3(2)	4(3)	3(2)	3(2)	3(2)	3(2)	3(2)	—
6	Тарих	—	—	—	—	2(3)	2(3)	3(2)	4(5)	4(5)	—
7	ҮИК(б)П тарихи	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
8	Ичтимаијјат	—	—	1	2(1)	1	1	1	—	—	—
9	Физика	—	—	—	—	—	4	4(2)	4	3	4
10	Астрономија	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
11	Кимја	—	—	—	—	—	—	2(3)	3(2)	2(3)	4
12	Икинчи дил	—	—	4	4	5	4(3)	3(4)	4	5(4)	5(4)
13	Әмәк, рәсм вә моделләшдирмә	3	3	1	1(2)	—	—	—	—	—	—
14	Әмәк	—	—	—	—	3(4)	3(4)	3(4)	3(4)	4(3)	3(4)
15	Рәсм	—	—	—	—	1	1	1	—	—	—
16	Рәсиҳатт	—	—	—	—	—	1	1	1	1	1
17	Базар тәрбијәси	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1
18	Нәғмә вә мусиги	1	1	1	1	1	1	1	—	—	—
	Чәми	24	24	27	32	37	36	36	36	35	35

Г е ј д: мә'тәризәдә тәдрис илинин ијирмичи јарысында кечирилән дәрсләрин мигдары көстәрилмишдир (мүәллиф).

Ибтидаи вә едданијјалыг мәктәбләрин дә тәдрис планлары бу тәдрис планынын I—IV вә V—VII синифләриндәкинин ејни идиди.

Кәнд мәктәбләринин тәдрис планларында шәһәр орта мәктәбләринин тәдрис планларындан фәргли олараг, мүәллимләр кадрсу јохлуғундан, харичи дилин тәдриси нәзәрдә тутулмамышды.

Бу тәдрис планы республикамызын Азәрбајчан вә рус дилләриндә олан орта мәктәбләриндән башга, Азәрбајчан дилинин тәдри-

[1] Мәктәб һаггында партија вә һөкумәтин гәрарлары, сәһ. 30.

[1] «Коммунист маарифи» гәзети, № 1, 2 сентябр 1934.

сини әлавә этмәклә эрмәни вә күрчү орта мәктәбләриндә дә тәтбиг эдилирди.

Бу ени тәдрис планлары бир сыра мүһүм педагожи тәләбләрә чаваб вердийиндән хейли яхшылашдырылмышды. Бурада рус дили, ана дили, риязийят үзрә бачарыг вә вәрдишләри мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә бу фәнләрин һәфтәлик саатларынын мигдары хейли артырылмышды; тәдрис планында тәдриси орта мәктәбләрдә характерик олмаян бә'зи фәнләр ихтисар эдилмишди; фәнләрин тәдриси арасында әлагә яратмаг үчүн онлар илләр үзрә даһа дүзкүн бөлүнмүшдүләр вә с. Лакин 1934/35-чи дәрс илинин тәдрис планлары да нөгсанлардан һәлә тамамилә тәмизләнә билмәмишди. Чох фәнлилик бурада да һәлә давам эдирди.

Мәсәлән, ССРИ тарихи, ичтимаийят вә партия тарихи дәрсләри мүәййән дәрәчәдә бир-бирини тәкрар эдирдиләр. Бу тәдрис планлары да шакирдләри һәддән артыг йүкләйирди: VI синифдә һәфтәдә 37 саат дәрс нәзәрдә тутулурду. Даһа'сонра, әмәк вә рәсм дәрсләринин бирләшдирилмәси көзләнилән педагожи нәтичәни верә билмәзди.

Мәһз она көрә дә бир сыра үстүнлүкләринә бахмаяраг, бу тәдрис планларыны да тәкмилләшдирмәк әсас вәзифә кими гаршыда дурурду.

1934/35-чи дәрс илиндә ени тәдрис планларынын нәшри илә әлагәдар олараг, тәдрис програмларында да бә'зи дәйишикликләр апарылды ки, бу да башлыча олараг, програм материалларынын тәфәррүатлар вә әлавә материаллар һесабына бир гәдәр ихтисар эдилмәсиндә ифадә олурду.

Мәсәлән, риязийят үзрә X синфин програмларындан али риязийят үнсүрләри ихтисар эдилди вә она көрә дә V—IX синифләрдә кечилмәси нәзәрдә тутулан риязийят материаллары V—X синифләринин програмлары арасында енидән пайланды ки, бу да шакирдләрин йүкүнү хейли йүнкүлләшдирди. Бу чүр дәйишикликләр физика, кимя, тәбиийят програмлары үзрә дә апарылды. Тарих вә чоғрафия үзрә олан програмлар исә, юхарыда дейилдийи кими, әсаслы бир сурәтдә енидән тәртиб эдилди.

Азәрбайчан мәктәбләринин Азәрбайчан дили вә әдәбийят програмларында да мүһүм дәйишикликләр эдилди.

1933-чү илдә нәшр эдилән әдәбийят програмы өзүндән әввәлки пантүркист характерли тәһрифләрлә долу олан әдәбийят програмларына нисбәтән элми-идеоложи чәһәтдән хейли яхшылашдырылмышды. Бу програм Азәрбайчан әдәбийятыны олдуғу кими, йә'ни оржинал бир әдәбийят кими шәрһ эдир, Азәрбайчан әдәбийяты классикләриндән башга рус, ССРИ халглары вә дүня әдәбийятларынын бир чох көркәмли нүмайәндәләринин ярадычылығы илә шакирдләри таныш этмәйи нәзәрдә тутурду. Бу, һәмин програмын тәһсил вә тәрбийә имканларыны зәнкинләшдирирди. Лакин бу програм вулгар сосиложи характерли сәһвләрә йол верирди. Нәтичәдә, мәсәлән, көркәмли Азәрбайчан драматургу М. Ф. Ахундов тичарәт буржуазиясы әдәбийятынын, М. Ә. Сабир вә Ч. Мәммәдгулузадә хырда буржуа әдәбийятынын, бәйүк рус шаирләри А. С. Пушкин вә М. Ю. Лермонтов дворян әдәбийятынын нүмайәндәләри кими шакирдләрә тәгдим олунурдулар.

Бу програмда язычылар халгдан айры мүәййән синифләрин «нүмайәндәси» кими, онларын яратмыш олдуглары әсәрләр исә дөврүн игтисади һәятынын мүчәррәд «мәһсулу» кими характеризә эдилирди вә с.

Програмда тарихилик принсипи позулмушду: Азәрбайчан әдәбийятынын гәдим дөврүнү өйрәтмәк унудулмушду, һәтта ени дөврә аид олан бир чох көркәмли әдибләрин өйрәдилмәси нәзәрдә тутулмурду. Програмын изаһат вәрәгәсиндә ачыг язылырды ки, «Мирзә Фәтәли, Сабир вә Молла Нәсрәддини нәзәрә алмамыш олсаг, Фүзулидән башламыш бу күнә гәдәрки әдәбийятдан бүкүнкү гурулуша лазым олан гәдәр истифадә мүмкүн дейилдир»[1]. Классик әдәбийятымызын Низами, Фүзули, Вагиф, Ширвани кими бәйүк вә мәшһур нүмайәндәләринин ярадычылығыны тарихдә гиймәтләндирмәмәк пролеткултчылыг характерли сәһвин тәзаһүрүндән башга бир шей дейилди.

Мәһз она көрә дә о заманлар әдәбийят програмында бурахылмыш олан бу вә бунлар кими чидди сәһвләр мәтбуатда тәнгид эдилирди[2].

Азәрбайчан вә рус дилләри үзрә олан програмларда да чидди нөгсанлар бурахылмышды. Азәрбайчан дили үзрә ибтидаи мәктәб програмы савадлы олмаг үчүн лазым олан билик вә вәрдишләр әвәзинә, ибтидаи мәктәб шакирдләри үчүн мәнимсәнилмәси мүмкүн олмаян нәзәри биликләрлә йүкләнмишди. Мәсәлән, бу програмда дилин синфилийи бәһсинә кениш ер верилдийи һалда, аһәнк ганунунун тә'сири алтында бә'зи һәрфләрин дәйишилдийини көстәрмәк унудулмушду.

Орта мәктәбин грамматика курсу исә тамамилә яилыш бир системдә дүзүлмүшдү. Бурада әввәлчә морфолокия, сонра синтаксис вә даһа сонра фонетика бәһсини өйрәтмәк тәклиф эдилирди. Һалбуки, грамматика курсуну белә бир системлә өйрәтмәк һесаб курсуну бөлмәдән башлайыб топламада битирмәк кимидир[3]. Буна бәнзәр нөгсанлар рус дили вә башга фәнләр үзрә олан програмларда да ер тутурду.

1933/34-чү дәрс илиндә мәктәбләрин чохунда риязийят, физика, чоғрафия вә тарих програмларынын еринә етирилмәси баша чатдырылмамышды. Бунун әсас сәбәбләриндән бири дә «бу програмларын материалларла һәддиндән артыг йүкләнмәси вә шакирдләрин яш хүсусиййәтләринә уйғун олмамасы олмушдур»[4].

---

[1] Ибтидаи вә орта мәктәб програмлары, 3-чү бурахылыш, сәһ. 8. 1933, Бакы.

[2] Бах: «Бакинский рабочий» газети, № 88, 16 апрел 1933, М. Рәфили, «Средней школе — выдержанные программы по литературе».

[3] Бах: «Коммунист мзарифа» газети, № 11, 1 май 1935.

[4] «Коммунист мзарифа» газети, № 1, 2 сентябр 1934.

Еки тәдрис планларының тәтбигилә әлагәдар олараг, 1934-чү илдә программлар еиндән кәздән кечириләб нәшр әдилди. Бу программларда тәдрис материаллары гисмән азалдылды, синифләр арасында еиндән даһа дүзкүн әсасларда пайланды.

Сосиализмин башы чатдырылмасы вә тәдричән коммунизмә кечид дөврү мәктәб ишләринин кейфиййәтини даһа да йүксәлтмәйи тәләб әдирди. Совет мәктәбләринин кейфиййәтчә яхшылашдырылмасы онун нәһәнк бир сүр'әтлә кедән камиллиәт артымындан кериә галыды. Бу керилийин бир сәбәби дә мәһз тәдрис планлары, програм вә дәрс китабларында, тә'лим үсуллары вә мәктәб режиминдә галмыш олан нөгсанларла изаһ әдилирди.

ССРИ ХКС вә ҮИК(б)П Марказ Комитәсинин 1935-чи ил 3 сентябрда гәбул этдикләри «Ибтидаи, натамам орта вә орта мәктәбдә тәдрис ишинин тәшкили вә дахили гайда һаггында» гәрарда халг маариф комиссарлыгларынын мәктәб ишләри саһәсиндәки ярытмаз ишләри гейд сөзүнүр вә кәскинликдә ки. «тәдрис планлары вә программлары һәр ил дәйишдирилир» вә белә ликлә дә мәктәбдә әлмләр әсасынын өйрәнилмәсиндә сабитлик вә систематиклик позулур. Һәмин гәрарда һәм дә тәдрис ишләри тәшкилиндә шагирдләрин синиф мәшғәләләриндә һәддиндән артыг йүкланмалдыгы (күндә 6—7 дәрс) тәнгид әдилирди.

Бу мүһүм нөгсанлары гейд этмәклә бәрабәр гәрар бүтүн ССРИ мәктәбләри үчүн ваһид тәдрис планы тәртиб этмәйи мәсәлә кәрду вә бунун үчүн лазыми көстәришләр верди.

Һәмин гәрара әсасән 1935-36-чы дәрс илиндән э'тибарән еки тәдрис планларында дәрсләрин мигдары илк дөрд синифдә күндә 4 дәрс (4-чү синифләрдә һәфтәдә ики дәфә 5 дәрсә йол верилирди); бешдән она гәдәр олан синифләрдә исә күндә 5 дәрс (һәфтәдә ики күн 6 дәрсә йол верилирди) мүәйән әдилирди.

РСФСР-дән башга, мүттәфиг республикаларда, мухтар республика вә вилайәтләрдә вә һабелә РСФСР-ин гейри-рус мәктәбләриндә 5-чи синифдән э'тибарән, әлавә олараг, рус дили вә әдәбиётыны өйрәнмәк үчүн һәфтәдә бир дәфә алтынчы дәрсә йол верилирди.

Һәмин гәрара әсасән ССРИ-нин бүтүн мәктәбләри үчүн ваһид олан тәдрис планлары тәсдиг әдилди. Бу тәдрис планы юхарыда көстәрилән нөгсанлардан хейли тәмизләнмишди.

Бундан башга, ҮИК(б)П МК вә ССРИ ХКС-нин милли республика вә мухтар вилайәт мәктәбләриндә рус дилинин өйрәдилмәсинә даир 1938-чи ил 13 мартда гәбул этдикләри гәрар да тәдрис планларыны рус дили үзрә хейли тәкмилләшдирди.

1939/40-чы дәрс или үчүн еддикүнлүк һәфтә үзрә тәртиб әдилмиш кәнд орта мәктәбләринин ашағыдакы дәрч әдилән тәдрис планы дедикләримизи айдын көстәрир.

1934/35-чи дәрс илинин тәдрис планларына нисбәтән бу еки тәдрис планларындакы дәйишикликләр ондан ибарәт иди ки, күндәлик дәрсләрин мигдары алтыдан артыг дейилди, партия тарихи, ичтимаийәт вә әмәк фәнләри ихтисар әдилмишди, VII

синифә ССРИ Конститусиясынын өйрәнилмәси дахил әдилмишди. Бундан башга, еки тәдрис планларында ана дилинә, хүсусилә рус дилинә верилән дәрсләрин мигдары хейли артмышды.

Азәрбайҹан кәнд орта мәктәбләринин 1939/40-чы дәрс или үчүн тәдрис планы

	Фәнләрин ады	Синифләр									
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
1	Азәрбайҹан дили	14	9	6(4)	6	6	5	3(2)	1	—	—
2	Әдәби гираәт	—	—	—	—	3	2	2	—	—	—
3	Һүсни-хәт	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—
4	Әдәбиёт	—	—	—	—	—	—	—	2	3	3
5	Рус дили вә әдәби гираәт (V—VII синиф)	—	3	5	5	6	6	6	3	3	3
6	Рус әдәбиёты	—	—	—	—	—	—	—	2	2	2
7	Һесаб	7	7	6	6	7	—	—	—	—	—
8	Чәбр, һәндәсә вә тригонометрия	—	—	—	—	—	6	5(5)	6	6	6
9	Тәбиәт	—	—	2(1)	2	3	3	2	3	3(3)	1*
10	Тарих	—	—	0(2)	2(3)	3(2)	3(2)	2(3)	4(5)	5	5(4)
11	ССРИ Конститусиясы	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—
12	Чоғрафия	—	—	2	3(2)	2(3)	2(3)	2	3	2(3)	—
13	Физика	—	—	—	—	—	2(3)	4	3	3(2)	4
14	Астрономия	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
15	Кимя	—	—	—	—	—	—	3(2)	3(2)	2(3)	3(4)
16	Харичи дил	—	—	—	—	2	2(1)	1	1	2	2
17	Рәсм	1	1	1/2	1/2	—	—	—	—	—	—
18	Нәғмә	1	1	1/2	1/2	—	—	—	—	—	—
19	Рәсмәтт	—	—	—	—	—	1	1	1	1	1
20	Бадан тәрбиәси	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	Чәми:	24	24	24	26	33	33	33	33	32	32

* Кеолокия вә минералокия.

Тәйд: 1—ана'тәриазәләрдәки сәатләр икинчи ярым илә әлдәр.
2—Кәср илә ифадә олунмалар ярым сәат һесаб әдилир.

Тәдрис планлары кими тәдрис программлары вә дәрс китаблары да дөврүн икинчи ярысында тәкмилләшдирилмиш, әлми-недагоҹи мәһәтдән яхшылашдырылмышды. Хүсусилә ана дили вә әдәбиёт, һәмчинин рус дили вә әдәбиёты программлары 1938/39-чу дәрс илиндә әсаслы бир сурәтдә дәйишдирилмишди.

Бу дәйишикликләр нәтичәсиндә әдәбиёт программында совет әдәбиётыны, һәмчинин гәдим әдәбиётда верилән ер хейли кенишләндирилди. Азәрбайҹан халгынын даһи шаири Низами Кәнҹәвинин ярадыҹылығыны өйрәнмәк мүһүм бир бөлмә кими програма дахил әдилди. Әдәбиёт програмынын еки варианты пантүркист

[1] «Мүәллимә көмәк» журналы № 7—8, сәһ. 153, 154, 1939.

тәһрифләриндән тамамилә вә вулгар сосиоложи сәһвләрдән әсас э'тибарилә тәмизләнди.

Програмларда апарылан бүтүн бу дәйишикликләр, тәбиидир ки, дәрс китабларында да өз әксини тапырды вә беләликлә ана дили вә әдәбийят дәрсләринин мәзмунуну әһәмиййәтли дәрәчәдә тәкмилләшдирир, онун тәһсил вә тәрбийәви әһәмиййәтини кенишләндирирди.

Лакин бунлара бахмаяраг, програмлары вә дәрс китабларыны дөврүн ахырларында да һәлә тамамилә тәкмилләшмиш һесаб этмәк олмазды. Бу мүһүм мәктәб сәнәдләри вә тә'лим васитәләринин үзәриндә һәлә чох ишләмәк лазым кәлирди.

4. Мәктәбдә тә'лим-тәрбийә ишләри. Мәктәб һаггында партия вә һөкумәтин тарихи гәрарлары мәктәбин әсас нөгсанынын гәт'и олараг ләғв этмәк, тә'лим-тәрбийә ишләринин нәзәри-сияси сәвиййәсини йүксәлтмәк мәгсәдилә тә'лим ишләринин тәкчә мәзмунуну дейил, һәм дә тәшкилат формасыны, үсулларыны тәкмилләшдирмәйи, һәмчинин тәрбийә ишләрини дөврүн тәләбләринә уйғун олараг хейли яхшылашдырмағы ирәли сүрдү, бу һагда һәртәрәфли көстәришләр верди. Азәрбайчан мәктәбләри бу чәһәтдән дә ени инкишаф мәрһәләсинә кириб чәтинликләрлә мүбаризәдә ирәлиләйирди.

А. Тә'лим ишләр'ин'ин енидән гурулмасы вә бу саһәдәки ирәлиләмәләр. Партиямызын Мәркәзи Комитәси өзүнүн мәктәб һаггында гәбул этдийи 5 сентябр 1931-чи ил, 25 август 1932-чи ил тарихли гәрарларында совет мәктәбләрини методик тәһрифләрдән тәмизләди, буржуа мәктәбләриндән тәнгидсиз олараг совет мәктәбләринә көчүрүлән вә универсал шәкләр салынмыш олан «лайиһәләр методу» вә «лаборатор бригада методу»нун ярамазлығыны ифша этди. МК көстәрирди ки, ленинизмә зидд олан «мәктәбин өлмәси» нәзәриййәсиндән доған бу лайиһәләр методуну «бүтүн мәктәб ишләринин әсасына гоймаг чәһәдләри әслиндә мәктәбләри учурума доғру апарырды».

Нәтичәдә тә'лим ишләриндә симасызлыг әмәлә кәлирди, мүәллимләрин ролу ашағы эндирилирди, мәктәбләрдә «ағласығмаз гарышыглыг әмәлә кәлирди вә дәрсләр позулурду»[1], беләликлә дә «мәктәбин әсас нөгсаны» дәринләширди.

Мәһз она көрә дә МК, бу тәһрифләри ифша этмәклә мәктәбдә әлә мүхтәлиф тә'лим үсуллары вә формалары тәтбиг этмәйи тәләб эдирди ки, онлар совет мәктәбиндә сосялизм гуручулуғунун тәшәббүсчү вә фәал иштиракчыларыны тәрбийә этмәйә ярдым эдә билсин.

25 август 1932-чи ил тарихли гәрарында МК, тә'лим ишләри тәшкилинин һәм әсас формасына, һәм дә үсулларына даир гәт'и вә әмәли көстәришләр верди. Һәмин гәрарда көстәрилирди ки, ибтидаи вә орта мәктәбдә тә'лим ишләри тәшкилинин әсас формасы чидди сурәтдә мүәййән эдилән чәдвәллә вә шакирдләринин сайы мүәййән эдилмиш олан синифлә апарылан дәрс олмалыдыр.

Тә'лим үсулларына даир верилән көстәришдә язылырды ки, мүәллим дәрс вердийи фәнни систематик, ардычыл сурәтдә шәрһ этмәйә борчлудур вә һәр чүр йолларла ушаглары дәрслик вә китаб үзәриндә ишләмәйә, мүхтәлиф нөв мүстәгил язы ишләринә, кабинәдә, лабораторияда, тәдрис э'малатханасында ишләмәйә алышдырмалы вә бу әсас үсулларла бәрабәр кениш сурәтдә мүхтәлиф нөв тәчрүбәләр нүмайиш этдирмәли, заводлара, музейләрә вә с. экскурсиялар тәшкил этмәлидир. МК көстәрирди ки, ушаглары, мүәййән билик курсуна йийәләндикчә, мәсәлә вә мисаллар һәлли, моделләр һазырламаг, лабораторияларда ишләмәк, һербариләр топламаг, мәктәбяны торпагдан дәрс мәгсәдләри үчүн истифадә этмәк вә с. тапшырыглар вермәклә «... тәкбашына ишләмәйә систематик сурәтдә алышдырмаг лазымдыр»[1].

Һәмин гәрарда МК, шакирдләрин мүвәффәгиййәтини һесаба алмаг ишини низама салмаг үчүн дә лазыми көстәришләр верди. Мәктәб ишинин һесаба алынмасы әсасына һәр шакирдин билийини чари, фәрди вә систематик сурәтдә йохламаг тәдбирини гоймағы тәләб этмәклә, МК лазым билирди ки, мүәллим тәдрис иши просесиндә һәр шакирди диггәтли бир сурәтдә өйрәнсин. Бунунла бәрабәр, илин ахырында шакирдләр үчүн йохлама имтаһанлары кечирилмәси дә зәрури һесаб эдилирди. Һөкумәтин мәктәб һаггында 3 сентябр 1935-чи ил тарихли гәрары исә шакирдләрин мүвәффәгиййәтләрини гиймәтләндирмәк үчүн беш гиймәт дәрәчәсини тә'йин этди.

Партия вә һөкумәтин мәктәб һаггындакы директивләри мүәллимләрин фәаллығыны хейли артырды, онларын ишә олан мәс'улиййәтләрини йүксәлтди, мәктәб директорларынын (мүдирләринин) ваһид рәһбәрлик принсипини сәмәрәли тәтбиг этмәләри үчүн шәраит яратды. Бу гәрарлара әсасән мәктәбин комсомол вә пионер, һәмчинин шакирд тәшкилатларынын тә'лим ишләринин кейфиййәти вә шүурлу интизамы мөһкәмләндирмәк уғрунда апарылан мүбаризәдә роллары йүксәлди. Мәктәб үзәриндә һәм дә методик рәһбәрлик чанланды; мүәллимләрә көстәрилән методик ярдым күчләнди. Мәктәб үзәриндә рәһбәрлик этмәк ишә Халг Маариф Комиссарлығынын мәктәбләр идарәсиндә мәркәзләшдирилди. Халг маарифи органларынын һәм мәркәзи вә һәм дә ерли идарәләриндә инспектор-методист вәзифәси мүәййән эдилди вә бу вәзифәйә тәчрүбәли вә биликли мүәллимләр чәлб эдилди.

Мүәллимләрә методик ярдымы күчләндирмәк мәгсәдилә методик әдәбийят нәшри хейли кенишләнди; «Мүәллимә көмәк», «Коммунист тәрбийәси уғрунда» адлы педагожи журналларын нәшрилә бәрабәр, 1934-чү илдән «Коммунист маарифи» адлы педагожи гәзет нәшр олунмаға башланды.

[1] Н. К. Крупская, Сечилмиш педагожи әсәрләри, сәһ. 122, Бакы.

[1] Мәктәб һаггында партия вә һөкумәтин гәрарлары, сәһ. 22, 1940.

Тә'лим-тәрбийә мәсәләләрини әлми әсаслар үзәриндә тәдгиг этмәк, һәмчинин габагчыл педагожи тәчрүбәни өйрәниб үмумиләшдирмәк мәгсәдилә 1931-чи илдә Азәрбайчан Әлми-Тәдгигат Педагожика Институту тәшкил эдилди.

Республиканын педагожи мәтбуаты партия вә һөкумәтин мәктәб һаггында гәрарларына әсасән мәктәбин чох мүһүм тә'лим-тәрбийә мәсәләләрини кениш бир сурәтдә мүзакирә эдирди.

Тә'лим ишләри тәшкилинин әсас формасы кими дәрсин вачиб мәсәләләри, тә'лим вә тәрбийә үсуллары, мәктәбдә режими мөһкәмләндирмәк мәсәләләри, мәһдуд һәчмдә дә олса, бә'зи педагожи тәчрүбә мүбадиләси республика педагожи мәтбуатынын әсас мәзмунуну тәшкил эдирди, мүәллимләрин район мүшавирәләриндә, мәктәбләрин педагожи шураларында кениш мүзакирә олунурду.

Бүтүн бунлар ени инкишаф мәрһәләсинә кирмиш олан совет мәктәбиндә тә'лим-тәрбийә ишләринин яхшылашмасы үчүн әлверишли шәраит ярадырды.

Республиканын бир чох мәктәбләри тә'лим-тәрбийә ишләрини партия вә һөкумәтин мәктәбләр һаггындакы гәрарларына әсасән енидән гурмаг, мәктәбин әсас нөгсанына гаршы мүбаризәни күчләндирмәк, үмуми ичбари тәһсил уғрунда методик ишләри чанландырмаг, мәктәбин мадди-тә'лим базасыны зәнкинләшдирмәк уғрунда гәт'и мүбаризә апарырдылар.

Бу мәктәбләрдән бә'зиләри өз ишләриндә көзә чарпачаг дәрәчәдә дөнүш әмәлә кәтирмишдиләр ки, бу да тәк шакирдләрин билик кейфиййәтинин яхшылашмасында дейил, һәм дә мүәллим коллективинин тә'лим-тәрбийә ишиндә көстәрдикләри ени фәаллыг вә сә'й дә мүшаһидә олунурду. Бу нөгтейи-нәзәрдән Бакы шәһәри Ворошилов районунун Азәрбайчан вә рус бөлмәләриндән ибарәт олан 3 нөмрәли бейнәлмиләл орта мәктәбинин иши характерик мисал ола биләр.

Бу мәктәбин педагожи коллективи тә'лим ишләри тәшкилинин әсас формасынын дәрс олдуғуну яхшы дәрк эдәрәк һәр фәнн үзрә вә һәр синифдә дәрсләрин дүзкүн вә йүксәк сәвиййәдә тәшкил эдилмәсинә хүсуси фикир верирди. Мүәллимләрин һәр дәрсә һазыр кәлмәләринә, дәрсләрин әини васитәләрлә тәчһиз эдилмәсинә, дәрсләрдә шакирдләрин фәал иштирак этмәләринә, дәрс вахтындан сәмәрәли истифадә эдилмәсинә айрыча әһәмиййәт верилирди.

Мәктәбин рәһбәр ишчиләри мәктәб ишләринин дүзкүн планлашдырылмасына, һәр синфин вә һәр мүәллимин ишләрини нәзарәт алтында сахламаға, мүәллимләрә күндәлик әмәли ярдым көстәрмәйә, сәһв эдәнләри доғру методик йола чәкмәйә чалышырдылар. Мәктәбин һәр мүәллими үчүн айрыча говлуг айрылмышды ки, бурая онун тәгвим планы, синфи һаггында мә'лумат, ишиндәки нөгсанларын тәсвири вә она верилән көстәришләр топланырды. 1933/34-чү дәрс илинин биринчи рүбүнүн сонуна яхын мәктәбин педагожи коллективи өз тәшәббүсү илә шакирдләрин ана дили үзрә савадларынын дәрәчәсини вә риязийят үзрә

үмуми һазырлыгларыны йохладылар. Йохлама нәтичәләринин тәһлили көстәрди ки, һәмин фәнләр үзрә шакирдләр хейли кери галмышлар. О чүмләдән, мә'лум олду ки, 7—8-чи синиф шакирдләри вахтилә онлуг кәсри яхшы өйрәнмәдикләриндән чәбр дәрсләрини өйрәнмәкдә чәтинлик чәкирләр; шакирдләрин савад дәрәчәләри програм тәләбләринә чаваб вермир.

Шакирдләрин һазырлығында олан бу нөгсанлары йох этмәк үчүн мәктәбдә мүвәггәти олараг ярдымчы груплар тәшкил эдилди. Дәрсдән сонра мүәллимләр бу групларла әлавә мәшғәләләр апарыр, тә'лим материалларыны шакирдләрлә тәкрар эдирдиләр, яхшы кечилмәмиш олан материаллары енидән айдынлашдырырдылар. Шакирдләрин йүкләнмәси һесабына олса да, бу тәдбирин мүвәггәти олараг кечирилмәси файдалы нәтичә верди. Бу тәдбирлә янашы олараг, 3 нөмрәли мәктәб шакирдләрин эв тапшырыгларыны мүнтәзәм сурәтдә еринә етирмәләринә чидди диггәт верирди. Һәтта эвләриндә мүстәгил чалышмаг үчүн яхшы шәраити олмаян шакирдләр үчүн мәктәб нәздиндә хүсуси отаг айрылмышды. Мүәллимләр шакирдләрин язы ишләрини низама салмаг, мүхтәлиф язы нөвләри тәтбиг этмәк, язы ишләрини дүзкүн тәсһиһ этмәк вә с. илә яхшылашдырмаға чәһд эдирдиләр. Мәһз белә тәдбирләрлә 3 нөмрәли мәктәб, мүхтәлиф фәнләрин тәдрисини яхшылашдырмаға, шакирдләрин мүвәффәгиййәтләринин тәдричән йүксәлтмәйә наил олурду[1].

3 нөмрәли мәктәб мүстәсналыг тәшкил этмирди. Кирсвабад шәһәриндә I нөмрәли орта мәктәб, Күрдәмир районунун Әлвәнд кәнд еддиилик мәктәби, Хачмаз районунун Шоллар еддиилик мәктәби, һәмчинин Степанакерт вә Гарякин шәһәрләринин орта мәктәбләриндә чалышан педагожи коллективләр дә өз ишләрини енидән гурмаг үчүн вар гүввәләрини сәрф эдирдиләр[2].

Халг маарифи органларынын һесабатларында әсас нөгсаны ләғв этмәк ишиндә мәктәбләрин апардыглары мүбаризәнин илк нәтичәләри гейд олунурду. Мәсәлән, Мухтар Даглыг Гарабағ Вилайәти халг маариф шө'бәсинин 1934/35-чи дәрс илинин екунларына һәср эдилмиш һесабатында көстәрилирди ки, тә'лим ишләринин кейфиййәтини йүксәлтмәк бүтүн маариф органларынын диггәт мәркәзиндә дурмушдур. Бу истигамәтдә маарифчиләр чидди вә инадла мүбаризә апарыр вә бә'зи наилиййәтләр газанмышлар, лакин әсас нөгсаны тамамилә ләғв этмәк һәлә мүмкүн олмамышдыр. Бу мәгсәд үчүн мүхтәлиф тәдбирләр көрүлдүйү, о чүмләдән мәктәбдә мөһкәм режим вә тә'лим интизамынын тә'мин эдилдийи, мәктәбин политехник аваданлыг вә әяни вәсаитлә тәдричән тәчһиз эдилмәси саһәсиндә мүәййән ишләр көрүлдүйү гейд олунурду.

---

[1] «Коммунист тәрбийәси уғрунда» журналы, № 1—2, 1934, Бакы. «Тәһсил кейфиййәти уғрунда конкрет мүбаризәдә» адлы мәгаләдән.

[2] Азәрбайчан ССР МН архиви, Орта мәктәбләр идарәси фонду, әлагә 1, иш 1, вар. 30—38, 1934.

Һесабатда көстәрилирди ки, тә'лим кейфиййәтинин яхшылашмагда олмасы икинчи илә галан шакирдләрин 1933/34-чү илдәки 18 фаиздән 1934/35-чи илдә 10 фаизә энмәсиндән ачыг көрүнүр.

Нахчыван МССР-дән, республиканын бир чох районларындан да бу чүр мә'лумат кәлирди. Бүтүн бунлар тә'лим ишләринин сүр'әтлә енидән гурулдуғуну көстәрирди.

Мәктәб һаггында партия вә һөкумәтин гәрарларыны еринә етирмәк уғрунда апарылан мүбаризә вә әлдә эдилән илк нәтичәләрә екун вурмаг мәгсәдилә, 1935-чи ил апрел айынын ахырларында халг маарифи органлары рәһбәр ишчиләринин республика мүшавирәси кечирилди. ХМК-нын орта мәктәбләр рәиси Ю. Һачыев йолдашын мүшавирәдә этдийи мә'рузәдән, һәм дә мүхтәлиф район нүмайәндәләринин чыхышларындан айдын олурду ки, тә'лим вә тәрбийә ишләри мәктәбләрин бөйүк әксәриййәтиндә һәлә ашағы сәвиййәдә иди.

Һәмин мүшавирәдә республиканын 20 районунда апарылан йохлама материалларына әсасән бүтүн мәктәб фәнләринин тәдриси вәзиййәти, һәр фәннин тәдрисиндә олан нөгсанлар вә бу нөгсанлары төрәдән сәбәбләр әтрафлы бир сурәтдә мүзакирә эдилди.

Мүшавирәдә Хыллы, Гутгашен, Пирәбәдил вә с. бир чох кәнд мәктәбләриндән кәтирилән мисаллар көстәрирди ки, шакирдләрин ана дили үзрә савадлары, хүсусән кәнд ерләриндә гейри-гәнаәтбәхш вәзиййәтдәдир.

Мүшавирәдә һәм дә мә'лум олду ки, әдәбийят үзрә дә шакирдләрин билийи сон дәрәчәдә зәифдир, онлар өз биликләрини әдәби дилдә ифадә эдә билмирләр. Әдәби тәһлил эдәркән, онун сүжет вә идеясыны, язычынын тарихи мөвгеини көстәрә билмирләр, әдәбийятшүнаслыгдан исә әсла хәбәрләри йохдур. Башга мәктәб фәнләринин дә тәдриси бу чүр гейри-гәнаәтбәхш вәзиййәтдә иди. Бүтүн бунлар узун мүддәт мәктәбләримиздә өзүнә ер тапмыш «мәктәбин тәдричән өлмәси» нәзәриййәсинин тәтбиги нәтичәсиндә әмәлә кәлмиш «әсас нөгсанын» галыгларынын ифадәси иди. Мүшавирә материалларындан мә'лум олдуғу үзрә, бир чох мәктәбләр мәктәб һаггында гәбул эдилән мүһүм партия вә һөкумәт гәрарлары нәтичәсиндә ярадылмыш олан әлверишли шәраитдән яхшы истифадә этмирләрди, мүәллимләрин бөйүк бир һиссәсинин һазырлығы чох ашағы сәвиййәдә олдуғундан ишин өһдәсиндән кәлә билмирди, мүәллимләрин үзәриндә олан нәзарәт вә онлара эдилән методик ярдым исә чох зәиф иди[1].

Айдын иди ки, мәктәб ишләринин кейфиййәтини йүксәлтмәк үчүн яхшы тәдрис планы вә програмлар вә яхшы дәрс китаблары кифайәт дейилдир. Бу вәзифәни еринә етирмәк үчүн һәм халг маарифи органлары ишчиләринин, һәм дә бүтүн мүәллимләрин ардычыл сурәтдә инадла вә сәбатла чалышмалары, мәктәб һаггында верилмиш директивләри тезликлә еринә етирмәләри лазымдыр. Лакин мәктәб һаггында партия вә һөкумәтин гәрарлары һәр ердә лазыми бир сурәтдә еринә етирилмирди. Хүсусилә тәдрис планлары, програм вә дәрс китаблары тез-тез дәйишдирилирди вә беләликлә дә мәктәбдә элмләр әсасынын кечилмәсиндә сабитлик вә систематиклик позулурду. Бүтүн бу нөгсанлары гейд этмәклә партиямызын Мәркәзи Комитәси вә Совет һөкумәти, «Ибтидаи, натамам орта вә орта мәктәбдә тәдрис ишинин тәшкили вә дахили гайда һаггында» 1935-чи ил 3 сентябр тарихли гәрарда көстәрирдиләр ки, бу нөгсанлар «...тәдрис ишинин позулмасы илә нәтичәләнир, мүәллимләри чашдырыр, бунун нәтичәсиндә исә шакирдләрин билийи һәлә дә ярытмаз һалда галыр, мәктәби гуртаранлар исә али мәктәбдә элмләри кечмәк үчүн лазыми гәдәр һазырлыглы олмурлар»[1].

Үмуми тәһсил саһәсиндә олан бу кими нөгсанларын лағв эдилмәси, һәм дә педагожи элмин сәвиййәсини йүксәлтмәйи тәләб эдирди. Совет педагожи элмин инкишафына исә яланчы элм педолокия мане олурду.

Педолокия педагожи элмләрин инкишафына мане олмагла бәрабәр, мәктәб ишләринә дә олдугча бөйүк зәрәр вурурду.

ҮИК(б)П МК-нын «Халг маариф комиссарлыглары системиндә педоложи тәһрифләр һаггында» 4 июл 1936-чы ил тарихли гәрарында педологларын мәктәбә вурдуглары зиян ашкара чыхарылмышды вә педоложи тәһрифләр ифша эдилмишди.

Мәктәбдә педологлар керидә галмыш, интизамсызлыг эдән шакирдләри хүсуси һесаба алараг мүәллимләрин белә шакирдләрлә ишләмәсинә мане олур, онлары һеч бир үмид вермәйән ушаглар кими, хүсуси ярдымчы мәктәбләрә көндәрир, мүәллимләрин тә'лим-тәрбийә ишинә мүдахилә эдир, онларын үзәриндә нәзарәтчи кәсилирдиләр. Бүтүн бунлар — мәктәбдә педагогун ролуну вә мәс'улиййәтини азалдыр, онлары тә'лим вә тәрбийәнин кейфиййәти уғрунда мүбаризәдән чәкиндирир, мәктәб үзәриндә рәһбәрлик ишиндә доғрудан-доғруя нәзарәтсизлик ярадырды, нәтичәдә исә совет мәктәбинин бүтүн ишинә бөйүк зәрәр етирирди.

МК-нын һәмин гәрары яланчы элм педолокияны лағв этмәк, педагожика вә педагоглары исә өз һүгугларында бәрпа этмәклә, мәктәб һаггында партия вә һөкумәтин чыхармыш олдуглары башга гәрарларла бирликдә, педагожика элминин ени инкишафы, тә'лим-тәрбийә ишләри тәчрүбәсинин һәртәрәфли ишыгландырылмасы, һабелә мәктәб ишләринин ени йүксәлиши үчүн әлверишли зәмин яратмыш олду.

Маариф ишчиләринин мәктәб һаггында партия вә һөкумәт гәрарларыны еринә етирмәк чәһдләри кетдикчә кенишләнирди вә дөврүн икинчи ярысында хүсусилә күчләнмишди. Мүхтәлиф мәктәб фәнләринин тәдрисини низама салмаг, шакирдләрин

[1] Бах: «Коммунист маарифи» гәзети, № 11, 1 май 1935.

[1] Мәктәб һаггында партия вә һөкумәтин гәрарлары, сәһ. 47.

тә'лим мүвәффәгиййәтләрини йүксәлтмәк гайғысы дәрсдә керийә галманы йох этмәк вә ики ил бир синифдә галанларын сайыны азалтмаг, хүсусән шакирдләрин язы вә шифаһи дил мәдәниййәтини йүксәлтмәк чәһдләри мүәллимләри кетдикчә даһа чох мәшғул эдирди. Дөврүн биринчи ярысында көрүлән тәдбирләрин вә әләчә дә дөврүн икинчи ярысындакы ени чәһдләр нәтичәсиндә 30-чу илләрин ахырларында мәктәбин әсас нөгсанынын ләғв этмәк саһәсиндә бә'зи ирәлиләмәләр әлдә эдилди, тә'лим ишләринин кейфиййәти хейли яхшылашды. Бу ирәлиләмәләри ана дили вә әдәбийят, рус дили вә әдәбийяты фәнләринин тәдриси мисалында көздән кечирәк, чүнки бу фәнләрин тәдрисини яхшылашдырмаг үзрә апарылан мүбаризә, мүәййән мә'нада, бүтүн тә'лим ишләринин кейфиййәтини яхшылашдырмаг угрунда кедән мүбаризәни сәчиййәләндирир. Ана дили вә әдәбийятын тәдрисиндә олан мүһүм дәйишикликләр вә ени чәһдләр әлифба тә'лиминдән башлады. Вахтилә, мәктәбләрдә комплекс вә комплекс-проект програмлары тә'лим системиндә ййылдығы заман әлифба тә'лимини апармаг үчүн мәнһус Америка «там кәлмә үсулу» да мәктәбләрдә ййылмышды, бунун да мәктәбләрдә тәтбиги үчүн йол ачан, педолокия иди. Педолокия бу үсулу «нәзәри чәһәтдән» әсасландырмаға чәһд эдир, әлмин ени «нанлиййәти» кими гәләмә верирди. Азәрбайчан дилинин фонетик хүсусиййәтләринә зидд олан «там кәлмә үсулу»нун зәрәри ондан ибарәт иди ки, ибтидаи мәктәб шакирдләри 2—3 айда әлифба савады газанмаға габил олдуглары һалда, бу савады о үсулла илярымда да әлдә эдә билмирдиләр вә нәтичәдә һәм оху вә һәм дә язы вәрдишләриндән чох кери галырдылар ки, бу да онларын үмуми һазырлыгларына мәнфи тә'сир көстәрмәйә билмәзди.

Педолокиянын ләғв эдилмәси «там кәлмә үсулу»нун да нәзәри көкләрини гырды. Азәрбайчан мәктәбләри, башга гардаш республикаларын мәктәбләри кими, РСФСР мәктәбләринин тәшәббүс вә тәчрүбәләриндән истифадә эдәрәк, 1936/37-чи дәрс илиндән э'тибарән «там кәлмә үсулу»ндан гәт'и әл чәкди вә тәһлил-тәркиб сәс үсулуна кечди. Азәрбайчан дилинин хүсусиййәтләринә тамамилә уйғун олан вә он илләрлә мәктәб ишләриндә сынагдан чыхмыш олан сәс үсулунун тәтбиги әлифба тә'лиминин сәвиййәсини хейли йүксәлтди, әсас нөгсаны ләғв этмәк үчүн мүәллимләрә хейли көмәк этди. Бунунла әлагәдар олараг «там кәлмә үсулу»на әсасән тәртиб эдилән әлифба китабы да ләғв олунду вә әвәзинә сәс үсулу үзрә тәртиб эдилән әлифба китабы нәшр эдилди ки, бу да әлифба тә'лиминин вәзиййәтини хейли яхшылашдырыр[1].

О заманлар шакирдләрин савадларыны яхшылашдырмаг мәсәләси кетдикчә даһа чидди сурәтдә мүзакирә эдилир вә буну һәлл этмәк үчүн мүхтәлиф чарәләр ахтарыр вә тәдбирләр тәтбиг эдирдиләр.

Ана дили вә әдәбийят дәрсләри кетдикчә даһа чох диггәт чәлб эдирди. Бу фәнләрин тәдрисини яхшылашдырмаг үчүн мүәллим

вә методистләр сабит дәрс китабларыны тәкмилләшдирмәкдән, язы ишләрини низама салмагдан, бу саһәдә газанылмыш яхшы тәчрүбә вә бурахылан нөгсанлардан язырдылар.

Шакирдләрин язы ишләрини низама салмаг һәгигәтән мүһүм бир мәсәлә иди. Үмумиййәтлә, гейри-гәнаәтбәхш вәзиййәтдә олан бу саһәдә дә һәм шәһәр вә һәм дә бир чох кәнд мәктәбләриндә яхшы иш нүмунәләри йох дейилди. Мәсәлән, Ағдам району Зәнкишаллы еддиллик мәктәбиндә язы ишләринин гоюлушу о заманлар үчүн һәгигәтән нүмунәви иди. О мәктәбдә бүтүн язы дәфтәрләринин тәмиз сахланмасы, шакирдләрин һүсни-хәттинә систематик сурәтдә риайәт эдилмәси, мүхтәлиф язы формаларынын тәтбиги, вахтында язы апарылмасы вә онун тәсһиһ эдилиб шакирдләрә конкрет көстәришләр верилмәси һәр бир дәфтәри вәрәгләдикчә көзә чарпырды.

Гарякин орта мәктәбиндә дә вәзиййәт бу чүр гәнаәтбәхш иди. Хүсусилә бу мәктәбин икинчи синиф мүәллими Мәһәррәмова Гәмәрин фәалиййәти даһа сәмәрәли иди. Мәһәррәмова һәр шакирдин дәфтәрини диггәтлә йохлайыр, сәһв язылан һәрфләри, сөзләри сечир, коллиграфия инлышларыны тапыр, чалышмая эһтиячы оланлара әлавә чалышмалар верирди. Мәһәррәмованын «икинчи синиф шакирдләри бир чох мәктәбләрин дөрдүнчү синиф шакирдләриндән яхшы язырдылар»[1].

Мүәллимләр күтләсинә кетдикчә айдын олурду ки, шакирдләрдә мөһкәм орфографик вәрдишләр әмәлә кәтирмәйинчә, онларын үмуми савад сәвиййәсини йүксәлтмәйинчә башга фәнләр үзрә дә шакирдләрин үмуми мүвәффәгиййәтләрини йүксәлтмәк мүмкүн олмаячагдыр.

Мүәллим Ағамәммәд Абдуллаев йолдаш «Орта мәктәбләрдә язы нөвләри» адлы мәгаләсиндә һаглы олараг көстәрирди ки, мәктәбдә шакирдләрин нитг мәдәниййәтини яхшылашдырмаг «бүтүн тәдрис-тәрбийә ишләринин сәвиййәсини йүксәлтмәйә көмәк эдәчәкдир»[2].

Һалбуки, шакирдләрин нитг мәдәниййәти, хүсусән язы вәрдишләри һәлә чох ашағы сәвиййәдә иди. ХМК методисти — мүәллим М. А. Гулиев «Ибтидаи мәктәбләрдә язы нөвләри вә язы дүзәлиши» адлы мәгаләсиндә республика мәктәбләринин бу саһәдә вәзиййәтини тәсвир эдәрәк, язырды ки, савад тә'лими ишләриндә әлдә этдийимиз бир чох мүвәффәгиййәтләрә бахмаяраг, һәлә дә язы ишләринин кейфиййәтини Коммунист партиясы Мәркәзи Комитәсинин тәләбләри сәвиййәсинә галдыра билмәмишик. Нөгсанлара вә онлары төрәдән сәбәбләрә мүәллимләрин диггәтини чәлб этмәк мәгсәдилә М. А. Гулиев көстәрирди: «Мәктәбләримиздә айры-айры синифләрдә язы ишләринин дүзкүн гурулмамасы, язы дүзәлишинин сәмәрәли шәкилдә апарылмамасы, язы дәфтәрләринин чиркли вә сәлигәсиз сахланмасы кими дөзүлмәз нөгсан-

[1] «Коммунист маарифи» газети, № 18, 17 апрел 1937.
[2] «Мүәллимә көмәк» журналы, № 10—12, сәһ. 90, 1937.

лар һәлә дә давам этмәкдәдир. Мүхтәлиф язы нөвләриндән ерли-ериндә истифадә этмәк, сәрбәст язы вәрдишләрини мөһкәмләтмәк үчүн лазым олан тәдбирләрдән истифадә этмәк кими ән мүһүм вәзифәләр лайигинчә еринә етирилмир»[1].

Дил програмында язы ишләринә аид тәләбләрин тәнзим эдилмәси язы ишләри тәшкилинин үзәриндә чидди нәзарәт гоюлмасы вә зләчә дә 1936-чы илдән э'тибарән язы ишләринин тәсһиһ этмәк үчүн V—X синиф мүәллимләринә айрыча әмәк һаггы тә'йин эдилмәси, язы ишләринин вәзиййәтини, үмумиййәтлә ана дили тә'лиминин сәвиййәсини кетдикчә йүксәлдир, шакирдләрин нитг мәдәниййәтини зәнкинләшдирирди.

О заманлар бүтүн Азәрбайчан халгы мәдәниййәти вә о чүмләдән мәктәбләримиз үчүн мүһүм вә әламәтдар һадисәләрдән бири дә латын әлифбасындан рус әлифбасы графики әсасында дүзүлмүш ени әлифбая кечмәкдән ибарәт иди.

1939-чу илин әввәлләриндә Азәрбайчан зиялыларынын бөйүк бир групу, ени әлифбая кечмәйин әһәмиййәтини, һәмчинин бир чох ССРИ халгларынын бу саһәдәки тәчрүбәләрини нәзәрә алараг, Азәрбайчан язысыны тәкмилләшдирмәк мәгсәдилә, рус әлифбасы графики үзәриндә тәртиб эдилмиш ени әлифбая кечмәк тәклифини ирәли сүрдүләр. Бу тәклиф рус әлифбасынын Азәрбайчан дилинин фонетик хүсусиййәтләринә даһа чох уйғун кәлдийинә, ени әлифбанын Азәрбайчан вә рус дилләринин өйрәнилмәсинә, шакирдләрин даһа савадлы язмасы үчүн әлверишли олмасына, нәшрийят базасыны зәнкинләшдирәчәйинә әсасланырды.

Һәмин тәклиф халгын кениш күтләләри тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыландығындан 1939-чу ил июл айынын әввәлләриндә Азәрбайчан ССР Али Советинин II сессиясы, Халг Маариф комиссары Мирзә Мәммәдов йолдашын мә'рузәси үзрә «1) 1940-чы ил 1 январдан э'тибарән Азәрбайчан язысыны латын әлифбасындан рус әлифбасына кечирмәйи; 2) биринчи нөвбәдә кичик синифләрдән башламаг шәртилә 1940-чы ил 2 сентябрдан э'тибарән күтләви мәктәбләрдә тәдрис вә тә'лими ени әлифбая кечирмәйи...»[2] гәрара алды.

Азәрбайчан мәктәбләринин тәчрүбәси көстәрди ки, ени әлифба рус дилинин өйрәнилмәсинә, рус дилиндән Азәрбайчан дилинә кечән рус вә бейнәлмиләл сөзләрин орфографиясыны өйрәнмәйә даһа чох әлверишлидир.

Шүбһәсиз, бу тәдбир дә шакирдләрин савад сәвиййәсини йүксәлтмәйә хидмәт эдирди.

Әдәбийят дәрсләринин вәзиййәтиндә дә, хүсусән дөврүн сон илләриндә, хейли ирәлиләмәләр көзә чарпырды. Әдәбийят үзрә ени дәрс китабларынын, о чүмләдән бәдии гираәт вә мүнтәхабатларын нәшр эдилмәси, әдәбийят програмынын тәкмилләшдирилмәси, совет әдәбийяты вә гәдим дөвр әдәбийятына кениш ер верилмәси, һәмчинин әдәбийят үзрә язы ишләринин тәтбиги вә бәдии әсәрләрин тәһлили әдәбийят дәрсләринин сәвиййәсини хейли йүксәлдирди.

«Бәдии әсәрин оху методикасы һаггында» адлы мәгаләсиндә ХМК методисти Ф. Гасымзадә язырды ки: «Мәктәбләримиздә апарылан әдәбийят дәрсләриндә шүбһәсиз, бәдии әсәрләрин тәһлили әсас вә мәркәз бир ер тутмалыдыр. Бәдии әсәрләри тәһлил этмәдән айры-айры язычыларын истәр биография вә истәрсә ярадычылығы һаггында верилән мә'луматын һеч бир мә'на вә әһәмиййәти йохдур. Шакирдләр ялныз бир язычынын әсәрилә яхшы таныш олдуглары заман, онун өзү вә ярадычылығы һаггында дүзкүн вә дәрин билийә саһиб ола биләрләр. Шакирдләр бәдии текст үзәриндә ишләйәрәк, ону дәриндән тәһлил этмәләри нәтичәсиндә классикләри вә бунунла әдәбийят тарихини дәриндән вә систематик өйрәнә биләрләр»[1]. Ф. Гасымзадәнин ирәли сүрдүйү бу һаглы тәләбләр һәлә о заманлар әдәбийят тәдриси саһәсиндә ер тутан мүчәррәд социолокизм галыгларыны тамам йох этмәк зәрурийәтиндән доғурду.

Әдәбийят тарихини өйрәнәркән классик язычыларын бәдии әсәрләрини өйрәнмәк, онларын поэтик хүсусиййәтләрини вә мәдәниййәт хәзинәсинә вердикләри әдәби ирси айдынлашдырмаг кетдикчә даһа чох гиймәтләндирилирди.

Кечмишин мәдәни ирсини марксизм-ленинизм нөгтейи-нәзәриндән диггәтлә өйрәнмәк вачиб бир мәсәлә кими гаршыда дурурду.

Гейд этмәлийик ки, партиямызын Мәркәзи Комитәсинин тәшәббүсү үзрә бөйүк Азәрбайчан шаири Низами Кәнчәвинин анадан олмасынын 800 иллик юбилейинә һазырлашмаг мүнасибәтилә Азәрбайчан әдәбийятынын гәдим дөврүнү, хүсусилә Низами ярадычылығыны өйрәнмәк 1939—1941-чи илләрдә чох кениш ер тутурду.

Бу мәгсәд үчүн вә бу һадисә илә әлагәдар бир чох орта вә едди-иллик мәктәбләрдә Низамини өйрәнән дәрнәкләр тәшкил эдилир, әдәби мүсамирәләр кечирилир, әдәби журналлар вә гәзетләр нәшр эдилир. Низами әсәрләринә аид иллүстратив материаллар ярадылыр, хүсуси кушәләр вә с. тәшкил эдилирди.

Бүтүн бу тәдбирләр, мүһүм әлавә кими, әдәбийят дәрсләрини тамамлайыр, онлары зәнкинләшдирирди вә беләликлә әдәбийят дәрсләринин тәһсил вә тәрбийәви әһәмиййәтини кетдикчә артырырды.

Мәктәб һаггында партия вә һөкумәтин мә'лум гәрарларына әсасән, дөврүн биринчи ярысында рус дили үзрә дә нисбәтән яхшылашдырылмыш програмлар вә дәрс китаблары нәшр эдилди. Лакин, башга фәнләрдә олдуғу кими, рус дилинин тәдриси дә һәлә ағыр вәзиййәтдән чыха билмәмишди. 1934-35-чи дәрс илиндә республиканын 26 районунун мәктәбләриндә апарылан йохла-

[1] Бах: «Мүәллимә көмәк» журналы, 1937, № 10—12, сәһ. 84.
[2] Бах: «Бакинский рабочий» газети, № 162, 17 июл 1939.

[1] «Мүәллимә көмәк» журналы, № 4, сәһ. 55, 1938.

манын екунлары рус дили тәдрисинин, хүсусилә кәнд мәктәбләриндә, чох ағыр вәзиййәтдә олдуғуну көстәрирди. Рус дили мүәллимләринин чохусунун хүсуси һазырлыгларынын олмамасы, онларын һәддән артыг «йүкләнмәси, ашағы синифләрин тәдрис китабларынын нөгсаны, орта вә юхары синифләр үчүн рус дили үзрә грамматиканын систематик курсу китабынын олмамасы, мүәллимләрин ихтисасыны мүтәшәккил бир сурәтдә йүксәлтмәмәси, онлара систематик ярдым эдилмәмәси»[1] вә с. рус дилинин тәдриси саһәсиндәки чатышмамазлыглары даһа да дәринләшдирирди. Йохламалар көстәрирди ки, район мәктәбләриндә, о чүмләдән Губа, Ләнкәран, Сәлян, Ағдам, Күрдәмир районларында бу саһәдә вәзиййәт дөзүлмәздир.

ХМК методисти Б. П. Яблонко (1938-чи илдә өлмүшдүр) һаглы олараг язырды ки, мәктәбләримиз енидән гурулур, бу саһәдә бә'зи ишләр көрүлмүш, сөздән ишә, педагожи просеси сәмәрәли тәшкил этмәк арзуларындан, мүчәррәд мүһакимәләрдән әмәли тәдбирләр, тә'лим кейфиййәтини йүксәлдән әмәли һәрәкәтә кечмишик вә илк нәтичәләр дә газанмагдайыг. Лакин буна бахмаяраг, рус дили тәдрисинин вәзиййәти чох ағырдыр, «һәлә индийәдәк шакирдләрдә бу фәнни өйрәнмәк үчүн чанлы мараг вә һәвәс оятмаг үчүн аз иш көрүлмүшдүр, нәтичәдә дәрсләр чох заман сөнүк, гуру бир шәкилдә апарылыр, рус дилини өйрәнмәнин әһәмиййәти шакирдләрә айдынлашдырылмамышдыр»[2].

Рус дилинин тә'лими саһәсиндә бу бөйүк нөгсанлар, һәр шейдән әввәл, бу фәнни апармаг үчүн һазырлыглы мүәллим кадрынын азлығындан ирәли кәлирди. Мәһз о сәбәбә көрә кәнд ибтидаи мәктәбләри бир тәрәфә дурсун, һәтта әксәр еддиллик вә орта мәктәбләрдә дә рус дили өйрәдилмирди.

ҮИК(б)П МК вә ССРИ ХКС-нин милли республика вә мухтар вилайәт мәктәбләриндә рус дилинин өйрәдилмәси һаггында 1938-чи ил 13 март тарихли гәрары рус дили вә әдәбийяты саһәсиндә һәгигәтән бөйүк дөнүш әмәлә кәтирди.

Бу гәрар, һәр шейдән әввәл, милли мәктәбләрдә рус дили тә'лиминин әсас әмәли вәзифәләрини мүәййәнләшдирди. Гәрарда көстәрилирди ки, чохмилләтли дөвләт олан ССРИ-дә рус дилини билмәк, әввәлән, бөйүк Вәтәнимизин мүхтәлиф халглары арасында мүһүм әлагә васитәсидир, халгларын мәдәни вә игтисади йүксәлиши васитәсидир; икинчиси, әлм вә техника саһәсиндә милли кадрларын тәкмилләшдирилмәси васитәсидир; үчүнчүсү, ССРИ-нин һәр бир вәтәндашынын һәрби хидмәтини мүвәффәгиййәтлә апармасыны тә'мин эдир.

Һәмин гәрар рус дили тә'лиминин ибтидаи, еддиллик вә орта мәктәбләр үчүн програм тәләбләрини мүәййәнләшдирмәклә бәрабәр, бу фәннин өйрәдилмәсини милли мәктәбләрдә гәт'и сурәтдә яхшылашдырмаг үчүн лазыми көстәришләр ирәли сүрүрдү. Партия вә һөкумәтин бу мүһүм гәрарыны республика мәктәбләриндә тәтбиг этмәк мәгсәдилә Азәрбайчан Коммунист партиясы МК-нын вә Азәрбайчан ССР ХКС-нин гәбул этдикләри хүсуси гәрарда бир сыра мүһүм әмәли тәдбирләр ирәли сүрүлүрдү; о чүмләдән рус дили үзрә йүксәк кейфиййәтли дәрс китаблары нәшр этмәк вә програмлар тәртиб этмәк, мәктәбләр үзәриндә методик рәһбәрлийи күчләндирмәк, мүәллим кадры һазырламағы кенишләндирмәк вә яхшылашдырмаг нәзәрдә тутулурду[1].

1938/39-чу дәрс илиндән э'тибарән рус дили үзрә олан дәрсләрин һәфтәлик мигдары тәдрис планларында 5—6 саата галхды, V—VII синифләрдә олан әдәби гираәтдән әлавә, VIII—X синифләрдә, айрыча бир курс кими, рус әдәбийяты өйрәдилмәйә башлады. Ени тәдрис планларына уйғун програмлар тәртиб эдилди, ени дәрс китаблары чап олунду, гисмән дә әяни васитәләр һазырланды, шакирдләр үчүн рус-Азәрбайчан лүғәти нәшр эдилди, мүәллимләр үчүн рус дилинин тәдрисинә аид бир сыра методик әсәрләр нәшр эдилди.

Мәктәбләрин мүәллим кадрлары илә тә'мин эдилмәси үчүн, ирәлидә көрәчәйимиз үзрә, даһа чидди ишләр көрүлдү: тәкчә ону көстәрмәк кифайәтдир ки, көрүлән ишләрин нәтичәсиндә 1938/39-чу дәрс илиндә республика мәктәбләринин 70 фаизи рус дили мүәллимләрилә тә'мин эдилмишдиләр.

Рус дилинин тәдриси чәһәтдән мәктәбләр үзәриндә рәһбәрлийи вә нәзарәти күчләндирмәк үчүн ХМК нәздиндә хүсуси шө'бә тәшкил эдилди вә с.

Бүтүн бу тәдбирләр рус дили мүәллимләринин вә халг маарифи органы ишчиләринин диггәтини бу мүһүм мәсәләйә чәлб эдирди, рус дили тәдрисинин сәвиййәсини тәдричән йүксәлдирди.

Бакы халг маариф шө'бәсинин 1938/39-чу дәрс илинин екунларына һәср эдилмиш һесабатында көстәрилир ки, рус дилинин тәдриси һаггында партия вә һөкумәт гәрарындан руһланараг рус дили мүәллимләри актив методлар тәтбиг эдир, дәрс просесиндә вә дәрнәк мәшғәләләриндә шакирдләрдә рус дилинә һәвәс оядыр, шакирдләрин билийини артырмаг үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмирләр. Мүәллимләрин сә'йи нәтичәсиндә кечән тәдрис илинә нисбәтән шакирдләрин рус дилини өйрәнмәйә даһа чох мараг көстәрдикләри гейд эдиләрәк һесабатда дейилирди ки, «гейри-рус мәктәбләринин шакирдләри рус дили үзрә олан биликләрини дәринләшдирмәк үчүн даһа чох чәһдләр көстәрир, бөйүк рус классикләринин әсәрләриндән истифадә эдирләр»[2].

Кировабад шәһәр маариф шө'бәсинин һесабатында да рус дили тәдрисинин вәзиййәтиндә хейли ирәлиләмәләр олдуғу гейд эдилир вә көстәрилирди ки, бу мәсәлә инди тәкчә мүәллимләрин дейил, һәм дә шәһәрин партия тәшкилатынын диггәт мәркәзин-

---

[1] Бах: «Коммунист маарифи» газети, № 11, 1 май 1935.
[2] Бах: «Мүәллимә көмәк» журналы, № 10—11, сәһ 103, 1935.

[1] Бах: «Бакинский рабочий» газети, № 74, 1 апрел 1938.
[2] Бах: Азәрб. ССР МН архива, методкабинә фонду, әл. 1, иш 9, вар. 170. 1939.

дә дурмушдур. Рус дили мүаллимләри инди өз үзәрләриндә даһа чиддиййәтлә чалышырлар, «Дәрсләрә даһа чох һазырлашырлар, програм тәләбләрини еринә етирмәк үчүн даһа чох сә'й көстәрирләр»[1].

Бу чүр мә'лумат республиканын башга ерләриндән дә калирди. Рус дили тәдрисинин шаһәр мәктәбләри чәрчивәсиндән чыхыб бөйүк бир вүс'әтлә кәнд мәктәбләринә дә кечмәсини хүсуси гейд этмәк лазымдыр. Енн һазырланмыш кәнч рус дили мүаллимләри МДГВ, Калбәчәр, Кәдәбәй, Исмайыллы вә с. даг районларында һейванларлыгла мәшгул олан колхозчуларын ушагларына, Гасым Исмайылов, Әли Байрамлы, Газах вә с. памбыг району колхозчуларынын ушагларына бөйүк бир һәвәслә рус дили өйрәтмәйә башламышдылар.

Кәнд мүаллимләри мәктәб ишләринин бу мühүм саһәсиндә газанмыш олдуглары илк наилиййәтләрдән вә раст кәлдикләри бөйүк чәтинликләрдән изараг, Азәрбайчанын колхоз кәнчләринин дә рус дилини өйрәнмәйә мараг вә һәвәсләри олдуғуну гейд эдирдиләр.

Бүтүн бунлар рус дилини өйрәнмәк саһәсиндә Азәрбайчан мәктәбләриндә мүәйјән дөнүш әмәлә кәлдийини, хейли ирәлиләмәләр олдуғуну көстәрирди. Лакин бу мühүм, шәфәрли вә эйни заманда чәтин мәсәлә лайигли бир сурәтлә һәлл этмәк үчүн һәлә чох вахт вә мәгсәдәуйғун кәркин фәаллиййәт көстәрмәк лазым идн.

Тә'лим ишләри кейфиййәтинин йүксәлмәси башга тә'лим фәнләри саһәсиндә дә өзүнү көстәрирди. Шакирдләрин үмуми савад сәвиййәси артыр, алдыглары үмуми тәһсил биликләринин һәчми кетдикчә кенишләнир, икинчи илә галанларын сайы азалырды. Тәкчә оку көстәрмәк кифайәт эдәр ки, 1940/41-чи дәрс илиндә республика үзрә мәктәбләрдә үмуми мүвәффәгиййәт фаизи 81-ә чатмышды, икинчи илә галанларын сайы исә дөврүн биринчи ярысына нисбәтән хейли азалмыш, 12 фаизә эндирилмишди. Республиканын бир чох шаһәр вә кәнд районларында вәзиййәт даһа бөйүк сүр'әтлә яхшылашырды. Мәсәлән, һәмин 1940/41-чи дәрс илиндә өзүндән әввәлки илә нисбәтән икинчи илә галанларын фаизи Газы Маммәдли районунда 14,5-дән 10-а, Кировабадда 11,2-дән 9,3-ә, Ләнкәранда 8,2-дән 6,9-а энмишди.

Дөврүн ахырларында мәктәбләрдә апарылан имтаһанлар көстәрирди ки, Бакы вә Кировабад шәһәрләринин, МДГВ вә Нахчыван МССР-нын вә әләчә дә республиканын бир сыра башга ерләриндә мәктәбләрин тә'лим ишләри нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә яхшылашмышдыр. Али мәктәбләрә вә техникумлара гәбул имтаһанлары көстәрирди ки, республиканын едди иллик вә орта мәктәбләрини битирән шакирдләрин һазырлыглары хейли йүксәлмишдир.

[1] Бах: Азәрб. ССР МН архиви, методкабинә фонду, ал. 1, иш 9, вәр. 142, 1939.

Бүтүн бунлар партия вә һөкумәтин мәктәб һаггында гәрарларыны еринә етирмәк, мәктәбин әсас нөгсанымы арадан галдырмаг угрунда апарылан мүбаризәнин илк мühүм нәтичәләри идн.

6. Политехник тә'лими кенишләндирмәк чәһдләри вә бу барәдә бурахылан ени саһәләр. Дөврүн ән актуал мәсәләләриндән бири дә мәктәбләрдә политехник тә'лими кенишләндирмәк вә оку ени сәвиййәјә галдырмагдан ибарәт идк. Дөврүн әввәлиндә партиямызын мәктәб һаггында чыхардыгы тарихи гәрарлар политехник тә'лим саһәсиндә әлдә олунан наилиййәтләри гейд этмәклә бәрабәр, бу саһәдә бурахылан чидди нөгсанларын үстүнү ачды вә политехник тә'лимин совет мәктәбләриндә ени инкишаф йолларыны мүәйјәнләшдирди.

ҮИК(б)П МК «Ибтидаи вә орта мәктәб һаггында» кы 5 сентябр 1931-чи ил тарихли гәрарында көстәрирди ки, совет мәктәби «тә'лими мәһсулдар әмәк вә ичтимаи ишлә бирләшдирмәк йолунда да хейли ирәлиләмишдир», бунун саһәсиндә мәктәбин политехнизм әсасында енидән гурулмасы башланмышдыр. Техники чәһәтдән һәлә зәиф тәчһиз эдилмиш олсалар да, мәктәбләр нәзиндәки э'малатханаларын «сайча артырылмасы вә бунунла бәрабәр мәктәбләрин заводлара, совхозлара, МТС-ләрә вә колхозлара тәһким эдилмәси мәктәбин политехникләшдирилмәсини даһа кениш вә даһа сүр'әтлә инкишаф этдирмәйә имкан» верирди.

О заманлар политехник тә'лим саһәсиндә бурахылан принсипиал саһә, јухарыда көстәрилдији кими, бу мühүм вәзифәнин һәллини әлмләрин тәдрисиндән айырмаг, тә'лими шакирдләрин мәһсулдар әмәкләринә тәбе этмәйә чалышмагдан ибарәт идн. Она көрә дә МК гәт'и олараг көстәрирди ки: «мәктәбин политехникләшдирилмәсини әлмләрин, хүсусилә ...физика, кимя вә математиканын систематик вә мөһкәм өјрәнилмәсиндән айырмаг йолундакы һәр бир тәшәббүс политехник мәктәб идеясыны олдуғча кобуд сурәтдә тәһриф этмәк демәкдир».

Политехник тә'лим идеясынын еринә етирилмәсиндә МК тәкчә үмуми тәһсил фәнләринин дәриндән өјрәнилмәсинә дейил, һәм дә әмәк тә'лиминә, әмәклә тә'лимин мөһкәм әлагәләндирилмәсинә хүсуси ер верирди.

В. И. Ленинин политехник принсип — «һәр шейи өјрәтмәйи тәләб этмир, үмумиййәтлә мүасир индустриянын әсасларыны өјрәтмәйи тәләб эдир» — дејә вердији көстәриши рәһбәр тутараг МК, мәктәбдә шакирдләрин әмәк тә'лимини әлә тәшкил этмәйи лазым билирди ки, «тә'лимин мәһсулдар әмәклә һәгигәтән бирләшмәси» вә «теория вә практикада истеһсалатын башлыча саһәләринин» өјрәнилмәси тә'мин олунсун[1].

Мәркәзи Комитә тәклиф эдирди ки, мәктәбин бүтүн кәләчәк ишләри әсасына В. И. Ленинин һәлә 1920-чи илдә вердији көстәришләр гоюлсун. В. И. Ленин бу көстәришләрдә тә'кидә олараг политехник тәһсилә кечмәк вә ә бу йолда тә'кидсиз ола-

[1] Мәктәб һаггында партия вә һөкумәтин гәрарлары, сәһ. 21 вә 4.

раг мүмкүн олан аддымлары атмағын зәрурийәтини ирәли сүрүрдү. Өлкәйә мүхтәлиф мүтәхәссисләр, о чүмләдән харратлар, чилинкәрләр лазым олдуғуну гейд этмәклә, В. И. Ленин тәләб эдирди ки, бу чүр күтләви ихтисаслар да кәнчләрә кениш үмуми тәһсил вә политехник көрүш әсасында верилсин. Политехник көрүшүн мәзмунуну исә В. И. Ленин «электрик һаггында әсас анлайышлар»дан, «электрикин механики сәнаеә», «кимя сәнаеинә» тәтбиғини билмәкдән, агрономиянын әсасларыны билмәкдән, 1—3 дәфәдән аз олмаяраг электрик стансиялары, заводлар, совхозлара кетмәкдән, РСФСР-ин электрикләшдирилмәси планыны өйрәнмәкдән ибарәт һесаб эдирди.

МК халг маарифи органларындан политехник тә'лимин һәята кечирилмәсини сүр'әтләндирмәк мәгсәдилә мәктәбләр янындакы «э'малатханалар вә иш отаглары шәбәкәсини кенишләндирмәйи» вә бунунла бирликдә «мүгавиләләр әсасында, мәктәбләри мүәссисәләрә, совхозлара, МТС-ләрә вә колхозлара тәһким» этмәйи тәләб эдирди.

Белә бир тәдбирин ирәли сүрүлмәси политехник тә'лимин әсас үнсүрләриндән бири олан шакирдләрин мәһсулдар әмәйини тәшкил этмәк үчүн әлверишли шәрант яратмағы нәзәрдә тутурду.

Шакирдләрин мәһсулдар әмәйинин мәһз тәдрис вә тәрбийә мәгсәдинә табе эдилмәси тәләб олунурду.

МК истеһсалат мүәссисәләриндән, совхоз, колхоз вә МТС-ләрдән, мәктәб э'малатханалары вә лабораториялары үчүн лазым олан аваданлыг вә аләтләр айырмағы, ихтисаслы фәһләләр вә мүтәхәссисләр айырмаг йолу илә политехник тә'лим вәзифәсинин еринә етирилмәсиндә мәктәбләрә һәртәрәфли көмәк этмәләрини тәләб эдирди[1].

Беләликлә өз тарихи гәрарларында МК политехник тә'лимин мәктәбләрдә әсаслы бир сурәтдә енидән гурулмасы вә сүр'әтлә инкишаф этмәси үчүн кениш програм вермишди.

Әлавә этмәлийик ки, политехник тә'лимин Азәрбайчан мәктәбләриндә инкишаф этмәси үчүн мүәййән истеһсал-техники база артыг мөвчуд иди.

Бакы шәһәриндә нефт сәнаеинин дурмадан артмасы, Кировабад, Степанакерт, Нуха кими шәһәрләрдә ени истеһсалат очагларынын ярадылмасы, онларла совхоз вә МТС-ләр, йүзләрлә бөйүк колхозлар, онларла электрик стансиялары вә башга ени истеһсалат очагларынын әмәлә кәтирилмәси мәктәбләри политехникләшдирмәк үчүн мүвафиг истеһсал-техники база тәшкил эдирди. Олдугча бөйүк чәтинликләрә вә бу саһәдәки тәчрүбәсизлийә бахмаяраг политехник, тә'лимин бу ени мәрһәләсиндә бә'зи мүвәффәгиййәтләр әлдә эдилмишди. Бу мүвәффәгиййәтләр, һәр шейдән әввәл, политехнизм идеясынын мүәллимләр арасында кетдикчә даһа кениш яйылмасындан, политехник тәһсил мәзмунунун әмәли олараг тәдричән мүәййәнләшдирилмәсиндән, буну

[1] Бах: Мәктәб һаггында партия вә һөкумәтин гәрарлары, сәһ. 4, 5 вә 6

һәята кечирмәк үчүн тәдбирләр вә йолларын кетдикчә даһа да конкретләшдирилмәсиндән ибарәт иди. В. И. Ленинин бу саһәдә олан көстәришләри, МК-нын бу мәсәләйә даир вердийи директивләр политехник тә'лимин нәзәри әсасларыны тәшкил этмәклә бәрабәр, бу ишин әмәли олараг апарылмасыны да асанлашдырырды.

1931/32-чи дәрс илиндә бүтүн Бакы мәктәбләри вә кәнд районлары мәктәбләринин әксәриййәти мүәссисәләрә, совхоз, колхоз вә МТС-ләрә тәһким эдилиб, гаршылыглы мүгавиләләр бағламаға мүвәффәг олдулар. Бир чох мүәссисәләр партиянын мәктәб һаггындакы гәрарындан дүзкүн нәтичәләр чыхарараг, мәктәб э'малатханаларыны тәчһиз этмәк, мәктәбләрә ихтисаслы фәһлә вә мүтәхәссисләр тәһким этмәк, шакирдләрин мәһсулдар әмәйи үчүн имкан яратмаг вә с. тәдбирләр көрүрдүләр. Бакы халг маариф шө'бәсинин материалларындан мә'лум олур ки, бу барәдә К. Маркс адына Бакы электрик стансиясы, Ф. Дзержински адына завод, Л. Шмидт адына завод, И. Сталин адына завод вә с. мәктәбләрин политехник базасыны зәнкинләшдирмәкдә вә мүәллимләрә бу саһәдә әмәли ярдым көстәрмәкдә хүсуси фәалиййәт көстәрирмишләр.

Һәлә 1931/32-чи дәрс илиндә Бакы шәһәриндә олан мәктәбләрин 105-и (йә'ни 90%) мүхтәлиф сәнае мүәссисәләринә тәһким эдилмишди. Политехник тә'лим ишиндә мәктәбләрә ярдым этмәк үчүн истеһсал мүәссисәләри 70 нәфәр мүһәндис вә 26 нәфәр техник вә ихтисаслы фәһлә айырмышдылар. V—VII синифләрдә охуян 15 221 нәфәр шакирддән 6 035 нәфәри истеһсалатда мәһсулдар әмәклә мәшғул иди, галан 9 186 нәфәри исә мәктәбләр нәздиндәки э'малатханаларда чалышырдылар. Ашағы синиф шакирдләри әмәк мәшғәләләрини иш отагларында вә я синиф отагларында кечирдиләр. Истеһсалаты шакирдләрә өйрәтмәк мәгсәдилә мәктәбин тәһким олундуғу истеһсалат мүәссисәсинә экскурсиялар тәшкил эдилирди. Һәр он күндә 7—8 саат олмаг үзрә шакирдләрин истеһсалат практикалары да һәмин мүәссисәләрдә апарылырды. Бакы мәктәбләриндә э'малатхана вә иш отагларынын сайы илдән-илә артырды, онларын тәчһизаты яхшылашдырылырды. Мәсәлән, 1931/32-чи дәрс илиндә Бакы шәһәри мәктәбләриндә чәми 57 э'малатхана вә 30 иш отағы олдуғу һалда, 1933/34-чү дәрс илиндә иш отагларынын сайы 73, э'малатханаларын сайы исә 127-йә галхмышды ки, буларын да 60 фаизи механикләшдирилмишди. Йүзләрлә мүәллимләр политехник тә'лими сәмәрәли тәшкил этмәк мәгсәдилә мәктәбләринин тәһким олдуғу истеһсалаты, һәмчинин истеһсалат әсасларыны диггәтлә өйрәнирдиләр. Бакы мәктәбләри, политехник тә'лим йолунда тәдричән ирәлиләйәрәк, мәһдуд һәчмдә дә олса, бу саһәдә тәчрүбә газанырдылар[1].

[1] Бах: «Коммунист тәрбийәси уғрунда» журналы № 7—8, сәһ. 35, 1932.

Мәктәбләрин политехникләшдирилмәси саһәсиндә бу кими ишләр республиканын Кировабад, Степанакерт, Нахчыван, Нуха кими башга шәһәрләрин мәктәбләриндә дә апарылырды.

Мәсәлән, Кировабад шәһәриндә бир нөмрәли орта мәктәб, тә'лим-тәрбијә ишләринин башга саһәсиндә олдуғу кими, политехник тә'лим саһәсиндә дә о заман үчүн гәнаәтбәхш ишләри илә фәргләнирди. Һәмин мәктәбдә э'малатхана јрадылмыш, електро-техника, авио-модел, радио, кино вә с. техника саһәләринә даир дәрәкләр тәшкил едилмишди. Мәктәб истеһсалатла әлагә сахлајыр вә шакирдләрин мәһсулдар әмәјини орада тәшкил едирди. Бунун кими дә Күрдәмир дәмир јолу еддиллик мәктәбиндә мүәјјән ишләр апарылырды. Һәмин мәктәб, дәмирјолчуларын көмәјилә јратдығы э'малатханада шакирдләрин мәһсулдар әмәјини тәшкил етмиш вә орада мәктәбин әһтијачлыгы тә'мин етмәк үчүн бир чох стул, табуретка, стол, јазы тахтасы һазырламышды. Бундан башга, мәктәбјны саһәдә һәм дәфтәр биткиләр, һәм дә тәрәвәз биткиләри етишдирмишдиләр.

Әмәк тә'лими вә политехник тә'лим саһәсиндә республиканын кәнд мәктәбләри дә бә'зи ишләр көрмүшдү. Һәлә 1934-чү илдә район мәктәбләри нәзиндә 139 э'малатхананын политехник тә'лим мәгсадинә хидмәт етмәси факты буну ачыг сүбут едир.

Кәнд мәктәбләринин тәхминән јрысы мәктәбјны саһәләрлә тә'мин едилмишди; бурада кәнд тәсәррүфаты биткиләри етишдирилирди. Халг Торпаг Комиссарлығы илә бирликдә Халг Маариф Комиссарлығы бүтүн кәнд мәктәбләрини торпаг саһәси илә тә'мин етмәјә чалышырды. Мәктәбјны саһәләри чохалтмаға чәһд етмәклә бәрабәр, ХМК һәр районун тәсәррүфат хүсусијјәтләрини нәзәрә алмагла мәктәбләр јанында олан саһәләрин ишләрини планлашдырмаға даир дә мүәјјән тәшәббүсләр етмишди. ХМК хүсуси әмри васитәсилә мәктәбјны саһәләрин 1935-чи ил үчүн мүхтәлиф биткиләр үзрә һәчмини мүәјјәнләшдирмишди:

дәнли биткиләр үчүн — 1 406 ha
техники биткиләр „ 476 ha
тәрәвәз биткиләр „ 376 ha.[1]

Бүтүн бу мисаллар көстәрир ки, МК-нын мәктәб һаггындакы гәрарларына әсасән, политехник тә'лим саһәсиндә республика мәктәбләриндә мүәјјән ишләр көрүлмәјә башламышды. Габагчыл мәктәбләр «әсас нөгсаны» лағв етмәјә вә әлмләрин әсасларыны шакирдләрә мөһкәм өјрәтмәјә чәһд этдикләри кими, шакирдләри истеһсалата екскурсија апармаг, э'малатханада, мәктәбјны саһәдә вә истеһсалатда онларын мәһсулдар әмәкләрини тәшкил етмәк, техники дәрәкләр дүзәлтмәк, мәктәбдән кәнар мүәссисәләрдә техниканы өјрәтмәк вә с. јолларла политехник тә'лим идејасыны, мәһдуд һәчмдә дә олса, һәјата кечирмәјә чалышырды.

[1] Бах: «Коммунист маарифи» гәзети, № 7, 19 март 1935.

Лакин, бүтүн бунлара бахмајраг, политехник тә'лим республика мәктәбләриндә һәлә гәнаәтбәхш инкишаф етмирди. Һәтта республиканын башга мәктәбләрина нисбәтән бу саһәдә дә аз-чох ирәли кетмиш олан Бакы шәһәри мәктәбләриндә дә политехник тә'лимин сәвијјәси чох ашағы иди. Шакирдләрин әксәријјәти һәлә истеһсалатда мәһсулдар әмәјә чәлб едилмәмишди, мәктәбләрин чохунда э'малатханалар тәшкил едилмәмишди, мөвчуд олан э'малатханаларын материалла тәчһиз едилмәси гајдан дүшмәмишди, бир чох мәктәб э'малатханаларында апарылан ишләр алағадар мүтәхәссисләрин јохлуғу сәбәбиндән әлми һазырлығы олмајан сәнәткарлара тапшырылырды. Буна көрә дә э'малатханада апарылан тә'лим ишләри политехник характери дејил, пешәкарлыг характери дашыјырды, политехник тә'лим ады алтында шакирдләрә табуретка гајырмаг, гыфыл тә'мир етмәк кими пешәкар әмәк вәрдишләри өјрадилирди. Ән бөјүк нөгсанлардан бири ондан ибарәт иди ки, э'малатхана вә истеһсалатда апарылан әмәк тә'лими әлми әсаслары илә әлагәләндирилмирди, шакирдләрин әмәјн әлми-педагожи тәләбләрә чаваб вермирди. Һәлә о заманлар мәтбуатда бүтүн бу нөгсанлар гејд олунурду вә көстәрилирди ки, шакирдләрә пешәкарлыг әмәк вәрдишләри дејил, мүасир әлм вә техниканын инкишафы сәвијјәсиндә олан әмәк вәрдишләри ашыланмалыдыр.

Политехник тә'лимин кенишләндирилмәсинә мане олан сәбәбләрдән бири дә шакирдләрин истеһсал практикасыны систематик сурәтдә апармаға мүәссисәләрин һазыр олмамасы иди. Нәтичәдә бир чох мүәссисәләр мәктәбләрлә мүтәвилә бағламагдан боюн гачырырды, чох заман да бағланан мүгавиләләрә әмәл етмирди.

Бөјүк бир нөгсан да политехник тә'лими әмәкдән айырмаг вә ону анчаг «нәзәри» әсаслар үзәриндә апармаға чәһд етмәкдән ибарәт иди. Һәлә о заманлар мәтбуатда гејд олунурду ки, «бә'зи мәктәбләрдә академизмә тәраф чевриллмиш инлыш мејләри көрүнүр... Бу мәктәбләрин рәһбәрләри вә мүәллимләри сырф назәријјә илә һәвәсләнәрәк, онун практика илә әлагәсини унудурлар, тә'лимин мәһсулдар әмәклә алагәләндирилмәси зәруријјәтини инкар едирләр»[1].

Гејд етмәлијик ки, белә бир нөгсанын јајылмасына о заманлар тәртиб едилән әмәк тә'лими програмларынын өзү дә шәраит јрадырды. Әмәк програмы һәлә енидән тәртиб едилмәсинә, «нәзәријјәләшдирмә» нөгсанларыны бир гәдәр лағв етмәсинә бахмајраг, әсас ери шакирдләрин әмәк вәрдишләринә дејил, енә дә назәри мәсәләләрин өјрәнилмәсинә верирди. Мәсәлән, X синифдә практик ишләрә чәми 18, екскурсијалара 8 саат верилдији һалда, електротехниканын назәри әсасларыны өјрәнмәјә 60 саат вахт верилмәси буну ачыг көстәрирди. Беләликлә әмәк програмы физика програмыны садәчә тәкрар едирди.

[1] «Бакинский рабочий» газети, № 138, 12 июн 1932.

Беләликлә, әкәр МК-нын мәктәб һаггында юхарыда гейд этдийимиз гәрарлары чыхарылмаздан әввәл мәктәбләрдә политехник тә'лими әлмләр әсасынын өйрәнилмәсиндән айырмаг характерик нөгсан һесаб эдилирдисә, бу гәрарлардан сонра политехник тә'лими әмәкдән айырмаг, ону «нәзәри» олараг кечмәйә чәһд этмәк, әмәк тә'лими кечирилән ерләрдә исә бу әмәйи пешәкарлыг әмәйинә чевирмәк характерик бир нөгсан кими өзүнү көстәрирди.

Бүтүн бу нөгсанлар политехник тә'лимин инкишафына, о чүмләдән мәктәбә дахил эдилмиш олан мәһсулдар әмәйин тә'лимлә дүзкүн әлагәләндирилмәсинә мане олурду.

Халг Маариф Комиссарлығы 1937-чи илдә мәктәбләрин тәдрис планларындан әмәк тә'лимини тамамилә чыхарды вә мәктәбләр нәздиндә олан э'малатханалары ләғв этди.

Политехник тә'лимин әсас элементләриндән бирини тәшкил эдән әмәк тә'лимини яхшылашдырмаға чәһд этмәк әвәзинә, ону ләғв этмәк тәдбири һеч дә дүзкүн һесаб эдилә билмәзди. Халг маарифи органлары ишчиләри белә бир тәдбирин политехник тә'лим идеясыны һәята кечирмәкдән һеч дә әл чәкмәк демәк олмадығыны сүбут этмәйә чалышырдыларса да, бүтүн диггәтин мәктәбдәки «әсас нөгсаны» ләғв этмәк тәдбирләринә верилмәси әслиндә политехник тә'лим ишләрини даяндырмыш олду.

Мәһз белә мәнфи һалын баш верә билмәси эһтималы олдуғуну нәзәрә алараг һәлә 1932-чи илдә Н. К. Крупская изырды ки: «Индики вахтда әсас диггәти тәһсилин кейфиййәтини йүксәлтмәйә вермәк, һеч дә мәктәбләри политехникләшдирмәкдән әл чәкмәк демәк дейилдир, — әксинә»[1]. Лакин бу мүһүм хәбәрдарлыға бахмаяраг, политехник тә'лим мәсәләләринә верилән диггәт кетдикчә зәифләйирди ки, бу да о барәдә нәзәри мәсәләләрин тәдгиг эдилмәмәсиндә, яхшы тәчрүбәнин үмумиләшдирилмәмәсиндә, мәтбуатда ишыгландырылмамасында вә с. көрүнүрдү.

ҮИК(б)П-нин XVIII гурултайындан сонра педагожи ичтимаиййәтин диггәти орта мәктәб шакирдләринә кәләчәк әмәк фәалиййәтләри үчүн мүәййән әмәли һазырлыг вермәк мәсәләсинә енидән чәлб олунду.

XVIII гурултайда ССРИ халг тәсәррүфатынын инкишафына даир эдилән мә'рузәдә дейилирди ки: кәнч оғлан вә гызларын олдугча бөйүк мигдары орта мәктәбләри битириб әксәриййәтлә практик ишләрә кетдикләри үчүн белә бир вәзифә мейдана чыхыр ки, онлар мәктәби битирмәздән әввәл кәләчәк әмәли ишә даир һеч олмазса, бә'зи һазырлыг алсынлар.

Тәбиидир ки, белә бир мүһүм мәсәләнин һәлли халг маарифи органларындан ени тәдбирләр гәбул этмәк, о чүмләдән тәдрис планы, програм вә дәрс китабларында чидди дәйишикликләр

[1] Н. К. Крупская. Сечилмиш педагожи әсәрләри, саһ. 123, 1950, Бакы.

апармағы тәләб эдирди. Бөйүк Вәтән мүһарибәсиндән әввәлки илләрдә бу тәдбирләр мүәййәнләшдирилиб мәктәбләрә чатдырылмаса да, габагчыл мәктәб вә мүәллимләр шакирдләрә кәләчәк әмәли ишә һазырланмаг саһәсиндә бә'зи әмәк бачарығы вә вәрдишләри вермәйә чалышырдылар.

Бу нөгтейи-нәзәрдән Бакы шәһәри Ворошилов району 1 нөмрәли орта мәктәбин физика мүәллими Н. Н. Шишкинин яратмыш олдуғу кәнч физикләр вә радиотехникләр дәрнәйинин фәалиййәтини хүсуси гейд этмәлийик. Дәрнәк үзвләри өз мүәллимләринин рәһбәрлийи алтында бир чох садә ләтләрлә ишләйә билмәк вәрдишләри газаныр, йүзләрлә физика чиһазлары дүзәлдир, радио гәбулэдичиләр гурур мүхтәлиф өлчү ләтләриндән истифадә этмәйи өйрәнирдиләр.

Мәһз бу чүр мәзмунлу ишләринә көрә һәмин дәрнәк, ушаг техники ярадычылығынын Үмум Иттифаг бахышында биринчи дәрәчәли мүкафат алмышды, шакирдләрин политехник көрүшүнү зәнкинләшдирмәк мәгсәдинә хидмәт этдийи үчүн ҮИЛККИ МК-сы тәрәфиндән хүсуси гейд олунмушду[1].

О заманлар бу саһәдә диггәтәлайиг башга тәчрүбәләр дә вар иди. О чүмләдән Кировабад шәһәринин кәнч тәбиәтчиләри өз фәалиййәтләри нәтичәсиндә тәчрүбә базасы яратмышдылар вә орада биткичилик, һейвандарлыг үзрә сәмәрәли ишләр апарырдылар.

Пионер вә шакирдләр мәктәбләрин һәйәтини вә әтрафларыны яшыллашдырмаг, мәктәбяны саһәдә мәдәни үсулла биткичилик ишләри апармагла мәшғул олурдулар. Мәсәлән, бу йолла 1939/40-чы дәрс илиндә Бакы шәһәриндә 80 мәктәбяны мейданча яшыллашдырылмышды. Маштаға районунун мәктәбяны саһәләриндә 600, Киров районунун мәктәбяны саһәләриндә 200 ағач әкилмишди, Ағдаш пионерләр эви 200 бәзәк, 800 мейвә ағачы етишдирмишдиләр.

Бу чәһәтдән Бакы шәһәри Дзержински району 202 нөмрәли орта мәктәбин тәчрүбәси диггәтәлайиг иди. Мүәллим Минасянын рәһбәрлийи алтында шакирдләр 6000 м² саһәни өз әлләрилә тәмизләйәрәк орада әнчир, әрик кими мейвә ағачлары, һәмчинин бәзәк ағачлары вә чичәкләр әкмишдиләр.

Республиканын әмәкдар мүәллими Муса Әфәндиевин рәһбәрлийи алтында Ағдаш орта мәктәби шакирдләринин етишдирмиш олдуғу мейвә бағы шакирдләрин әмәли әмәк вәрдишләрилә силаһланмаларына кениш имканлар яратмышды вә с.

Мүвәффәгиййәтлә охумаг ишини кәнд тәсәррүфаты саһәсиндә апардыглары тәчрүбә илә әлагәләндирмәклә республиканын йүзләрлә шакирдләри Үмум Иттифаг Кәнд Тәсәррүфаты Сәркисинин иштиракчысы олмаг һүгугу газанмышдылар. Бурая бир һектар тәчрүбә саһәсиндән 35 сентнер памбыг мәһсулу топламыш олан Кировабад кәнч натуралистләр стансиясы, узунлуғу 50 *см*, ағыр-

[1] Баз: «Бакинский рабочий» газети, № 111, 17 май 1939.

лығы 2 *кг* 250 *г* олан бир хияр етишдирмиш Бәрдә мәктәбинин шакирди М. Маликов, 25 *г* барама гурду тохумундан 97,4 *кг* барама мәһсулу алан Тавус районунун кәнч ипәкчиси Ф. Бағыров, күндә 120 *кг* памбыг топлан Ширван мәктәби шакирди Һ. Маммәдов вә с. дахил иди. 1939-чу илдә республиканын 204, 1940-чы илдә исә 651 кәнч тәбиәтчиләри сәркидә иштирак этмишдиләр.

Бүтүн бунлар шакирдләрдә әмәйә, кәнд тәсәррүфаты ишләринә севги тәрбијә олунмасынын дәйәрли нәтичәләри иди. Бүтүн бунлар, әйни заманда, шакирдләрә, кәләчәк әмәк фәалијјәтләри үчүн зәрури олан әмәли һазырлыг вермәк ишинин нәзәрә алынмасы нүмунәләри иди.

Лакин бу тәдбирләр мәктәбләрдә, мәһдуд өлчүләрдә апарылдығындан, үмумијјәтлә, политехник тә'лим ишләринин зәифләмәсинә әлаләдар олараг мейдана чыхмыш чидди нөгсанлары лә'н этмәк, тә'лимин кетдикчә даһа чох сөзчүлүк сәчијјәси дашымаға башламасынын гаршысыны almaг үчүн кифајәт дејилди.

В. Тәрбијә ишләринидәки нөгсанлар вә чәтинликләр. Партија вә һөкумәтин мәктәб һаггындакы тарихи гәрарына әсасән республика мәктәбләриндә тәрбијә ишләри дә хејли кенишләнирди. Шакирдләрин бејнәлмиләлчилик руһунда вә дин әлеһинә тәрбијә олунмаларына айрыча фикир верилирди ки, бу да Азәрбајчан шәрантиндә мәнһумат вә милләтчилик галыгларына гаршы чидди мүбаризә апармаг тәләбләриндән ирәли кәлирди. Бу мәгсәдлә республиканын габағчыл мәктәбләриндә мүхтәлиф тәрбијә форма вә үсуллары көк салыр вә инкишаф едирди. Габағчыл мүәллимләр шакирдләр арасында бејнәлмиләлчилик тәрбијәсини кенишләндирмәк үчүн дәрсләрдән кениш истифадә этмәјә чалышырдылар, республика вә ССРИ халгларынын мәктәбләри арасында әлагә бағламагдан, МОПР тәшкилатынын кәнч достлары дәрнәкләри јаратмагдан, бејнәлхалг вә ингилаби байрам күнләрини гејд этмәкдән, шакирдләрә систематик олараг сијаси мә'луматлар вермәкдән вә с. истифадә едирдиләр.

Н. К. Крупскаянын 1934-чү илдә јаздығы кими, бурада әһәмијјәтли чәһәт ондан ибарәт иди ки, «ушаглар һәлә кичик јашларындан э'тибарән бүтүн дүнја әһмәткешләри илә јолдашлыг, достлуг әлагәси һисс этсинләр»[1].

Бу барәдә рус вә Азәрбајчан бөлмәләриндән ибарәт олан Хачмаз дәмир јолу едди иллик мәктәбинин тәчрүбәси диггәтәлајигдир. Бу мәктәб 1931/33-чү илләр ичәрисиндә 14 капиталист өлкәсинин пролетар кәнч вә ушаг тәшкилаты илә язышма јолилә әлагә јарадараг бу әлагәни давам этдирирди.

Хачмаз мәктәбинин педагожи коллективи шакирдләрин харичи достларына мәктуб һазырлајыб көндәрмәсиндән, достларындан мәктублар алмасындан пионер вә мәктәблиләр арасында тәрбијә мәгсәди үчүн кениш бир сурәтдә истифадә едирди. Мәктәбин пионер вә мәктәбләри өз мәктубларында харичи өлкәләрдә олан достларына совет һөкумәтинин ССРИ-дә газанмыш олдуғу наилијјәтләрдән, ушагларын тәһсили вә инкишафы үчүн јаратмыш олдуғу шәраит вә имканлардан язырдылар. Достларындан алдыглары мәктублар исә онлары зәһмәткеш кәнч вә ушагларын капиталист өлкәләриндәки ағыр јашајыш шәраитилә таныш едирди.

Ашағыда көстәрилән мисаллар бу мәктубларын мәзмунуну көстәрир.

Алманијанын Залсбург шәһәри пролетар кәнчләри тәшкилатындан алынан бир мәктубда дејилирди ки, фашистләр тәрәфиндән «гадаған олундуғумуза бахмајраг, биз јашајырыг» вә «инди ичләсларымызы мешәләрдә кечиририк».

Икі ушаг атасы вә мадди дүшкүнлүк нәтичәсиндә хәстә олан ишсиз итониялы бир ф.-дан, мәктубунда язырды ки: «Дустағханадан чыхдығдан сонра әвдә сизин мәктубунузу тапдым. Индијә гәдәр сизә чаваб јаза билмәдијимин сәбәби дә будур. Инди мәни күдүрләр, она көрә дә сәрбәст јаза билмирәм».

Франсанын Сен-Пол гәсәбәсиндә ишләјән 10—14 јашлы мәктәбләр Франса кәндлисинин ағыр әмәјини көстәрән өз ушаг рәсмләрини көндәрәрәк, хачмазлылардан ушаг журналында дәрч этмәк үчүн Хачмаз мәктәбинин шәклини вә мәктәб һәјатынын тәсвирини көндәрмәји хаһиш едирдиләр. Бу мәктубда бешә бир марағлы әһвалатдан да хәбәр верирдиләр: Сен-Пол мәктәби шакирдләриндән бириннин сумкасында, үзәриндә совет марксы олан мәктуб тапылдығы үчүн мүәллими ишдән чыхармагла тәһдид этмишләр. Буна бахмајраг, мүәллим ona да Совет Иттифагына һүсни-рәбәт бәсләјир вә имкан дүшдүкчә, ушаглара совет гурулушунун наилијјәтләриндән данышыр.

Һолландија мәктәбләри ата-аналарынын ағыр күзәранындан, игтисади бөһран нәтичәсиндә јашајышын даһа кәскин олмасындан язырдылар. Даһа сонра онлар көстәрирдиләр ки: «Бизим мәктәбдә олан Авропа хәритәсиндә Ленинград сөзү әвәзинә Петроград язылмышдыр.

Јолдашлар! Нә үчүн Һолландија капиталистләри белә едирләр? — Бу суала өзләри чаваб верәрәк дејирдиләр ки,—бунун сәбәби, Һолландија капиталистләринин көһнә Русијанын ериндә инди Совет Иттифагы јаранмыш олдуғуну көрмәк истәмәмәләридир».

Хачмазлылар харичи өлкәләрдә капитализм әлеһинә чеврилмиш олан бу чүр чохлу мәктублар алыр вә дејирдиләр ки, бу мәктубларын шакирдләрин бејнәлмиләлчилик руһунда, капиталистләрә гаршы нифрәт, әһмәткешләрә һүсни-рәбәт руһунда тәрбијә олунмалары мәгсәди үчүн истифадә едирдиләр.

Хачмаз мәктәби, шакирдләрин биркә ичтимаи ишләри, бирликдә апардыглары ичтимаи фајдалы әмәкләриндән дә сәмәрәли

[1] Н. К. Крупская, Сечилмиш педагожи әсәрләри, сәh. 166, 1950, Бакы.

истифадә эдир вә рус, азәрбайчанлы, күрчү, эрмәни вә с. милләтләрдән олан шакирдләрин арасында мөһкәм гардашлыг достлуғу яратмышды. О заманлар республика вә Иттифагымызын мүхтәлиф ерләриндән пионер вә мәктәблиләр Хачмаз мәктәбинә кәлир вә онларын тәчрүбәсилә таныш олурдулар.

Хачмаз мәктәби о заман үчүн чох мүһүм сайылан бу тәрбийә ишләринә көрә үч байрагла, о чүмләдән ҮИЛККИ байрағы илә тәлтиф олунмушду[1].

Һәмин илләрдә Бакы шәһәри Сталин районунда еничә тәшкил эдилмиш вә «мәктәб — сарай» адланан мәктәбдә мүәллимләр коллективи вә мәктәбин директору Е. И. Голубкованын тәшәббүсү үзрә, тә'лим ишләрилә бәрабәр мусиги мәктәби ачылмышды, кино-зал тәшкил эдилмишди, идман мейданчасы гурулуб тәчһиз эдилмишди, мүхтәлиф дәрнәкләр ярадылмышды ки, бунлара мәктәбин әксәр шакирдләри чәлб олунурду. Мүәллим коллективинин фәалиййәти, һәмчинин ата-аналарын көмәйи нәтичәсиндә мәктәбин һәр үч (Азәрбайчан, рус вә эрмәни) бөлмәсинин шакирдләри арасында мөһкәм интизам ярадылмышды[2].

Тәрбийә ишләрини кенишләндирмәкдә олан белә мәктәбләр аз дейилди.

О заманлар шакирдләр арасында бәдән тәрбийәси вә идман ишләринин, һәмчинин мәктәбдән кәнар тәдбирләрин хейли кенишләндийини гейд этмәлийик.

1934-чү илин яйында Биринчи республика ушаг спартакиадасы кечирилди, шакирдләр арасында бәдин өзфәалиййәт ишләрини кенишләндирмәк мәгсәдилә 1934-35-чи дәрс илиндә бәдин тәрбийә эви тәшкил эдилди, Бакы шәһәри кәнч тамашачылар театры өз репертуарыны зәнкинләшдирмәк йолу илә шакирдләрин һүсни-рәғбәтини газанмаға башлады.

Партия вә һөкумәтин мәктәб һаггындакы гәрарларына әсасән мәктәбләрдә пионер вә шакирдләр тәшкилатларынын ишләри дә хейли кенишләнирди. Тәкчә ону гейд этмәк кифайәт эдәр ки, 1933-34-чү дәрс илиндә республика мәктәбләриндә охуян 447 мин шакирдлән 100 мини октябрят, 200 миндән чоху пионер тәшкилаты вә 19 миндән чоху комсомол тәшкилаты тәрәфиндән әһатә олунурду.

«Пионер тәшкилатынын иши һаггында» чыхардығы гәрарда (1932-чи ил 21 апрел) партиямызын МК-сы көстәрирди ки, милйонларла ушаглар «пионер тәшкилаты васитәсилә ичтимаи һәята гошулмуш, өз ичтимаи-сияси көрүш даирәләрини кенишләндирмиш вә сосялизмин фәал вә шүурлу гуручулары сыраларына кирмишләр».

Бунунла бәрабәр МК, пионер тәшкилатынын коммунист тәрбийәси үзрә ишләрини кифайәт һесаб этмирди.

[1] Бах: «Мүәллимә көмәк» журналы, № 7, сәһ. 13—15, 1934.

[2] Азәрб. ССР МН архиви, Орта мәктәбләр идарәси фонду, әлагә 20, иш 230, в. 61, 1932.

МК көстәрирди ки, пионер ишләринин ән чох зәиф ери ондан ибарәтдир ки, тә'лимин кейфиййәти уғрунда, әлмләрин әсасына йийәләнмәк уғрунда, ушаглар арасында вә хүсусилә мәктәбдә шүурлу интизамы мөһкәмләтмәк уғрунда мүбаризәйә «ушагларын бөйүк фәаллығы кифайәт дәрәчәдә йөнәлмәмишдир».

АЛККИ-нин МК-сы, һәмчинин Азәрбайчан ССР ХМК һәмин гәрар әсасында мәктәбләрдә пионер тәшкилатынын ишләрини яхшылашдырмаг вә гаршыдакы мүһүм тә'лим-тәрбийә мәсәләләринин һәллинә йөнәлтмәк үчүн бир сыра тәдбирләр көрдүләр. О чүмләдән ХМК-нын коллекиясы мүәллимләрин пионер дәстә рәһбәрләринә әмәли ярдым көстәрмәләри, республика үчүн пионер кадрларынын һазырланмасы, ушаглар арасында сағламлыг ишләринин, синифдән вә мәктәбдән кәнар тәдбирләрин кенишләндирилмәси вә с. һаггында тәдбирләр мүәййән этди.

МК шакирдләрин өзүнүидарә тәшкилатларынын да мәктәбләрдә ишләрини енидән гурмаға даир көстәришләр вермишди. МК бу ушаг тәшкилатларынын ишләрини әлә енидән гурмағы тәләб эдирди ки, «...о, башлыча олараг тәһсилин кейфиййәтини йүксәлтмәйә вә мәктәбдә шүурлу интизамы мөһкәмләтмәйә доғру йөнәлмиш олсун»[1].

1933-чү илдә шакирдләрин өзүнүидарә тәшкилатлары үчүн гәбул эдилән әсаснамә, әввәлкиләрдән фәргли олараг, бу тәшкилатын диггәтини даһа чох тә'лим вә шүурлу интизамын яхшылашдырылмасы вәзифәләринә чәлб эдирди.

Әсаснамә өзүнүидарә тәшкилатындан тәләб эдирди ки, шакирдләр арасында фикир бирлийи яратмаға, тә'лим ишинә шүурлу мүнасибәт тәрбийәсинә, тапшырылмыш вәзифә үчүн мәс'улиййәт һисси тәрбийә этмәклә, шүурлу интизамы мөһкәмләтмәйә, шакирдләр арасында коммунист рәфтары вәрдишләринин етишдирилмәсинә көмәк этсин.

Бүтүн бунлар шакирдләр арасында тәрбийә ишләринин кенишләндирилмәсинә хидмәт эдирди.

Азәрбайчан ССР VIII Советләр гурултайы (1935-чи ил) халг маарифи органларындан тәләб эдирди ки, «коммунист тәрбийәси мәсәләләринә (бейнәлмиләлчилик, дин әлейһинә, әмәйә сосялист мүнасибәти тәрбийәсинә, сағламлыг ишләринә, ушагларын бәдин тәрбийәсинә вә с.) хүсуси диггәт версинләр, халг маарифи ишчиләринин, мәктәбләрин, ата-аналарын... тәрбийә ишиндә мәс'улиййәтләрини артырсынлар». Гурултай һәмчинин мәктәбдән кәнар тәдбирләри яхшылашдырмаг мәгсәдилә пионер клублары, ушаг кинолары, ушаг турист стансиялары шәбәкәсини кенишләндирмәйи, синифдән кәнар охуну низама салмаг мәгсәдилә бүтүн орта вә еддиллик мәктәбләрдә китабханалар тәшкил

[1] Мәктәб һаггында партия вә һөкумәтин гәрарлары, сәһ. 11.

этмәйи, һәмкарлар иттифагынын клуб вә мәдәнийәт әвләриндән күндүзләр истифадә этмәйи бир вәзифә кими ирәли сүрүрдү[1].

Шәбәкәси хейли кенишләнмиш олан бу мәктәбдән кәнар мүәссисәләрин тәрбийә ишләриндә, хүсусән дөврүн икинчи ярысында, әлдә эдилмиш мүәййән ирәлиләмәләрдә ролу аз дейилди.

1939/40-чы дәрс илиндә республикада 81 пионерләр эви, 30 ушаг техники станснясы, 14 ушаг паркы, 43 ушаг идман мейданчасы вә с. ярадылмыш, он минләрлә шакирдләр мәктәбдән кәнар тәрбийә мүәссисәләринә чәлб эдилмишдиләр. Тәкчә мәркәзи пионерләр эви нәздиндәки техники, бәдии, биткичилик вә с. дәрнәк вә кабинәләрә 2 000—2 500 шакирд чәлб олунмушду. Ушаг турист станснясы илдә 50 000-дәк шакирди Москва, Ленинград, Тбилиси, Ереван, Бакы вә с. шәһәрләрә экскурсияя көндәрирди. Һәр ил республика үзрә авиомоделчи шакирдләрин мүсабигәси тәшкил эдилирди ки, бу тәдбирдә дә илдә 20—30 район иштирак эдирди.

Комсомол вә пионер тәшкилатлары шакирдләр арасында синифдән вә мәктәбдән кәнар ишләрин яхшылашмасында хүсуси чәһдләр көстәрирди. Мәсәлән, Бакы шәһәри Октябр районунун 13 нөмрәли мәктәбиндә комсомол тәшкилатынын тәшәббүсү илә тәшкил эдилмиш фото дәрнәйи өз гүввәләринин мүнтәзәм вә сәмәрәли фәалиййәти нәтичәсиндә фотомонтажлар, фотосәркиләр тәшкил эдир, мүхтәлиф мөвзуларда, о чүмләдән В. И. Ленинин, партия вә һөкумәт башчыларынын фәалиййәтини әкс этдирән фотоалбомлар дүзәлдирдиләр. Бунун кими дә радио дәрнәйи, авиомодел дәрнәйи бөйүк бир шакирдләр групу илә мәшғул олурду. Мәктәбдә оғлан вә гызлара мәхсус ики волейбол командасы, бөйүк яшлы оғланлара мәхсус футбол командасы вә с. ярадылмышды[2].

Мүәллимләр вә комсомол тәшкилатларынын чәһдләри нәтичәсиндә Бакы шәһәринин башга мәктәбләриндә дә дәрнәк ишләри хейли кенишләнмишди. Мәсәлән, тәкчә Шаумян районунун мәктәбләриндә 1940-чы илдә 2 925 шакирди әһатә эдән 112 дәрнәк ярадылмышды[3].

Һәмин дәрнәкләр арасында үмуми тәһсил дәрнәкләриндән башга, мусиги вә драм дәрнәкләринин, фото вә радио һәвәскарлары дәрнәкләринин, авио-моделчиләр, шаһмат вә шашки һәвәскарлары вә с. дәрнәкләрин олмасы шакирдләрдә элм вә техниканын мүхтәлиф саһәләринә гаршы һәвәс вә марагын артдығыны көстәрирди.

Халг маарифи органлары шакирдләрин бәдии тәрбийәсиндә дә бә'зи наилиййәтләр газанмаға мүвәффәг олмушду ки, бу да 1939-чу илдә кечирилән ушаг ярадычылығы олимпиадасынын екунларындан даһа ачыг көрүнүрдү. Азәрбайчанын көркәмли инчәсәнәт хадимләри Бүлбүл, Ш. Мәммәдова, Алмасзадә, Һидайәтзадә, Сарабски, Г. Пиримов, Ниязи, Әфганлы вә с. фәал иштиракы илә кечирилмиш олан бу олимпиадада 2 957 мәктәб иштирак этмишди; мәктәбләр дахилиндә 343 550 шакирд, районлардакы бахышларда 11 600 шакирд, республика бахышында исә 2 000 шакирд чыхыш этмиш вә талантларыны нүмайиш этдирмишдиләр.

Бүтүн бунлар ушаг маһны вә рәгсләри ансамблларынын, кәнч шаирләр, каманчачылар, пианистләр вә с.-нин етишмәсинә көмәк этмәйә билмәзди.

Бунун кими дә шакирдләр арасында өлкә мүдафиәсинә һазырлыг вә бәдән тәрбийәси тәдбирләри дә кетдикчә гүввәтләнирди[1].

Сосялизм гуручулуғунун нәһәнк аддымларла ирәлиләмәси, мәзмунча сосялист, формача милли мәдәнийәтимизин чичәкләнмәси кәнчләримизин габилиййәт вә талантларыны әмәк вә техникада, мусиги вә поэзияда вә с. инкишаф этдирмәләри үчүн әлверишли зәмин яратмышды. Совет мүәллимләри гаршысында мүһүм вәзифәләр дурурду: бу, ярадылмыш олан бүтүн әлверишли шәраитдән истифадә этмәк, партия вә һөкумәтин мәктәб һаггындакы гәрарлары әсасында мәктәб ишләринин, о чүмләдән тәрбийәви тәдбирләрин кейфиййәтини чидди сурәтдә йүксәлтмәкдән ибарәт иди.

Әкәр 1931-чи илә дәк, мәктәбләримизин кейфиййәтчә инкишафына мане олан чәтинликләр мүәййән дәрәчәдә тә'лим програмларынын вә дәрс китабларынын яилыш тәртиби, тә'лим ишинин тәшкили формасы вә үсуллары саһәсиндә бурахылан методик тәһрифләрлә әлагәдар идисә, 1930—1932-чи илләрдән сонра, мәктәбләримиздә ени характерли чәтинликләр әмәлә кәлди. Үмумиййәтлә, сосялизм гуручулуғундакы чәтинликләри гейд эдәрәк партиямызын XVI гурултайы көстәрирди ки: «Капиталист өлкәләриндән фәргли олараг, бу чәтинликләр тәнәззүл чәтинликләри дейил, йүксәлиш чәтинликләри иди»[2].

Мәктәб гуручулуғу саһәсиндәки йүксәлиш чәтинликләри ондан ибарәт иди ки, үмуми ичбари ибтидаи тәһсилин, һәмчинин бөйүк шәһәр вә сәнае мәркәзләриндә еддиилик үмуми тәһсилин тәтбиг эдилмәси нәтичәсиндә хейли кенишләнмиш мәктәб шәбәкәсини тамамилә тә'мин эдәчәк һазырлыглы мүәллим гүввәси йох иди. Бундан башга, мүәллимләримизин сүр'әтлә чохалан шакирдләр күтләсилә ишләмәк тәчрүбәси йох иди. Бундан әлавә, мәктәбләримиздә, бир гайда олараг, синиф рәһбәрләри вәзифәси йох иди. Мәһз она көрә дә чох заман мәктәбләрдә тәрбийә ишләри мәктәбин комсомол, пионер вә өзүнүидарә тәшкилатларынын үзәринә атылырды. Бүтүн бу ишләр һәм дә ки, мүәллим күтләләри арасына

---

[1] Азәрб. ССР ишчи-кәндли һөкумәтинин ганунлар вә сәрәнчәмлар күллийаты, 1935, Бүллетен № 11, сәһ. 21.

[2] Бах: «Бакинский рабочий» газети. № 199, 28 август 1938.

[3] Енә орада, № 10, 12 январ 1940.

[1] Бах: Азәрб. ССР МН архиви, Орта мәктәбләр идарәси фонду, 1946-чы илә аид ишләр, иш 23, вәр. 138—279.

[2] Сов.ИКП гурултайлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, 111 һ., сәһ. 16.

вәзифәләринә лайиг олмаҗы, ихтисас һазырлығы, идея-сиясәт һазырлығы чох ашағы сәвијјәдә олан ünсүрләрин дахил олмасы илә мүрәккәбләширди. Бә'зи мәктәб рәһбәрләринин вә мүәллимләринин ишә лагеј јанашмалары да гаршыдакы чәтинликләрлә мүбаризәнин дәјәкиндир, ишә бөјүк зәрәр верирди. «Правда» гәзети өзүнүн «Мәктәбдә болшевик гајдалары јратмалы»[1] башлығы алтындакы баш мәгаләсиндә јазырды: «синфи дүшмән кәнч нәсли диггәтдән ајырмаг, һәр бир ајрышмадан, һәр бир чатлагдан истифадә едәрәк сөһбәтләр вә лагеј мүәллим вә комсомол ишчиләринин көкләри гаршысында мәктәбә сохулур вә ишләримизә мане олмаға чалышыр». Әјни мәгаләдә Азәрбајҹан ССР мәктәбләриндә дә өзүнү көстәрирди. 1934-35-чи дәрс илиндә республиканын бир нечә рајон мәктәбиндә, һәтта Бакы шәһәринин бә'зи мәктәбләриндә тәрбијә ишләринин кобуд бир сурәтдә тәһриф едилдији ашкара чыхарылмышды. Мәсәлән, мә'лум олмушду ки, бә'зи мәктәбләрдә ушаглары дәјмәк кими антипедагожи тәдбирә јол верилмиш, Ашағы Хачмаз мәктәби дини бајрамларда бағланмышмыш, Балакән рајонунда 2-нөмрәли Катех кәнд мәктәбинин шакирдләри һәр күн бөјүк тәнәффүсдә әләринә кедиб намаз гылырмышлар, Бакы шәһәри Октјабр рајонунун 16 нөмрәли мәктәбиндә исә дүшмән ünсүрләр кәнчләрин әхлагыны позмаг мәгсәдилә антиичтимаи дәрнәк тәшкил этмәјә тәшәббүс этмишдиләр вә с.[2]

Партијамызын МК-сы «Ибтидаи вә орта мәктәб һаггында» 5 сентјабр 1931-чи ил тарихли гәрарында көстәрирди ки: «Совет мәктәбиндә мөһкам коммунист тәрбијәси верилмәси вә совет мәктәби ушагларына антипролетар идеолокија элементләри ашыламаг үчүн әдилән һәр чүр тәшәббүсләрә гаршы мүбаризәнин күчләндирилмәси мүстәсна дәрәчәдә мүһүм бир әһәмијјәт алыр»[3].

Мәһз она көрә дә јухарыда гејд олунан фактлар, күтлави характердә олмасалар да, республиканын партија вә комсомол, һәмчинин маариф органларынын назәрини чәлб едирди вә онлардан шакирдләрин тәрбијә ишинә хүсуси фикир вермәк тәләб едирди. Мүәллимләр күтләсинә кетдикчә јаҗын олмушду ки, шакирдләр арасында тәрбијә ишләринин чанландырылмасы тә'лимин дә сәвијјәсини јүксәлтмәјә көмәк едәчәкдир.

Мәһз она көрә дә мүәллимләр кетдикчә даһа кениш өлчүдә тәрбијә ишләрилә мәшғул олур вә бу саһәдә мүәјјән наилијјәтләр газанырдылар. Лакин бу ишдә дә онлар бөјүк чәтинликләр вә нөгсанларла үз-үзә галырдылар, бунлары ләғв этмәк үчүн онларын көмәјә ehтијачлары варды.

Г. Мәктәбләрә көстәрилән көмәјин күчләндирилмәси. Үмуми едди-илик тәһсилин тәтбиги вә орта тәһсилин кенишләндирилмәси нәтичәси олараг мәктәб шәбәкәсинин кенишләнмәси вә шакирдләрин чохалмасы тәрбијә ишләринин дә хејли күчләндирилмәси зәруријјәтини ирәли сүрмүшдү.

Бу мәгсәдлә шакирдләри комсомол вә пионер тәшкилатлары тә'сири илә әһатә этмәк мүһүм бир вәзифә кими гаршыда дururду ки, бу саһәдә дә мүәјјән наилијјәтләр әлдә едилмишди. Тәкчә ону көстәрмәк кифајәт едәр ки, 1939-40-чы дәрс илиндә республика мәктәбләриндә 1 506 илк комсомол тәшкилатларында 73 889 нәфәр комсомолчу-шакирд вә 10 427 дәстәдә 332 165 мәктәбли пионер әһатә олунмушду, бу да бирликдә мәктәбләрин 70 %-ни тәшкил едирди.

Лакин мәктәбин тәрбијә ишләриндә чидди нөгсанлар да мүшаһидә олунурду. Тәрбијә ишләри сәнәдиндә мүшаһидә олунан мәнфи һадисәләрдән бири дә нечәсалатда олан сосиализм ярышынын механики сурәтдә мәктәбә көчүрүлмәси иди.

Бир чох мүәллимләр ярыш һәй-күјләрилә башларыны гарышдырараг тәрбијә ишләрилә, тә'лим кеј фијјәтинин һәгиги сурәтдә јүксәлтмәк ишләрилә чидди олараг мәшғул олмурдулар, тә'лим фәнләриндән тәрбијә мәгсәдләри үчүн сәмәрәли истифадә едә билмирдиләр. Бир чох мәктәбләрдә тә'лимин әлми вә методик сәвијјәсини, шакирдләрин мүвәффәгијјәтләринин јүксәлтмәк уғрунда чидди мүбаризә апармаг мүвәффәгијјәт фаизи дүшкүнлүјү илә әвәз олунурду.

Мәктәбләрин, демәк олар ки, чохунда бәдән тәрбијә вә идман ишләри гејри-гәнаәтбахш вәзијјәтдә иди. Шакирдләр арасында, хүсусән шәһәр орта мәктәбләриндә интизам ашағы сәвијјәдә иди. 1939-40-чы дәрс илиндә 707 шакирдин – дахили интизам гајдаларына кобуд бир сурәтдә позмуғлары үчүн, мәктәбләрдән хариҹ едилмәси тәрбијә ишләри саһәсиндә һөкмүнкүн бөјүк нөгсанлар олдуғуну көстәрирди.

Бүтүн бу кими нөгсанлар, бир тәрәфдән, бә'зи мүәллимләр коллективинин ярытмаз ишләриндән доғурдуса, о бири тәрәфдән, мәктәбләрдә мејдана чыхан ени артым чәтинликләрилә бағлы иди.

Партијамызын XVIII гурултајынын директивләринә әсасән орта вә едди-илик мәктәбләрин бөјүк сүр'әтлә кенишләнмәси һәгигәтән ени вәзијјәт јратмышды.

Бу ени вәзијјәт мүәллимләр күтләсиндән даһа бөјүк чәһдләр көстәрмәји тәләб этмәкдә бәрабәр комсомол тәшкилатындан, совет ичтимаијјәтиндән, биринчи нөвбәдә ата-аналардан, мәктәбләрә даһа кениш өлчүдә ардым көстәрмәји дөврүн ән зәрури мәсәләси кими ирәли сүрүрдү. Ени вәзијјәт мүәллимләрә назәри педагокиканын да чидди әмәли көмәјини тәләб едирди. Тәрбијә ишләринин, хүсусән шүурлу интизам тәрбијәсинин методикасыны јратмаг, шакирдләрин билијинә дүзкүн вә об'ектив гијмәт вермәк методикасыны дәгигләшдирмәк, керидә галан шакирдләрлә иш апармаг гајдаларыны дүрүстләшдирмәк вә с. кими мәктәб мәсәләләринин назәри сурәтдә ишыгландырмаг лазым иди.

---

[1] «Правда» гәзети, 28 феврал 1935.

[2] Бах: Ю. Гаджиев «Воспитательную работу на высшую ступень», «Бакинский рабочий» гәзети, 30 март 1935.

[3] Мәктәб һаггында партија вә һөкумәтин гәрарлары, сәһ. 7.

1940-чы илин январ айында ҮИЛККИ МК-нын X пленуму комсомолун ибтидаи вә орта мәктәбдә иши һаггында хүсуси мәсәлә мүзакирә этди.

X пленум өз гәрарларында гейд эдирди ки, газанылан наилиййәтләрлә бәрабәр мәктәбләрдә һәлә бөйүк нөгсанлар да вардыр. О чүмләдән бир чох мәктәбләрдә шакирдләрин бир гисминин тә'лим мүвәффәгиййәти, хүсусән ана дили вә риязийят үзрә ашағы сәвиййәдәдир. Икинчи илә галма һаллары һәлә мәктәбләрдә давам эдир. Мәктәбләрдә шакирдләрин дөзүлмәз интизамсызлығы мүшаһидә олунур, шакирдләрин бир гисми мүәллимләрә гаршы ялныш мүнасибәт, дәрсләрә, тә'лим тапшырыгларына диггәтсизлик көстәрирләр.

X пленум бу нөгсанларын бөйүк бир сәбәбини мәктәбләрдә олан комсомол тәшкилатларынын ярытмаз ишләри, мүәллимләрә әмәли көмәк көстәрмәмәләрилә изаһ эдирди.

X пленум һәм дә пионер ишләриндә шаблон вә формализмин ер тутдуғуну гейд эдирди. Пленум көстәрирди ки, пионерләрин мүхтәлиф мараг вә эһтиячлары, яш хүсусиййәтләри һесаба алынмыр. Пионер ишләри, бир гайда олараг, мәзмунсуз вә марагсыз топланышлар кечирмәкдән ибарәт олур ки, бу да ушагларын тәшәббүсләрини мәһдудлашдырыр, габилиййәтләрини инкишаф этдирмәкдә онлара мане олур.

Пленум тәләб эдирди ки, баш пионер дәстә рәһбәрләри, бир гайда олараг, комсомолчу мүәллимләрдән, үмумиййәтлә педагожи һазырлығы олан комсомолчулардан тә'йин эдилсин. Пленум мәктәб комсомол тәшкилатларынын ишләрини әсаслы сурәтдә енидән гурмагла, тә'лим кейфиййәтини йүксәлтмәйә, шакирдләрин шүурлу интизамыны мөһкәмләндирмәйә, бәдән тәрбийәси ишләрини кенишләндирмәйә, дәрнәк ишләрини яхшылашдырмаға айрыча фикир вермәйи тәләб эдирди.

Комсомолун мәктәбдә фәал ишини гиймәтләндирмәмәк һалларыны писләмәклә бәрабәр, пленум, «мүәллим вә шакирдләрин тәләбатына һәссаслыг вә диггәтлә янашмағы, бүтүн ишләриндә онлара ярдым көстәрмәйи» бир вәзифә олараг мәктәб комсомол тәшкилаты гаршысына гоюрду[1].

X пленумун бу гәрары тәкчә комсомол тәшкилатынын дейил, бүтүн совет ичтимаиййәтинин диггәтини кәнч нәслин коммунист тәрбийәси ишләринә, пионер тәшкилаты ишләринин енидән гурулмасына, мүәллимләрә әмәли көмәк көстәрмәйә чәлб этмәклә бөйүк әһәмиййәт кәсб этмишди.

«Комсомол вә мәктәб» адлы баш мәгаләсиндә «Правда» гәзети бу гәрарын әһәмиййәтини гейд эдәрәк, язырды ки, комсомолун мәктәб һаггында актив фәалиййәтини гиймәтләндирмәмәк шакирдләрин коммунист руһунда тәрбийә эдилмәсини ләнкидир, совет мәктәбинин инкишафына мане олур. Гәзет «интизамсызлыг, шакирдләрин бир гисми арасында олан позғунлуг әлейһинә һүчума

[1] Бах: «Бакинский рабочий» гәзети № 9, 11 январ 1940.

кечмәйин, бүтүн васитәләрлә халг мүәллиминин нүфузуну мөһкәмләндирмәйә чалышмағын бүтүн комсомол тәшкилатларынын вәзифәси олдуғуну» хүсуси гейд эдирди[1].

Бүтүн совет ичтимаиййәтинин мәктәбә көстәрдийи диггәт вә көмәк кетдикчә артырды. Москва шәһәри «Серп и Молот» заводунун фәһлә, гуллугчу, мүһәндис вә техники һей'әти тәрәфиндән бу барәдә ССРИ-нин бүтүн зәһмәткешләринә язылан (10 феврал 1940) мүрачиәтнамәнин хүсуси әһәмиййәтини гейд этмәлидир. Бу мүрачиәтнамәдә һаглы олараг көстәрилирди ки, кәнч нәслин дүзкүн коммунист тәрбийәси анчаг мәктәбдә ата-аналарын әлбир ишләри нәтичәсиндә чүмкүн олачагдыр. Лакин тәәссүфлә гейд олунурду ки, «һәлә ушагларыны унудан, ушагларынын тә'лим вә тәрбийә эдилмәси зәруриййәтини хатырларындан гачыран ата-аналар вардыр». Мүрачиәтнамә бүтүн совет халгыны, ата-аналары «мәктәбләрә тез-тез баш чәкмәйә, мүәллимләрлә көрүшмәйә, онлара ярдым этмәйә»[2] чағырырды.

Азәрбайчан Коммунист партиясынын XIV гурултайы (1940) Халг Маариф Комиссарлығындан, вилайәт, шәһәр вә район партия комитәләриндән, республиканын комсомол тәшкилатындан мәктәбдә тә'лим ишләрини, бейнәлмиләлчилик тәрбийәсини әсаслы бир сурәтдә яхшылашдырмағы тәләб эдирди. Гурултай тә'лим кейфиййәтини йүксәлтмәйи, икинчи илә галма һаллары илә мүбаризәни күчләндирмәйи, мүәллимләрин вә ата-аналарын ушагларын тәрбийәсиндә рол вә нүфузларыны йүксәлтмәйи, «ябанчы тә'сирләрин мәктәбә кәтирилмәси әлейһинә гәт'и мүбаризә эдәрәк шакирдләр арасында сияси-тәрбийә ишләрини яхшылашдырмағы»[3] тәләб эдирди.

Бүтүн халг күтләләринин мәктәб ишләринә бөйүк диггәт вә гайғы илә янашдығыны гейд эдәрәк, «Правда» гәзети «Аилә вә мәктәб» адлы баш мәгаләсиндә язырды ки, әкәр әввәлләр бир чох ичтимаи тәшкилатлар мәктәб ишләринә лагейд бахырдыларса, инди «партия, комсомол, һәмкарлар тәшкилатлары мәктәб һәяты илә яхындан марагланмаға башламышлар... Комсомолун вә бүтүн совет ичтимаиййәтинин мәктәбә тәрәф дөнүшү — бөйүк вә севиндиричи бир һадисәдир»[4].

Кәнч нәслин коммунист тәрбийәси мәсәләләри һәгигәтән бүтүн партия вә совет ичтимаиййәтинин диггәт мәркәзиндә дурурду.

1940-чы илин май айында һәм Азәрбайчан Коммунист партиясы МК-нын II пленуму, һәм дә Бакы Комитәси пленуму ушагларын тәрбийәсини хүсуси мүзакирә мөвзуу этдиләр.

Бакы Комитәси пленумунун гәрарларында гейд олунурду ки, тә'лим вә тәрбийә ишләринин мәктәбләрдә гейри-гәнаәтбәхш олмасы нәтичәси олараг, мәктәбдән яйынанларын вә икинчи илә

[1] «Правда» гәзети, 10 январ 1940.
[2] Енә орада.
[3] «Бакинский рабочий» гәзети № 69, 24 март 1940.
[4] «Правда» гәзети, 29 март 1940.

галан шакирдләрин фаизи хүсусән Ленин районунда (16 %) вә Сталин районунда (17,6 %) хейли артмышдыр, бә'зи мәктәбләрдә шакирдләрин интизамы позулмагдадыр. Бу чидди нөгсанлары йох этмәк үчүн пленум мүәллимләрин мәс'улиййәтини йүксәлтмәйи, синифдән вә мәктәбдән кәнар ишләри кенишләндирмәйи, мәктәбдә «пионер вә комсомол ташкилатларынын ишини ҮИЛККИ МК-нын X пленуму гәтнамәси әсасында енидән гурмағы»[1] тәләб әдирди.

1940-чы илдә «Учительская газета» талантлы совет педагогу Антон Семёнович Макаренконун (1888—1939) педагожи ирсиндән, конч нәсли тәрбиәси мәсәдилә, нечә истифадә этмәк һаггында мүбаһисә ачмышды.

Азәрбайҹан ССР ХМК коллекиясынын бу мүбаһисә мүнасибәтилә 1940-чы ил 10 сентябр тарихли «Мәктәбдә тәрбиә ишләринә дair» гәбул этдийи гарарда дейилирди ки, бир сыра мәктәбләрдә тәрбиә ишиндә чидди нөгсанлар вардыр. Коллекия өз гәрарында көстәрирди ки, һәдә бир чох мүәллимләр тәрбиә ишләринин методикасына йийәләнмәмишләр, тә'лим фәнләрини тәрбиә мәсәдинә истифадә едә билмирләр, мүәллимләрин комсомол вә пионер ташкилатлары илә, һәмчинин ата-аналарла әлагәләри зәифдир.

А. С. Макаренконун педагожи ирсинин бейүк нәзәри вә практик әһәмиййәтини гейд едәрәк, коллекия халг маарифи органлары вә мәктәб рәһбәрләрини, һәмчинин мүәллимләри бу ирсдән, хүсусән шакирдләр арасында тәрбиәви тәдбирләрин кенишләндирилмәсиндә, шакирд коллективләринин тәшкили вә мөһкәмләндирилмәсиндә, шүурлу интизамын мөһкәмләндирилмәсиндә, ата-аналар арасында педагожи пропаганданын күчләндирилмәсиндә вә с. кениш истифадә этмәйә чағырырды[2].

Шүбһәсиз, бүтүн бу тәдбирләр тәкчә мүәллимләрин дейил, һәм дә әһмәткешләрин кениш күтләләринин диггәтини ушагларын тәрбиә ишләринә чәлб әдирди.

Һәм ҮИЛККИ МК-сы X пленумунун гәрарлары, һәм дә «Серп и Молот» заводу коллективинин мәктубу республиканын мүхтәлиф фабрик вә завод, колхоз вә совхоз коллективләри тәрәфиндән мүзакирә едилирди.

Фәһлә вә колхозчулар, мүһәндис, агроном вә башга мүтәхәссисләр бу сәнәдләрин мүзакирәси мүнасибәтилә конч нәсли тәрбиә ишләринә даһа чидди фикир вермәйин зәрурилийини гейд әдирдиләр. Мәсәлән, Бакы шәһәри Сталин адына нефт тәмизләйән заводун фәһлә вә мүһәндисләри өз йығынчагларында ата-аналарла мүәллимләрин әлбир чалышмаларынын ролуну мисаллар илә көстәрәрәк өз ушагларынын тә'лим ишини чидди нәзарәт алтына алачагларына, шакирдләрин зәй тапшырыгларыны еринә етирмәләри үчүн әлверишли шәраит јарадачагларына вә с. сөз вериридиләр.

Бакы шәһәринин бир чох истеһсалат мүәссисәләри мәктәбләр үзәриндә һамилик едир, онлара мадди көмәк көстәрир, мүһәндис вә техникләр васитәсилә мәктәбләрин техники дәрнәкләринә рәһбәрлик едирдиләр. Республиканын нефтчиләрдә хадимләри мәктәбләрдә бадин тәрбиәнин кенишләндирилмәсинә көмәк едирдиләр вә с.

Ата-аналар арасында педагожи тәшвигаты кенишләндирмәк мәгсәдилә 1939/40-чы дәрс илиндә биринчи дәфә олараг республиканын бир чох ерләриндә, о чүмләдән Бакы шәһәринин бир сыра районларында, Кировабад, Аҹдам вә Лачында ата-аналар университетләри ачылды ки, бу да әһмәткешләр арасында педагожи тәшвигаты кенишләндирмәйә хидмәт едирди

X пленумун гәтнамәси, хүсусән Азәрбайҹан комсомол ташкилатыны һәрәкәтә кәтирмишди Республиканын шәһәр вә район комсомол комитәләри илк мәктәб комсомол ташкилатларына даһа чидди фикир вермәйә башламышдылар, мәктәб мәсәләләри комсомол фәаллары йығынчагларында тез-тез мүзакирә едилир, нөгсанлары йох этмәк үчүн мүәллим тәдбирләр ирәли сүрүлүрдү. Мәктәб комсомол ташкилатлары мүәллим коллективи илә әлбир ишләмәйә, онлара әмәли өрдәк көстәрмәйә чалышырды.

Пионер ташкилатынын ишләринин енидән гурмаг үчүн һазырлыгы олмаян баш пионер дәстә рәһбәрләри тәдричән педагожи тәһсили олан комсомолчуларла әвәз едилирди, пионер дәстә йығынчаглары даһа ихласлы һазырланыр вә мәзмунлу кечирмәйә башланыр ды. Пионерләр арасында күтлави-бәдән тәрбиә тәдбирләрини кениш ваймаг, ССРИ-нин мүхтәлиф шәһәр пионерләриндә ләлага сахламаг сәһәсиндә ени ташәббүсләр көстәрилирди.

Бүтүн бунлар мәктәб ишләри сәһәсиндә өз мүсбәт тә'сирини көстәрир, чәтинликләри тәдричән арадан галдырыр, совет мәктәбләрини адлымбаландым пролийә доғру апарырды.

5. Мүәллим кадрларынын артымы, сиясәт вә педагожи йүксәлиши. Дөврүн мүһүм вәзифәләри — үмуми ибтидаи тәһсили башa чатдырмаг, үмуми едиҹилик тәһсилини тәбиғинә башламаг вә онилликтәһсили кенишләндирмәк, һәмчинин конч нәсли әлмәләрин әсаслары илә мөһкәм силаһландырмаг, онә сәлам коммунист тәрбиәси вермәк вә совет ушагларына ид идеолоҹи тә'сирдәр көстәрмәк ташәббүсләринә гаршы мүбаризәни күчләндирмәк вәзифәләри мүәллим кадры һазырламаг ишләрини хейли кенишләндирмәйи, мүәллимләрин сиясәт вә әлми-педагожи һазырлыгларыны чидди сурәтдә ахынлашдырматы тәләб әдирди.

Орта мәктәбләр үчүн мүхтәлиф фәнләр үзрә мүәллим кадрлары һазырламаг әвәзләр тәкчә В. И. Ленин адына Азәрбайҹан Дөвләт Педагожи Институтунун (АПИ-нин) үзәринә дүшүрдү.

[1] Бах: «Бакинский рабочий» гәзети, 17 май 1940.
[2] Бах: «Мүәллим гәзети» № 34, 3 ноябр 1940.

[1] «Мүәллим гәзети» № 7, 1 март 1940.

Азәрбайҹан мәктәбләрини мүәллим кадры илә тә'мин этмәкдә бөйүк хидмәтләри олан АПИ 1932-ҹи илдән э'тибарән тәкҹә Азәрбайҹан дилиндә олан орта мәктәбләр үчүн дейил, республиканын рус вә эрмәни дилләриндә олан орта мәктәбләри үчүн дә мүәллим һазырламаға башлады.

ССРИ Мәркәзи Ичраиййә Комитәсинин гәрарына әсасән, 1932-ҹи илдә Азәрбайҹан Дөвләт Университети Азәрбайҹан вә рус бөлмәләриндән ибарәт олмаг үзрә бәрпа эдилди. С. М. Кировун адыны дашыян бу университет, тәркибиндә тарих, филоложи, физика, риязийят, биоложи, кимя факултәләри олмаг үзрә, орта мәктәбләр үчүн йүксәк ихтисаслы мүәллим кадрлары һазырламағы өзүнә әсас вәзифә гойду.

Педагожи мәктәбләрин сайы да 1935-ҹи илә дәк чохалараг 26-я чатды. Али вә орта педагожи мәктәбләрин тәләбә һей'әтинин мигдары һәлә дөврүн биринҹи ярысында илдән-илә чохалырды. Тәкҹә ону көстәрмәк кифайәт эдәр ки, В. И. Ленин адына АПИ-дә охуянларын сайы 1932/33-ҹү дәрс илиндә 1 049 олдуғу һалда, 1934/35-ҹи дәрс илиндә 1935 нәфәрә чатмышды, педагожи мәктәбләрдә охуянларын сайы исә һәмин илләрдә 5 375-дән 8 559-а галхмышды.

Бу тәдбирләр нәтиҹәсиндә мүәллимләр һей'әти илдән-илә артырды ки, бу да ашағыдакы чәдвәлдән айдын көрүнүр:

Илләр	Мүәллимләрин сайы
1930/31	8 014
1931/32	8 905
1932/33	10 583
1933/34	11 648
1934/35	11 881
1935/36	12 270[1]

Мүәллимләр һей'әтинин тәркиби тәһсилли мүәллимләр һесабына кетдикҹә яхшылашырды. ХМК-нын һесабатындан көрүндүйү үзрә, мәсәлән, 1934/35-ҹи дәрс илиндә мүәллимләрин тәркибиндә али вә орта тәһсилли мүәллимләр 66,4 фаиз тәшкил эдирди. Орта тәһсилләри олмаян мүәллимләр 33,6 фаиз тәшкил этмәклә, башлыҹа олараг, район мәктәбләриндә чалышырдылар.

Мәнфи бир һал кими гейд олунмалыдыр ки, али тәһсилли мүәллимләрин чоху Бакы шәһәри мәктәбләриндә мәркәзләшмишди. Тәкҹә ону көстәрмәк кифайәт эдәр ки, һәмин 1934/35-ҹи дәрс илиндә республикада олан 952 нәфәр али тәһсилли мүәллимдән 637 нәфәри Бакы шәһәриндә чалышырды, һалбуки, республиканын кәнд районларында мүәллим кадрларына, хүсусән али тәһсилли мүәллимләрә олан эһтияҹ мүгайисә эдилмәйәҹәк дәрәҹәдә бөйүк иди. Һәмин 1934/35-ҹи дәрс илиндә мүәллимләрин апардыглары дәрсләрин мигдары орта һесабла Бакы шәһәриндә 1,2 ставка

[1] Бах: Культурное строительство ССР, М. 1940, стр. 43.

тәшкил этдийи һалда, Кировабадда 1,5, МДГВ-дә 1,6, Нахчыван МССР-дә 1,8, бир сыра кәнд районларында исә 2 вә 2,5 ставкая чыхырды[1]. Мәһз бу бөйүк эһтияҹы арадан галдырмаг мәгсәдилә ХМК дөврүн әввәлләриндә педагожи мәктәбләрлә янашы олараг гыса мүддәтли педагожи курслар васитәсилә дә мүәллим һазырламаға мәҹбур олмушду.

Халг Маариф Комиссарлығынын инспектору Мәммәд Әләкбәров йолдаш «Мүәллимләрин сияси вә педагожи һазырлығыны яхшылашдырмаг угрунда» адлы мәгаләсиндә бу мүһүм мәсәләләри диггәтлә өйрәнәрәк, язырды ки, үмуми ибтидаи тәһсилин бөйүк сүр'әтлә һәята кечирилмәси сәбәбиндән «педагожи техникумларынын вердийи мүәллимләр тәләбаты гәт'иййән өдәйәҹәк һалда дейилди... Бунун үчүн ваһид чарә, ингилабын илк илләриндә тәтбиг олунан методу енидән ишә салмагда, курслар васитәсилә ени мүәллимләр һазырламагда көрүлдү». Мәгаләдә көстәрилирди ки, бу йолла 6 000 нәфәрдән артыг һазырланан мүәллимләрин бөйүк әксәриййәти «Азәрбайҹанда үмуми ичбари ибтидаи тәһсили баша чатдырмаг... уғрунда гәһрәманҹасына чалышыр...»[2]

Лакин мәктәбләрдә чалышмаға түкәнмәз һәвәси вә гүввәси олан бу кәнҹ мүәллимләрин ихтисасларыны йүксәлтмәйә, сияси вә педагожи һазырлыгларыны артырмаға олдуғҹа бөйүк эһтияҹлары вар иди. Мәһз она көрә дә мүәллимләрин һазырлығыны йүксәлтмәк вәзифәси халг маарифи органларынын тә'хирәсалынмаз вәзифәләриндән һесаб олунурду.

Бу мәгсәд үчүн мүәллимләрин һәр ил мүәййән гисми яй айларында педагожи курслара чәлб эдилирди, мүәллимләрин гияби али вә орта тәһсилә чәлб олунмалары кетдикҹә кенишләнирди вә беләликлә дә тамамланмыш тәһсили олмаян мүәллимләрин бөйүк бир гисми тәһсилләрини тамамламагла дәйәрли мүәллимләр сырасына кечирди.

Мүәллимләрин педагожи вә ичтимаи ишләр үзрә фәалиййәтләрини артыгмаг вә фәаллыгларыны күчләндирмәк мәгсәдилә онларын идея-сияси тәрбийәләрини яхшылашдырмаг диггәт мәркәзиндә дурмагда давам эдирди.

Партиямызын Мәркәзи Комитәси, мәктәб һаггында чыхардығы гәрарларда совет мүәллиминин ролуну гиймәтдән салан антиленинҹи нәзәриййәләри ифша эдәрәк «...ушаглара элмләр әсасыны өйрәтмәк, онлары шүурлу интизама алышдырмаг, тә'лим вә әмәйә коммунистҹәсинә янашмаг руһунда тәрбийәләндирмәк ишиндә мүәллимин кетдикҹә артмагда олан ролуну хүсуси гейд эдир»-ди. МК халг маарифи органларына, партия вә совет органларына бир вәзифә олараг тапшырырды ки, Совет Сосиалист Республикалары Иттифагынын кәнҹ нәслини тә'лим вә тәрбийә этмәк кими мәс'улиййәтли вә фәхри вәзифәләрин мүвәффәгиййәтлә

[1] Азәрб. МН архиви, орта мәктәбләр идарәси фонду, эл. 1, иш 10, в. 3, 1935.

[2] «Мүәллимә көмәк» журналы № 7, сәһ. 1, 1934.

708—45

ерина етирилмәси үчүн апардығы ишдә мүәллимә «һәр васитә илә лазыми шәраит тә'мин этсинләр».

МК, партия вә совет органларындан тәләб әдирди ки, мүәллимин идеи-сиясі сәвиййәсини, әлми һазырлығыны вә педагожи усталығыны йүксәлтмәк үзәриндә систематик сурәтдә ишләсинләр, мүәллимләрин әрзаг вә сәнаә маллары илә тәчһизини сәнаә фәһләләринин тәчһизи илә бәрабәрләшдирмәк һаггында верилән көстәриши дуруст еринә етирсинләр, мүәллимләрин әмәк һаггларынын вахтында верилмәсини тә'мин этсинләр, мүәллимләрин мәишәти, әнләси вә истираһәти гайғысына галсынлар, онларын күндәлик әһтиячларына һәссас мүнасибәт бәсләсинләр; бүтүн бунлар мүәллимә Ленинчәсинә мүнасибәт көстәрмәк һаггында верилән партия вә һөкумәт директивләринин «...һәгиги сурәтдә еринә етирилмәсини характеризә этмәлидир»[1].

МК-нын көстәришләринә әсасән республика мүәллимләринин арасында апарылан ишләр кетдикчә даһа чох кенишләнирди. Мүәллимләрин, хүсусән кәнд ерләриндә, мәдәни-яшайыш шәраитләрини яхшылашдырмаг, онларын идеи-сиясі сәвиййәсини, һәмчинин ихтисас һазырлығыны артырмаг, мүәллими синфи дүшмәнин һүчумундан горумаг вә антисовет тә'сирләрдән мүһафизә этмәк ән вачиб бир вәзифә кими гаршыда дururду.

Азәрбайҹан Коммунист партиясынын XI гурултайы (1932-чи ил) мүәллимләрин, хүсусән кәнд мүәллимләринин, сиясі тәрбиәсини күчләндирмәйи тәләб әдирди. Гурултай гейд әдирди ки, кәндин сосиалистчәсинә енидән гурулмасы кәнд зиялыларынын вә о чүмләдән мүәллимләрин ролуну йүксәлдир. Гурултай республиканын район партия комитәләриндән тәләб әдирди ки, «кәнд зиялылары арасында ичтимаи-сиясі ишләри күчләндирсинләр».

Совет дөвләти дүшмәнләринин төр-төкүнтүләри сиясі сәвиййәси ашағы олан мүәллимләр арасында, өз тә'сирини яймаға чалышырды. Бу барәдә ерли партия тәшкилатларына хәбәрдар едәрәк гурултай дүшмәнин фырылдагларыны вә позучу тә'сирини ифша этмәк, кәнд зиялыларына «зәрури олан ярдым көстәрмәк, онларын нүфузуну йүксәлтмәк, ишләри үчүн онлара мадди шәраит дүзәлтмәк, онлары партиянын әтрафында топлаяраг Совет һөкумәтинин даянына вә кәндә сосиализм гуручулуғунун фәал иштиракчыларына чевирмәйи»[2] тәләб әдирди. Бүтүн бу мүһүм вәзифәләри еринә етирмәк үчүн мүәллимләр арасында, хүсусән кәндә галан мүәллимләр арасында сиясі тәрбиә вә методик ишләри күчләндирмәк, мүәллимләрин сыраларыны орая тәсадүфән дүшмүш үнсүрләрдән тәмизләмәк лазым идi. Бу мәгсәд үчүн арасы кәсилмәдән мүвафиг тәдбирләр кечирилирди. Мәһз мүәллимләри ичтимаи-күтләви ишләрә чәлб этмәк, онлар арасында сиясі-маариф ишләринин яймаг, мүәллимләрин район мүшавиряләринин вә фәһләләр йығынчағынын кечирмәк, курслар васитәсилә һазырлыгларынын артырмаг вә с. тәдбирләрин кәтичәсиндә онларын сиясі фәаллығлары хейли йүксәлмишди. Бу исә, бир тәрәфдән, зиһәтчиләр арасында онларын нүфузуну артырыр, о бири тәрәфдән, синфи дүшмәни тәәчәбләндирирди. Әлавәдә колективләшдирмә әсасында лаға әдилән голчомаг төр-төкүнтүләри кәндә Совет һөкумәтинин мүһүм дәстәкләриндән бири олан кәнд мүәллимләринә дөврүн иәвәләриндә суи-гәсд этмәкдә давам әдирди.

Азәрбайҹан Маариф Ишчиләри Иттифагынын Мәркәзи Комитәсинин мүәллимләрә мүрачиәтлә яздығы мәктубда дейирди: «Совет Азәрбайҹанынын кәнд мүәллимләри мәдәнийәт чәбһәсиндә фәдакарлыгла чалышырлар, әйни заманда, партиянын апардығы бүтүн игтисади-сиясі тәдбирләрдә дә иштирак әдирләр. Мәһз ona көрә дә, Совет һөкумәтинин гәддар дүшмәни олан голчомаглар террорчулуг һәрәкәтләри илә мүәллимин ишләринә позмаға чәһд әдирләр. Сон заманларда голчомаг-гатилләр бир нечә ән габагчыл маарифчиләри өлдүрмүшләр. Хачмаз району Галаган кәндиндә ичтимаийәтчи, колхоз тәшкилинин фәал иштиракчысы, кәнд мүәллими Әбүлфәз Мәммәдов болдашын өлдүрүлмәси һаггында алынан хәбәр бүтүн мүәллимләрин гәзәбләринә дөгүрмүшдүр»[1].

Гатилләрә өлүм чәзасы тәләб этмәклә дейирдиләр ки, синфи дүшмәнин әчәлаф һәрәкәтләринә гаршы биз маарифчиләр Коммунист партиясы вә Совет һөкумәтинин әтрафында даһа сых бирләшиб сөз вериримк ки, бүтүн гүввә вә бачарығымызы мәдәни инкилаб ишинә, партиямызын үмуми тәһсил һаггында, мәктәб һаггында, пролетар диктатурасынын дүшмәнләри әлейһинә апарылан мүбаризәдә кәндин сосиалистчәсинә енидән гурулмасы һаггында вердији көстәришләри еринә етирмәйә сәрф едәчәйик.

Бүтүн бунлар Азәрбайҹан совет мүәллимләринин сиясі сәвиййәсинин хейли йүксәлдийини көстәрирди.

Дөврүн икинчи ярысында һәм мүәллим һазырлығы ишиндә, һәм дә мүәллимләрин мадди-һүгуг вәзиййәтләриндә хейли дәйишикликләр вә диггәтәлайиг иәтиҹәләр едиҹи олду.

Едди-иллик вә орта мәктәбләр шәбәкәсинин сүр'әтлә кенишләнмәси лазыми мүәллим кадрлары тәләб әдирди. Республикада о заманлар мөвҹуд олан али педагожи мәктәбләр шәбәкәси (АДУ, АПИ) бу әһтиячы өдәмәкдән чох узаг иди. Азәрбайҹан ССР VIII Советләр гурултайы (1935-чи ил) мәктәбләрдә тә'лим вә тәрбиә ишләринин яхшылашдырмаг мәгсәдилә мүәллимләрин үмуми тәһсил һазырлыгларыны вә идеи-сиясі сәвиййәләринин йүксәлтмәк, һәмчинин педагожи мәктәбләрин шәбәкәсини кенишләндирмәклә, ана дили вә рус дили мүәллимләри һазырламағы тә'мин этмәйи, бу фәнләрин тәдрисинин яхшылашдырылмасына хүсуси фикир вермәйи тәләб әдирди[2].

---

[1] Мәктәб һаггында партия вә һөкумәтин гәрарлары, сәһ. 23, 24.
[2] «Бакинский рабочий» газети, № 28, 1 февраль 1932.

[1] «Бакинский рабочий» газети, № 9, 10 январ 1932.
[2] Бах: Азәрбайҹан ССР ишчи-кәндли һөкумәтинин ганунлар вә сәрәнчамлар күллийаты, 1935, Бүллетен № 11, сәһ. 22.

Бу кәстәришлә әлагәдар олараг 1935/36-чы дәрс илинин әвәлиндән АПИ-нин нәздиндә иккиллик мүәллимләр институту ачылды ки, бу да 1938-чи илдән э'тибарән мүстәгил института чевриллди. Сонралар М. Ф. Ахундов адыны дашыян һәмин мүәллимләр институту едди иллик мәктәбләр үчүн, рус дили дә дахил олмагла, бүтүн фәнләр үзрә мүәллим һазырламаг вәзифәсини дашыйырды.

Республикада мүәллимләрин сайы илбәил чохалса да, кетдикчә артан әһтиячы өдәмә билмирди. Тәкчә ону гейд этмәк кифайәт едәр ки, 1939/40-чы дәрс илиндә һәр мүәллимә 1,5 ставка һесабындан 1 500 дәфә тәһсилли мүәллим чатмырды.

Али тәһсилли мүәллимләрин һәр биринә 1939/40-чы дәрс илиндә орта һесабла 2 ставка, 1940/41-чи илдә исә даһа чох дәрс дүшүрдү[1].

Мәһз она көрә дә бу агыр әһтиячы өдәмәк мәгсәдилә 1939/40-чы илләрдә Кировабад вә Нуха шәһәрләриндә, сонралар ДГМВ-дә вә Нахчыван МССР-дә елми мүәллимләр институтлары тәшкил едилди.

Бунунла бәрабәр, ХМК гыса мүддәтли курслар васитәсилә дә фәнн мүәллимләри (хүсусән рус дили үзрә) һазырлайырды. Тәкчә 1938-чи илин ики айларында бу йолла ики минә гәдәр рус дили мүәллими һазырланыб республиканын кәнд ерләринә көндәрилди. Азәрбайҹан вә ермәни мәктәбләри үчүн рус дили мүәллимләри һазырламаг мәгсәдилә 1939-чу илдә Бакы шәһәриндә хүсуси педагожи мәктәб тәшкил едилди, АПИ нәздиндә үчиллик хүсуси шө'бә ярадылды. Бүтүн бу тәдбирләрин нәтиҹәсиндә республикада мүәллимләрин мигдары кетдикчә артырды ки, бу да ашағыдакы чәдвәлдән көрүнүр.

Илләр	Мүәллимләрин мигдары
1936/37	15 137
1937/38	16 392
1938/39	19 244
1939/40	21 393
1940/41	22 016

Мүәллимләрин тәркиби, кейфийәт э'тибарилә, илдән-илә тәдричән ахшылашса да, гәнаәтбәхш һесаб едилмирди. Белә бир вәзийәтин башлыча сәбәби бәйүк әһтияч нәтиҹәси олараг мүәллимләр сырасында лазыми елми вә педагожи һазырлыгдан мәһрум олан бир чох үнсүрләрин дахил олмасы иди. Дөврүн орталарында бу нөгсан өзүнү даһа габарыг көстәрирди. Мүәллимләрин тәркибини сағламлашдырмаг, һәмчинин онларын нүфузуну вә һазырлыгыны йүксәлтмәкдә «Ибтидаи вә орта мәктәб мүәллимләринин шәхси адлары һаггында» партия вә һөкумәтин 1936-чы ил 10 апрел тарихли гәрары мүһүм рол ойнады.

[1] Азәрбайҹан ССР МН архиви, ОМИ фонду, 1946-чы илин ишләри, ил 23, вар. 112—216.

Һәмин гәрара әсасән мүәллимләр үчүн «Ибтидаи мәктәб мүәллими», «Орта мәктәб мүәллими», «Өмәкдар мүәллим» — адлары мүәййән едилмишди.

Мүәййән йохламалар әсасында мүәллимләрин әсас һесабы тәһсил вә әмәли ишләринә көрә аттестасиядан кечирмәкдә мүвафиг ад алды, икинчи гисмини тәһсилләрини тамамламаг үчүн мөһләт верилди, мүәллимләр сырасына тәсадүфән дахил олмалар исә мәктәбләрдән азад едиларәк башга ишә көчүрүлдүләр.

Мүәллимләрин сиясі тәрбијәси, һәмчинин онларын әдәбиҹ-педагожи һазырлыгыны йүксәлтмәк вәзифәси дөврүн икинчи ярысында да өз актуаллыгыны сахлайырды. Ерли маариф шө'бәләриндән алан мә'лумат әмәкдаш мүәллимләрин сиясі-маариф ишләринә чәлб едилдикләри, онларын мәзәри конфрансларда фәал иштирак этдикләрини, мә'рузәчи кими чыхыш этдикләрини, ҮИК(б)П-нин XVIII гурултайынын материалларыны... өйрәндикләрини[1] көстәрирди.

Аттестасия нәтиҹәсиндә мөһләт алмыш мүәллимләрин ихтисас тәһсилләрини тамамламаг мәгсәдилә гиябі педагожи тәһсил йолунда даһа кениш ишләр көрүлүрдү.

Совет һөкумәти вә Коммунист партиясынын мүәллимләрә көстәрдикләри һәртәрәфли гайғы һәм дә мүәллимләрин вә саир мәктәб ишчиләринин маашларынын артырмаг һаггында ССР Иттифагы ХКС вә ҮИК(б)П МК-нын 1936-чы ил 9 апрел тарихли гәрарында ифадә олунурду. Һәмин гәрара әсасән мүәллимләрин әмәк һаггы нәинки йүксәлдилмиш ставкаларла верилмәйә башлады, һәтта онлара синиф рәһбәрлийи вә язы ишләринин тәфтиши үчүн дә әмәк һаггы т'йин едилди.

Бүтүн бу мүһүм дөвләт тәдбирләри мүәллимләрин маддиһүгуг вәзийәтләрини яхшылашдырыр, онларын нүфузуну галдырыр вә мә'сулийәтләрини артырырды.

Мүәллимләрин ичтимаи мөвгеләри дә республикада кетдикчә йүксәлирди. Йүзләрлә мүәллимләр зәһмәткешләрин ерли совет-ләринә, бир чох мүәллимләр район, шәһәр, вилайәт советләринә, республика вә ССРИ Али Советләринә депутат сечилмишдиләр. Йүзә гәдәр мүәллимә республиканын өмәкдар мүәллими ады верилмишди. 1939-чу илдә республика мүәллимләринин бөйүк бир групу кәнч нәсли тәрбијәси ишиндә фәдакар әмәкләринә көрә ССРИ орден вә медаллары илә тәлтиф едилдиләр. Бүтүн бунлар совет мүәллимләриндә рух йүксәклийи әмәлә кәтирир, онлары даһа мә'сулийәтлә ишләмәйә сөвг едирди; республика мүәллимләринин сырасында олан габагчылларын сайы кетдикчә артырды.

Мәктәб һаггында партия вә һөкумәтин гәрарларынын кетдикчә даһа кениш өлчүдә һәята кечирилмәси, бу гәрарларда ирәли сүрүлән мүһүм педагожи кәстәришләрин мүәллимләр тәрәфин-

[1] Азәрб. ССР МН архиви, ОМИ фонду, 1945/46 илин ишләри, ил 48, вар. 14—26.

дән кетдикчә даһа дәриндән өйрәнилмәси мүәллим кадрларынын педагожи билик вә усталыгларыны артырмаға хейли көмәк этди.

Габагчыл мүәллимләр, о чүмләдән Исмайыл Гарягды (1939-чу илдә өлмүшдүр), Алексей Спиридонович Локинов вә башгалары һәлә дөврүн биринчи ярысында актуал педагожи мәсәләләрә даир өз мәгаләләрилә мәтбуатда чыхыш эдир, педагожи фикрин зәнкинләшмәсинә ярдым эдирдиләр. Хүсусән тә'лимин әсас тәшкилат формасы олан дәрсә даир даһа чох мәгаләләр нәшр эдилирди.

Мәсәлән, дәрсә верилән тәләбләрдән бәһс эдәрәк А. С. Локинов һаглы олараг язырды ки, дәрсин «һәяты тәчрүбәләрлә рабитәләндирилмәси, материалын дәрк этдирилмәси, дәрсин бәдин чәһәтдән тәртиб эдилмәси, онун мүвәффәгиййәт ачары олан сияси кәскинлийи вә шакирдләрдә марағын тә'мин эдилмәси» педагожи усталығын әсас үнсүрләридир[1].

Лакин республиканын о заманкы педагожи мәтбуатында дәрч олунан мүәллим мәгаләләринин нәзәри сәвиййәси һәлә ашағы иди. Бир чох педагожи мәсәләләр, о чүмләдән дәрсин типләри, мүәллимин дәрсә һазырлығы, дәрсин идея-нәзәри сәвиййәсини йүксәлтмәк тәдбирләри, дәрсдә шакирдләрин фәаллығыны тә'мин этмәк йоллары вә с. һәлә мүзакирә мөвзуу белә олмамышды. Бу, гисмән дә педагожи элмин өзүнүн һәлә о дөврдә ашағы сәвиййәдә олмасы илә изаһ эдилирди. Педагожи элми дөврүн тәләбинә көрә сүр'әтлә инкишаф этдирмәк лазым иди. Бу нөгтейи-нәзәрдән МК-нын халг маариф комиссарлыглары системиндә педоложи тәһрифләр һаггында 1936-чы ил 4 июл тарихли гәрарынын ролуну айрыча гейд этмәлийик.

Һәмин гәрар илә МК, юхарыда дейилдийи кими, педолокиянын элмә аид принсипләр үзәриндә әсасландығыны, мәктәбин тә'лим-тәрбийә ишләринә бәйүк зәрәрләр вердийини, мүәллимләрин ролуну вә мәс'улиййәтини азалтдығыны, педагокиканын инкишафына мане олдуғуну көстәрирди. МК һесаб эдирди ки, педолокия адланан «элмин» һәм нәзәриййәси, һәм дә практикасы яланчы элми вә антимарксист әсаслара истинад эдир: «Мүасир педолокиянын башлыча «гануну», йә'ни ушагларын талеинин биоложи вә ичтимаи факторларла, ирсиййәт вә намә'лум дәйишмәз мүһит тә'сири илә фаталистик шәртләнмиш олмасы «гануну», һәр шейдән әввәл, бу әсаслардандыр. Бу дәрин мүртәче «ганун» марксизмә вә инсанлары сосялизм руһунда мүвәффәгиййәтлә енидән тәрбийәләндирән, игтисадийятда вә инсанларын шүурунда капитализм галыгларыны мүвәффәгиййәтлә арадан галдыран бүтүн сосялизм гурулушу практикасына ачыгдан-ачыға зиддир».

Педолокиянын яланчы элм олдуғуну ифша этмәклә МК, педагокиканын инкишафы үчүн йоллар көстәрирди. МК һесаб эдирди ки, ушаглар һаггында марксист элм ярадылмасы анчаг педолокия адланан «элмин» «элмә зидд принсипләрини арадан

[1] «Коммунист маарифи» газети, № 7, 2 ноябр 1934.

галдырмаг вә педагокиканы бир элм кими, педагоглары исә о элмин дашыйычылары вә һәята кечиричиләри кими тамамилә бәрпа этмәк әсасында... мүмкүндүр»[1].

Коммунист партиясынын бу мүһүм көстәришләри сайәсиндә мүәллимләрин элми-педагожи фәаллыглары хейли йүксәлди, габагчыл мүәллимләр мәктәб һәятынын вачиб педагожи мәсәләләринин мүзакирәсиндә, педагожи тәчрүбәни өйрәнмәк, үмумиләшдирмәк вә нәзәри чәһәтдән ишыгландырмагда фәал иштирак этмәйә башлады. Педагокиканын нәзәри вә әмәли әһәмиййәти олан бир чох мәсәләләри бу дөврдә кениш мүзакирә эдилирди. Көркәмли совет педагогу Н. К. Крупскаянын, талантлы совет педагогу А. С. Макаренконун педагожи ирси республиканын педагожи мәтбуатында әтрафлы шәрһ эдилирди, көркәмли дөвләт хадими М. И. Калинин йолдашын кәнчләрин коммунист тәрбийәсинә даир мәгалә вә мә'рузәләри ерли мәтбуатда дәрч эдилирди.

Республиканын педагожи элмләр саһәсиндә чалышан мүтәхәссисләри: проф. А. О. Маковелски, проф. Б. Б. Комаровски, дос. А. Ю. Сейидов, Г. Г. Карамян, М. Мурадханов, В. Л. Архарова вә бир чох башгалары өз орижинал мәгаләләри вә мә'рузәләрилә актуал педагожи мәсәләләрә даир чыхыш эдирдиләр. Бу мүтәхәссисләрин мүәййән хидмәтләри ондан ибарәт иди ки, мәктәб һаггында партия вә һөкумәтин тарихи гәрарларыны, Н. К. Крупская, А. С. Макаренконун педагожи көрүшләрини мүәллимләр күтләләринә шәрһ эдирдиләр, мүәллим кадрлары һазырлығында, мүәллим кадрларынын педагожи һазырлығыны йүксәлтмәкдә, ата-аналар арасында педагожи пропаганда апармагда, габагчыл мүәллимләрин яхшы тәчрүбәләрини өйрәнмәкдә фәал иштирак эдирдиләр.

Мәсәлән, Совет Азәрбайчаны халг маарифинин инкишафында мүәййән хидмәтләр көстәрән А. О Маковелски мүәллимләрә вә ата-аналара педагожи ярдым көстәрмәк үчүн тез-тез мә'рузәләр сөйләйир вә мәгаләләр язырды. О чүмләдән «Дәрс чәдвәли мөһкәм олмалыдыр» адлы мәгаләсиндә А. О. Маковелски тә'лим кейфиййәтини йүксәлтмәкдә мөһкәм режимин вә дәрс чәдвәлинин әһәмиййәтини әтрафлы шәрһ эдәрәк язырды ки: «Ара-сыра дәйишилән вә я диггәтсиз тәртиб эдилән чәдвәл мәктәбин ишини позур вә ону гейри-мүтәшәккил эдир. Яхшы гурулмуш чәдвәл мүхтәлиф нөвлү ишләрин әмәк вә истираһәтин дүзкүн нөвбәләшдириләчәйини тә'мин эдиб, шакирдләрин гүввә вә сағламлыгларыны мүһафизә эдәрәк тәһсилин яхшы кейфиййәтли олмасына ярдым эдир»[2].

Республиканын халг маарифи саһәсиндә узун илләрдән бәри чалышан проф. Б. Б. Комаровски ерли педагожи мәтбуатда дәрч этдирдийи бир сыра мәгаләләриндә А. С. Макаренконун ушаг

[1] Мәктәб һаггында партия вә һөкумәтин гәрарлары, саһ. 68, 69.
[2] «Коммунист маарифи» газети, № 5, 29 феврал 1936.

коллективинин тәшкили вә тәрбиә әдилмәсинә, шүурлу интизама даир педагожи ирсини әтрафлы шәрһ әдирди.

Актуал педагожи мәсәләләрин мүәллимләр арасында вә мәтбуатда мүзакирәси дөврүн ахырына яхын даһа чох кечирилмәсини тәшкиллә нмишди. 1941-чи ил март айында биринчи республика әлми-педагожи конфрансы кечирилмәси дә буну ачыг көстәрирди. А. С. Макаренконун педагожи ирсини өйрәнмәә, шүурлу интизам тәрбиәси вә ики ил бир синифдә галма илә мүбаризәйә һәср әдилмиш олан бу конфрансда республиканын 600 нәфәр әдәбиyyат мүәллим вә әлми ишчиләри иштирак әдирди. Бир чох табагчыл мүәллимләр һәмин конфрансда өз тәчрүбәләринә даир марағлы мә'рузәләр этдиләр.

Бу конфранс, демәк олар ки, партия вә һөкумәтин мәктәб һаггындакы тарихи гәрарларыны ерینә етирмәк уғрунда апарылан мүбаризә нәтичәсиндә топланан педагожи тәчрүбәни ümумиләшдирмәк үчүн республикада атылан илк чиддi аддымлардан бири иди.

А. С. Макаренконун ушаг коллективинин тәшкилинә даир педагожи ирсини тәтбиг этмәйә башламыш олан орденли кәнч мүәллим Фирузә Һачызадә (Кировабад шәһәриндән) өзүнүн илк тәчрүбәләри һаггында конфрансда мә'рузә әдәрәк дейирди ки, коллективизм вәрдишләри кәнднәтләр йолу илә әмәлә кәлмир, һәр шейдән әввәл «шакирдләрин биркә ишиндә, онларын коллектив формаларда чалышмаларында, йа'ни өзүнү мүәййән вәзифә ичрасында коллективин үзвү һисс этмәк просесиндә ашыланыр. Шакирд өз йолдашлары илә билаваситә коллектив иши ерینә етирәркән, о ишин мүәййән бир саһәсиндә өзүнү коллектив гаршысында мәс'ул һисс әдәркән, шакирддә мәс'улийәт һисси инкишаф әдир, онда коллектив иш үчүн ифтихар һисси ояныр». Ф. Һачызадә мә'рузәсиндә «коллектив ишин, сөнүн, кәзинтинин вә ümумийәтлә һәр чүр коллектив педагожи тәдбирин коллективчиләр тәрбиәсиндә бөйүк әһәмийәтини» тәчрүбәдә ачыг көрдүйүнү хүсуси гейд әдирди.

Шүурлу интизам тәрбиәсинә даир өз тәчрүбәләриндән данышан әмәкдар мүәллим Сәидә Имановa (Бакы шәһәриндән) гейд әдирди ки, мәктәбә кәлән шакирд «һәртәрәфли мүсбәт тәрбиә тә'сири илә әһатә әдилмәлидир. Ушаглара дахили интизам гаиддаларыны чатдырмаг аздыр, онларын бу гаиддалара риайәт этмәләрини тә'мин этмәк», онларда интизамлылыг вәрдишләри яратмаг лазымдыр.

Ики ил бир синифдә галма һаллары илә апардығы мүбаризә тәчрүбәләриндән бәһс әдән габагчыл ибтидаи мәктәб мүәллими Мәммәд Газиев (Газах шәһәриндән) синифиндәки бүтүн шакирдләрин мувәффәг олмаларынын сәбәбини өз үзәриндә систематик сүрәтдә ишламәсиндә, «дәрс ишини методик чәһәтдән дүзкүн тәшкил» этмәсиндә көрүрдү.

Газыев дейирди ки, чох вахт вә гүвә сәрф әдилмәсинә бахмараг «ушагларда көрдүйүм һәр бир нөгсаны дүзәлтмәйинчә онлардан әл чәкмирәм»[1].

Конфрансда бу чүр чыхыш әдән габагчыл мүәллимләр чох олмушду.

Габагчыл мүәллимләр һәм дә мәтбуатда чыхыш әдәрәк тәчрүбә мүбадиләсини кенишләндирирдиләр.

Бакы шәһәри I нөмрәли интернасионал орта мәктәбин директору әмәкдар мүәллим А. П. Седова «Аилә, мәктәб, комсомол» адлы мәгаләсиндә мәктәбин ата-аналар вә комсомолла бирә апардығы иш тәчрүбәсиндән бәһс әдәрәк язырды ки, ушағы тәрбиә этмәк, она мүәййән биликләр вермәкдә битмир, яхшы мүәллим олмаг аздыр, һәм дә яхшы тәрбиәчи олмат лазымдыр. Мәктәб, аилә вә комсомолун бирә ишинин файдаларындан бәһс әдәрәк А. П. Седова гейд әдирди: «Аилә, мәктәб, комсомол — совет кәнч нәслинин коммунист тәрбиәсиндә үч мühüм һалга тәшкил әдирдләр. Мәһз бу гүвәләрин бирә фәалийәти, мөһкәм иттифагы вә ваһид программа һәрәкәт этмәләри шәрантиндә... тәрбиә ишиндә нәтәлийимиз нәтичәләри әлдә әдә биләрик»[2].

Агдаш интернасионал орта мәктәбин директору әмәкдар мүәллим Муса Әфәндиев һәмин мәктәбин тәчрүбәләринә даир язараг, гейд әдирди ки, мәктәбин педагожи коллективи, һәр шейдән әввәл, һәр мүәллимин әлми-педагожи инкишафыны диггәт мәркәзиндә сахлайыр, чүнки бунсуз тә'лим-тәрбиә ишләринин кейфийәтини йүксәлтмәк чәтиндир. Әфәндиев мәктәбин маддi тә'лим базасынын зәнкинләшдирилмәсинә вә беләликдә дәрсләрин әнәнәлийини тә'мин этмәйә, синифдән кәнар охуну әйнәгә айрыча фикир вердикләрини көстәрирди. Әфәндиевин билаваситә рәһбәрлийи алтында шакирдләрин мәктәбинә саһәдә чалышараг бәс салмалары, мүәллим коллективинин комсомол тәшкилаты вә ата-аналарла әлбир ишләмәләри вә «бүтүн бунларын мәктәбдә тә'лим кейфийәтини йүксәлтмәйә, шакирдләр арасында тәрбиә ишләринин чанландырылмасына хидмәт этдийи»[3] мәгаләдә айрыча гейд олунурду. Әлавә этмәлийик ки, республиканын габагчыл мүәллимләри тәкчә ümуми педагожи мәсәләләрин мүзакирәсиндә дейил, һәм дә мүхтәлиф мәктәб фәнләринин тәдриси методикасына аид мәсәләләрин мүзакирәсинә кириширдиләр.

Тә'лим кейфийәтини йүксәлтмәк үчүн башга мühüм тәдбирләрлә бирликдә мүәллимләр үчүн методик рәһбәрликләр, айры-айры фәнләрин, хүсусән ана дили вә рус дилинин тәдриси методикасыны яратмаг да вачиб бир мәсәлә кими тәрәддүд дурурду.

«Мүәллимә көмәк» журналында бу мәсәләләрә даир мүхтәлиф вә о заман үчүн мәзмунлу мәгаләләр дәрч әдилирди. Мәсәлән, рус дилинин Азәрбайчан мәктәбләриндә тәдриси методикасынын

[1] Бах: «Мүәллим гәзети» № 12,13, 1941.
[2] «Молодой рабочий» газети, № 18, 6 феврал 1940.
[3] «Мүәллим гәзети» № 10, 13 март 1941.

мүһүм мәсәләләрини ишыгландырмаг мәгсәдилә гочаман мүәллим Ч. Чуварлински, Б. П. Яблонко кими ерли ишчиләрдән башга, Москва элми-тәдгигат институтлары әмәкдашларындан проф. Ф. Ф. Советкин, проф. В. М. Чистяковун да дәйәрли мәгаләләри дәрч эдилирди. Б. П. Яблонковун бу мәсәләйә даир о заманлар көстәрдийи кениш фәалиййәти хүсуси гейд этмәлийик. Б. П. Яблонко өз китаб вә мәгаләләриндә рус дилинин Азәрбайҹан мәктәбләриндә тәдрисинә аид олан бир сыра мүһүм педагожи мәсәләләри әтрафлы ишыгландырыр вә беләликлә мүәллимләрә әмәли ярдым көстәрирди. Мәгаләләринин бириндә тәрҹүмә үсулунун вә тәбин үсулун мәнфи вә мүсбәт чәһәтләринин көстәрмәклә о, язырды: «Икинҹи дилин тәдрисиндә ән яхшы тәдрис үсулу ону һесаб этмәк лазымдыр ки, онун васитәсилә шакирдләрин һәм актив вә һәм дә пассив нитг вәрдишләрини, һәмчинин онларда грамматикая даир билик вә вәрдишләрин инкишафыны эйни мүвәффәгиййәтлә тә'мин этмәк мүмкүн олсун. Адәтән белә үсул һәр ики үсулун (тәрҹүмә үсулу вә тәбин үсулун М. М.) сәмәрәли сурәтдә истифадә эдилмәсиндән, бунларын һәр биринин мүсбәт чәһәтләринин үзви сурәтдә бирләшдирилмәсиндән әмәлә кәлән үсулдур. Беләликлә икинҹи дилин тәдрисинә аид олан бу ики әсас үсулдан сечмә йолу илә комбинасия эдилмиш үчүнҹү үсул әмәлә кәтирилир вә Азәрбайҹан мәктәбләринә тәвсийә эдилир».

Габагчыл рус педагожи элминин көстәришләринә, һәмчинин Азәрбайҹанда олан ингилабдан әввәлки рус-мүсәлман мәктәбләринин бу саһәдә әлдә этмиш олдуглары файдалы тәҹрүбәйә әсасланараг о, рус дилинин тәдрисиндә ана дилиндән истифадә эдилмәсинә хүсуси ер верилмәсинин файдалы олдуғуну көстәрирди[1]. Б. П. Яблонко мәгаләләриндә рус дили тәдрисиндә тәкҹә грамматика гайдаларынын өйрәнилмәсинә дейил, һәм дә шакирдләрин шифаһи вә язылы нитг мәдәниййәтләринин зәнкинләшмәсинә, онларын сөзләри вә ифадәләри дүзкүн тәләффүз этмәсинә, бунун үчүн дә онларда рус дилинә гаршы дәрин мараг оянмасына хүсуси фикир верилмәсини мәсләһәт көрүрдү[2].

Бу чүр мәгаләләр башга фәнләрин дә тәдрис үсулуна даир нәшр олунурду. Бунунла бәрабәр, Элми-Тәдгигат Педагожика Институту тәрәфиндән дә айры-айры фәнләрин тәдрис үсулуна даир, һәмчинин үмуми педагожи мәсәләләрә даир бир сыра китабчалар нәшр олунмушду. Бүтүн бу мәгалә, чыхышлар вә китаблар Азәрбайҹан мүәллимләринин педагожи йүксәлишинә хидмәт этмәклә бәрабәр, онларын һәм дә педагожи һазырлыг чәһәтдән ени йүксәлиш мәрһәләсинә дахил олдуғуну көстәрирди.

Сайҹа бөйүк бир мәдәниййәт ордусуна чеврилмиш олан Азәрбайҹан мүәллимләри элми, сияси, педагожи чәһәтдән дә хейли инкишаф этмишдиләр, мәктәбин бир чох мүһүм мәсәләләрини мүстәгил мүзакирә этмәйә, онларын һәллинә тәшәббүс этмәйә,

[1] «Мүәллимә көмәк» журналы, № 12, саһ. 37, 1935.
[2] Бах: «Мүәллимә көмәк» журналы, № 7, саһ. 64, 1938.

өз файдалы тәҹрүбәләрини өйрәниб, үмумиләшдирмәйә башламышдылар.

Азәрбайҹан мүәллимләринин ярадыҹы фәалиййәтләри партия вә һөкумәтин мәктәб һаггындакы тарихи гәрарлары әсасында, гардаш республикаларын, хүсусән РСФСР мәктәбләринин габагчыл тәҹрүбәләриндән истифадә этмәк әсасында кетдикҹә артырды.

Лакин һәлә о заманлар И. В. Сталинин шәхсиййәтинә пәрәстиш этмәнин кениш яйылмасы бүтүнлүклә мәктәб ишләринин инкишафына, о ҹүмләдән мүәллим кадрлары фәалиййәтинин ярадыҹылыг характердә инкишафына өз мәнфи тә'сирләрини көстәрирди.

Совет Иттифагы сосялизмә тәрәф ирәлиләдикҹә синифләр мүбаризәсинин куя кетдикҹә даһа да кәскинләшәҹәйи фикрини ирәли сүрән янлыш мүддәа вә әләҹә дә ингилаби гануниййәтин позулмасы нәтиҹәсиндә о заманлар, хүсусилә 1937-38-ҹи илләрдә, маариф органлары рәһбәр ишчиләринин, талантлы вә бачарыглы мүәллим кадрларынын бир гисминә, мәктәб вә маариф саһәсиндә партия вә халга сәдагәтлә чалышмаларына бахмаяраг, ифтиралар әсасында, халг дүшмәни ады верилиб сырадан чыхарылды.

Халг маарифинин инкишафында мүәййән хидмәтләри олан Мустафа Гулиев, Пәнаһ Гасымов, Мүсейиб Шаһбазов, Мәммәд Чуварлински, Айна Султанова вә башгаларынын әсл халг дүшмәни М. Ч. Бағыров вә онун әлалтылары тәрәфиндән һәлак эдилмәләри етишкән маариф кадрларына вурулан бөйүк бир зәрбә иди.

Мәктәб гурулушу вә мүәллим кадрларынын инкишафы йолунда олан бу бөйүк маниәләр ишә һәр нә гәдәр мане олса да, марксизм-ленинизм байрағы алтында ирәлийә доғру һәрәкәтимизи даяндыра билмәзди.

Республика мүәллимләринин педагожи фәалиййәти вә сияси фәаллығы дөврүн ахырларына доғру даһа күчләнирди. Азәрбайҹан Коммунист партиясы Бакы Комитәси «Бакы шәһәри ибтидаи вә орта мәктәб мүәллимләри арасында апарылан сияси-тәрбийә ишләринин вәзиййәти һаггында» гәбул этмиш олдуғу (май 1941-ҹи ил) гәрарында гейд эдирди ки, ҮИК(б) МК-нын 14 ноябр 1938-ҹи ил тарихли «Партия тәблиғатынын гурулушу һаггында» ки гәрарындан сонра Бакы шәһәри мүәллимләри өз идея-сияси сәвиййәсини, педагожи һазырлығыны хейли йүксәлтмиш, өз сыраларында кәнҹ нәслин коммунист тәрбийәси кими шәрәфли вәзифәсини нүмунәви олараг еринә етирә билән габагчыл мүәллимләр дәстәси етишдирмишдир. Гәрарда һәм дә дейилирди ки, партия маарифинин мүәллимләр арасында күчләндирилмәси онларын нәзәри мәсәләләрә марағыны артырмышдыр; Бакы мүәллимләринин актуал педагожи мәсәләләрә даир 139 элми-методик мәгалә язмалары онларын элми-тәдгигат ишинә чидди мейл этдикләрини көстәрир.

БК һәм дә гейд эдәрди ки, сияси-тәрбийә ишләринин нөгсанлары нәтичәси олараг бә'зи мүәллимләр өз ишләринә мәс'улиййәтсиз янашырлар, мүвәффәгиййәт фаизини артдырмаг үчүн шакирдләрин билийинә сүн'и йолла шиширдилмиш гиймәтләр верирләр вә с.

БК шәһәрин илк вә район партия тәшкилатларындан тәләб эдирди ки, бүтүн бу нөгсанлары йох этмәк үчүн тәдбирләр көтүрсүнләр, о чүмләдән «мүәллимләрә күндәлик гайғыны күчләндирсинләр, онларын тәләб вә эһтиячларыны өйрәнсинләр, онларын идея-сияси сәвиййәләрини, үмуми тәһсил вә педагожи усталыгларыны йүксәлтмәк үчүн мүнтәзәм бир сурәтдә ишләр апарсынлар». Шүбһәсиз, белә гайғыя республиканын кәнд мүәллимләри даһа чох мөһтач идиләр.

Мәһз она көрә дә мәктәб ишинин ени вәзифәләрини дөврүн тәләб этдийи сәвиййәдә һәлл этмәк үчүн ени мүәллим кадрлар һазырлығыны күчләндирмәк, мүәллимләрин сияси вә педагожи сәвиййәсини даһа чох йүксәлтмәк тәдбирләри, әввәлки кими, күндәлик мәсәләләр сырасында дурурду.

ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ

АЗӘРБАЙЧАН СОВЕТ МӘКТӘБИ БӨЙҮК ВӘТӘН МҮҺАРИБӘСИ ДӨВРҮНДӘ (1941—1945)

1. Мәктәбин вәзифәләри. Вәтәнимизә хаинчәсинә һүчум этмиш гәддар алман фашистләри әлейһинә апарылан Бөйүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Коммунист партиясы вә Совет һөкумәти өлкәнин мүдафиәси вә дүшмән үзәриндә гәләбә чалмаг үчүн бүтүн совет халгларыны сәфәрбәрлийә алмышдылар. Һамы чәбһәдә гәләбә чалмаг үчүн чалышырды. Мүһарибәнин төрәтдийи чәтинликләрә бахмаяраг партия вә һөкумәт әввәлки кими кәнч нәслин коммунист тәрбийәси гайғысына галмагда давам эдирди.

Ушаглара көстәрилән гайғыны мүһарибә шәраитиндә дә күчләндирмәк зәруриййәтинә нәзәри-диггәти чәлб эдәрәк, «Правда» гәзети язырды ки, мүһарибә илә нә гәдәр мәшғул олсаг да «ушаглара, онларын тәрбийәсинә гайғы көстәрмәк бизим әсас вәзифәләримиздән биридир. Совет һөкумәти, болшевикләр партиясы бүтүн халгла бәрабәр чәтинликләр ичиндә яшаян ушаглары әввәлки кими гайғы илә әһатә этмәк үчүн имкан дахилиндә олан һәр бир тәдбири гәбул эдир»[1].

Мүһарибә илләриндә мәктәб вә маариф органлары гаршысында мүһүм вәзифәләр дурурду.

Һәр нә гәдәр ағыр олса да, мәктәбләрин фәалиййәтини арасы кәсилмәдән давам этдирмәк вә кәнч нәслин коммунизм руһунда тә'лим вә тәрбийә эдилмәси ишини тә'мин этмәк лазым иди. Мүһарибәнин төрәтмиш олдуғу мәшәггәтләрә бахмаяраг, чәтинликләри арадан галдырмаг йолу илә мәктәб яшлы ушаглары мәктәбләрә чәлб этмәк вә мәктәбдән яйынма һаллары илә кәскин мүбаризә апармаг күнүн ән вачиб мәсәләләри кими гаршыда дурурду. Вәзифә һәм дә мәктәб ишләрини мүһарибәнин тәләбләринә уйғун, әсаслы бир сурәтдә енидән гурмаг, кәнч нәслин аловлу вәтәнпәрвәрләр руһунда, дүшмәнә гаршы нифрәт руһунда тәрбийә эдилмәсини күчләндирмәк, мәктәблиләрин чәбһәйә вә архая мүмкүн олан ярдымларыны тәшкил этмәк, шакирдләрин бәдән тәрбийәсинә хүсуси фикир вермәкдән ибарәт иди.

[1] «Правда» гәзети, № 71, 24 март 1942.

Бөйүк сияси вә мәдәни әһәмиййәти олан бу вәзифәләрин еринә етирилмәси тәкчә мааріф органлары вә мүәллимләрин дейил, һәм дә республиканын бүтүн зәһмәткешләринин, Азәрбайчан Коммунист партиясы, Совет һөкумәти вә комсомол тәшкилатынын диггәтләри мәркәзиндә дурурду.

2. Мәктәб шәбәкәси вә шакирдләр һей'әти. Мүһарибә илләри мә'лум олдуғу үзрә мааріф ишиндә ағлакәлмәз чәтинликләр төрәтмишди. Бакы шәһәриндә вә бир чох гәсәбәләрдә бөйүк мәктәб биналарындан бир гисми мүһарибә әһтиячлары үчүн истифадә олунурду. Мүәллимләрин бир гисми Гызыл Ордуя чағырылмышды, мәктәбләри, хүсусән кәнд ерләриндә, мүәллим кадры илә тә'мин этмәк, дәрс китаблары вә тә'лим ләвазиматы илә тәчһиз этмәк хейли чәтинләшмишди. Юхары синиф шакирдләринчи бир гисми чәбһәйә кетмиш олан ата-аналарыны әвәз этмәк үчүн мәктәби тәрк эдәрәк истеһсалатда ишләмәйә мәчбур олмушдулар. Мүһарибәнин яратмыш олдуғу бу чүр әлверишсиз шәраит мәктәб шәбәкәсинә, шакирдләрин мәктәбә чәлбинә мәнфи тә'сир кестәрирди, мәктәбләрдә тә'лим вә тәрбийә ишләринин кейфиййәти уғрунда мүбаризәни чидди сурәтдә чәтинләшдирирди. Мүһарибәнин биринчи илләриндә мәктәб шәбәкәси һәмин чәтинликләр нәтичәсиндә бир гәдәр ихтисар эдилмишди ки, бу да ашағыдакы чәдвәлдән көрүнүр:

Мәктәб шәбәкәси

Илләр	Ибтидаи мәктәбләр	Единалаве мәктәбләр	Орта мәктәбләр	Гейри мәктәбләр	Чәми
1941/42	1 558	1 257	639	9	3 463
1942/43	1 373	1 259	585	8	3 225
1943/44	1 371	1 251	529	8	3 159
1944/45	1 428	1 263	536	6	3 233

Мәктәб шәбәкәсинин ихтисары әсас э'тибарилә кәнд ерләриндә олан ибтидаи вә орта мәктәбләр һесабына олараг 1943/44-чү дәрс илинә гәдәр давам этмишди. Бунун кими шакирдләр һей'әти дә бир гәдәр азалмышды.

Шакирдләрин һей'әти

Илләр	I—IV синиф	V—VII синиф	VIII—X синиф	Чәми
1941/42	357 304	174 527	38 019	569 850
1942/43	291 962	148 575	26 032	466 569
1943/44	288 418	136 304	27 984	452 706
1944/45	321 444	129 314	31 962	482 720[1]

[1] Азәрбайчан Коммунист Партиясы Тарихи Институту—Сов.ИКП МК-нын нәздиндә Марксизм-Ленинизм Институту Азәрбайчан Филиалынын партия архиви, ф. 1, с. 1198, иш 8, вәр. 38, 39, 73.

1941 вә 1942-чи илләрдә республикада вәзиййәт даһа кәркин олдуғундан үмуми тәһсил планы хейли еринә етирилмәмишди. 1943-чү илдә исә план әсас э'тибарилә еринә етирилмиш олсә да, бә'зи районларда вәзиййәт енә дә чох пис иди. Һәмин илдә үмуми тәһсил планынын Хызы районунда анчаг 56,1, Сабирабад районунда 57,1, Лерик районунда 59 фаиз еринә етирилмәси буну ачыг кестәрирди.

Бундан башга, шакирдләрин бөйүк бир гисми мәктәбләрдән яйынырды. Она көрә дә мәктәб яшлы ушаглары мәктәбләрә чәлб этмәк, һәмчинин мәктәбләрдән яйынма һадисәсинин гаршысыны алмаг үчүн олдугча чидди тәдбирләр көрүлмәли иди. Мәһз она көрә дә үмуми тәһсил уғрунда апарылан мүбаризә һәгигәтән үмум халг мүбаризәси характери дашыйырды.

«Мүәллимләрин вә шакирдләрин мәдәни-яшайыш шәраитини яхшылашдырмаг тәдбирләри һаггында» (1942-чи ил) гәбул этдикләри гәрарда Азәрбайчан Коммунист партиясы МК вә Халг Комиссарлары Совети мааріф органларына вә башга әлагәдар тәшкилатлара бир вәзифә олараг тапшырырларды ки, «Әһтиячы олан вә аталары Гызыл Ордуя чағырылан ушаглара емәк, палтар, дәрслик вә башга мәктәб ләвазиматы вермәклә мүнтәзәм сурәтдә кестәрилән көмәк тәшкил этсинләр»[1]. Әһтиячы олан ушаглара ичтимаиййәтин иштиракилә бу чүр ярдым кениш бир мигясда тәшкил олунмушду. Мәктәбләр нәздиндә олан интернатларын шәбәкәси хейли кенишләнмишди.

1943/44-чү дәрс илинин әввәлиндән дөвләт хәрчинә 1 500 шакирди әһатә эдән 40 ени мәктәб интернаты ачылды. Бакы, Степанакерт вә Кировабад шәһәрләриндә чәбһәйә кедәнләрин ушаглары үчүн хүсуси ушаг емәкханалары ярадылды. Әһтиячы олан ушаглара сәнае маллары, дәрсликләр вә тәдрис ләвазиматы пулсуз бурахылырды. Тәкчә Бакы шәһәриндә әһтиячы олан ушаглара мүфтә емәк вермәйи тә'мин этмәк үчүн 1943-чү илдә 508,2 мин, 1944-чү илдә 674 мин, 1945-чи илин 11 айында исә 600 мин манат пул сәрф олунду. Әһтиячы олан ушаглара мүһарибә илләриндә 330 мин манат пулла ярдым кестәрилди, 1943-чү илдән э'тибарән йохсул ушагларына 90 175 әдәд сәнае малы талону пайланды. Мүһарибә дөврүндә шәһәряны дүшәркәләрдә, санатория вә дүшәркә типли мейданчаларда яй айларында илдә 50 минә гәдәр ушаг истираһәт эдирди[2].

Дөврүн ән мүһүм мәсәләләриндән бири саһибсиз вә бахымсыз ушаглары әһатә эдиб онлара лазыми гайғы кестәрмәкдән ибарәт иди. Мүһарибәнин тә'сири нәтичәсиндә саһибсиз вә бахымсыз ушагларын сайы хейли артмышды. Бунун гаршысыны алмаг вә бу вәзиййәтә дүшмүш ушаглара дөвләт гайғысы кестәрмәк мәгсәдилә республикада олан ушаг эвләринин сайы артырылыб

[1] «Бакинский рабочий» газети, 26 декабр 1942.

[2] Сов.ИКП МК-нын нәздиндә МЛИ АФ партия архиви, ф. 1, с. 1019, иш 125, в. 19.

100-ə çatdırılıb. Bu ушаг əvləri 10 min dən artıq yoldaşsız və bəxtəmsiz ушаг əhatə edirdi.

Məktəblərdən yıxılan şagirdlərin dərsə cəlb etmək ən vacib məsələlərdən biri hesab olunurdu. AK(b)P MK-nın VIII plenumu (noyabr, 1942-ci il) respublikanın komsomol təşkilatına bir vəzifə olaraq tapşırmışdı ki, məktəb komsomol təşkilatlarının işini əsaslı bir surətdə yaxşılaşdırsın, məktəb yaşlı şagirdlərin tə'limlə əhatə etsin, məktəbdən yıxılanların qarşısını almaq üçün gət'i əlçülər götürsün, «məktəb qanunlarının sinfi tərbiyəsi ilə sistematik surətdə məşğul olsun...»[1]

Respublikanın komsomol təşkilatı məktəblərdə komsomol və pioner təşkilatlarını möhkəmləndirmələ, şagirdlərin ümumi təhsilinin ərinə etirmələ çalışırdı. Bu məqsəd üçün 1943-44-cü dərs ilində bir çox məktəblərdə komsomol brigadaları təşkil edildi ki, bunlar da müəllimlərlə birlikdə məktəb yaşlı ушаglarını sinfisinin tərtib etdilər, məktəblərdə oxumayan ушаgların siyahısını müəyyənləşdirdilər. YUMKK-nın 25 illiyi münasibətilə, vətəndə olan dəyişməzlərimizin ушаglarına, həmçinin atalarını vətəndə halak olmuş ушаglara qayğı göstərmək haqqında verdiyi əhdi ərinə etirərək, Azərbaycan komsomol təşkilatı mühüm tədbirlər həyata keçirirdi.

Respublika komsomol təşkilatı kənc fəhlə, qulluqçu və kolxozçuların imkanlarının keçirmək və vəsait toplamaq yolu ilə 3,2 mln. manatlıq yardım fondu dəyərlərmişdi və həmin fondun hesabına əhtiyacı olan şagirdlərə müxtəlif şəkildə yardımlar göstərmişdi: on minlərdə ушаg palto və ayaqqabı, 300-ə qədər ушаg evi 100 manat təqaüd vermişdi.

Sahibsiz və bəxtəmsiz ушаglara yardım göstərmək məqsədilə 47 böyük müəssisə nəzdində ушаg otaqları, 101 böyük kolxoz nəzdində ушаg evləri dəyərləndirmişdi. Komsomol təşkilatı vəsitəsilə 25 min etim ушаg ушаg evlərinə, sənət və dəmir yolu məktəblərinə dəyərləndirmişdi[2].

Azərbaycan SSR-də yaşayan azərbaycanlı və ermənı ушaglarının təhsil haqqından azad edilmələri haqqında SSRİ XKS-nin xüsusi qərarı (1943-cü il) yuxarı sinif şagirdlərinin məktəbdən yıxılmasının qarşısını almaq işində müstəsna rol oynadı. Əsasən, bu tədbirin nəticəsi olaraq, VIII—X sinifdə oxuyanlarını sayı 1943/44-cü dərs ilindən e'tibarən yüksəlməyə başladı.

1942-ci ilin axırlarından e'tibarən Böyük Vətən müharibəsi çətinliklərində əmələ gəlmiş əlverişsiz vəziyyət nəticəsində ordu çağırılmış müəllimlərin bir hissəsi 1944-cü ildən

[1] «Бакинский рабочий» qəzeti, 9 dekabr 1942.
[2] Сов.ИКП МК-nın nəzdində МЛИ АФ partiya arxivi, f. 158, c. 1, iş 6, v. 66, 67.

e'tibarən tərxis edilməyə başladı. Eləcə də müharibə əhtiyacı üçün alınan məktəb binalarının bir hissəsi yenə qaytarıldı.

1944/45-ci dərs ilində məktəblərin birinci sinifləri 8 yaşlı ушaglardan başqa, eləcə yaşlı ушaglarını da qəbul edilməsinə icazə verildi. Həmin ildən başlayaraq ушaglarını edə yaşda məktəbə qəbul edilməsinin böyük əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, bu tədbir ушaglarını ictimai tərbiyə sistemində olan boşluğu, yə'ni bəzi tərbiyəsizlə (edə yaşa qədər) məktəb tərbiyəsi (səkkiz yaşdan) arəsində olan birilik boşluğu doldururdu.

Bütün bu, hökumət və xalq qayğısı şagirdlərin məktəbdən yıxılmasına hallarını ilə gət'i mübarizə aparmağa imkan verir, ümumi təhsil planının ərinə etirilməsi məktəb şöbəsinin bərpa edilməsi üçün əlverişli şərait yaradırdı.

Bu tədbirlər tez bir zamanda öz müsbət nəticələrini vermə başladı. Təkcə onu göstərmək kifayət edər ki, 1943-cü ildə ümumi təhsil planı respublika üzrə 98,2, Bakı şəhəri üzrə isə 103 faiz ərinə etirilmişdi.

Lakin bunlara baxmayaraq, vəziyyət hələ çətin idi. Ümumi təhsil üzrə dövlət planı ərinə etirilə bilmirdi. Məktəbdən yıxılanların sayı müharibənin son illərində də hələ böyük miqdarda idi ki, bu da xalq maarifi organlarından, həmçinin komsomol təşkilatlarından həyata keçirdikləri tədbirlərin genişləndirilməyi tələb edirdi.

3. Məktəblərdə tə'lim və tərbiyə işlərinin enindən qurulması. Böyük Vətən müharibəsi SSRİ-nin bütün iqtisadi və mədəni həyatının əsaslı surətdə enindən qurulmasını tələb edirdi. Müharibə məktəb işlərinin də müəyyən dərəcədə enindən qurulması, çətinliklərin əhtiyaclarına daha yaxşı cavab verə bilməsi şəkildə təşkil edilməsi zərurriyyətini irəli sürmüşdü.

Belə bir tələbin ərinə etirilməsi şagirdlərin idea-siyasi tərbiyə işlərini gücləndirməyi, onları geniş bir elçüdə ictimai-siyasi tədbirlərə, xüsusən ictimai faydalı işlərə cəlb etməyi, həmçinin şagirdlərin bədən tərbiyəsinin və şüurlu intizamının əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tuturdu. Bununla bərabər məktəblərdə bütün tə'lim və tərbiyə işlərinin enindən qurmagla ona mübariz və aloylu vətənpərvərlik xarakteri vermək üçün vacib bir vəzifəsi kimi qarşıda dururdu. Bu məqsədlə məktəblərimizin həm tədris planının enindən kəsdən keçirilməsi, həm tədris proqramlarının yaxşılaşdırılması, həm də dərs kitablarının məzmunca təkmilləşdirilməsi, onlara qüvvə tələbilə olaqadar tə'lim materiallarının alavə edilməsi lazım idi. Ənə bu məqsədlə məktəb həyatında bir sıra təşkilati-pedaqoji tədbirlərin tətbiqi zərurri idi.

A. Ənə tədris planı və proqramlar. Bədən tərbiyəsinin gücləndirilməsi. Müharibə dövründə tədris planı iki dəfə kəsdən keçirildi: 1942—43-cü və

1944—45-чи дәрс илләриндә. Бу тәдрис планлары мүһарибәдән әввәлки дөврдә гәбул эдилән тәдрис планларындан—принсип э'тибарилә фәргләнмәсәләр дә V синифдән, хүсусән VIII синифдән э'тибарән шакирдләрин бәдән тәрбийәсинә верилән вахты хейли артырмышды. Бу, ашағыдакы тәдрис планындан көрүнүр. Тәдрис

Азәрбайчан еддиилик (I—VII) вә орта (I—X) мәктәбләринин 1944/45-чи дәрс илинә аид тәдрис планы[1]

Сыра №-си	Фәнләрин ады	Синифләр үзрә һәфтәлик саатларын мигдары									
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
1	Азәрбайчан дили	12	12	7(5)	7	6	5	3(2)	—	—	—
2	Әдәби гирәәт	—	—	—	—	4(3)	3	2	—	—	—
3	Һүсни-хәтт	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—
4	Әдәбийат	—	—	—	—	—	—	—	4	4	3
5	Рус дили	—	—	5	5	6	6	6	3	3	3
6	Рус әдәбийаты	—	—	—	—	—	—	—	2	2	2
7	Һесаб	7	7	6	6	7	—	—	—	—	—
8	Чәбр, һәндәсә, тригонометрия	—	—	—	—	—	6	5(6)	6	6	6
9	Тәбиийат	—	—	2(1)	2	2	2(3)	2	2	2	—
10	Тарих	—	—	0(3)	2	2	2	2	3	4(3)	4(3)
11	СССР Конституциясы	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—
12	Чоғрафия	—	—	2	2	2(3)	2	2	2	2	—
13	Физика	—	—	—	—	—	2	2	3	2(3)	3(4)
14	Астрономия	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
15	Кимә	—	—	—	—	—	—	2	2	2	3
16	Харичи дил	—	—	—	—	2	2(1)	1	1	1	2
17	Бәдән тәрбийәси	1	1	2	2	3	3	3	4	4	5
18	Рәсм	1	1	1/2	1/2	—	—	—	—	—	—
19	Рәсмхәтт	—	—	—	—	—	1	1	1	1	1
20	Нәгмә	1	1	1/2	1/2	—	—	—	—	—	—
	Чәми:	24	24	25	27	33	33	33	33	33	33

планынын дәйишилмәси илә бәрабәр, 1942-чи илдә тәдрис програмлары да мүәййән дәрәчәдә енидән тәртиб олунду, тә'лим материалларынын һәятлә әлагәләндирилмәсинә, онун мүмкүн олан ердә алман фашизминә гаршы апарылан нәһәнк вурушларла бағланмасына сә'й эдилди. Бу мәгсәдлә ени нәшр олунан дәрс китабларына да әлагәдар материаллар әлавә эдилди. Ә'лавә эдилән материаллар гәһрәман совет әскәрләринин шүчаәт вә рәшадәтинә, совет халгларынын архада әмәк чәбһәсиндә көстәрдикләри гәһрәманлыға һәср эдилирди, беләликлә дә бу әлавәләр дәрс китабларынын о заманкы һәятлә бағланмасына хидмәт эдирди. Ени програмларын изаһат вәрәгәләриндә тә'лим материалыны дөврүн тәләбләрилә әмәли сурәтдә бағламаг үчүн мүәллимләрә лазыми мәсләһәтләр дә верилирди.

Тәрбийә ишләринин даһа дүзкүн тәшкил эдиләчәйини эһтимал эдәрәк, һәмчинин шакирдләрин бәдән тәрбийәси дәрсләринин сәмәрәли бир сурәтдә кечириләчәйини нәзәрдә тутараг, өлкәмизин бир чох бөйүк шәһәрләриндә, Азәрбайчанда исә Бакы, Кировабад, Нуха, Степанакерт, Нахчыван вә башга шәһәрләрдә 1943/44-чү дәрс илиндән айрыча гыз вә оғлан мәктәбләри тәшкил олунду. Лакин сонракы илләрин тәчрүбәси көстәрди ки, бу тәдбир көзләнилән нәтичәни вермир, оғлан мәктәбләриндә исә әксинә, интизамын хейли зәифләмәсинә сәбәб олур. (Мәһз она көрә дә 1954-чү илдә ата-аналарын разылығы илә гыз вә оғлан мәктәбләри бирләшдирилди). Мәктәбләрдә бәдән тәрбийәсини күчләндирмәк мәгсәдилә бир сыра башга тәдбирләр гәбул олунду. 1943/44-чү дәрс илинин әввәлиндә республиканын бүтүн орта вә еддиилик мәктәбләри бәдән тәрбийәси мүәллимләрилә тә'мин эдилмишдиләр. 2300 нәфәрдән чох олан бу мүәллимләр 15 күнлүк хүсуси һазырлыг да кечмишдиләр. Бәдән тәрбийәсинин күчләндирилмәси мәгсәдилә имканы олан мәктәбләр нәздиндә бәдән тәрбийәси салону, идман мейданчалары дүзәлдилирди. Һәмчинин бу мәгсәдлә мәктәбләрә хейли идман вә бәдән тәрбийәси аләтләри көндәрилди. Тәкчә 1943/44-чү дәрс илиндә бу мәгсәд үчүн 137 мин манат сәрф эдилмишди.

Бәдән тәрбийәси республиканын бир сыра мәктәбләриндә, хүсусән Бакы вә Кировабад шәһәрләриндә кетдикчә низама дүшүрдү. Бир чох мәктәбләрдә мүнтәзәм сурәтдә апарылан бәдән тәрбийәси мәшғәләләриндән башга идман дәрнәкләриндә дә ишләр хейли яйылмышды. Бакы мәктәбләри нәздиндә белә дәрнәкләр 1943/44-чү дәрс илиндә 20 мин нәфәрдән артыг шакирд әһатә эдирди. Бундан башга Бакы шәһәри мәктәбләринин шакирдләриндән ибарәт комсомолчу-кәнчләр тез-тез бир ики күнлүк пинда йүрүшләри тәшкил эдирди. Бу йүрүшләрдә минләрлә шакирд әһатә олунур, VI—X синиф шакирдләриндән ибарәт комсомол кросслары кечирилирди[1].

Бүтүн бу тәдбирләрин кечирилмәсиндә, хүсусән идман дәрнәкләринин вә йүрүшләрин тәшкилиндә, бәдән тәрбийәси салонларынын әлдә гайырма чиһазларла тәчһизиндә комсомол тәшкилатлары халг маариф органларына бөйүк ярдым көстәрирди[2]. Бу саһәдә гаршыда дуран вәзифә шакирдләрә бәдән тәрбийәсинә даир мүвафиг вәрдиш вә бачарыглар вермәклә бәрабәр, онлары физики чәһәтдән мәтанәтли вә давамлы олмаға, мөһкәм ирадәли вә интизамлы олмаға алышдырмагдан ибарәт иди.

Б. Тәрбийә ишләринин күчләндирилмәси. Ән мүһүм тәдбир бүтүн тә'лим-тәрбийә ишләрини мүһарибә тәләбләринә уйғун олараг гурмаг, бүтүн мәктәб фәнләринин тәдри-

[1] Мә'тәризәдә дәрс илинин икинчи ярысында һәфтәлик дәрсләрин мигдары көстәрилмишдир.

[1] Сов.ИКП МК-нын нәздиндә МЛИ АФ партия архиви, ф. 1, с. 1019, нш 125, в. 20.

[2] Ена орада, ф. 1, с. 1019, нш 22, в. 51.

синдə вə тəрбийə мəсələləриндə бу тələбləри максимал бир сурətдə һəята кечирмək иди.

Мəктəбин гаршысында шаҳирдləри алəвлу совет вətənпərвərлийи руһунда, вətənимизин дүшмənləринə нифрət руһунда, ССРИ халглары арасында гардашлыг достлуғуну мөһкəмləтмək руһунда тəрбийə етмək ишləрини күчləндирмək вəзифəси гоюлмушду.

Бу вəзифəни ерина етирмək үчүн бүтүн тə'лим-тəрбийə ишləрини енидən гурмаг лазым иди. Лакин мəктəби нə чүр енидən гурмалы, нə чүр етмəли ки, вətənə һəдəфсиз мəһəббət тəрбийəси мəсələси даһа дүзкүн, даһа алверишли һалл эдилсин. «Кəнч вətənпərвərləриң мəфкурəси тəрбийəси» адлы баш мəгаləсиндə «Правда» гəзети бу мəсələйə диггəти чəлб эдərək, язырды ки: «Вətənə мəһəббət—чанлы инсан дуйғусудур. Əкər мəфкурəви тəрбийə, педагожи терминлə ифадə эдəчək олсаг, бир фəнни дəрс, бу фəнн ən мараглы, мəктəб практикасында, комсомол вə пионер ташкилатларының тəрбийə ишиндə тə'сирли олмалыдыр. Вətən халғын əзəмətли əməллəри, онун тарихинə аид һадисələр,миллəтин бөйүк адамлары һаггында олан сөзлəр, гəлбləри руһландыран эһтираслы фенлəрдən ибарət олмалыдыр». Бу көстəришлəр мəктəблиləрин мəфкурəви сиясі тəрбийəси үчүн зəрури олан форма вə үсуллары айдынлашдырырды. «Правда» гəзети гейд эдирди ки, бу мəсələдə схематизмдən, трафаретдən даһа чох гачмаг лазымдыр. «Чанлы, руһлəндирычы, сəфərбəрəдичи сөзлəр сиясі тəрбийə ишиндə йүксəк əмəкдир»[1].

Совет вətənпərвərлийинин тəрбийəсинин күчləндирилмəси, һəр шейдən əввəл, мəктəб фənləринин тədрисини, гурулушуна хəзəл кətирмədən, енидən гурмағы тələб эдирди. Бу мəгсəд үчүн ана дили вə эдəбийят рус дили вə эдəбийяты, тарих, ССРИ Конститусиясы вə с. фənləр даһа бөйүк рол ойнамалы идиləр. Бу фənləр үзрə апарылан дərсləрдə совет халғларының мəдəни вə игтисади наилийəтləри, бу халғлар арасында тарихən яранмыш достлуг, Азərбайчан халғының вə үмумийəтлə ССРИ халғларының сиясі, игтисади вə мəдəни инкишафында, капитализм зəнчириндəн азад олмаларында бөйүк рус халғының ролу вə көстərдийи гардашлыг ярдымы даһа долғун шəкилдə изаһ эдилирди.

Шаҳирдləрин вəзəр-диггəти кечмишдə совет халғларының ядəли ишғалчылара гаршы азадлыг мүһарибələриндə көстərдикləри гəһрəманлығлара чəлб эдилирди. Мүмкүн олан ердə тə'лим материаллары чəбһələрдə совет дөйүшчүləринин, архада зəһмətкешləрин көстərдикləри гəһрəманлығла алагаləндирилирди.

Азərбайчан дили програмының изаһат вərəғəсиндə язылырды ки, дил дərсləриндə грамматик тəһлил үчүн лазым олан эдəби мəтн «үмумийəтлə бədии əсərləрдən, һабелə шаҳирдləрин оху китабындан алынır. Бөйүк Вətən мүһарибəси шərəфинə ичəсə мəтиләр ən чох «Гызыл Ордумузун вə халғымызын гəһрəманлығына тəсвир эдən бədии əсərləрдən кетүрүлмəлидир»[1].

Əдəбийят дərсləри гаршысында дуран вəзифə даһа айдын иди. Əдəбийят дərсləриндə Азərбайчан кəнчləринин халғымызын вə үмумийəтлə ССРИ халғларының гиймəтли мəдəни ирси илə, Азərбайчан эдəбийятының инкишафына рус эдəбийятының мүсбət тə'сирилə, рус мəдəнийəтинин габағчыл үмайəндələрилə Азərбайчан мəдəнийəтинин габағчыл үмайəндələри арасындакы достлуғла даһа яхшы таныш етмək лазым иди.

Азərбайчанын севимли халг шаири Сəмəд Вурғун (1906—1956) «Балаларымыз үчүн көзəл əсərləр ярадаг» адлы мəгаləсиндə язырды ки, инсан һисləри ичиндə ən мүтəддəси, бəлкə ən мүһүму — вətənпərвərликдир. Ушаг кəнчлик яшына доллуғу заман ондакы Вətən мəфһуму кенишлəнир, бүтүн өлкə, мəнсуб олдуғу халг һаггында мүлаһизələр йүрүдүр. Бу мүлаһизələрин дүрүстлüйүнү кəнчин Вətən һаггында алдығы мə'луматдан əсылы көрən шаир, тəəссүфлə гейд эдирди ки, кəнчлийимиз халғымызын вə торпағымызын бөйүк тарихини, көзəл хүсусийəтləрини, тəбии сərвətləрини, көзəл инсанларыны истəкилən дərəчəдə бидмир. Һəлбуки бүтүн буклары билмəдən шүурлу вətənпərвər олмаг мүмкүн дейилдир. Бөйүк Вətən мүһарибəси көстərди ки, «ən чох гəһрəманлыг вə фədакарлыг көстərən инсанлар — идрак вə камалча даһа чох инкишаф етмиш, Вətən вə халг мəһəббətинин мə'наян не'мəтləри илə яшаян, ана торпағын азадлыг вə шərəфини өз шахси шərəфиндən, шахси мənфəətиндən үстүн тутан инсанлар олду».

Маһз бу мүлаһизələринə əсасланараг шаир дейирди ки, элə эдəби əсərləр яратмалыйыг ки, онлар кəнчləримизə «Вətən һаггында үмуми декларасиялар, нитгləр дейил, бədиилəшмиш мə'луматлар»[2] версинлəр. Бөйүк Вətən мүһарибəси илləриндə эдəбийят дərсləриндən дə мəһз бу мəгсəдə хидмət етмək тələб олунурду. Əдəбийят програмының изаһат вərəғəсиндə бүтүн бу тələбləр ирали сүрүлүр вə совет эдəбийятының ролу айрыча гейд эдилərək тələб эдилирди ки, «апардығымыз эдалətли мүһарибəнин əзəмətли вə бөйүк һаллəдичи тарихи ролуну кенiш күтлələрə бədии формада чатдыран совет эдəбийятының мəс'ул вə шərəфли ролу конкрет факт вə мисалларла изаһ»[3] эдилсин. Биолокия програмының изаһат вərəғəси тələб эдирди ки, «бүтүн курс боюнча тəбиийят дərсləринин Вətən мүһарибəси илə алагаləндирилмəси, кənд тəсərрүфаты маһсулларының гат-гат артыг истеһсал эдилмəсинин дүшмənə галиб кəлмəкдə бөйүк əһəмийəти ни

[1] «Правда» гəзети, 5 июн 1944.

[1] Орта мəктəб програмлары. Азərбайчан дили вə эдəбийят, сəһ. 5. 1942, Азərнешр.
[2] «Азərбайчан мəктəби» журналы, № 2—3, сəһ. 12, 13, 1945.
[3] Орта мəктəб програмлары. Азərбайчан дили вə эдəбийят, сəһ. 31. 1942.

мал-гара сайынын кет-кедә артырылмасы уғрунда мүбаризәнин дүшмәнә ағыр зәрбә олдуғуну... гейд этмәлидир»[1].

Башга мәктәб фәнләринин дә тәдрисини бу чүр енидән гурмаг тәләб олунурду. Физика, кимя, риязийят фәнләриндән исә әлавә олараг, системләринә хәләл кәтирмәдән, шакирдләрин әмәли һазырлыгларыны артырмаг мәгсәди үчүн истифадә эдилмәси нәзәрдә тутулурду.

Тә'лимин мәзмунуну мүһарибәнин тәләбләринә уйғун олараг енидән гурмаг ишләриндә мүәллимләрә ярдым көстәрмәк мәгсәдилә Азәрбайчан Элми-Тәдгигат Педагокика Институту бир сыра методик вәсаит һазырламышды: о чүмләдән «Вәтән мүһарибәси шәраитиндә мәктәбин тә'лим-тәрбийә ишләри» (проф. Б. Б. Комаровски), «Физиканын тәдрисиндә һәрби техника элементләри» (А. К. Аббасзадә), «Орта мәктәбдә кимянын тәдрисини өлкәнин мүдафиәсилә нә чүр әлагәләндирмәли» (Ә. Әбдүлрәһимов) вә с.

Дәрс китабларында мүһарибә илә әлагәдар олан материаллара көркәмли ер верилирди. Белә бир әлагә тәкчә програм вә дәрс китабларында дейил, һәм дә язы мөвзуларында, мәсәлә һәллиндә вә с. нәзәрдә тутулурду.

Мүһарибәнин тәләбләринә уйғун олараг, мәктәб ишләринин енидән гурулмасы тәкчә фәнләрин тәдрисини дейил, һәм дә бүтүн синифдән вә мәктәбдән кәнар ишләри әһатә эдирди. Бу мәгсәд үчүн мүхтәлиф иш формалары тәтбиг эдилирди: Вәтән мүһарибәси чәбһәләриндә баш верән мүһүм һадисәләр, мүхтәлиф һәрби эпизодлар, Совет Ордусу дөйүшчүләринин алман фашистләринә гаршы көстәрдикләри гәһрәманлыг нүмунәләри һаггында шакирдләрә мә'лумат верилирди, шакирдләр тәрәфиндән совет дөйүшчүләринин икидлийини нүмайиш этдирән албомлар тәртиб эдилирди, ушаг сәһәрчикләри вә мүсамирәләри тәшкил эдилирди вә орада дөйүшчүләрин чәбһәдә, халгын исә архада газандыглары гәләбәләрдән сөһбәтләр апарылырды; шакирдләрлә Вәтән мүһарибәси гәһрәманларынын көрүшләри тәшкил эдилирди вә с.

Бунлардан башга, Бакы шәһәринин бир сыра мәктәбләриндә шакирдләрдән тәблиғатчы дәстәләри дүзәлдилмишди ки, бунлар да орду һиссәләриндә, госпиталларда вә әләчә дә зәһмәткешләр арасында вәтәнпәрвәрлик тәрәннүм эдән шеирләр вә нәғмәләр охумагла чыхышлар эдәрдиләр. Мәктәбдә шакирдләр үчүн, бир гайда олараг, Вәтән мүһарибәсинә һәср эдилмиш сияси мә'луматлар, мә'рузә вә мүһазирәләр тәшкил эдилирди.

Белә тәдбирләр кәнч нәсли вәтәнә һәдсиз мәһәббәт руһунда, фашизмә һәдсиз нифрәт руһунда тәрбийә этмәк үчүн әлверишли зәмин ярадырды. Бүтүн бу тәдбирләр, тә'лим вә тәрбийә ишләринин яхшылашмасына хидмәт эдирди. ХМК-нын 1943/44-чү дәрс илинин екунларына һәср олунмуш һесабатында гейд олунурду ки, шакирдләрин тә'лим вәзифәләринә мүнасибәтләри хейли чиддиләшмиш, савадларынын сәвиййәси йүксәлмәйә башламышдыр.

[1] Орта мәктәб програмлары. Биолокия, сәһ. 4. 1944, Азәрнәшр.

Һесабатда интизам тәрбийәси сәһәсиндә дә бә'зи ирәлиләмәләрин олдуғу вә о чүмләдән кетдикчә мәктәб режиминин мөһкәмләнмәси, мүәллимләрин нүфузунун йүксәлмәси, шакирдләрдә мәс'улиййәт һиссинин инкишафы, мәктәбләрдә кобуд бир сурәтдә интизам позғунлуғунун мүшаһидә эдилмәмәси көстәрилирди[2].

Шакирдләр сәрбәст мөвзуларда верилән инша языларында вәтәнә сонсуз мәһәббәт һиссләрини, сосялизм өлкәсинин гәддар дүшмәнләри олан фашистләрә гәзәб вә нифрәт һиссләрини ифадә эдирдиләр. Бакы шәһәри 139 нөмрәли мәктәбинин X синиф шакирди Б. язы ишиндә бөйүк Азәрбайчан шаири Низами Кәнчәвинин әгрәби мәһв этмәнин гочаглыг, она рәһм этмәнин чинайәт олмасы фикрини мисал кәтирәрәк, фашистләрин төрәтдикләри ганлы фачиәләрдән нифрәтлә бәһс эдир вә бунлара сон гоюлачағына инандығыны көстәрирди.

Енә дә Бакы шәһәри 134 нөмрәли мәктәбинин шакирди Г. ССРИ-нин әзәмәтиндән бәһс эдәрәк язырды: «Өлкәмизин һәлә 27 ишы индичә тамамланмышдыр, о һәлә чох кәнчдир, лакин она халглар вә дөвләтләр чәкиләрәк йол верирләр»[3]. Бу мисаллар шакирдләрин вәтәнпәрвәрлик һиссини ифадә этмәкдән башга, бу мәгсәд үчүн классик әдәбийятдан, бәдии образлардан да истифадә эдә билдикләрини көстәрирди.

Мүһарибә илләринин олдуғча бөйүк чәтинликләринә бахмаяраг, республика мәктәбләри тә'лим-тәрбийә ишләринин өһдәсиндән әсасән кәлә билирди. ХМК-нын 1942/43-чү дәрс илинә аид һесабатында дейилирди ки: «Мәктәбләрдә тәрбийә ишләри айдын мәгсәдә йөнәлдилмиш шәкилдә элә тәшкил эдилир ки, алман ишғалчыларына гаршы гәһрәманчасына апарылан мүбаризәдә ордумуза, өлкәйә, халгымыза әмәли ярдым көстәрилсин»[3].

В. Шакирдләрин ичтимаи файдалы ишләри. Мәктәб ишләринин енидән гурулмасы һәм дә шакирдләрин кениш бир сурәтдә ичтимаи файдалы ишләрә чәлб эдилмәсиндә, чәбһәйә вә архая имкан дахилиндә ярдым көстәрмәләриндә ифадә олунурду.

«Правда» гәзети язырды ки: «Бүтүн арха чәбһә үчүн ишләйир. Мәкәр бу мүбаризәдә кәнч нәсл үчүн ер тапылмыр?»[4].

Партиямызын мәркәзи органы мәсләһәт көрүрдү ки, шакирдләри гүввәләринә мүвафиг олараг тарлада, бостанда, яз-яй ишләринә, мәһсул топланышына, метал гырынтылары топламаға, э'малатханада чалышмаға, өз мәктәбләри үчүн яначаг топламаға, чәбһәчиләрин аиләсинә ярдым көстәрмәйә кениш бир сурәтдә чәлб этмәк лазымдыр.

[1] Азәрб. ССР МН архиви, ОМИ фонду, 1945/46-чы илә аид ишләр, иш № 48, вәр. 152—154.

[2] Енә орада иш 48, вәр. 73, 74.

[3] Сов.ИКП МК-нын нәздиндә МЛИ АФ партия архиви, ф. 1, с. 1019, иш 22, в. 186.

[4] «Правда» гәзети, 24 март 1942.

Республиканын шакирд вә мүәллимләри чәбһәә үмумхалг ярдымынын әзәмәтли һәрәкатында һазырлатан фәал иштирак әдирдиләр.

«Бакинский рабочий» гәзети хәбәр верирди ки: Учар районундакы Низами адына колхозда мүәллимләрин рәһбәрлији алтында шакирдләр 12 724 кг сүнбүл топлајыб Бәтәки мүдафиә фондуна тәгдим этмишләр; Агдаш району Чәрдам кәндиндә мәктәбли-енитмәләр тарлада тахыл сүнбүлләрини топлајараг колхоза 8 тон тахыл тәһвил вермишләр. Степанакерт району Храморт кәндиндә мәктәбләр тахыл топланмасында иштирак этмәкдә күндәлик норманы артырмасында ерә етирмишләр. Кәлбәчар району Екәхана кәндиндә колхоза ярдым едәрәк шакирд вә мүәллимләрин һәр бири 95—100 әмәккүн газанмышлар вә с[1].

1942-чи илин јајында республиканын мәктәбләри колхозлара ярдым едәрәк, 2 мln. әмәккүн газанмышдылар. 1943-чү илдә исә кәнд тәсәрүфаты ишләриндә республиканын 2 019 мәктәби, 126,5 мин шакирди вә 7,8 мин мүәллими иштирак едәрәк, 6 мln. 245 мин әмәккүн, 1944-чү илдә бу гајда илә 7,2 мln. әмәккүн газанмышдылар[2].

Бакы шәһри орта мәктәбләринин минләрлә шакирдләри дә чөл вә пајыз айларында кәндләрә кедәрәк, мәһсул топланмасында колхоз вә совхозлара әмәли ярдым көстәрирдиләр. Шакирдләр јалныз кәнд тәсәрүфатында дејил, ишчиләк олу илә шәһәр сәнаејинә дә ярдым көстәрир, метал гырынтылары топламагда иштирак едирдиләр. Тәкчә ону гејд етмәк кифајәт едәр ки, 1941-чи ил 23 июндан 1942-чи ил 10 апрелә гәдәр пионер вә кәнчләр 30 мин тонадәк әлван метал гырынтылары топлајыб дөвләтә тәһвил вермишдиләр[3].

Мәктәбләрин чәбһәә ярдымы мүхтәлиф шәкилләрдә олурду. Онлар почта илә чәбһәә минләрлә һәдијјәләр göндәрир, дәрин дујғуларыны, арзу вә истәкләрини, вәтәнә олан мәһәббәтләрини ифадә едән мәктублар јазыр, чәбһәдә олан дөјүшчүләрә göндәрирдиләр. Мәсәлән, Бакы шәһәри 134 нөмрәли мәктәбин шакирди Ф. чәбһәә göндәрдији «Полад нечә бәркиди» адлы китабынын арасына ашағыдакы мәзмунда бир мәктуб да гојмушду:

«Әзиз дөјүшчү!

Сизин ишинизи јүнкүлләшдирмәк үчүн нәјимиз варса, сизә göндәрмәкдән шадланырыг. Әзизим, оху вә әкәр һәрби хәстәханадасанса, тез сағал, әкәр сәнкәрдәсәнсә, кешијимизи чәк. Синфимиздәки шакирдләрин һамысы јахын заманда галиб кәлә-чәјимизә әминдирләр. Башга чүр дә ола биләмәз..»[4].

Мүһарибә илләриндә шакирдләрин ичтимаи, фајдалы ишләри бөјүк һәчмдә олмагла мүхтәлиф шәкилләр алырды. Шакирдләр һәм мәктәбләрин ени дәрс илинә һазырлығына, һәм дә чәбһәчиләрин аиләләринә көмәк едирдиләр, дәрман биткиләри топлајырдылар вә с.

Пионер вә мәктәблиләр чәбһәчиләрин аиләләринә һагигәтән гијмәтли ярдым көстәрирдиләр. Пионер вә мәктәблиләрдә, республика үзрә тәшкил едилмиш 2 003 тимурчулар командасы, чәбһәчи аиләләринә тәсәрүфат ишиндә көмәк едир, көрпә ушаглара мәшғул олур, чәбһәјә мәктублар јазырдылар. Совет Мә'лумат Бүросунун хәбәрләрини әһали арасында јајыр, чәбһәдә јаралыларын аилә үзвләринә мүхтәлиф ишләрдә көмәк едирдиләр вә с. Тимурчу командаларынын фәал ишләри һаггында Ханлар районундан, МДГВ-дән, Бакы шәһәринин Сталин вә Шаумян районларындан вә с. јазырдылар[1].

Пионер вә мәктәбләрин көрдүкләри дөгүгәләјиг ишләрин бири дә мүһарибә илләриндә 230 тонадәк дәрман биткиләри вә бир нечә топлајыб тәһвил вермәләри иди. Чәбһәјә көстәрилән бу халг көмәји һәрәкатында онларла мәктәб фајдалы вә јахшы ишләринә көрә фәргләндирилләр, Сијәзән районунун Зара кәнди еднијјәлик мәктәби исә ССРИ Халг Торпаг Комиссарлығынын Икинчи дәрәчәли мүкафатыны алмышды[2].

Ичтимаи фајдалы иш мәктәбин комсомол вә пионер тәшкилатларынын да фәалијјәтиндә мәркәзи ерләрдән бирини тутурду.

ҮИЛККИ МК-сы пионер тәшкилатында олан чидди әксәкликләр вә онун јох этмәк тәдбирләри һаггында гәбул этдији 1942-чи ил 15 сентәбр тарихли гәрарына әсасән, мәктәбләрдә олан пионер дружина вә дәстәләринин мөһкәмләндирилмәсинә, онларын баш дәстә рәһбәрләрилә тә'мин едилмәсинә, пионерләрин район, шәһәр, вилајәт штабларынын мөһкәмләндирилмәсинә, дружина вә дәстәләр үзәриндә бу штабларын рәһбәрлијинин јахшылашдырылмасына хүсуси фикир вермәјә башладылар. Чүнки бунсуз нә шакирдләрин ичтимаи-фајдалы ишини истигамәтләндирмәк, нә дә онларын, үмумијјәтлә, тәрбијә ишинин сәвијјәсини лазыми јүксәклијә галдырмаг олмарды. 1944-чү илдә республиканын пионер тәшкилатында 2 486 дружина вә 10 395 дәстә бирләшдирилмиш 243 244 пионер вар иди. Јухарыда көстәрилән тәдбирләр нәтичәсиндә кәнкиз шәһәрдә, һәтта кәндләрдә дә бир чох пионер дружина вә дәстәләри өз ишләрини бир гәдәр јахшылашдырмышдылар. Имишли району Отузикиләр кәнди орта мәктәбинин пионер дружинасынын ишләри бу нөгтәји-нәзәрдән нүмунә ола биләрди.

Һәмин дружинанын штабы шакирдләрин дәрсә давам этмәләринә, әвә верилән тапшырығларын шакирдләр тәрәфиндән салнга илә еринә етирилмәсинә нәзарәт едирди. Дружина штабы мүәллимләрин көмәјилә мәктәбдә риазијјат, тарих, чоғрафија фәнн

---

[1] «Бакинский рабочий» газети № 212, 8 сентәбр 1942.

[2] Бах: Сов.ИКП МК-ның мәдәнидә МЛИ АФ партия архиви. ф. 1, с. 1019, ни 154, в. 17.

[3] Бах: «Бакинский рабочий» газети № 96, 23 апрел 1942.

[4] «Бакинский рабочий» газети № 113, 15 май 1942.

[1] Бах: Сов.ИКП МК-ның мәдәнидә МЛИ АФ партия архиви ф. 15в с. 227, ни 2, вар. 15, 37, 38.

[2] Ејнә орада, ни 19, вар. 66, 67, 68.

дәрсләрә, һәмчинин бәдән тәрбиәси дәрсләри, ayrıqbaşı тикмәйә өйрәдән дәрсләк тәшкил этмишди. 1943-чү ил 25 октябрда Һәмин дружина пионда йүрүш кечирмишди. «Йүрүшдән гәбәт дәстәләрин топланышы апарылмыш вә орада кедиләчәк ерки тәбии шәраити, йүрүшүн гайдалары һаггында пионерларә мә'луматлар верилмишди»[1].

Пионер вә мәктәбләләри ичтиман файдалы ишләрә даһа кениш чәлб этмәк, онлары әмәли әмәк вәрдишләри ашыламаг мәгсәдилә һәр ил ушаг техники ярадычылыг бахышлары кечирилирди. Пионер вә мәктәбләләр мүһарибә илләриндә 98,4 мин алдәгайырма көрәкли шей дүзәлтмишдиләр ки, бунун 49 мини ушаг бағчалары вә хирәләр үчүн оюнчаглардан, 8 мини мәктәбләр үчүн идман инвентарындан, 10 мини физика, кимя, тәбиәт кабинә-ләри үчүн әйни васитә вә чиһазлардан ибарәт иди[2].

Бүтүн бунлар көстәрир ки, мүһарибә илләриндә пионер вә мәктәбләрин ичтиман файдалы ишләри һәгигәтән чох кениш-ләнмишди, мәктәбләримиз чәбһәә вә архая диггәтәлайыг ярдымлар әдирдиләр.

Гейд этмәлийик ки, истәр ичтиман файдалы ишләрин, истәрсә дә бәдән тәрбиәсинә аид олан, һәмчинин чәбһәдәкиләрә вә онларын аиләләринә, колхозлара вә совхозлара ярдымлар көстәрмәк үчүн һәята кечирилән бүтүн күтләви тәдбирләрин ачары, әсас һәрәкәтверичи күввәси кәнчләрдә вә ушагларда көрүнмә-миш сәвийәдә тәәссүр әдән вәтәнпәрвәрлик дуйғулары, халг гаршысында өз вәзифәләрини дәриндән дәрк этмәк, вәтәнә һәдсиз мәһәббәт дуйғулары олмушдур.

Бүтүн бу күтләви тәдбирләр, мәгсәдләриндән асылы олараг, бөйүк тәрбиәви рол ойнайырдылар. Бу тәдбирләрин кениш мигйасда һәята кечирилмәси шакирдләр арасында интизамын, достлуғун мөһкәмләнмәсинә, коллективлик тәрбиәсинә, шакирдләрдә әмәйә севги, әмәк вәрдишләринин әмәлә кәлмәсинә, коллективдә вә коллектив үчүн ишләмәк вәрдишләринин мөһкәмләнмәсинә, бир сөзлә аловрлу совет вәтәнпәрвәрләри тәрбиәсинә хидмәт әдирди.

Ичтиман файдалы ишләрин тәрбиәви ролуну вә әһәмиййәтини «Правда» гәзети чох яхшы шәрһ әдирди. Мәфкурәви тәрбиәдән бәһс әдәрәк, «Правда» язырды ки: «Гой ушаг вә кәнчләримизин идея-сиясі тәрбиәләринин форма вә үсуллары, яшадығымыз әзәмәтли дөврүн ирәли сүрдүйү мәзмуна лайиг олсун...». Чаклы вә сәфәрбәрәдичи сөзүн тәрбиә васитәси кими әһәмиййәтини көстәрмәклә бәрабәр, «Правда» эйни заманда гейд әдирди ки, «бунунла бәрабәр, әһәмиййәти һеч дә аз олмаян башга амил дә истифадә әдилмәлидир ки, бу да сөзлә яшашы кедән, ону тамамлаян фәалиййәтдир».

[1] Сов.ИКП МК-ным нәздиндә МЛИ АФ партия архиви, ф. 1, с. 1019, ш 22, в. 55.
[2] Еә орада, ф. 158, с. 1227, ш 6, в. 66.

Киев шәһәриндә күчә дөйүшләри заманы һәлак олмуш Гызыл Орду дөйүшчүсүндән алайын дөйүш байрағыны алан вә ишгал илләриндә онлары хәлвәт сахлайыб фашистләр говулдуғдан сонра Гызыл Орду алайларындан бириниң командиринә тәһвил верән пионер Костя Кравчукун гәһрәман һәрәкәтини мисал көстәрмәклә «Правда» язырды ки: «Һәмин киевли пионер Совет Вәтәнинә мәһәббәтини өз фәалиййәтиндә, һәрәкәтиндә ифадә әтди. Кәнч оглан вә гызлар өлкәнин чағырышына ишләрилә, әмәкләридә сәс верирләр. Бу ишләр, бу әмәк кәнч вәтәнпәрвәрдәр тәрбиәсинин ән мүһүм үнсүрүнү тәшкил әдир. Ичтиман файдалы әмәк сосиалист өлкәмиздә һәмишә шәраф вә намус ишә, вәтәндашларын вәзифәләри олмушдур. Колхоз тарласында чалышан мәктәбли дә, Гызыл Әскәр аиләсинә көмәк әдән тиҝмурчу да вәтәндашдыр. Мәктәб, комсомол вә пионер тәшкилатлары вә әләчә дә, аилә кәнчләрә сәрф этдикләри әмәйин әһәмиййәтини изаһ этмәлидирләр»[1].

Белаликлә, шакирдләрин мүһарибә илләриндә ümуми вә күтләви характер алмыш ичтиман мәһсулдар әмәйи, өлкәнин игтисади әһтиҗларыны өдәмәк мәгсәдиндән башга, кәнч нәсли тәрбиәси мәнафеинә хидмәт әдирди. Мәһз она көрә дә мүһарибә дөврүнүн чәтинликләринә гаршы апардығы көркин мүбаризә шәраитиндә шакирдләрин ичтиман мәһсулдар әмәйини тәшкил этмәкдә мәктәбләримизин әәнкин тәчрүбәләр топламасыны әйрыча гейд этмәлийик.

4. Мәктәбләрдә тә'лим ишләринин вәзиййәти вә ону яхшылашдырмаг тәдбирләри. Мәктәб ишләрини мүһарибәнин тәләбләри әсасында енидән гурмаг нә гәдәр вачиб олса да, тә'лим мүһарибә илләриндә дә мәктәбдә әсас вә һәлледичи өрдә дурурду, мәктәбин әсас фәалиййәтини әһатә әдирди. Гейд этмәлийик ки, мүһарибәнин төрәтдийи бир сыра бөйүк чәтинликләр: мүәллим кадрларынын азлығы, дәрс китабларынын вә тә'лим дәвазиматынын чатышмамазлығы, тәсәрүфат чәтинликләри вә с. тә'лим ишиндә бөйүк әнкәлләр олса да, мәктәбләрин фәалиййәтини дағыдмырды. Коммунист партиясынын рәһбәрлийи сайәсиндә, дөвләтимизин вә халгымызын һәртәрәфли гайғысы нәтичәсиндә мәктәбләримиз бу саһәдә дә өмүр чәтинликләрлә көксүн мүбаризәдә аддымбаддым ирәлиләйир, өз вәзифәләрини еринә етирмәйә чәһд әдирди. Бә'зи мәктәбләр вә бир чох мүәллимләр исә вәзифәләрини гәнаәтбәхш бир сурәтдә еринә етирирдиләр. «Дил вә әдәбиәт тәдрисинин йүксәк кейфиййәти уғрунда» адлы мәгаләсиндә Азәрбайҗан ССР Халг Маариф комиссары Мирзә Ибраһимов йолдаш язырды ки, республика мәктәбләри бә'зи мүсбәт тәчрүбә газанмышдырлар, орта мәктәбләри битирәк шакирдләрин бир гисми етишмиш, мәдәни вә савадлы адамлар олурлар. Дедикләрини әсасландырмаг мәгсәдилә М. Ибраһимов мәктәб һәятындан мүхтәлиф мисаллар кәтирирди. О чүмләдән о, Бакы шәһәри 172

[1] «Правда» 5 июн 1944

нөмрәли орта мәктәбин дил вә әдәбийят мүәллимәси Һүсийй Рзаеванын мүсбәт тәчрүбәләрини айрыча гейд эдирди. Рзаеванын о ағыр илләрдә белә, газанмыш олдуғу наилиййәтләринин әсл сәбәби онда иди ки, о, өйрәтдийи фәнни, онун методикасыны мүкәммәл билирди, мәшғәләләрини мараглы вә чәлбәдичи йолларла апарыр, шакирдләрини чалышдырмаға наил олурду. Мәһз она көрә дә Рзаеванын шакирдләри өйрәндикләри дәрсләрдән гәнаәтбәхш бир сурәтдә баш чыхарыр вә савадлы язырдылар.

Мәгаләдә 132 нөмрәли мәктәбин әдәбийят мүәллимәси Билгейс Мәммәдованын мүсбәт тәчрүбәсиндән бәһс олунурду. Б. Мәммәдованын тәчрүбәсиндә диггәтәлайиг чәһәтләрдән бири онун һәм өзүнә, һәм дә шакирдләрә чидди сурәтдә дүшүнүлмүш педагожи тәләбләр чермәсиндә вә бу тәләбләрин еринә етирилмәси үчүн хүсуси чәһдләр көстәрмәсиндә иди. Мәммәдованын тәшәббүсү үзрә мәктәбдә әдәбийят дәрнәйи тәшкил эдилмишди; бу дәрнәкдә мүнтәзәм сурәтдә мараглы мөвзулар мүзакирә эдилир, дәрнәк иштиракчыларынын үмуми инкишафларыны тәкмилләшдирирди. Мәгаләдә район мәктәбләриндән дә буна охшар мүсбәт мисаллар көстәрилирди[1].

Бу чүр мүсбәт тәчрүбәләр бә'зи Азәрбайчан вә эрмәни мәктәбләриндә рус дилинин тәдриси саһәсиндә дә вар иди.

Бакы шәһәри 91 нөмрәли мәктәбин рус дили мүәллими Бөйүкханым Шаһбазова «Рус дилини нә чүр өйрәдирәм» адлы мәгаләсиндә язырды ки: «Мүәллимләрин әсас вәзифәләриндән бири, тә'лим материалыны шәраитимизә яхынлашдырмаг, ону мүасир һәятымызла әлагәләндирмәкдир». Б. Шаһбазова өз дәрсләрини мәһз бу тәрздә апарыр, дәрсләрини мүмкүн олдуғча Вәтән мүһарибәси материаллары илә сых бир сурәтдә бағлайырды. Рус дилинин грамматикасына аид апардығы дәрсләрдә тәтбиг этдийи методик прийомлардан бәһс эдәрәк Шаһбазова язырды ки, дәрс заманы һәр чүр чейнәнмиш ифадәләрдән әл чәкиб, элә мәзмунлу мәтн үзәриндә шакирдләри ишләтмәйә чалышырам ки, онларын тәсәввүрләрини инкишаф этдирмәк үчүн әлверишли олсун, һәмдә шакирдләрә таныш олан мөвзуларда, мәсәлән Бакы нефтчиләринин һәятына, Вәтән мүһарибәсинә, чәбһәйә көстәрилән ярдыма вә с. аид олсун. Шаһбазова дейирди: «Мәни севиндирән одур ки, рус дили шакирдләримизин һәр бири үчүн севимли фәнн олмушдур, совет халгларынын бөйүк бейнәлмиләл достлуғунун гүдрәтли мәнбәи олан рус дилини өйрәнмәнин һәяти әһәмиййәтини һәр бир шакирдим баша дүшмүшдүр»[2]. Исбата эһтиячы олмаян бир һәгигәтдир ки, белә бир шәрәфли нәтичә өзбашына ахынла дейил, систематик вә ардычыл чалышма нәтичәсиндә мүмкүн ола биләрди.

Бу чүр мүсбәт тәчрүбә нүмунәләри тәкчә дил дәрсләриндә дейил, һәм дә физика вә риязийят дәрсләриндә вар иди. ХМК

[1] Бах: «Бакинский рабочий» газети, № 12, 16 январ 1944.
[2] «Бакинский рабочий» газети, № 84, 25 апрел 1944.

орта мәктәбләр идарәси рәиси Т. Хасмәммәдов йолдаш физика вә риязийят мүәллимләринин I республика мүшавирәсиндә (июн, 1944) сөйләдийи мә'рузәдә бир сыра габагчыл физика вә риязийят мүәллимләринин гәнаәтбәхш ишләрини нүмунә көстәрирди. О гейд эдирди ки, бир сыра габагчыл физика мүәллимләринин шакирдләри имтаһанларда мәсәлә вә мисаллары дүшүнчә илә, изаһатла һәлл эдә билмишләр, тәчрүбә аләтләри вә чиһазлардан бачарыгла истифадә эдә билмишләр, онлар физикадан мөһкәм билийә малик олан шакирдләр етишдирмишләр. Мә'рузәдә һәм дә көстәрилирди ки, бу габагчыл физика мүәллимләри мәктәбләрдә физика дәрнәйи тәшкил эдиб, бурада шакирдләринә мүхтәлиф садә вә мүрәккәб чиһазлар дүзәлтдирир вә беләликлә, физика кабинәсини өз зәһмәтләри вә өз имканлары илә зәнкинләшдирирләр. Бакы шәһәри 1 нөмрәли Азәрбайчан мәктәбинин физика мүәллими К. Көчәрли, 23 нөмрәли рус мәктәбинин мүәллими Ю. Н. Николаев, 10 нөмрәли эрмәни мәктәбинин мүәллими Һайказян, Масаллы районундан әмәкдар мүәллим Һ. Абдуллаев вә бир чох башга физика мүәллимләринин иши буна мисал ола биләрди. Лакин бу айры-айры мүсбәт тәчрүбәләрлә бәрабәр, мүһарибәнин төрәтдийи чәтинликләрин нәтичәси олараг, республика мәктәбләриндә тә'лим ишләри, үмумиййәтлә, чох ағыр вәзиййәтдә иди.

1944-чү илин январ айында ана дили вә рус дили мүәллимләринин, июн айында физика вә риязийят мүәллимләринин республика мүшавирәләри кечирилмишди. Бу мүшавирәләрдә габагчыл мүәллимләр, элми ишчиләр вә халг маарифи органларынын рәһбәр ишчиләри һәмин әсас фәнләрин тәдриси саһәсиндә төрәнмиш олан ағыр вәзиййәти мүзакирә эдир, нөгсанлары йох этмәк үчүн чарәләр вә йоллар ахтарырдылар. Республиканын физика вә риязийят үзрә бир сыра элми ишчиләри вә о чүмләдән проф. М. Р. Әфәндиев, дос. Ә. Һүсейнов, дос. М. Чавадов, дос. Г. Арзуманов, В. Берг вә б. һәмин мүшавирәдә мәзмунлу мә'рузәләр сөйләмиш, физика вә риязийятын мәктәбләрдә тәдриси сәвиййәсини йүксәлтмәк үчүн йоллар көстәрмишдиләр.

Мәсәлән, дос. Ә. М. Һүсейнов вә Н. В. Берг «Мәктәбдә әсас риязийят анлайышлары вә тә'рифләри» мөвзуунда сөйләдикләри мә'рузәдә һаглы олараг дейирдиләр ки, шакирдләрин үмуми риязи инкишафыны вә мөһкәм риязи вәрдиш алмаларыны мүасир элмин тәләбләри сәвиййәсинә галдырмаг мәгсәдилә «биринчи нөвбәдә илк анлайышлары, тә'рифләри, әдәд, лимит, функсионал асылылыг кими әсас анлайышлары, мәктәбдә дәгиг вә дүзкүн тә'лим этмәк лазымдыр». Әмәкдар элм хадими, проф. М. Р. Әфәндиев вә дос. Г. Арзуманов риязийят дәрсләринин ашағы сәвиййәдә олдуғуну гейд эдир вә дейирдиләр ки, «бунун нәтичәсиндә орта мәктәбдә шакирдләр чох вахт бир сыра айры-айры риязийят гайдаларыны әзбәрләйирләр, анчаг онларын нәйә әсасланмыш олдугларыны вә араларындакы мәнтиги әлагәни билмәйирләр. Белә өйрәнишдә, риязийят шакирдләр үчүн тәфәккүр шәкли дейил,

садәчә олараг, бир сыра айры-айры гайдалар йығымындан вә һазыр «ресептләрдән» ибарәт олур»[1].

Һәгигәтән бир чох мәктәбләрдә тә'лим ишләринин сәвиййәси о гәдәр ашағы дүшмүшдү ки, бу вәзиййәт һәм мүәллимләри, һәм әлми ишчиләри, һәм дә мааріф органлары ишчиләринин хейли нараһат эдирди.

Физика вә риязийят мүәллимләринин I республика мүшавирәси көстәрирди ки, мәсәлән, һесабдан шакирдләр адлы әдәдләр үзәриндә әмәлийят апармагда чох чәтинликләр чәкирләр, мисал һәлл эдә билсәләр дә, мәсәлә һәллиндә ачизлик көстәрирләр; чәбрдән мәсәлә һәллинә, дүстурларын чыхарылмасы вә тәтбигинә аз фикир верирләр, мүрәккәб мәсәлә һәллинә һеч яхын белә, кәлмирләр; физикадан шакирдләр ганун вә дүстурлары әзбәрләйирләрсә дә, онларын физики маһиййәтини баша дүшмүрләр, лаборатор мәшғәләләри еринә етирилмир вә с.

Бу чүр чидди нөгсанлар ана дили вә әдәбийят дәрсләринин дә вәзиййәтини характеризә эдирди. Дил вә әдәбийят мүәллимләринин мүшавирәсиндә Ә. Гарабағлы йолдаш дейирди ки: мәктәбләрин әксәриййәтиндә «дил вә әдәбийят програмлары еринә етирилмир. Язы ишләринин нөвү, һәчми, кейфиййәти, гиймәтләндирилмәси саһәсиндә бөйүк долашыглыг вә сәһвләрә йол верилир. Шакирдләрин языларындакы имла, инша, үслуб вә әлми сәһвләр һәр аддымда өзүнү көстәрир. Мәктәбләрдә шифаһи нитгин инкишафына аз фикир верилир...»[2]. Шакирдләрин билийиндә формализм һөкм сүрүрдү. 1944-чү илин декабр айында кечирилән мааріф органлары рәһбәр ишчиләринин республика мүшавирәсиндә «Йүксәк тә'лим-тәрбийә кейфиййәти уғрунда» мөвзуунда мә'рузә эдән М. Ибраһимов йолдаш мааріф саһәсиндә олан бу чүр чидди нөгсанлары тәһлил эдәрәк дейирди ки: «Мәктәбләримиздә тә'лим-тәрбийә кейфиййәти бизи гәт'иййән өдәйәчәк һалда дейилдир. Аз да олса, раһатланмаг вә архайынлашмаг үчүн һеч бир әсас йохдур. Әксинә, изтираб вә һәйәчанлар доғуран сәбәбләр олдуғча чохдур...»[3]. Бүтүн бу чидди нөгсанларын сәбәбләри чох иди. Лакин башлыча сәбәби мүәллим һей'әтинин бөйүк бир гисминин ярытмаз һазырлығы олмасында, методик сәһвләрә йол вермәсиндә, бә'зиләринин исә ишә чидди янашмамасында ахтармаг лазым иди.

Мүәллим кадрынын чатышмамазлығындан педагожи ишә лазыми һазырлығы вә педагожи стажы олмаян шәхсләр кәлмишдиләр. Бунлар тә'лим ишләринин тәләбләрини нә әлми, нә дә методик чәһәтдән өдәйирди. Йохлама материаллары көстәрирди ки, мәсәлән, ана дили мүәллимләринин бөйүк бир гисми язы иши тәшкилиндә ардычыллыг көстәрмирләр, шакирдләрин язы ишләринин тәсһиһ эдәркән кәммәһәллик көстәрир, бурахылан үслуб, имла вә с. сәһвләрин үстүндән кечирләр, язы ишләринин планла апармырлар вә с. Тәәччүблү дейилди ки, ишә бу чүр хошакәлмәз мүнасибәт нәтичәсиндә бир чох шакирдләрин сәвады ашағы дәрәчәдә иди. Бүтүн бу вә буна бәнзәр нөгсанлары арадан гәлдырмаг, шакирдләрин мүвәффәгиййәтини, үмумиййәтлә, мәктәб ишләринин кейфиййәтини йүксәлтмәк үчүн ени тәдбирләр көрмәк, мүәллим вә шакирд күтләсинин ишә гаршы мәс'улиййәтини артырмаг, нөгсанларын төрәнмәсинә сәбәб олан бә'зи иш гайдаларындан әл чәкмәк лазым иди. Мүһарибәнин, совет халғы мәнфәәтләринә, сона доғру сүр'әтлә яхынлашмасы да мәктәбин тә'лим ишләринә диггәти күчләндирмәк үчүн әлверишли шәраит яратмышды. Бу мәгсәдлә, 1944-чү илдә бир сыра тәдбирләр гәбул эдилди.

Гәбул эдилән мүһүм тәдбирләрдән бири истеһсалатдан мәктәбләрә механики сурәтдә көчүрүлмүш олан сосялизм ярышынын 1944-чү илин әввәлләриндә тә'лим ишләри практикасындан көтүрүлмәсиндән ибарәт иди.

Сосялизм ярышы тә'лим ишләринә мүнасиб олмадығындан мүәллим вә шакирдләрдә инад вә исрарла чалышмаг дейил, заһирән йүксәк олан мүвәффәгиййәт фанзи үчүн ишләмәк мейли әмәлә кәтирирди, мәктәбдә тә'лим кейфиййәтини йүксәлтмәк уғрунда апарылан һәгиги мүбаризәйә мане олурду. Мәһз она көрә дә «Правда» гәзети баш мәгаләсиндә язырды ки, «Механики бир сурәтдә мәктәбин тә'лим ишинә көчүрүлмүш олан ярыш мәктәбдә тә'лимин кейфиййәтинә вә интизама зәрәр вермишдир»[1].

Сосярышын механики сурәтдә мәктәбләрә тәтбиг эдилмәси нәтичәсиндә чидди тәшкил эдилмиш педагожи фәвлиййәт әвәзинә, мәктәбләрдә ярыш әтрафында бош-бошуна һай-күй салынырды. Өһдәчиликләри «еринә етирмәк» мәгсәдилә мүәллимләр шакирдләрин билийинә вердикләри тәләбләри хейли азалтмаға мәчбур олурдулар.

Сосярышын мәктәбләрдә лағвинә даир МК-нын вердийи көстәришләрә әсасән, ХМК коллекиясынын чыхардығы гәрарда (январ 1944) дейилирди ки: «мәктәбләр, мүәллимләр вә шакирдләр арасында бағланан сосярыш мүгавиләләриндә өһдәйә көтүрүлән йүксәк мәнимсәмә фанзи далынча гачмаг шакирдләрин биликләринә об'ектив гиймәт верилмәмәсинә, шакирдләрдән эдилән тәләбләрин азалдылмасына, тә'лим-тәрбийә ишиндә мүәллимин ролунун ашағыя дүшмәсинә вә нөмрәләрин ерсиз олараг йүксәк гоюлмасына сәбәб олур...»[2].

«Мәктәбдә тә'лим ишләринин кейфиййәтини йүксәлтмәли» адлы мәгаләсиндә республиканын рәһбәр партия ишчиси Муса Әлиев йолдаш Азәрбайчан ССР мәктәбләриндә сосярышын төрәтмиш олдуғу мәнфи һаллардан бәһс эдәрәк, язырды ки, «мүәл-

[1] Риязийят вә физика мүәллимләринин I республика мүшавирәсинин материаллары, сәһ. 10, 15, 17, 30, 1944, Азәрнәшр.
[2] Бах: «Азәрбайчан мәктәби» журналы, № 1, сәһ. 4, 5, 1944.
[3] Енә орада, № 4, 5, сәһ. 3, 1944.

[1] «Правда» гәзети, 13 апрел 1944.
[2] «Азәрбайчан мәктәби» журналы, № 1, сәһ. 35, 1944

лимләр, шакирдләр вә мәктәбләр арасында бағланан ярыш мүгавиләләри «йүз фаиз мүвәффәгиййәт вермәк», ә'ла вә яхшы гиймәт вериләчәк шакирдләрин мигдарыны әввәлчәдән мүәййән этмәк вә с. кими өһдәчиликләри нәзәрдә тутдуғундан, шакирдләрин билийинә верилән гиймәтләр сүн'и сурәтдә йүксәлдилирди», «бә'зи мәктәблиләр исә мүәллимләрин өз үзәрләринә көтүрдүкләри өһдәчиликдән сүн-истифадә эдәрәк, дәрсләринә гаршы кәммәһәллик вә тәнбәллик көстәрирдиләр[1]».

Бу чүр тәһрифләрин нәтичәсиндә шакирдләрин биликләринә верилән гиймәтләр формал чәһәтдән йүксәк олса да, онларын һәгиги билик сәвиййәси ашағыя дүшүрдү. Мәһз она көрә дә өзүнү мәктәб һәятында доғрултмамыш олан сосярышы тә'лим ишләриндә сахламаг олмазды.

Мәктәбләрдә тә'лимин кейфиййәтини яхшылашдырмаг мәгсәдилә ССРИ ХКС (июн 1944) хүсуси гәрар гәбул этмишди. Һәмин гәрарә әсасән 1944/45-чи дәрс илиндән э'тибарән ибтидаи вә еддиллик мәктәбләри битирән шакирдләр үчүн бурахылыш имтаһанлары, орта мәктәбләри битирән шакирдләр үчүн исә камал аттестаты имтаһаны тә'йин эдилди. Бүтүн фәнләр үзрә көркәмли мүвәффәгиййәтләр газанан вә әхлагы ә'ла олан шакирдләрин гызыл вә күмүш медалларла тәлтиф эдилмәси дә гәрарда ирәли сүрүлмүшдү.

Мүһүм педагожи мә'насы олан бу тәдбирләр шакирдләрин билийинә гиймәт верәркән даһа диггәтли олмағы тәләб эдир, һәм мүәллимләрин вә һәм дә шакирдләрин мәс'улиййәтини артырырды.

1943/44-чү дәрс илиндән Азәрбайчан ССР ХМК-ы РСФСР ХМК-нын тәчрүбәсиндән истифадә эдәрәк, 20 маддәдән ибарәт «Шакирдләр үчүн гайдалар» гәбул этди вә республика ХКС тәрәфиндән тәсдиг эдилдикдән сонра мәктәбләрдә тәтбиг эдилмәйә верди. Бу мүһүм сәнәдин мәктәбләрдә тәтбиги шакирдләр арасында янтизамын мөһкәмләндирилмәсинә вә тә'лимин кейфиййәтини яхшылашдырмаға хидмәт эдирди.

ҮИЛККИ МК-нын XII пленумунун «Мәктәбдә комсомолун ишләрини яхшылашдырмаг тәдбирләри һаггында» (1944-чү ил) гәбул этдийи гәрар да о заманлар мәктәб һәяты үчүн мүһүм һадисәләрдән бирини тәшкил эдирди. Һәмин гәрарда көстәрилирди ки, бундан сонра мәктәбдә тә'лим кейфиййәтинин йүксәлдилмәси бир чох һалларда мәктәбдә интизамын мөһкәмләндирилмәси вә мүнасиб гайда ярадылмасындан асылы олачагдыр. Пленум мәктәб комсомол тәшкилатларындан тәләб эдирди ки, тә'лим вә тәрбийә ишләриндә мүәллимә һәр чүр ярдым көстәрсинләр, мүәллимләр коллективилә әлбир ишләсинләр, мүәллимләрин нүфузуну галдырмаға чалышсынлар. Пленум комсомол ичласларында мүәллимләри тәнгид этмәйә ичазә вермирди.

[1] «Бакинский рабочий» № 43, 27 февраль 1944.

Бу мүһүм тәдбирләр маариф органлары ишчиләринин, мүәллимләр күтләсинин әсас фикрини тә'лимин кейфиййәтини яхшылашдырмаг мәсәләләринә чәлб эдирди.

1944/45-чи дәрс илинин екунларына һәср эдилмиш һесабатда билдирилирди ки, мүәллимләрин район метод бирләшмәләри, педагожи шуралары, мәктәбләрдә фәнн комиссиялары, әсасән, тә'лим материалынын дүзкүн өйрәдилмәси вә мөһкәмләндирилмәси, шакирдләрдән сорғу гайдалары, язы ишләринин апарылмасы гайдалары вә с. илә мәшғул олмушлар. Мүәллимләр шакирдләрин чавабларына вә өз ишләринә даһа чидди тәләбкар олмаға, дәрсләринә чиддиййәтлә һазырлашмаға «шакирдләрә биликләри мөһкәм мәнимсәтмәк гайғысына галмаға, онлара синифдән кәнарда да ярдым көстәрмәйә, онларын биликләрини диггәтлә гиймәтләндирмәйә» башламышдылар[1].

1944/45-чи дәрс илинин екунлары һәм дә ону көстәрирди ки, дәрсдә мүвәффәг олан шакирдләрин фаизи артмаса да, онларын биликләри вә савадлары нисбәтән яхшылашмаға доғру кедир.

Мүһарибә бүтүн совет мәктәбләринә вә о чүмләдән Азәрбайчан ССР мәктәбләринә бөйүк зәрәрләр вурмушду. Лакин буна бахмаяраг, бүтүн совет гурулушу кими, мәктәбләримиз дә мүһарибә дөврүнү мүәййән гәләбә илә баша чатдырды. Мәктәбләримизин педагожи гәләбәси ондан ибарәт олду ки, совет вәтәнпәрвәрлийи кими ән нәчиб һисси шакирдләрә тәрбийә этмәкдә, шакирдләрин ичтимаи мәһсулдар әмәкләрини кениш һәчмдә тәшкил этмәкдә, бөйүк чәтинликләрә бахмаяраг, үмуми тәһсили давам этдирмәкдә вә с. олдугча бөйүк вә гиймәтли тәчрүбәләр газанды, бу тәчрүбә исә мүһарибәдән сонракы дөврүн ени шәраитиндә кениш бир сурәтдә истифадә эдилди.

5. Мүәллим кадры. Республика мәктәбләрини мүәллим кадрлары илә тә'мин этмәк мүһарибәдән әввәлки дөврдә белә, һәлл эдилмәмиш галмышды. Мүһарибә исә мәктәбләрин мүәллимә олан эһтиячыны мә'лум сәбәбләрдән даһа да кәскинләшдирди.

Азәрбайчан ССР Халг Маариф комиссары Мирзә Мәммәдов йолдаш мәктәбләри мүәллим кадрлары илә тә'мин этмәк ишинин мүһарибә нәтичәсиндә хейли чәтинләшдийиндән, һәмчинин бу чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн гәбул эдилән тәдбирләрдән бәһс эдәрәк язырды ки, мүһарибә мүәллим кадрларынын вәзиййәтиндә хейли дәйишикликләр әмәлә кәтирмишдир. Бир чох тәчрүбәли вә һазырлыглы мүәллимләр Вәтән уғрунда вурушмагла өз вәтәнпәрвәрлик вәзифәләрини еринә етирирләр. Бунун нәтичәсиндә элә һаллар олурду ки, мүәллим йохлуғу сәбәбиндән бә'зи фәнләрин тәдриси мәктәбләрдә дәяндырылырды. Бу чәтинликләрин гаршысыны алмаг үчүн «Халг Маариф Комиссарлығы мүәллимләри дәрслә һәддән артыг йүкләмәк, паралел синифләри бирләшдирмәк, ени мүәллим кадры һазырламаг, хүсусилә гадынлары бу

[1] Сов.ИКП МК-нын нәздиндә МЛИ АФ партия архиви, ф. 1, с. 1019-иш, 154, в. 26, 27.

ишә чәлб этмәк, тәһлүкәли ерләрдән көчүрүлмүш мүәллимләрдән сәмәрәли истифадә этмәк кими бир сыра тәдбирләр һәята кечирир.

Лакин мүәллимә олан эһтияч, хүсусилә республиканын кәнд районларында, енә дә чидди бир сурәтдә һисс олунур»[1].

Мәктәбләрин мүәллимә олан эһтиячыны өдәмәк үчүн һәгигәтән мүхтәлиф тәдбирләр гәбул эдилирди. Әввәлән, педагожи мәктәбләр вә дарүлфүнун мә'зунлары республиканын мүәллимә даһа чох эһтиячы олан ерләринә — район мәктәбләринә көндәрилирди. Мәсәлән, тәкчә 1943-чү илдә 1 678 кәнч мүәллим ишә көндәрилмишди.

«Республика мәктәбләринин иши һаггында» гәбул этдикләри (феврал 1944) гәрарда Азәрбайчан Коммунист партиясы МК-сы вә республика ХКС-ы көстәрирдиләр ки, мәктәбләрдә мүәллим кадрларынын чатышмамасынын сәбәбләриндән бири дә мүәллимләрдән гисмән, ихтисаслары олмаян башга ишләрдә истифадә эдилмәсидир. Һәмин гәрарә әсасән тәкчә 1944-чү илдә башга идарәләрдә ишләйән 700 нәфәр мүәллим халг маариф органларынын ихтиярына гайтарылды. Бундан әлавә, гыса мүддәтли курслар васитәсилә 800 нәфәр фәни мүәллими һазырланыб кәнд мәктәбләринә көндәрилди. Кәнд мәктәбләринин бөйүк эһтиячыны өдәмәк мәгсәдилә республиканын шәһәрләриндән, хүсусән Бакыдан, хейли мүәллим кәнд мәктәбләринә көчүрүлдү. Лакин бүтүн бу тәдбирләр, һәр нә гәдәр диггәтәлайиг олсалар да, республика мәктәбләринин мүәллимә олан эһтиячларыны өдәмәкдән чох узаг иди.

Мүәллимә олан тәләб мүһарибәнин сон илләриндә дә чох бөйүк иди. Гейд этмәлийик ки, мүһарибәнин сон илләриндә ишғалчыларын совет торпагларындан говулмасы илә әлагәдар олараг ярадылмыш әлверишли шәраит, башга чәһәтләрдән мәктәб шәбәкәсини бәрпа этмәйә имкан вердийи һалда, мүәллим кадрларынын чатышмамазлығы буна мане олурду. Тәкчә ону көстәрмәк кифайәт эдәр ки, 1944/45-чи дәрс илиндә бүтүн кәнд орта мәктәбләриндә мүәллим кадрлары йохлугундан харичи дилләр тәдрис эдилмирди, VIII—X синифләрдә дәрс дейән мүәллимләрин, һәмчинин орта вә еддиилик мәктәб директорларынын вә дәрс һиссә мүдирләринин хейли һиссәси али тәһсили олмаян мүәллимләр иди.

Мәһз белә бир вәзиййәт хүсусән еддиилик вә орта мәктәбләр үчүн мүәллим кадрлары һазырлығыны хейли кенишләндирмәк вә сүр'әтләндирмәк мәгсәдилә лазыми тәдбирләр көрмәк зәрурийәтини ирәли сүрүрдү. Белә тәдбирләр мүһарибә илләриндә гәбул эдилди.

Әввәлән, 1943-чү илдә Бакы мүәллимләр институтунун базасы үзәриндә мүһарибәнин әввәлиндә дөвләт дарүлфүнуну илә бирләшдирилмиш олан В. И. Ленин адына Азәрбайчан Дөвләт

[1] М. Мәммәдов, «Мәктәбләри даһа яхшы ишләмәйә һазырламалы», бах: «Бакинский рабочий» газети, № 176, 28 июн 1942.

Педагожи Институту бәрпа эдилди. Енә һәмин 1943-чү илдә Кировабад мүәллимләр институту әсасында инди Зәрдаби адыны дашыян педагожи институт тәшкил эдилди. Губа, Ағдам вә Газах шәһәрләриндә мүәллимләр институту ачылды; 1944-чү илдә исә АПИ нәздиндә олан гияби шө'бә әсасында мүһарибәйә гәдәр давам эдән гияби педагожи институт бәрпа эдилди. Бүтүн бу тәдбирләр нәтичәсиндә, һәмчинин ордудан тәдричән тәрхис эдилән мүәллимләр һесабына мәктәбләрә көндәрилән мүәллимләрин сайы кетдикчә артырды. Лакин мүәллимә олан эһтияч о гәдәр бөйүк иди ки, бу эһтияч мүһарибәнин сонунда да, һәтта мүһарибәдән сонракы бир нечә илдә дә кәскин бир сурәтдә һисс олунурду.

Ашағыдакы чәдвәл мүһарибә илләриндә мүәллимләрин тәркибини көстәрир.

Илләр	Мүәллимләрин сайы
1941/42	20 000
1942/43	16 704
1943/44	16 531
1944/45	18 293
1945/46	18 831

Гейд этмәлийик ки, мүәллимләрин тәркиби мүһарибә илләриндә хейли дәйишмишди, белә ки, педагожи стажы аз олан мүәллимләр чохлугу тәшкил эдирдиләр. Мәсәлән, 1944/45-чи дәрс илиндә республика мәктәбләриндә ишләйән 18 293 нәфәр мүәллимдән 5 илә гәдәр педагожи стажы олаилар 9 306 нәфәр иди. Һәмин илдә мүәллимләр арасында 5 961 нәфәр үмуми орта тәһсилли вә орта тәһсили олмаян мүәллим вар иди[1].

Белә бир вәзиййәт мүәллимләрә методик ирдымы гүввәтләндирмәйи, онларын ихтисасыны тәкмилләшдирмәк вә йүксәлтмәк үчүн апарылан ишләри хейли күчләндирмәйи тәләб эдирди. Бу мәгсәд үчүн, аз мигдарда да олса, мүәллимләр үчүн методик әдәбийят нәшр эдилирди. Әввәлләр дөвләт дарүлфүнунун гияби шө'бәси, сонралар В. И. Ленин адына Дөвләт Педагожи Институтунун гияби шө'бәси, чәтинликләрә бахмаяраг, гиябычы мүәллимләри ай имтаһан сессияларына дә'вәт эдир вә онларла мүәййән ишләр апарырды.

Азәрбайчан Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институту да гыса мүддәтли курслар вә семинарлар, мә'рузә вә мүһазирәләр тәшкил этмәклә мүәллимләрә хейли методик ирдымлар көстәрирди. Бу институт тәкчә 1942/43-чү дәрс илиндә: 8 266 мүәллим әһатә этмәклә 278 мүһазирә вә мә'рузә, 814 мүәллим әһатә этмәклә 83 семинар, 1 281 ибтидаи мәктәб мүәллими чәлб этмәклә икиһәфтәлик курслар, 540 еддиилик мәктәб мүәллимини чәлб этмәклә ай ярымлыг курслар тәшкил этмишди[2].

[1] Сов.ИКП МК-ным нәздиндә МЛИ АФ партия архиви, ф. 1, с. 1019, иш, 143, вар. 62.

[2] Бах: Енә орада, в. 188.

Совет һөкүмәти вә Коммунист партиясы мүәллимләрин маддә ишчиләр шәртләрини йүнкүлләшдирмәк үчүн дә бир сыра тәдбирләр гәбул этмишди. Мәсәлән, Бакы вә Кировабад шәһәрләриндә мүәллимләр үчүн хүсуси емәхана ачылмышды. Кәнд мүәллимләринә 5 000, онларын ушагларына исә 1 250 хүсуси пай верилмишди. Әрзаг вә сәнаә маллары илә тә'мин едилмәкдә мүәллимләр сәнаә фәһләләрилә барабәрләшдирилмишди, кәнд мүәллимләринин һәйәтинә тәсәрруфатлары кенишләнирди. 1943-чү илдә мүәллимләрин зәһмәт һаглары бир гәдәр артырылмышды. Мәктәб ишләриндә хүсусилә фәргләнән мүәллимләрдән бөйүк бир групу Азәрбайҹан ССР Али Советинин Фахри Фәрманы илә тәлтиф едилмишди, 245 мүәллимә исә республика мәктәбләринин Әмәкдар мүәллими ады верилмишди вә с.

Республиканын мүәллимләри вәтән гаршысында үзәринә дүшән шәрәфли вәзифәни еринә етирмәйә чәһд едир, кәнч нәслин тә'лим-тәрбиәси ишиндә бөйүк әмәк сәрф едирләрди. Мүһарибәнин чәтинликләри мүәллимләрин түкәнмәз гүвәләринә зәифләдә билмирди. Мүһарибәнин биринчи күнүндән совет мүәллимләри сосиалист өлкәсинә өз садәгәтини көстәрир, бүтүн бачарыг вә гүвәсилә чәбһәйә вә архан көмәк едир, дүшмәнә гәлиб кәлмәк кими мүгәддәс халг һәрәкатында фәал иштирак едирдиләр. Мүәллимләрин бу чидд чәһдләри тәкчә онларын ихтисасына аид мәктәб ишиндә дейил, һәм дә чәбһәдәкиләрә исти палтар топламаг, чәбһәдәки дөйүшчүләримизә һәдиййәләр көндәрмәйи тәшкил этмәк, ев айларында колхоз вә совхозлара көмәк этмәк, чәбһәдә олан-ларын аиләсинә көмәк тәшкил этмәкдә вә с. өзүнү көстәрирди. Бүтүн кәнд мүәллимләри вә шәһәр мүәллимләринин әксәриййәти әһали арасында тәблиғатчылыг едирдиләр. Ерли партия тәшкилатынын илкин көмәкчиләри кими онлар, әһалинин тәсәрруфат вәзифәләрини еринә етирмәк, чәбһәйә ярдым көстәрмәк ишиндә сафәрбәрлиә алмагда фәал иштирак едирдиләр.

Бүтүн совет мүәллимләри арасында Азәрбайҹан мүәллимләринин дә газанмыш олдуглары ән бөйүк наилиййәт исә кәнч нәсли аловлу вәтәнпәрвәрлик тәрбиә этмәк, бу мүгәддәс вә шәрәфли ишдә алиндән кәлән әсиркәмәкдә ифадә олунурду. Мәктәб вә мүәллимләримизин тәрбиәви тә'сиринин нәтичәләри өзүнү мүхтәлиф формаларда көстәрирди. Гызыл Орду дөйүшчүләринин, һәтта ән чәтин чәбһә шәрантиндә белә, вахты илә тәһсил вә тәрбиә алмыш олдуглары мәктәби вә мүәллимләрини бөйүк миннәтдарлыг һисси илә хатырламасында бу, парлаг сүрәтдә нүмайиш әтдирилирди. Халг Маариф комиссары М. Мәммәдов язырды: «Азәрбайҹан мәктәбләри Вәтән мүһарибәси чәбһәләриндә мәрдликлә вурушан бир чох ма'зунлары илә фәхр едә биләрләр. Мәктәб онларын иradәләрини мөһкәмләндирмиш, онлары дүшмәнә нифрәт руһунда тәрбиә этмиш, мүһарибәнин ағыр шәрантинә дөзмәйә өйрәтмишдир; мәһз она көрә дә онлар өз мәктубларында мәктәб вә мүәллимләринә миннәтдарлыгларыны ‘биилдирирләр’[1].

[1] Бах: «Бакинский рабочий» газети № 176, 28 июл 1942.

Бу нөгтеји-нәзәрдән сәчијјәли олан бир чох мәктублар о заманкы мәтбуатымызда дәрч олунурду. Мәсәлән, дос. Ә. Сәндов «Азәрбайҹан мүәллимләринин шәрәфли ишләри» адлы мәгаләсиндә А. Кирәчли адлы бир нәфәр дөйүшчүнүн она язмыш мәктубун мәзмунуну верирди. Мәктубда дейилирди ки: «Сиз мәним кәнчлијимин тәрбијәчисисиниз. Мәним дүнјакөрүшүм, һәнта бахышым билаваситә сизин рәһбәрлијинизлә дүзкүн истигамәт ала билмишдир. Мән бу күн дөрд илә јахындыр ки, бөјүк вә мүгәддәс мүһарибә чәбһәләриндә дүшмәнә гиришы вурушмаларда одлан-судан чыхырамса, Вәтәнимин, халгымын адынымы ачыг, үзүнү ағ этмәйә чалышырамса, бурада мәнә мүәллимим слан сизин бөјүк пајынызы вардыр»[1].

Хачатур Хачатурян адлы башга бир дөйүшчү Чардахлы кәндиндә јашајан атасына язмыш мәктубда дејирди: «Һөкмән мәктәбә кет. Мәним мәктубумы мүәллимләрә көстәриб де ки, сәнин оғлун Хачатур онлары унутмамышдыр. Мәктәбә кечирдијим күнләр улдузлу кечәләрдә вә дарыстал гамада— һәр ердә ајдына дүшүр... Мүәллимләрә айрыча мәктуб язмаға вахт тапа билмирәм. Мәктуб язмаг әвәзинә, бу кағызымда үч нишан чәкирәм. Гој бу нишанлар мәним гәлбимә полад кими мөһкәм едә мәктәбә, мүәллимләрә мәним сәмими саламымы апарсын...».

Һәмин бу фикри «Кәнд мүәллими» адлы баш мәгаләсиндә дәрч едәрәк, «Правда» гәзети язырды ки, кәнд мүәллимләри үчүн сәмими саламлар көндәрән тәкчә Хачатур дейилдир. Онун дөрд кәнд мәктәбиндә тәәбә полад кими мөһкәмләнән һәмиләләрә ев дейилдир. «Вәтән мүдафиәчиләринин мәрдлији вә игидлији, бәрәкәтли Совет торпағында еши вәтәнпәрвәрләр нәсли етишдирмиш, сарсылмаз иradәли, мөһкәм, сәдәгәтли вә мүгәддәс вәтәнпәрвәрлик вәзифәсини дүшүнән адамлар тәрбиә едиб боја-мыш халг мүәллимләри үчүн бөјүк мүкафатдыр»[2].

Бүтүн бунлар шакирдләри вәтәнә һәдсиз мәһәббәт руһунда тәрбиә этмәк ишиндә Азәрбайҹан мүәллимләринин һәм фәрәһ-ләндирир, һәм дә руһландырырды. Дәрсдә, дәрсдән вә мәктәбдән кәнар ишләрдә мүхтәлиф үсуллар вә иш формалары тәтбиг этмәкдә Азәрбайҹан мүәллимләри өзләринин шәрәфли вә мүгәддәс тәрбиә вәзифәләринин өһдәсиндән кәлмәк үчүн елләриндән кәләни әсиркәмирдиләр. Исбат едә биләчәк олмасын бир һәгигәтдир ки, Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Совет халгынын дүшмән үзәринә чалдығы тарихи гәләбәдә совет мәктәбләри вә совет мүәллимләринин көркәмли ери вә хидмәтләри вар иди.

Бүтүн бунлар совет мүәллимләри арасында Азәрбайҹан мүәллимләрини дә мәктәб гурулушунда мүһарибәнин вурмуш олдуғу зәрәрләрлә мүбаризә апармаға сөвг едирди.

[1] «Азәрбайҹан мәктәби» журналы № 2—3, сәһ. 41, 1945.
[2] «Правда» гәзети, 18 июл 1944.

БЕШИНЧИ ФӘСИЛ

АЗӘРБАЙЧАН СОВЕТ МӘКТӘБИ СОСЯЛИЗМ ЧӘМИЙЙӘТИНИН МҮҺАРИБӘДӘН СОНРАКЫ ИНКИШАФ ДӨВРҮНДӘ (1945—1955)

1. Мәктәбин вәзифәләри. Бөйүк Вәтән мүһарибәси совет халғынын гәләбәси илә битдикдән сонра өлкәмиздә динч гуручулуг дөврү башланды. Коммунист партиясы тәрәфиндән гаршыя гоюлан вә бөйүк сияси, игтисади вә мәдәни әһәмиййәтли олан вәзифә — мүһарибәнин өлкәмизә вурмуш олдуғу яралары сағалтмағдан, ССРИ-дә халг тәсәррүфатыны бәрпа этмәкдән вә коммунизм йолунда ону инкишаф этдирмәкдән ибарәт иди. Бу әзәмәтли вәзифә, һәм дә совет мәктәбләринин гаршысында дуран маариф мәсәләләрини мүәййәнләшдириб дәғигләшдирди.

Үмуми игтисади вә мәдәни инкишафымыз зәмининдә ени йүксәлиш дөврүнә кирән совет мәктәбләри гаршысында, мүһарибә илләриндә сәвиййәси хейли ашағы дүшмүш тә'лим вә тәрбийә ишләринин кейфиййәтини яхшылашдырмаг, о чүмләдән ики ил бир синифдә галан шакирдләрин сайыны азалтмаг, тә'лим вә тәрбийәнин идея-сияси сәвиййәсини йүксәлтмәк вәзифәси дурурду.

Кәнч нәслин идея сафлығы әсасында тәрбийә эдилмәси мүһарибәдән сонракы дөврүн әввәлләриндән диггәт мәркәзиндә дурурду. ҮИК(б)П МК-нын 1946 вә 1947-чи илләрдә мәфкурә мәсәләләринә даир гәбул этдийи гәрарлар, хүсусилә «Звезда» вә «Ленинград» мәчмуәләри һаггында 14 август 1946-чы ил тарихли гәрар кәнчләри дүзкүн тәрбийә этмәк, онларын тәләбләринә чаваб вермәк, сағлам, коммунизм ишинә инанан, маниәләрдән горхмаян, һәр чүр маниәни арадан галдырмаға һазыр олан нәсл тәрбийә этмәйи тәләб эдирди.

Халг маарифи органлары мүһарибә илләриндә хейли зәрәр дәймиш олан мәктәбләр шәбәкәсини бәрпа вә инкишаф этдирмәк, бә'зи ерләрдә позулмуш олан үмуми ичбари тәһсил ганунуну һәр ердә һәята кечирмәк, мәктәб иншааты вә мүәллим кадрлары һазырлығыны күчләндирмәк вә с. үчүн ени дөврдә әлверишли имканлар әлдә этмишди.

Дөрдүнчү бешиллик планын (1946—1950-чи илләр) өлкәмиздә мүвәффәгиййәтлә еринә етирилмәси, һәмин бешиллийин сон илләриндә, бүтүн гардаш республикаларда олдуғу кими, Азәрбайчанын да бүтүн ерләриндә үмуми еддииллик тәһсилә кечмәйә имкан верирди.

Бешинчи бешилликдә (1951—1955-чи илләр) мәктәбләримиз гаршысында гоюлан вәзифәләр хейли кенишләнди. Сов.ИКП XIX гурултайы (1952-чи ил) бүтүн мүттәфиг республикаларын маариф органлары вә мәктәбләри гаршысында 1955-чи иләдәк республика мәркәзләри, республика табелийиндә олан шәһәрләр, вилайәт, өлкә вә бөйүк сәнае мәркәзләриндә еддииллик үмуми тәһсилдән ониллик үмуми тәһсилә кечмәйи баша чатдырмаг, алтынчы бешилликдә бүтүн шәһәр вә кәнд ерләриндә ониллик үмуми тәһсилә кечмәк үчүн һазырлыг көрмәк, һәмчинин орта мәктәбләрдә политехник тә'лими һәята кечирмәйә башламаг кими мүһүм вәзифәләр гойду.

Бүтүн республикаларда олдуғу кими, Азәрбайчан ССР-дә халг маарифи органларынын вә мүәллимләрин әсас диггәтләри ени дөврдә, юхарыда гейд олунан вәзифәләрин еринә етирилмәсинә чәлб олунмушду.

2. Еддииллик үмуми тәһсилин баша чатдырылмасы вә ониллик үмуми тәһсилә кечмәк. Ушагларын үмуми тәһсилдә әһатә эдилмәләри мәсәләси, динч гуручулуг дөврүндә халг маарифи органларындан бөйүк чәһдләр тәләб эдирди. Бу вәзифәни еринә етирмәк мәгсәдилә, һәр шейдән әввәл, мүһарибәдән зәрәр көрмүш олан мәктәб шәбәкәсини бәрпа этмәк лазым иди. Коммунист партиясынын вә Совет һөкумәтинин гайғысы сайәсиндә гыса бир мүддәт ичәрисиндә 1949/50-чи дәрс илиндә республикада мәктәб шәбәкәси, әсасән, бәрпа эдилмиш олду. Лакин мүхтәлиф типдә олан мәктәбләр шәбәкәси эйни сүр'әтлә бәрпа эдилмирди. VIII синифләрин чәтинликлә тәшкил эдилмәси нәтичәсиндә кәнд ерләриндә орта мәктәбләрин шәбәкәси 1948/49-чу дәрс илинә гәдәр ихтисар олунурду. Орта мәктәбләрин шәбәкәси 1949-чу илдән э'тибарән, әввәлләр тәдричән, сонралар сүр'әтлә кенишләнмәйә башлады. Кәнд ерләриндә даһа чох зәрәр чәкмиш олан ибтидаи мәктәбләр шәбәкәси исә 1948/49-чу дәрс илиндә нәники мүһарибәдән әввәлки мигдарына чатды, бәлкә ону бир гәдәр дә кечди.

Еддииллик мәктәбләр шәбәкәси мүһарибә илләриндә ихтисар олунан орта мәктәбләр һесабына бир гәдәр кенишләнмиш олдуғундан, мүһарибәдән сонракы илләрдә — 1951/52-чи дәрс илинә гәдәр бөйүк бир сүр'әтлә кенишләнди ки, бүтүн бунлар ашағыдакы чәдвәлдән көрүнүр.

Ибтидаи мәктәбләр шәбәкәсинин бәрпа эдилмәси, һәмчинин еддииллик мәктәбләр шәбәкәсинин кенишләнмәси, хүсусән өлкәмизин мүһарибәдән сонра газанмыш олдуғу ени игтисади йүксәлиш нәтичәсиндә бүтүн гардаш республикаларда олдуғу кими, Азәрбайчанда да 1949/50-чи дәрс илиндән э'тибарән һәр ердә еддииллик тәһсил тәтбиг эдилмәйә башлады.

Мәктәб шәбәкәси[1]

Илләр	Ибтидаи	Едди-ллик мәктәбләр	Орта	Гейри	Чәми
1945/46	1 492	1 290	470	6	3 258
1946/47	1 579	1 323	448	8	3 358
1947/48	1 649	1 351	445	9	3 454
1948/49	1 717	1 376	424	8	3 525
1949/50	1 710	1 378	434	8	3 530
1950/51	1 669	1 509	444	8	3 630
1951/52	1 542	1 571	488	7	3 608
1952/53	1 499	1 553	560	7	3 619
1953/54	1 455	1 532	605	7	3 599
1954/55	1 383	1 512	727	7	3 629
1955/56	1 345[2]	1 513	751	7	3 616

Еддиллик үмуми тәһсилин тәтбиги бүтүн шәһәр вә кәнд ерләриндә IV синифләри битирән шакирдләри тамамилә едднилик вә орта мәктәбләрин V синифләринә чәлб этмәйи нәзәрдә тутурду. Үмумиййәтлә, IV синифләри битирән шакирдләрин шәһәр ерләриндә һамысы, кәнд ерләриндә исә 90 фаизиндән чоху V синифләрә чәлб эдилирди. Хүсусилә Бакы шәһәри, МДГВ, Ағдам, Көйчай, Тавус районларында еддиллик үмуми тәһсил гәнаәтбәхш бир сурәтдә еринә етирилирди. 1949/50-чи дәрс илиндә бу саһәдә әлдә эдилән наилиййәтләр, о бири илләрә нисбәтән, мөһкәмләндирилди вә беләликлә, еддиллик үмуми тәһсил, бурахылан нөгсанлара бахмаяраг, әсас э'тибарилә 1951/52-чи дәрс илиндә баша чатдырылмыш олду. Бу, мәдәни гуручулуг саһәсиндә Азәрбайчан халгынын газанмыш олдуғу ән мүһүм наилиййәтләрдән бири һесаб эдилир. Еддиллик үмуми тәһсилин тәтбиги нәтичәсиндә V—VII синифләрдә охуян шакирдләрин мигдары хейли артды, орта тәһсилин кенишләндирилмәси үчүн әлверишли зәмин ярадылмыш олду.

Орта мәктәбләрин шәбәкәси, һәмчинин VIII—X синифләрдә охуян шакирдләрин мигдары 1951/52-чи дәрс илиндән даһа сүр'әтлә артмаға башлады. Бүтүн бунлар 265-чи сәһифәдәки чәдвәлдән ачыг көрүнүр.

Чәдвәлдән көрүндүйү үзрә, I—IV синиф шакирдләринин үмуми мигдары 1949/50-чи дәрс илиндән 1954/55-чи дәрс илинәдәк һәр ил азалырды ки, бу да мүһарибә илләриндә доғумун хейли азалмасы илә изаһ эдилир. I—IV синиф шакирдләринин үмуми мигдары 1955-чи илдән э'тибарән енә дә артмаға башлады.

Мәктәб ишләри саһәсиндә газанылан ән мүһүм наилиййәтләрдән бири дә Сов. ИКП XIX гурултайынын бешинчи бешиллик план һаггында вердийи директивләрә әсасән Азәрбайчанын Бакы, Кировабад, Степанакерт вә Нахчыван кими дөрд шәһәриндә үмуми оннллик тәһсилин баша чатдырылмасы иди. Йә'ни һәмин шәһәрләрдә VII синифләри битирән шакирдләрин, демәк олар

[1] Бах: Культурное строительство ССР, Москва, 1956, стр. 98.

[2] Ибтидаи мәктәб шәбәкәсинин (дөкрүн сон илләриндә) бир гәдәр ихтисар эдилмәси бу мәктәбләрин бир гисминин еддилликләрә чевриллмәси вә ушаг азлығындан бә'зиләринин шакирдләрини башга гоншу мәктәбләрә көчүрмәклә, бағланмасы илә изаһ эдилир (мүәллиф).

Шакирдләрин артмасы[1]

Илләр	I—IV син.	V—VII син.	VIII—X син.	Чәми
1945/46	342 304	114 853	28 342	485 499
1946/47	391 399	111 619	29 520	532 538
1947/48	431 196	115 065	30 157	576 258
1948/49	436 214	128 327	30 455	594 996
1949/50	426 510	154 645	33 562	614 717
1950/51	391 284	190 237	39 152	620 673
1951/52	339 417	218 457	50 260	608 134
1952/53	293 796	234 233	64 873	592 902
1953/54	270 351	237 133	83 218	590 702
1954/55	269 979	220 655	99 517	589 551
1955/56	286 167	197 075	108 834	592 076

ки, һамысы я орта мәктәбләрин VIII синифләринә, я да орта ихтисас мәктәбләринә, сәнәт мәктәбләринә дахил олурдулар. Әлавә этмәлийик ки, тәкчә адларыны чәкдийимиз дөрд бөйүк шәһәрдә дейил, республиканын Губа, Сәлян, Ләнкәран, Нуха, Ағдам, Сумгайыт, Минкәчевир вә с. кими башга шәһәрләриндә дә, һәмчинин бир чох кәнд ерләриндә дә орта тәһсилин кенишләндирилмәси саһәсиндә мүһүм наилиййәтләр әлдә эдилмишди. Тәкчә ону көстәрмәк кифайәт эдәр ки, һәдә 1953-чү дәрс илиндә VII синифләри битирән шакирдләрин шәһәр ерләриндә 94 фаизи, кәнд ерләриндә исә 57,5 фаизи орта вә я орта ихтисас тәһсилинә чәлб эдилмишди.

Орта мәктәбләринин шәбәкәси кениш олан ерләрдә вәзиййәт даһа яхшы иди. Мәсәлән, һәмин 1953/54-чү дәрс илиндә VII синифләри битирән шакирдләрин Тавус районунда 69, Шамхор районунда 68,6, МДГВ-дә 75, Нахчыван МССР-дә 78 фаизи VIII синифләрә чәлб олунмушду. 1954/55 вә 1955/56-чы дәрс илләриндә орта тәһсил кәнд ерләриндә даһа да кенишләндирилди. 1955/56-чы дәрс илиндә республика үзрә VII синифләри битирән шакирдләрин 75 фаизи орта мәктәбләрин VIII синифләринә гәбул эдилдиләр.

Лакин бүтүн бунлар үмуми тәһсил ишләринин республиканын һәр ериндә гәнаәтбәхш апарылмасыны көстәрмирди. Бу саһәдә о илләрдә нөгсанлар да аз дейилди.

Ән бөйүк нөгсан еддиллик үмуми тәһсилин тәтбиги саһәсиндә өзүнү көстәрирди. Еддиллик үмуми тәһсилин үмумән баша чатмыш олмасына бахмаяраг бир чох кәндләрдә шакирдләрин бир гисми мәктәбдән яйынырды.

Әһсаиййә мә'луматлары көстәрир ки, шакирдләрин бир гисминин мәктәбдән яйынмасы кими мәнфи һал, әсасән, I—VII вә хүсусән V—VII синифләрдә охуянларын һесабына олурду. Әһсаиййә мә'луматлары һәм дә көстәрир ки, шакирдләрин бир һиссәсинин мәктәбдән яйынмасы, әсас э'тибарилә, кәнд ерләриндә

[1] Бах: Культурное строительство ССР, стр. 126.

вә ән чох гызларын һесабына олмушдур. Дедикләримизә ашағыдакы чәдвәлдән көрүнүр.

Азәрбајҹан ССР ибтидаи, едди‌нилик вә орта мәктәб шакирдләри ичәрисиндә гызларын фаиз һесабы илә тәркиби[1]

Илләр	Чәмдә (шәһәр вә кәнд)				Шәһәр				Кәнд			
	гызларын чәми	о чүмләдән			гызларын чәми	о чүмләдән			гызларын чәми	о чүмләдән		
		I—IV синф.	V—VII синф.	VIII—X синф.		I—IV синф.	V—VII синф.	VIII—X синф.		I—IV синф.	V—VII синф.	VIII—X синф.
1955/56	45,1	46,6	44,0	41,5	48,2	47,0	48,3	50,8	43,0	46,3	42,9	33,5

Чәдвәлдән көрүндүјү үзрә, шәһәр ерләриндә шакирдләр арасында огланларла гызларын тәркиби, демәк олар ки, бәрабәр фаиз тәшкил этдији һалда, кәнд ерләриндә гызларын фаиз һесабы илә тәркиби хејли ашағыдыр вә бу фәрг јохары синифләрә дөғру кетдикчә хүсусилә көзә чарпыр.

Иттифаг үзрә олан әһсанлы мә'луматлары көстәрир ки, мәктәбләрдә охуја гызларын тәркиби нөгтејн-нәзәриндән Азәрбајҹан ССР мүттәфиг республикаларын бөјүк әксәријјәтиндән керидә галырды. Бу керилик VIII—X синифләрдә, хүсусән кәнд ерләриндә олан мәктәбләрдә даһа габарыг көрүнүрдү. Мәсәлән, 1955/56-чы дәрс илиндә VIII—X синифләрдә охуја гызлар ССРИ мәктәбләриндә 41,5 фаиз, кәнд ерләриндә исә Иттифаг үзрә 51,9 фаиз икән, республикада 33,5 фаиз иди, һалбуки гызларын тәһсилә чәлб едилмәсинә тә'мин едән әлверишли шәраит мүттәфиг республикаларын һамысында әјни дәрәчәдә ирәдилмишди. Мәһдумат галыгларынын мәнфи тә'сирилә изаһ едилән бу нөгсан дөвләмәз һесаб едилир вә халг маарифи органларынын диггәтини чидди бир сурәтдә чәлб едирди.

Шакирдләрин иҹтимаиләшмәсинин гаршысыны almaг үчүн нәинки тәрбијә ишләринин сәвијјәсини јүксәлтмәк вә кәнд ерләриндә мәктәб интернатларынын шәбәкәсини кенишләндирмәк лазым иди, һәм дә валидејнләр арасында көһнә мәһдумат галыгларына гаршы мүбаризәни күчләндирмәк зәрури иди, чүнки мәһз бу галыгларын тә'сири нәтичәсиндә бир чох валидејнләр кәнд мәктәбләриндә охуја гызларын бир һиссәсини дәрсдән айырыб әв ишләринә чәлб едир, гисмән дә 16 јашындан әввәл ејнилә әрә верирдиләр.

Бүтүн бу кәсирләрә бахмајараг үмуми тәһсил саһәсиндә Азәрбајҹан халгынын газанмыш олдуғу наилијјәтләр назырда о гәдәр әһәмәтли вә фәрәһләндиричидир ки, бунлары Бөјүк Октјабр сосијалист ингилабындан әввәлки вәзијјәтлә мүгајисә этмәк белә чәтиндир.

[1] Культурное строительство ССР, 1956, М. стр. 176.

Азәрбајҹанда 1955/56-чы дәрс илиндә илкин үмуми тәһсил мәктәбләриндә охујанларын мигдары 1914/15-чи дәрс илиндә мүхтәлиф типли мәктәбләрдә охујанларын сајына нисбәтән, әв гала 9 дәфә, азәрбајҹанлы шакирдләрин мигдары исә, о заман мәктәбләрдә охуја азәрбајҹанлыларын сајына нисбәтән 20 дәфәјә гәдәр, мәктәбләрдә охуја азәрбајҹанлы гызларын сајы исә 90 дәфәјә гәдәр артмышдыр.

1914/15-чи дәрс илиндә әсасән варлыларын ушаглары јалныз охудуғу 15 орта вә 18 бүксәк типли (едди‌нилик) мәктәбин әвәзинә 1955/56-чы дәрс илиндә зәһмәткешләрин ушаглары‌нын охудуғу 751 орта мәктәбин вә 1 513 едди‌нилик мәктәбин олмасы, һабелә көһнә орта вә едди‌нилик мәктәбләрдә охуја 11 860 шакирд әвәзинә 1955/56-чы дәрс илиндә V—X синифләрдә, әксәријјәти азәрбајҹанлы олмагла 305,9 мин (бә'зи 25,7 дәфә артыг) шакирдин охумасы, тәһсилин ана дилиндә апарылмасы наилијјәтләримизин һәгигәтән әзәмәтли олдуғуну көстәрир. 1955/56-чы дәрс илиндә республика үмуми тәһсил мәктәбләриндә охуја шакирдләрин әксәријјәтинин (592 076 нәфәрдән 360 991 нәфәринин) орта мәктәбләрдә олмасы, артыг орта мәктәбләрин маһијјәт э'тибарилә күтләвиләшдијини көстәрир.

Ән бөјүк наилијјәтләримиздән бири дә гадын тәһсилинин республикада нәһәк аддымларла ирәдилмәси вә (кәнд ерләриндә мәктәбләрин јохары синифләринә гызларын чәлб едилмәси саһәсиндә олан кәсирләрә бахмајараг) һәлл едилмәсидир. Әсрләр бою мәһдуматчыларын вә истисмарчы синифләрин чәһдләри нәтичәсиндә чаһалатын гара пардасы алтында ән садә инсанлыг һүгуг‌ларындан, о чүмләдән тәһсилдән мәһрум олан азәрбајҹанлы гызлар, Совет һакимијјәти илләриндә үмуми тәһсилин тәтбиги нәтичәсиндә, өз гардашлары илә бирликдә, рус, ермәни, күрчү вә с. совет халгларынын гызлары кими тәһсилә чәлб олунмушлар.

Республикада совет гурулушунун илк илләрдә бир сајәси јохдур ки, Азәрбајҹан гадынлары кишиләрлә бирликдә әмәк фәалијјәтиндә иштирак этмәсинләр, гәһрәманлыг нүмунәләри көстәрмәсинләр.

Коммунист партијасынын гызанмыш олдуғу бу гәләбәдә мәктәбләримизин дә көркәмли пајы вардыр. Совет Азәрбајҹанынын мәктәб ишләри саһәсиндә газандығы наилијјәтләр һәмәрһәд олдуғу Түркијә вә Иран кими гоншу харичи өлкәләрә нисбәтән дә мүгајисәдәнкәнмәз дәрәчәдә јүксәк сәвијјәдәдир. Совет Азәрбајҹанында үмуми ибтидаи тәһсилин һәлә 1934-чү илдә, үмуми едди‌нилик тәһсилин 1951-чи илдә, шәһәр ерләриндә исә үмуми орта тәһсилин 1955-чи илдә бина чатдығы, кәнд ерләриндә хејли кенишләндији бир һалда, Түркијәдә ибтидаи мәктәб јашлы ушаглары белә, бөјүк әксәријјәтинин һәлә мәктәбләрдән кәнарда галмасы дедикләримизи ачыг көстәрир[1].

[1] Бах: «Бакинский рабочий» газети № 43, 20 февраль 1953.

Истамбулда нәшр олунан «Чүмһуриййәт» гәзети Түркийә әһалисинин 70 фаизинин савадсыз олдуғундан шикайәтләнәрәк 30 ил әрзиндә савадсызлығын ән чоху 20 фаиз азалдығыны гейд эдир. Гәзет языр ки, «Әкәр бу сүр'әтлә һәрәкәт эдәчәк олсаг савадсызларын мигдары анчаг 2 044-чү илдә 40 фаизә дүшәчәкдир»[1].

Тәһсилин вәзиййәти Иранда даһа ачыначаглыдыр. Бу вәзиййәт мәкәр һәмин өлкәләрдә һөкм сүрән ичтимаи гурулушун нәтичәси дейилми? Мәкәр Совет Азәрбайчаны сияси, игтисади вә мәдәни һәятын бүтүн саһәләриндә, о чүмләдән мәктәб тәһсили саһәсиндә бу өлкәләр үчүн тарихи бир өрнәк дейилми?

Мәктәбләр чар дөврүндә шәһәрләрдә мәркәзләшиб галдығы һалда, совет гурулушу илләриндә кәнд ерләринин ән узаг кушәләринә яйылмыш, зәһмәткешләрин ән кениш тәбәгәләрини әһатә этмишдир. Нахчыван МССР-дә, Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилайәтиндә тәһсилин кенишләнмәси фәрәһләндиричи дейилдими? 1955/56-чы дәрс илиндә Нахчыван МССР-дә ирысы V—X синифләрдә олмаг үзрә 22 мин шакирди әһатә эдән 188 мәктәбин, МДГВ-дә 17 мини V—X синифләрдә олмаг үзрә 29 мин шакирди әһатә эдән 202 мәктәбин фәалиййәтдә олмасы дедикләримиз үчүн парлаг мисалдыр.

Азәрбайчанын кәнд ерләриндә 1914-15-чи дәрс илиндә чәми 800 ибтидаи вә 2 еддиилик мәктәб олдуғу һалда, 1955/56-чы дәрс илиндә 1 272 ибтидаи, 1 389 еддиилик вә 496 орта мәктәбин олмасы тәһсил ишләринин кәнд зәһмәткешләри арасында нә гәдәр кениш яйылмыш олдуғуну көстәрир.

Әкәр үмуми тәһсил мәктәбләри шәбәкәси үзәринә (1955/56-чы дәрс илиндә) 27,5 мин шакирди олан 147 фәһлә-кәнчләр мәктәбини, 10,7 мин шакирди олан 331 кәндли-кәнчләр мәктәбини вә 8,7 мин шакирди олан 171 ишлылара мәхсус еддиилик вә орта (һәм дә гияби) мәктәби дә әлавә эдәчәк олсаг, тәһсилин Азәрбайчанда нә гәдәр кениш яйылмыш олдуғуну көрәрик. Орта мәктәб мә'зунлары сайынын 1946-чы илдә 3 105 нәфәр, 1950-чи илдә 6 300 нәфәр олдуғу һалда, 1956-чы илдә 17 836 нәфәр олмасы, йә'ни 1950-чи илә нисбәтән тәхминән үч дәфә артмасы орта тәһсилин республикада аглакәлмәз сүр'әтлә кенишләнмиш олдуғуну көстәрән парлаг мисалдыр. Тәһсилин мәһз бу чүр күтләви характер дашымасы нәтичәсиндә Азәрбайчанда савадсызлығын көкләри тамамилә гырылмыш олду, Азәрбайчан башдан-баша савадлылар республикасына чеврилмиш олду. Тәһсилин мәһз бу чүр инкишафы, республикада сосялизм гуручулуғунун мүхтәлиф саһәләри үчүн орта вә али тәһсилли милли кадрлар һазырланмасы вәзифәсини һәлл этди вә халгын формача милли, мәзмунча сосялист мәдәниййәтинин бөйүк бир сүр'әт вә вүс'әтлә инкишафы үчүн әлверишли зәмин яратмыш олду. Үмуми тәһсил саһәсиндә газанылмыш олан бөйүк вә тарихи наилиййәтләр, һәмчинин онун

[1] Бах: «Бакинский рабочий» № 195, 18 август 1954.

ени вә әзәмәтли инкишаф перспективләринин реаллығы вәтәнимизин мадди игтидары вә мәдәни йүксәлиши илә, кәнч нәслин ССРИ-дә партия вә һөкумәт тәрәфиндән һәртәрәфли гайғы илә әһатә эдилмәсилә изаһ эдилир.

Халг маарифи Дөвләт бүдчәсинин илдән-илә хейли мигдарда артмасы, тәһсил ишинә илдән-илә күлли мигдарда дөвләт вәсаитинин сәрф эдилмәси буну ачыг көстәрир.

Азәрбайчанда маариф үзрә республика бүдчәси 1946-чы илдә 560 милйон манат олдуғу һалда, 1950-чи илдә 762 милйон, 1955-чи илдә 897 милйон маната чатмышдыр ки, бунун да 60 фаиздән чоху үмуми тәһсил мәктәбләринә сәрф эдилмишдир[1].

Бундан башга, мәктәб ишинә дәмир йолу идарәси, тәсәррүфат вә һәмкарлар тәшкилатлары да хейли вәсаит сәрф этмиш вә эдирләр. Республика мәктәбләринин мадди тә'лим базасы дурмадан зәнкинләшдирилир. Мәктәбләр әлагәдар авадаилыгла, кабинә вә лабораторияларла, әяни васитә вә тәсәррүфат шейләрилә тәчһиз эдилмәкдәдир. Тәкчә ону гейд этмәк кифайәт эдәр ки, 1951—1955-чи илләрдә бу мәгсәд үчүн дөвләт тәрәфиндән 40 милйон манатдан артыг пул бурахылмышдыр ки, бунун да чох һиссәси мәктәбләрин эһтиячыны өдәмәйә сәрф эдилмишдир. Ени мәктәб биналарынын сайы илдән-илә чохалмагдадыр. Республика мәктәбләриндә олан шакирд ерләринин мигдары 1946-чы илдә 324,5 мин икән, 1955-чи илдә 388 минә чатмышдыр. Тәкчә 1954—1955-чи илләрдә дөвләт хәрчинә 22 мәктәб бинасы тикилмишдир. Республика мәктәбләринә илдән-илә көстәрилән үмум халг ярдымы да мәктәбләрин мадди базасыны хейли зәнкинләшдирир, онун мадди эһтиячларыны азалдыр. Колхозларын өз вәсаит вә ишчи гүввәләрилә илдә онларла мәктәб биналары, мәктәб биналарына әлавә отаглар тикиб халг маарифи органларына тәһвил вермәләри, мәктәбләрин тә'мириндә, авадаилыгла тәчһизиндә әмәли ярдым көстәрмәләрини айрыча гейд этмәлийик. Тәкчә 1954/55-чи илләрдә колхозларын хәрчинә вә колхозчулар тәрәфиндән 63 мәктәб бинасынын тикилмәси буна чанлы мисалдыр.

Мәһз бүтүн бу әлверишли шәраит нәтичәсиндә, мәһз Коммунист партиясынын Ленин милли сиясәтинин дөнмәдән тәтбиги вә гәләбәси сайәсиндә Азәрбайчанда тәһсил ишләри белә йүксәк сәвиййәйә галдырылды.

Лакин сосялизм гуручулуғунун бүтүн саһәләриндә дурмадан ирәлиләмәкдә олан совет халгы мәктәб ишләри саһәсиндә дә әлдә эдилмиш наилиййәтләрилә кифайәтләнмәк фикриндә дейилдир.

Үмуми тәһсилин ени инкишаф перспективләри исә Совет Иттифагы Коммунист партиясынын XX гурултайынын (1956-чы ил) тарихи гәтнамәләри илә мүәййән эдилди.

3. Мәктәбдә тә'лимин мәзмунуну яхшылашдырмаг тәдбирләри. Мәктәбдә тә'лим ишләринин кейфиййәтини яхшылашдырмаг, мә'лум олдуғу үзрә, мүәййән дәрәчәдә онун мәзмунундан асылыдыр.

[1] Бах: Культурное строительство ССР, 1956, стр. 74.

Мәнә она көрә дә дөнч гуручулуг дөврүндә республиканын маариф органлары гаршысында дуран башлыча мәсәләләрдән бири мәктәбдә тә'лимин мәзмунуну яхшылашдырмаға вә тәкмиллашдирмәйә, ону сосиализм һәяты илә даһа сых бағламаға, дөврүн тәләбләринә чаваб верәчәк йүксәклийә галдырмаға чалышмагдан ибарәт иди.

1945/46-чы дәрс илиндә гәбул едилән тәдрис планында мүһарибә илләриндәки тәдрис планына нисбәтән әсаслы дәйишиклик едилмәдиҗә дә, III синифдә тарих, чоғрафия вә тәбиәт дәрсләринин мүстәгил олараг тәдрис едилмәсиндән әл чәкилди вә III—V синифләрдә ана дилинин тәдрисинә верилән дәрсләрин мигдары бир гәдәр артырылды. Чоғрафия, тарих вә тәбиәт фәнләринин III синифдә мүстәгил олараг тәдриси нә шакирдләрин яш хүсусийәтләринә, нә дә мәнимсәмә имканларына үйғун кәлирди.

Шакирдләрдә ана дили үзрә савад сәвийәсинин йүксәлдилмәси мәгсәдилә 1948-чи илдән VIII—X синифләрин һәр бириндә һәфтәдә бир саат ана дили дәрси әлавә едилди. Бундан башга, 1947/48-чи дәрс илиндән э'тибарән орта мәктәбләрин тәдрис планына психологийа вә мәнтиг фәнләри дә салынды.

1948-чи илин тәдрис планы сон синифләрдә ана дили, һәмчинин мәнтиг вә психологийа әлавә этмәкдән башга, һәрби һазырлыға верилән саатларын хейли азалдылмасыны, һәмчинин гыз мәктәбләриндә мүхтәлиф факултә фәнләриндән биринин кечилмәсини нәзәрдә тутурду. Һәмин тәдрис планы 1953/54-чү дәрс илинин сонуна гәдәр тәтбиг олунду.

Политехник тә'лим тәләбләрилә алагәдар олараг, 1954/55-чи дәрс илиндән мәктәбләримиз бә'зи принсипиал дәйишиклик иҗрасы сүрән енн тәдрис планларына кечмәйә башладылар ки, бу да 1955/56-чы дәрс или үчүн гәбул едилмиш олан ашағыдакы тәдрис планындан көрүнүр (271-чи сәһифәә бах).

Енн тәдрис планынын 1953/54-чү илә гәдәр тәтбиг едилән тәдрис планларына нисбәтән, принсипиал фәрги ондан ибарәт иди ки, политехник тә'лимин тәләбләринә көрә I—IV синифләрдә «әл әмәйи», V—VII синифләрдә — э'малатхана вә тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә апарылан «практик машғаләләр», VIII—X синифләрдә исә истеһсалатда алагәдар апарылан «кәнд тәсәррүфаты, машыншүнаслыг вә электротехника үзрә практикумлар» әлавә едилди. Бундан башга, енә дә һәмин мәгсәдә көрә енн тәдрис планы истеһсалат екскурсияларынын ташкил едилмәси үчүн IV—IX синифләрин һәр бириндә илдә алтыкүнлүк вахт айырды. Енн тәдрис планынын бир фәрги дә ондан ибарәтдир ки, мәнтиг фәннинин тәдриси ихтисар едилмиш, физикаә верилән вахт бир гәдәр артырылмышдыр.

Гейд этмәлийик ки, бүтүн бу дәйишикликләр енн тәдрис планы хейли тәкмиллашдирмиш олса да, бу тәкмиллашдирмәни һәлә баша чатмыш һесаб этмәйә әсас йох иди. Енн тәдрис планлары һәлә чохфәнликдән яха гуртара билмәмишди. Политехник тә'-

1955/56-чы дәрс илиндә Азәрбайҗан ССР-инин Азәрбайҗан ибтидаи, едиклик вә орта мәктәбләри үчүн

ТӘДРИС ПЛАНЫ[1]

Сыра №-си	Фәннләрин ады	Синифләр үзрә һәфтәлик саатларын мигдары										Саатларын чәми	
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	һәфтәлик	илдә
1	Ана дили вә әдәбийат	13	8	8	6	7	7	5	4	4	4	66	2 178
2	Рус дили* вә әдәбийаты	—	5	5	5	6	6	6	5	5	5	48	1 584
3	Риязийат	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	60	1 980
4	Тарих	—	—	—	2(1)	2	2	2	3	3	3(4)	17	561
5	ССРИ Конституциясы	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	2	66
6	Чоғрафия	—	—	—	1(2)	3	2	2	3	2(3)	—	14	462
7	Биолоҗийа	—	—	—	2	2	2	2	2	2(1)	—	11,5	379
8	Физика	—	—	—	—	—	2	3	3	4(3)	5(4)	16	528
9	Астрономийа	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	33
10	Кимйа	—	—	—	—	—	—	2	2	2(3)	3	9,5	314
11	Психологийа	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12	Харичи дил	—	—	—	—	2	2	2	3	3	3	15	495
13	Бәдән тәрбийәси	2	2	2	2	2	2	1	2	2	2	19	627
14	Рәсм	1	1	1	1	1	1	—	—	—	—	6	198
15	Рәсмхаят	—	—	—	—	—	—	1	1	1	1	4	132
16	Нотә	1	1	1	1	—	—	—	—	—	—	4	132
17	Әмәк вә практик машғаләләр	1	1	1	1	2	2	—	—	—	—	8	264
18	Кәнд тәсәррүфаты, машыншүнаслыг вә электротехника үзрә практикумлар	—	—	—	—	—	—	—	1	1	2	4	132
19	Екскурсийаларын кечирилмәси	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	198
	Әкуну	24	24	24	27	33	34	34	35	35	35	305	10 263

Гейдләр: 1) ана дилинә вә әдәбийата дәрс илинин икинчи ярысында олан һәфтәлик дәрс саатлары көстәрилмишдир;

2) I, II, III, X синифләрдә дәрс илинә 33 һәфтә; IV—IX синифләрдә 34 һәфтәдир; бунун 33 һәфтәси тәдрис фәнләринин кечилмәсинә, бир һәфтәси исә (бә'зи илләр 6 дәрс күнү) екскурсийаларын кечирилмәсинә верилир.

3) ана дили үчүн мүәйян едилмиш үмуми саатлардан һәфтәдә: I синифдә 2 сааты, II вә III синифләрдә исә 1 сааты һүсәзәтә верилмәлидир.

* X синиф шакирдләри 1954/55-чи дәрс илиндә психологийа фәннини IX синифдә өхудутлары үчүн һәмин фәнни 1955/56-чы дәрс илиндә X синифдә кечирмәйәчәкдир.

[1] «Азәрбайҗан мүәллими» гәзети, № 32, 11 август 1955-чи ил.

лим вәзифәләринин тамам ериня етирилмәси үчүн бу тәдрис планларынын һәлә енидән көздән кечирилмәйә еһтиячы варды.

Мүһарибәдән сонракы дөнөм гурчулуг дөврүндә мәктәб програмлары вә дәрс китабларынын да яхшылашдырылмасы, мәфкурә чәһәтдән сағламлашдырылмасы вә тәкмилләшдирилмәси үчүн мүәйјән иранлыгламалар олмушдур. Хүсусилә Коммунист партиясынын мәфкурә мәсәләләринә даир ирали сүрдүјү тәләбләр зәмининдә дилләр вә әдәбијат үзрә олан програм вә дәрс китабларынын идеја-сијаси чәһәтдән јахшылашдырылмасы саһәсиндә хејли ишләр көрүлдү. Һәр шејдән әввәл, вәзифәси «кәнчләри дүзкүн тәрбијә етмәкдә, онларын тәләбләринә чаваб вермәкдә, сағлам, өз ишинә инанан, маниләрдән горхмаян, һәр чүр маниәнин арадан галдырмаға һазыр олан ејни нәсл тәрбијә етмәкдә дөвләтә ирдым көстәрмәкдән»[1] ибарәт олан совет әдәбијатынын һәчми орта мәктәбин әдәбијат програмында хејли кенишләндирилди.

Ч. Чаббарлы вә М. С. Ордубадинин өлмәз әсәрләрилә бәрабәр, програма дахил едилмиш «Вагиф», «Зәнчинин арзулары», «Заманын бајрагдары» (С. Вурғун), «Гачаг Нәби», «Тәбризим», «Мәркәзи Комитә» (С. Рустәм), «Һәнт», «Кәләчәк күн» (М. Ибраһимов), «Шамо» (С. Рәһимов), «Абшерон» (Һ. Мәһди), һәмчинин «Ленинград көләриндә» (М. Рәһим), «Ленин» поемасы (Р. Рза), «Бир кәнчин манифести» (М. Чәлал), «Мүһарибә» (Ә. Һәсән) вә саир әсәрләрин өјрәнилмәси әдәбијат програмынын тәһсил вә тәрбијә имканларыны хејли зәнкинләшдирди.

Бунун кими дә бөјүк пролетар әдиби А. М. Горкинин, истеʼдадлы рус совет шаири В. В. Маяковскинин дөрдүндән өјрәнилмәси, рус совет әдәбијатынын, ССРИ халглары әдәбијатынын бир нечә көркәмли нүмајәндәләрилә шакирдләрин таныш едилмәси әдәбијат програмынын гијмәтини даһа да артырды.

Дилләр үзрә олан дәрс китаблары әсаслы сурәтдә көздән кечирилди, көнәлмиш, тәрбијәви чәһәтдән әһәмијјәтини итирмиш, бәлкә дә мәфкурә чәһәтдән сағлам олмаян материаллардан хејли тәмизләнди. Бу тәдбир II вә III синифләрин Азәрбајчан дили үзрә олан дәрс китабларына даһа чох аид иди, чүнки бунларда 1948-чи илә гәдәр шаһ вә шаһзадәләрин һәјатына даир, орта әср әкләгына даир вә с. мәфкурәви чәһәтдән ирамаз олан бир чох материаллар дәрч едилирди.

Мүһарибәдән сонракы дөврдә биолоҗи фәнләр үзрә олан програм вә дәрс китабларында да бөјүк дәјишикликләр едилмишди ки, бу да һәмин програм вә дәрс китабларынын мүртәче маһијјәт дашыян Вейсман, Морган, Мендел нәзәријјәләринин тәʼсиріндән тәмизләниб Мичурин биолоҗијасы вә Павлов физиолоҗијасы әсасында тәртиб едилмәләриндән ибарәт иди. Башга мәктәб фәнләринин дә мәзмунуну елми вә мәфкурәви чәһәтдән јахшылашдырмаг үчүн мүәјјән ишләр көрүлдү.

Сон илләрдә шакирдләрин һаддән артыг олан тәʼлим јүкләрини јүнкүлләшдирмәк мәгсәдилә әдәбијат, тарих, чоғрафија кими фәнләр үзрә програм вә дәрс китаблары материалларынын бир гәдәр ихтисар едилмәсинә даир апарылмыш олан илк тәдбирләри айрыча гејд этмәлијик. Фәнләрин гурулуш системини позмадан апарылан бу тәдбир һәлә тамамланмыш олмасa дa, програм вә дәрс китабларынын тәкмилләшдирилмәсинә, шакирдләрин тәʼлим муваффәгијјәтләринин јүксәлдилмәсинә хидмәт едир.

Көрүлән тәдбирләрдән бири дә одур ки, бәʼзи фәнләрин, хүсусән кимја вә физиканын програм вә дәрс китаблары политехник тәʼлим тәләбләри нәгтеји-нәзәрдән енидән тәртиб едилмәјә башламыш, орада истеһсалат вә техниканын елми әсасларыны әкс этдирмәк, политехник характер дашыян вәрдишләр вермәјә дөғру чидди аддымлар атылмышдыр.

РСФСР маариф органларынын төчрүбәсиндән истифадә этмәк јолу илә апарылмыш олан бу мүһүм тәдбирләр нәтичәсиндә, Азәрбајчан ССР мәктәбләриндә тәʼлимин мәзмуну хејли јахшылашды вә чидди бир сурәтдә дөврүн ирали сүрдүјү тәләбләрә дөғру јөнәлмиш олду.

Лакин бүтүн бу тәдбирләрә бахмајараг ибтидаи мәктәб програмлары, нә дә дәрс китаблары истәнилән елми вә методик сәвијјәјә галдырыла билмәмишди. Һәтта бәʼзи фәнләр үзрә, хүсусән дилләр, әдәбијат, һәмчинин тарих, хүсусән ССРИ тарихи үзрә програм вә дәрс китабларында шәхсијјәтә пәрәстиш этмәк кими мүһүм хәталара узун илләр бөјүк јол верилмишди. Сов.ИКП XX гурултајы шәхсијјәтә пәрәстишин зәрәрли нәтичәләр вердијини көстәрмәклә бәрабәр бунун галыглары илә ардычыл вә чидди мүбаризә апарылмасыны лазым билди.

Өз гәтнамәсиндә XX гурултај јазырды ки: «...Мәркәзи Комитә шәхсијјәтә пәрәстишин әлејһинә чыхмагла тамамилә дүзкүн һәрәкәт этмишдир, зира шәхсијјәтә пәрәстишин јајылмасы партијанын вә халг күтләләринин ролуну азалдырды, партијада коллектив рәһбәрлијин ролуну ашағы салыры вә чох вахт ишдә чидди нөгсанлара кәтириб чыхарырды; гурултај Мәркәзи Комитәјә тапшырыр ки, шәхсијјәтә пәрәстишин галыгларына гаршы мүбаризәни зәифләтмәсин...»[1].

Бу нәгтеји-нәзәрдән сосијализм гурулушунда бөјүк хидмәтләр көстәрмәсинә, Ленин ишинин бөјүк давамчысы олмасына бахмајараг, И. В. Сталинин шәхсијјәтинә пәрәстишин дәрс китабларында кениш бир сурәтдә тәблиғ едилмәсинин тәрбијә мәгсәдинә әсла ујғун һесаб этмәк олмазды.

---

[1] «Звезда» вә «Ленинград» мәчмуәләри һаггында ВКП(б) Б МК-нын 14 август 1946-чы ил тарихли гәрарындан, бах: «Азәрбајчан мәктәби» журналы, №5, сәһ. 4, 1946.

[1] Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабат мә'рузәси үзрә Совет Иттифагы Коммунист партиясы XX гурултајынын гәтнамәси, сәһ. 26, 27, 1956, Азәрнәшр.

Шәхсиййәтә пәрәстиш хүсусилә ибтидаи мәктәбин әлифбадан башламыш ана дили вә рус дили китабларында өзүнү даһа габарыг бир шәкилдә көстәрирди.

Бүтүн бунлар кәнч нәслин коммунист тәрбийәсинин дүзкүн истигамәтини дәйишдирә билмәсә дә, онун сүр'әтлә инкишафына мане олурду. Бүтүн бунлар дәрс китабларынын тәһсил-тәрбийә ролуну азалдырды, кәнч нәслин ССРИ-нин дүшмәнләри әлейһинә, сосялизм гуручулуғу уғрунда апарылан мүбаризәдә коллективин күчүнә инам, халг күтләләринин ярадычылыг ролуна инам, Коммунист партиясынын рәһбәрлик ролуна инам, һәр бир совет вәтәндашынын күчүнә инам руһунда тәрбийә эдилмәсинә мане олурду.

Мәһз она көрә дә бир сыра фәнләр вә биринчи невбәдә дил, әдәбийят вә тарих үзрә, ССРИ тарихи үзрә програм вә дәрс китабларыны әсаслы сурәтдә енидән тәртиб этмәк, бу фәнләрин тәдрисини шәхсиййәтә пәрәстиш бәласындан тәмизләмәк мүһүм сияси вә педагожи вәзифә кими гаршыя гоюлду. Айдын бир мәсәләдир ки, програм вә дәрс китабларынын бу чүр сәһвләрдән әсаслы сурәтдә тәмизләниб марксизм-ленинизм принсипләринә тамамилә чаваб верәчәк гайдада тәртиб эдилмәси мәктәбдә тә'лим-тәрбийә ишләри сәвиййәсинин йүксәлдилмәсинә хидмәт эдирди.

4. Мәктәбин тә'лим вә тәрбийә ишләри. Динч гуручулуг дөврүнүн илк күнләриндән республика мәктәбләри гаршысында гоюлан башлыча вәзифәләрдән бири, тә'лим ишләринин мүһарибә илләриндә хейли ашағы дүшмүш олан сәвиййәсини йүксәлтмәкдән ибарәт иди. Вәзифә бүтүн мәктәб фәнләринин тәдрисини низама салмаг, синифдән вә мәктәбдән кәнар тәрбийә ишләрини кенишләндирмәк вә беләликлә дә мәктәбләрин элмин әсасларыны мөһкәм мәнимсәмиш, савадлы, сағлам, өз ишинә инанан, маниәләрдән горхмаян ени нәсл, аловлу совет вәтәнпәрвәрләри тәрбийә этмәк ишини йолуна гоймагдан ибарәт иди.

Мүһарибә илләринин тә'сири нәтичәси олараг динч гуручулуг дөврүнүн илк илләриндә республика мәктәбләри тәдричән яхшылашсалар да, һәлә ағыр вәзиййәтдән гуртара билмәмишдиләр; мәктәб ишләринин элми-педагожи сәвиййәси хейли ашағы, ики ил бир синифдә галанларын сайы һәлә чох иди. 1946-чы илин август айында чағырылан Азәрбайчан ССР мүәллимләринин III гурултайында маариф назири М. Ибраһимов йолдаш мәктәбләрдә тә'лим вә тәрбийә ишләринин кейфиййәтини яхшылашдырмаг һаггында сөйләдийи мә'рузәдә дейирди: «Биз һәлә дә республика мәктәбләриндән бүтүн шакирдләри, яхуд да онларын бөйүк бир әксәриййәтини тамам һазырлыглы, элмләрин әсасыны мәнимсәмиш, али мәктәбдә мүвәффәгиййәтлә охуячаг вә һәятда әмәли фәалиййәтә там һазыр олачаг шәкилдә бураха билмирик. Онларын бир һиссәсинин билийи, һәлә дә лазыми сәвиййәдә дейил, чох ашағыдыр, сәтһидир, онлар кифайәт гәдәр инкишаф этмәмиш, програмын тәләб этдийи билийи дәриндән гавраяраг өз ганына вә чанына яймамышлар».

Гурултайда, республиканын габагчыл мүәллим, язычы вә элми ишчиләри, мәктәб ишинин кәсирләриндән вә бу кәсирләри йох этмәк үчүн зәрури көрүлән тәдбирләрдән бәһс эдирдиләр.

Ленин орденли гочаман мүәллим Һәмзад Әфәндиев йолдаш (Загатала педагожи мәктәби) рус дилинин мәктәбләримиздә тәдрисини яхшылашдырмаг мәсәләсинә диггәти чәлб эдәрәк дейирди ки, бизим ушаглар өз ана дилләрини өйрәнмәйә һәвәс көстәрмәклә бәрабәр, рус дилинә бөйүк марагла фикир верирләр. Лакин бу аздыр, «рус дилини өйрәнмәкдә әһәмиййәтли нәтичәләр әлдә этмәк үчүн рус дилини, онун тәдрис үсулларыны яхшы билән мүәллим кадрлары һазырламаг гайғысына галмалыйыг. Белә мүәллимләр исә мәктәбләримиздә чатышмыр вә буна көрә дә ушагларымыз сә'й этдийи һалда, чох вахт рус дилини яхшы өйрәнә билмирләр. Биз, бөйүк рус халгынын дилини ушагларымыза өйрәтмәйи уста мүәллимләрә тапшырмалыйыг». Тә'лим мәгсәдинә чатмаг үчүн яхшы дәрсин, дәрсләрин дүзкүн үсулларла тәдрис эдилмәсинин әһәмиййәтини гейд этмәклә Һ. Әфәндиев: «Мүәллимин яхшы үсулу, онун айдын вә садә данышығы, нитгиндәки уйғун тәләффүзү, шакирдләрә дүзкүн янашмасы, ушагларын билик вә вәрдишләриндән усталыгла истифадә этмәси, онлары дәрслә марагландыра билмәси шакирдләрин диггәтини дәрсдә тәшкил эдән яхшы васитәләрдән сайылмалыдыр.

Әкәр биз өз вәзифәмизә там мәс'улиййәтлә янашарсаг, шакирдләрә гаршы чидди вә тәләбкар оларыгса, партия вә һөкумәтин мәктәбләр гаршысында гойдуғу вәзифәләри шәрәфлә еринә етирәрик» дейирди.

Азәрбайчанын көркәмли совет язычысы Һ. Меһди дил дәрсләринин мәктәбләрдә һәлә дә гәнаәтбәхш гурулмамасындан, бу саһәдә һөкм сүрән рәсмиййәтчилийә сон гоюлмасы зәруриййәтиндән бәһс эдәрәк мүәллимләри шакирдләрә ана дилини, һәмчинин рус дилини мүкәммәл өйрәтмәйә, ана дилини севән вә ону һәгиги бир мәһәббәтлә өйрәнән Азәрбайчан Совет зиялыларыны «эйни заманда, рус дилинин һәгиги тәблиғатчысы олмаға» чағырырды.

III мүәллимләр гурултайынын бөйүк әһәмиййәти ондан ибарәт иди ки, һәлә дөврүн илк илләриндә мүәллимләр күтләсинин диггәтини тә'лим-тәрбийә ишләриндәки бөйүк нөгсанлара чәлб этди, мәктәб ишләринин кейфиййәтини йүксәлтмәк үчүн йоллар көстәрди.

Гурултай өз гәтнамәләриндә маариф органларындан, мәктәб вә мүәллимләрдән тәләб эдирди ки, өзләринин кәләчәк әмәли ишләриндә ашағыдакы ән мүһүм вәзифәләри еринә етирсинләр:

1) үмуми ичбари тәһсилин һәята кечирилмәси;
2) тә'лим-тәрбийә кейфиййәтинин яхшылашдырылмасы;
3) синифдән вә мәктәбдән кәнар ишләрин гүввәтләндирилмәси;
4) ени мүәллим кадрларынын һазырланмасы вә мөвчуд мүәллимләрин тәкмилләшдирилмәси;

5) мәктәбләрин вә мүәллимләрин ишинә методик рәһбәрлийин вә нәзарәтин, һабелә халг маарифи органларынын иш системи вә үсулунун яхшылашдырылмасы;

6) элми-тәдгигат ишинин артмасы вә дәринләшдирилмәси[1].

Бүтүн бунлар, шүбһәсиз ки, Азәрбайчан ССР мүәллимләрини сәфәрбәрлийә алырды вә мәктәб ишләрини яхшылашдырмаг саһәсиндә онларын фәалиййәтини күчләндирирди.

Мүһарибәдән сонракы илләрдә мәктәбләрин газанмыш олдуглары кейфиййәт йүксәлишини гейд этмәклә мааріф назири Мәммәд Әләкбәров йолдаш бу наилиййәтләрин һәлә партиямызын тәләбләри нөгтейи-нәзәриндән гәнаәтбәхш олмадығыны көстәрирди. О язырды ки: «Мәктәбләримиздә фәнләрин тәдриси һәлә лазыми сәвиййәйә йүксәлдилмәмишдир».

Мәктәб ишләринин кейфиййәти һәгигәтән һәлә ашағы сәвиййәдә иди. Тәкчә ону көстәрмәк кифайәтдир ки, республика үзрә шакирдләрин 1945-чи илдә 29,4 фаизи, 1946-чы илдә 27,4 фаизи, 1947-чи илдә 24,7 фаизи икинчи илә сахланмышды. Һәлә 1948-чи илдә Балакән, Астраханбазар, Хыллы, Ярдымлы вә с. бир чох районларда ики ил бир синифдә галанларын сайы 20—30 фаиздән ашағы дүшмүрдү. Республика үзрә ики ил бир синифдә галан шакирдләр илдә 85—90 мин тәшкил эдирди.

Йохлама нәтичәләри мәктәбләрдә тәрбийә ишләринин дә гәнаәтбәхш олмадығыны көстәрирди. Мәсәлән, «мәктәблиләр арасында бә'зән пирә нәзир дейән, сейидә, имама, пейғәмбәрә, аллаһа анд ичән, имтаһана кәләндә яйлығынын учуну дүйүнләйән, дүшәр-дүшмәзә инанан, чиндән, шейтандан горхан, үмумиййәтлә мөвһумата, хүрафата инанан ушаглара да раст кәлмәк олурду»[2].

Бу вә бунлар кими чидди кәсирләр бүтүн мәктәбләр үчүн характерик олмаса да, надир олан һаллар да дейилди. Мәһз она көрә дә белә кәсирләрдән мәктәбләри тез азад этмәк, тә'лим-тәрбийә ишләринин идея-сияси вә элми-педагожи сәвиййәсини йүксәлтмәк күнүн ән вачиб мәсәләләриндән һесаб олунурду.

Динч гуручулуг дөврүндә Азәрбайчан Коммунист партиясынын гурултайларында, башга саһәләр кими, халг маарифи үзрә дә апарылан ишләрә екун вурулур, ишдә олан нөгсанлар ашкара чыхарылыр, мәктәб гуручулуғунун ени инкишафы үчүн көстәришләр верилирди.

Азәрбайчан КП МК-нын биринчи катиби И. Д. Мустафаев йолдаш Азәрбайчан КП XXI гурултайында (1956-чы ил) сөйләдийи һесабат мә'рузәсиндә халг маарифи саһәсиндә көрүлән ишләрдән вә гаршыда дуран вәзифәләрдән бәһс эдәрәк дейирди ки:

«Республиканын партия тәшкилаты Сов.ИКП XIX гурултайынын директивләрини вә Азәрбайчан Коммунист партиясынын

[1] Бах: «Азәрбайчан мәктәби» журналы № 6, 1946. III Азәрбайчан мүәллимләри гурултайынын материаллары, сәһ. 5—55.

[2] М. Әләкбәров, Республикамызын мәктәбләри мүһүм вәзифәләр гаршысында, бах: «Азәрбайчан мәктәби» журналы, № 3, сәһ. 10, 11, 1948.

XX гурултайынын гәрарларыны һәята кечирәрәк, кәнч нәслин тәһсили вә тәрбийәсини яхшылашдырмаг, үмуми орта тәһсилә кечмәйә һазырлашмаг вә политехники тәһсили һәята кечирмәк мәгсәдилә бир сыра тәдбирләр көрмүшдүр»[1].

Бу тәдбирләр, һазырланан али тәһсилли мүәллим кадрларынын кейфиййәтини яхшылашдырмаг, мәктәб үзәриндә рәһбәрлийи күчләндирмәк, мәктәбләрин мадди-тәдрис базасыны зәнкинләшдирмәк вә б. кими мәгсәд тә'гиб эдирди.

Халг маариф органларынын көтүрдүкләри мүхтәлиф тәдбирләрин, мүәллимләр күтләси вә хүсусән габагчыл мүәллимләрин фәдакар әмәкләринин, һәмчинин мәктәбләрә көстәрилән үмум халг ярдымынын нәтичәсиндә мәктәб ишләринин кейфиййәти һәм үмуми тәһсил фәнләринин тәдриси, һәм тәрбийә ишләринин тәшкили, һәм дә мәктәбләрә еничә дахил эдилмиш олан политехник тә'лимин яйылмасы саһәсиндә илбәил ирәлиләйир, партия вә һөкумәтин тәләбләринә чаваб вермәйи өзүнә һәдәф гөзөрдү.

А. Үмуми тәһсил фәнләринин тәдрисиндәки ирәлиләмәләр вә кәсирләр. Бүтүн мәктәб фәнләринин тәдрисини яхшылашдырмаг, шакирдләрин тә'лим мүвәффәгиййәтләрини йүксәлтмәк вә ики ил бир синифдә галанларын сайыны азалтмаг вәзифәси халг маарифи органлары вә мүәллимләр күтләсинин диггәт мәркәзиндә дурурду. Бу мәсәлә һәр ил август вә январ айларында кечирилән мүәллимләрин район мүшавирәләриндә, мааріф органлары рәһбәр ишчиләринин республика мүшавирәсиндә әтрафлы бир сурәтдә мүзакирә эдилир, кәсирләри йох этмәк үчүн тәклифләр верилир вә тәдбирләр көрүлүрдү.

Бу мәгсәд үчүн мәктәбләри мүхтәлиф фәнләр үзрә мүәллим кадрлары илә тә'мин этмәк, мәктәбләрин мадди-тә'лим базасыны күчләндирмәк, програм вә дәрс китабларынын кейфиййәтини яхшылашдырмаг, шакирдләри дәрс китаблары вә тә'лим ләвазиматы илә тә'мин этмәк йолунда чидди сә'й көстәрилирди. Енә дә бу мәгсәд үчүн мәктәбләрдә методик ишләр вә дахили нәзарәт гүввәтләндирилир, мааріф органлары мәктәбләр үзәриндә методик рәһбәрлийи вә нәзарәти күчләндирир, мәктәбләр вә мүәллимләр арасында тәчрүбә мүбадиләсини яймаға чалышырды. Тәчрүбә мүбадиләси һәм республиканын педагожи мәтбуаты («Азәрбайчан мүәллими» гәзети, «Азәрбайчан мәктәби» журналы, «Гейри-рус мәктәбләриндә рус дили», «Дил вә әдәбийят тәдриси методикасы» вә с. мәчмуәләр), һәм дә Азәрбайчан Элми-Тәдгигат Педагожика Институту тәрәфиндән тәшкил эдилән «Педагожи мүһазирәләр» вә мүәллимләрин район методик бирләшмәләри вә с. йолларла апарылырды.

Бүтүн бу тәдбирләр мүәллимләрин педагожи һазырлығыны, өз вәзифәләринә гаршы мәс'улиййәтләрини артырыр, тә'лим

[1] «Азәрбайчан КП XX гурултайында Азәрбайчан КП МК-нын һесабаты, бах: «Коммунист» гәзети, № 23, 27 январ, 1956.

ишиндәки фәалиййәтләрини кетдикчә күчләндирирди. Бу исә, һәр шейдән әввәл, тә'лимдә шакирдләрин бир гисминин керийә галмасы вә я ики ил бир синифдә сахланмасы кими мәнфи һалла мүбаризәнин кенишләнмәсиндә өзүнү көстәрирди.

Тә'лимдә керидә галманы йох этмәк, ики ил бир синифдә сахланан шакирдләрин мигдарыны азалтмаг, шакирдләрин үмуми тәһсил һазырлыгларыны вә савадларыны яхшылашдырмаг уғрунда апарылан мүбаризә бүтүн габагчыл мүәллимләрин ишини характеризә эдирди. Азәрбайчанын минләрлә мүәллими инадла вә ардычыллыгла сәрф этдикләри педагожи әмәк, йорулмаг билмәдән көстәрдикләри чәһд вә педагожи усталыг нәтичәсиндә бу саһәдә мүәййән мүсбәт нәтичәләр газанып, шакирдләринин билик вә савад сәвиййәсини йүксәлтмәйә чалышырдылар.

Габагчыл мүәллимләр керидә галан шакирдләрә олдугча һәссас вә гайғыкеш мүнасибәт бәсләйир, керийә галмаларынын сәбәбини чиддиййәтлә мүәййән эдир, «дәрдә көрә дәрман вермәйә» чалышырдылар.

Мәсәлән, 1949-чу ил март айында охунан «педагожи мүһазирәләрдә» керидә галан шакирдләрлә апардығы ишләрин тәчрүбәси һаггында мә'рузә эдән Күрдәмир орта мәктәбинин тарих мүәллими А. Исмайылов дейирди: «Кечән тәдрис илиндә мәктәбимизин V—X синифләриндә 56 шакирд тәкрарән өз синифләриндә сахланмышды ки, бунларын да 24 нәфәринин тарих вә конституси фәнләриндән гейри-мүвәффәг гиймәт аланлар тәшкил эдирди. Тарих мүәллими олмаг э'тибарилә мән дә һәмин икиилликләрлә чалышмалы, онлара көмәк этмәли идим. Бу вәзифәни еринә етирмәк үчүн — «нәдән башламалыям» — дейә чох дүшүндүм. Нәһайәт, керийә галан шакирдләрин һәр бирини айрылыгда өйрәнмәкдән башламағы гәрара алдым. Имтаһанларын нәтичәләри сәһв этмәдийими көстәрди».

О, һаглы олараг гейд эдирди ки, керидә галан шакирдләр һеч дә даими «зүмрә» тәшкил этмирләр, тә'лим-тәрбийә иши дүзкүн гурулдугда, шакирдләрин һамысы дәрсдә мүвәффәг гиймәт ала билирләр».

Һәмин «педагожи мүһазирәләрдә» енә дә керидә галан шакирдләрә ярдым тәшкил этмәк тәчрүбәләриндән бәһс эдән, Бакы шәһәри, 6 нөмрәли мәктәбин ишчиләри, Исмайыловун фикрини тәсдиг эдәрәк әлавә эдирдиләр ки, «икинчи илә галмада вә мүвәффәгиййәтсизликлә мүбаризәдә әсас ери дәрс тутур, бүтүн ағырлыг дәрсин үзәринә дүшүр; яхшы дәрс мәктәбдә мүвәффәгиййәти йүксәлтмәк вә бунунла бәрабәр, икинчи илә галманын гаршысыны алмаг үчүн әсас шәртдир»[1].

Әдәбийят мүәллими Ә. Ибраһимов йолдаш (Күрдәмир) язырды ки, керидә галанларла ишләмәк чох вахт вә зәһмәт тәләб эдир, онлар хүсусилә дәрсдә мүәллимдән чох диггәт тәләб эдирләр. Мәһз она көрә дә о, синифдә керидә галан шакирдләрдән тез-тез

[1] «Азәрбайчан мәктәби» журналы, № 5, сәһ. 7, 8, 9, 10, 1949.

сорушур, онлары һәмишә һазыр вәзиййәтдә сахлайыр, дәрсдән сонра онлары янына чағырыр, гыса суаллар вермәклә материалы баша дүшүб-дүшмәдикләрини мүәййән эдир вә буна көрә дә өлчү көтүрүрдү, «лазым кәлдикдә исә онларла дәрсдән кәнар вахтда әлавә мәшғул» олурду.

Керидә галан шакирдләрлә иш апармаг һаггында өз тәчрүбәләриндән бәһс эдән әмәкдар мүәллим А. Ахундов йолдаш (Тавус) языр ки, керидә галан шакирдләр, бир гайда олараг, тә'лим материалынын мүһүм һиссәсини онун икинчи дәрәчәли һиссәсиндән сечмәкдә чәтинлик чәкирләр. Мәһз она көрә дә Ахундов шакирдләрин диггәтини ени тә'лим материалларынын изаһында онун әсас мәсәләләринә чәлб эдирди. Чүнки бу әсас чәһәт яхшы айдын олдугда, тә'лим материалындакы «башга тәфәррүаты өйрәнмәк вә ядда сахламаг чәтин олмур»[1].

Бу чүр мисаллардан чох кәтирмәк оларды. Лакин кәтирилән мисаллар да ачыг көстәрир ки, мүһарибәдән сонракы дөврдә педагожи усталығы хейли йүксәлтмиш олан республика мүәллимләри, хүсусилә онларын габагчыллары тә'лимин сәвиййәсини йүксәлтмәк, керидә галан шакирдләрә көмәк этмәк, икинчи илә галанларын сайыны азалтмаг үчүн мүхтәлиф педагожи йоллардан истифадә этмәйә чалышырлар. Бу мүәллимләрин һәр бири мүхтәлиф шәраитдә ишләйир, һәр-биринин өзүнә көрә иш үслубу әмәлә кәлмишдир. Лакин онлар ваһид бир идея әтрафында мөһкәм бирләшмишләр ки, о да сәрәнчамларында олан бүтүн имканлардан истифадә эдәрәк шакирдләринин үмуми тәһсил һазырлыгларыны яхшылашдырмаға чәһд этмәкдән ибарәтдир.

Бир тәрәфдән, мәктәбләрдә тә'лим ишләринин нормал кедиши үчүн лазым олан шәраитин тәдричән яхшылашдырылмасы, о бири тәрәфдән, мүәллимләр күтләсинин, хүсусән, габагчыл мүәллимләрин инадла чалышмасы, тәчрүбәдә сынанмыш педагожи йоллары инам вә усталыгла ишә тәтбиг этмәси нәтичәсиндә мәктәб фәнләринин тәдриси илдән-илә низама дүшүрдү, шакирдләрин билик сәвиййәси тәдричән яхшылашырды.

Азәрбайчан вә рус дилләринин, һәмчинин әдәбийятын тәдрисиндәки ирәлиләмәләр дедикләримизи ачыг көстәрир.

Мүһарибәдән сонракы дөврдә республика мәктәбләриндә үмумиййәтлә ана дилинин, о чүмләдән Азәрбайчан дилинин, һәмчинин әдәбийятын тәдрисинә хүсуси диггәт верилмәйә башланды. Буну һеч дә тәсадүфи һесаб этмәк олмазды.

Ана дилинин мәктәб фәнләри системиндә тутдуғу мүһүм мөвге һәр бир мүәллимә айдын олмушду. Мүәллимләр билирди ки, фәннин тә'лим эдилдийи дили яхшы билмәйән шакирд, башга фәнләрдән дә яхшы охуя билмәз, савадынын сәвиййәси ашағы олан шакирд, билик мәнбәи олан китабдан сәмәрәли истифадә эдә билмәз, үмуми инкишафыны йүксәлтмәкдә ачизлик көстәрәр,

[1] Шакирдләрин тә'лимдә кери галмалары вә мүвәффәгиййәтсизлийилә мүбаризә тәдбирләри, сәһ. 71, 75. 1953 Азәрнәшр.

бир сөзлә, тә'лимдә Һәмишә керийә галар. Мәһз она көрә дә мүһарибәдән сонракы дөврдә шакирдләрин шифаһи вә язылы дил мәдәнийәтләринин инкишафына хүсуси диггәт верилмәйә башлады. Бу мәгсәд үчүн тәдрис планларында ана дилинә верилән саатларын сайы бир гәдәр артырылды. мәктәбләрдә язы мәшғәләләри аз-чох низама салынды, мәктәбләрин чохунда ваһид орфография режими яратмаға чалышдылар, габагчыл мүәллимләр шакирдләрин языларына даһа чидди тәләбләр вермәйә башладылар, шакирдләрин савадыны вә үмуми инкишафыны йүксәлтмәк үчүн мүхтәлиф йоллар вә васитәләр тәтбигинә чәһд этдиләр вә с.

Һәлә 1949-чу илдә Бәрдә орта мәктәбинин мүсбәт тәчрүбәсини көстәрән мәгаләдә гейд эдилирди ки, бу мәктәбин «юхары синифләринин шакирдләри гәнаәтбәхш шифаһи вә язылы әдәби нитгә маликдирләр, савадлы язырлар, әдәбийяты исә билир вә севирләр». Икинчи синифдән башламыш мүхтәлиф язы нөвләринин, о чүмләдән IV синифдән э'тибарән инша языларынын тәтбиг эдилмәси нәтичәси олараг, Бәрдә мәктәбинин юхары синиф шакирдләринин бир чоху «тәкчә әдәбийят мөвзуларынын дейил, һәтта ССРИ халгларынын достлуғу... кими мүрәккәб мөвзуларын өһдәсиндән» кәлирләр[1].

Бәрдә мәктәби һеч дә мүстәсналыг тәшкил этмирди. Азәрбайчан дили вә әдәбийятын тәдрисини гәнаәтбәхш бир сурәтдә апаран мәктәбләр кетдикчә чохалырды. Белә мәктәбләрин сайы кәнд ерләриндә дә артырды. Мәсәлән, Күрдәмир районунун Моллакәнд орта мәктәбинин Азәрбайчан дилинин тәдрисиндә әяни васитәләрдән чох истифадә олунурду. Орада саит вә самитләрин тәснифини, нитг һиссәләрини, исимләрин һал шәкилчиләрини вә суалларыны көстәрән хүсуси чәдвәлләр, фе'лин мә'нача нөвләрини көстәрән схем һазырламышдылар. Шакирдләрин һүсихәттинә, сәлигәли вә тәмиз дәфтәр сахламаларына, сөз әһтиятларынын зәнкинләшдирилмәсинә хүсуси диггәт верилирди[2].

Шакирдләрин дил мәдәнийәтини зәнкинләшдирмәк үчүн мәктәб китабханаларынын вә бунларын васитәсилә тәшкил эдилән синифдән кәнар охунун ролу мә'лумдур. Мүһарибәдән сонра мәктәб китабханаларынын сайы хейли артды; 1955-чи илдә 2 736 мәктәб китабханасынын китаб фонду 2,6 милйон нүсхәйә борабәр иди. Габагчыл мүәллимләр шакирдләрин дилини зәнкинләшдирмәк мәгсәдилә синифдән кәнар охудан кениш истифадә этмәйә башладылар. Һәлә 1948-чи илдә бу барәдә газанмыш олдуғу наилиййәтләриндән бәһс эдән Нуха 10 нөмрәли мәктәбин мүәллими М. Мустафаев, мүталиәнин хейриндән бәһс эдәрәк, шакирдләрин синифдән кәнар мүталиәсилә мүнтәзәм сурәтдә мәшғул олдуғуну гейд эдир. О; эпик, лирик вә драм әсәрләри охуяркән нәйә даһа артыг фикир вермәк лазым олдуғуну шакирдләрә көстәрир, һәр бир шакирдин һансы әсәри нечә охудуғуну, нәдә чәтинлик чәкдийини өйрәнир вә мәсләһәтләр верирди. Мустафаев синифдән кәнар мүталиә илә мүнтәзәм мәшғул олмаг, әдәбийят дәрнәйиндә мүһазирә охутмаг, бәдии парчалар әзбәрләтмәк, кәнчләр мәтбуатыны изләтмәк йолу илә шакирдләринин шифаһи вә язылы нитгләрини инкишаф этдирмәйә чәһд эдирди[1].

Бу чүр ишләр нәтичәсиндә шакирдләрин үмуми савад дәрәчәси йүксәлирди, бир чох мәктәбләрдә исә, хүсусән шәһәр ерләриндә, програмын тәләбләринә чаваб верә билирди.

Әдәбийятын тәдриси саһәсиндә даһа көркәмли нәтичәләр көзә чарпырды. Имтаһанлар көстәрирди ки, орта мәктәб мә'зунларынын әксәриййәти әдәбийятын синифлилийини баша дүшүр, язычынын әсас идеясыны, әсәрин бәдии гиймәтини, әсәрдә иштирак эдән сурәтләрин сәчиййәсини гәнаәтбәхш бир сурәтдә мүәййән эдирләр. Онлар тәһлил олунан бу вә я башга әсәрин зәиф ерләрини тәнгид эдир, бир әсәри о бирисилә мүгайисә эдир вә әсәр һаггында дөлгун фикир сойләмәйи бачарырлар. Йохламалар көстәрирди ки, бир сыра орта мәктәбләрин мә'зунлары инша языларында мүстәгил фикир йүрүтмәйи, ардычыллыға риайәт этмәйи, сечдикләри мөвзуу дөврүн ичтимаи-тарихи һадисәләрилә әлагәләндирмәйи, бәдии әсәрләрдән ситат вә парчалар кәтирмәклә өз фикирләрини әсасландырмағы, мөвзуу әсасән әһатә этмәйи бачарырлар[2].

Бунун кими, республиканын рус мәктәбләриндә дә рус дили вә әдәбийятын, эрмәни мәктәбләриндә эрмәни дили вә әдәбийятын тәдрисиндә хейли наилиййәтләр әлдә эдилди.

Республиканын Азәрбайчан вә башга милли мәктәбләриндә рус дили вә әдәбийятынын тәдрисини яхшылашдырмаг саһәсиндә дә мүәййән ишләр көрүлдү. Бу дөврдә рус дилинин тәдриси мәсәләси республиканын рәһбәр органларында дәфәләрлә мүзакирә олунду.

Азәрбайчан Коммунист партиясынын XVII гурултайы (1949) өз гәтнамәсиндә рус дилинин тәдрисини әсаслы бир сурәтдә яхшылашдырмағы республиканын партия, комсомол вә халг маарифи органларындан тәләб эдирди.

Бу мәгсәдлә рус дили үзрә мүәллимләр кадры һазырлығы хейли күчләнди вә, демәк олар ки, 1955-чи илә дәк бүтүн орта вә еддиллик мәктәбләрин һамысы вә ибтидаи мәктәбләрин чоху рус дили мүәллимләрилә, әсасән, тә'мин эдилди. Бундан башга, рус дили мүәллимләринә методик ярдым көстәрмәк үчүн мүнтәзәм сурәтдә хүсуси мәчмуә нәшр эдилмәйә, методик әдәбийят ярадылмаға башлады, рус дили үзрә дәрс китабларынын кейфиййәти сүр'әтлә яхшылашдырылды, синифдән кәнар оху әсаслы бир сурәтдә низама дүшмәйә башлады вә с. Көрүлән бүтүн бу тәдбирләр, вә эләчә дә рус дили мүәллимләринин чәһдләри нәтичәсиндә рус дилинин тәдриси саһәсиндә мүәййән наилиййәтләр әлдә эдилди.

---

[1] Бах: «Учительская газета» № 28, 13 апрел 1949.
[2] Бах: «Азәрбайчан мүәллими» № 51, 23 декабр 1954.

[1] Бах: «Азәрбайчан мәктәби» журналы № 2, сәһ. 88, 1948.
[2] Бах: «Азәрбайчан мүәллими» газети № 31, 4 август 1955.

Азәрбайҹанлы ушаглара ибтидан синифләрдә рус дилини өйрәтмәкдә муәллимә А. Кожевникованын (Тавус, 26-лар адына мәктәб) тәҹрүбәси диггәтәлайиҳдир.

Өз тәҹрүбәләриндән бәһс едәрәк о, һәр шейдән әввәл, ушаглары сөз әһтиятларыны зәнкинләшдирмәйә фикир вердийини вә бу мәгсәд үчүн ашағыдакы дөрд йолдан истифадә этдийини көстәрирди:

а) оюн характерли кичик шеир вә нәғмәләри хорла өйрәнмәк;

б) өйрәндикләри мәтни охумаг вә бу һагда мүсаһибә;

в) шәкилдә көрдүкләринин адларыны өйрәнмәк, суаллар шәкил үзәриндә мүсаһибә;

г) верилән мөвзуа көрә шифаһи сөһбәт апармаг.

Кожевникова оюн характерли шеир вә нәғмәләрин хорла өйрәнилмәсинә даһа чох фикир верир, чүнки тәҹрүбәдән она айдын олмушдур ки, вазиәләрә көрә һәрәкәтләр көстәрмәк йолу илә өйрәнилән шеир вә нәғмәләри шакирдләр даһа яхшы ядда сахлайырлар ки, бу да онларын сөз әһтиятларыны зәнкинләшдирир. Бурада мараглы чәһәт һәм дә орасыдыр ки, Кожевникова өйрәтдийи нәғмә вә шеирләрлә һәм дә шакирдләрә дүзкүн рәфтар гайдалары ашыламаға чалышыр. О языр ки, әзбәр өйрәндикләри шеирләрдән шакирдләр һәм еня-еня сөзләр мәнимсәйирләр, һәм дә муәллимин онлардан нә тәләб этдийини баша дүшүрләр. «Мән чох заман көрүрәм ки, ушаглар өйрәндикләри шеирләрдән истифадә едәрәк бир-бириня мәәммәт едирләр: «чыырма, чаваб вермәк үчүн алини галдыр», «дәфтәрә ләкә салма»[1] вә с.». Бүтүн бунлар шакирдләрә верилән тә'лим материалынын шүурлу сурәтдә дәрк едилдийини көстәрир.

Габагчыл рус дили муәллимләри тәкчә синиф машғәләләриндән дейил, һәм дә синифдән кәнар машғәләләрдән тә'лим мәгсәди үчүн истифадә этмәйә чәһд едирдиләр. Синифдән кәнар тәдбирләр чүмләсиндән олан вә Азәрбайҹанын кәнд ерләриндә даһа чох йайылмыш олан «Мәктәбдә рус дили күнүнүн» тәшкилини айрыча гейд этмәлийик. Бу барәдә газанмыш олдуғу тәҹрүбәдән бәһс едән рус дили муәллими С. М. Чандырлы (Агстафа району Киров кәнди) языр ки, рус дили күнү мәктәбимиздә бир ән'әнә шәклинә дүшмүшдүр. Һәр һәфтә чәршәнбә күнләриндә апарылан бу тәдбир рус дилиндә әдәби мүсаминәләр кечирмәкдән, мәктәб китабханасында коллектив оху тәшкил этмәкдән, дивар гәзети вә фотомонтаж чыхармагдан, коллектив сурәтдә киноя кетмәкдән вә с. ибарәт олур. Әдәби мүсаминәләрдә шакирдләрин рус дилиндә М. Ю. Лермонтовун, А. М. Горкинин, В. В. Маяковскинин, Аркадя Гайдарын, С. Вурғунун әсәрләриндән, Украйна илә Русиянын бирләшмәсинин 300 иллийинә даир олан материаллардан истифадә едәрәк мә'рузәләр, декламасияләр, һекайәләр сөйләмәсини гейд этмәкдә, Чандырлы алавә едир ки, «бүтүн бу тәдбирләрин еринә етирилмәсиндә мәктәбимизин рус бөлмәси бизә бөйүк ярдымлар көстәрир»[2].

Гах району Илису кәнд орта мәктәбинин рус дили муәллими Я. Әлиев дейир ки, кәнд шәраитиндә рус дили тә'лиминдә тәкчә синиф машғәләләриндә мәгсәдә чатмаг чох чәтиндир. Бунун үчүн о, мәктәбдә синифдән кәнар охуя айрыча диггәт верилдийини гейд этмәкдә, юхары синиф шакирдләринин бөйүк марагла рус классик вә совет әдәбийаты нүмайәндәләринин — А. С. Пушкинин, А. М. Горкинин, Н. Островскинин вә башгаларынын әсәрләринин бөйүк марагла охудуғларыны көстәрир[3].

Азәрбайҹанлы, һәмчинин Азәрбайҹанда олан ермәни, күрҹү, удин вә башга халгларын мәнсуб кәнчләрин рус дилини өйрәнмәйә олан һәвәсләри, һәгигәтән, диггәтәлайиг вә бөйүк әһәмиййәтлидир. Азәрбайҹан кәнчләри рус дилини ана дили гәдәр севир, буну өйрәнмәкдә зәнкин рус мәдәниййәтиндән истифадә едә билмәкләринә, ССРИ-дә олан башга гардаш халгларла ихтиндан әлагә сахлая билмәкләринә, сиясәт-әлмә көрүш даирәләринә даһа чох кенишләндирә билмәкләринә, формаҹа милли, мәзмунча сосиалист мәдәниййәтини даһа сүр'әтлә инкишаф этдирә билмәкләрини дәриндән дәрк этмишләр. Ана дили вә әдәбийат тәдриси саһәсиндә олдуғу кими рус дили вә әдәбийаты тәдриси саһәсиндә мәктәбләримизин газанмыш олдуғу наилиййәтләр һәм дә бунунла изаһ едилирди.

Мүһарибәдән сонракы дөврдә риязийат, физика, биолоҝия, кимя, тарих, чоғрафия вә с. мәктәб фәнләринин дә тәдрисиндә мүәййян ирәлиләмәләр олду.

Мәктәб фәнләринин тәдриси саһәсиндә олан ирәлиләмәләрин әсас көстәричиси ондан ибарәт иди ки, вахтилә мәктәбләрдә кәк салмыш олан «әсас нөгсан», демәк олар ки, мәктәбләрин бөйүк бир гисминдә, хүсусән шаһәр ерләриндә артыг дәрәҹә едилмишди. Бу мәктәбләр, бир сыра нөгсанларына бахмаяраг, артыг али вә орта ихтисас мәктәбләриндә мүвәффәгиййәтлә охуя билән тәләбәләр һеч'әти һазырламаг кими вәзифәнин өһдәсиндән кәлирди. Габагчыл муәллимләримизин тә'лимин мүхтәлиф тәшкилат формаларындан, хүсусилә онун әсас формасы олан дәрсдән, мүхтәлиф тә'лим үсулларындан, әжин васитәләрдән, лабораторийа вә кабинетләрдән усталыгла истифадә этмәсини дә тә'лим ишләриндә алда этдийимиз наилиййәтләр кими гиймәтләндирмәлийик. Габагчыл муәллимләрин ишләринин фәрәҹләндиричи нәтичәләри, һәмчинин онларын бу нәтичәләри алда этмәк үчүн тәтбиг этдикләри йоллары диггәтлә көздән кечирдикдә айдын олур ки, габагчыл муәллимләрин бу наилиййәтләринин «сирри» там бир мә'улиййәт һиссилә өз вәзифәләринә йанашмаг, һәр дәрсә мүкәммәл һазырлашмаг, һәр дәрси бөйүк бир педагожи мәһарәтлә апармаг, һәр

---

[1] А. Кожевникова, «Как я добиваюсь обогащения словарного запаса начальной школы, сборник «Русский язык в нерусской школе», вып. 6, 1955, стр. 71, Баку.

[2] Бах: «Русский язык в нерусской школе,» вып. 4, 1954, стр. 84.

[3] «Азәрбайҹан мүәллими» гәзети № 5, 7 февраль 1952.

шакирдин ени мә'луматы, гайда вә гануну баша дүшмәсинә чалышмаг, һәр шакирдин дәрсдә фәаллийјәт ҝөстәрмәсинә, эвә верилән тапшырыгларыны мүстәгил, дүзҝүн вә сәлигә илә еринә етирмәсинә чәһд этмәкдәдир.

Məһз мүәллимләримизин вә биринчи невбәдә габагчыл мүәллимләрин бу чүр фәаллийјәти нәтичәсиндә, мүһарибәдән сонракы дөврдә мәктәбләр үчүн яраданмыш олан әлверишли шәраит замининдә тә'лим ишләри саһәсиндә мүәййән наилиййәтләр әлдә эдилмиш олду.

Камал аттестаты имтаһанларында бурахылан X синиф шакирдләринин 1945-чи илдә 55, 3%, 1946-чы илдә 73,9%-и мүвәффәгиййәтлә имтаһан вердийи һалда, 1955-чи илдә 98,2%-и мүвәффәгиййәтлә имтаһан вериб камал аттестаты алмышлар. Бу, тәһсил саһәсиндә әлдә эдилмиш кейфиййәт йүксәлишини айдын сурәтдә ҝөстәрир.

Лакин бу йүксәлиш мәктәбләрин һамысында эйни дәрәчәдә дейил иди. Һәлә фәнләрин тәдрисинин кейфиййәт нөгтейи-нәзәрдән бүтүн мәктәбләр үчүн һәлл эдилмиш һесаб этмәк олмазды. Фәнләрин тәдриси, хүсусән дилләр вә риязиййат үзрә, мәктәбләрин бөйүк бир гисминдә, хүсусән кәнд ерләриндә һәлә дөврүн йүксәк тәләбләри сәвиййәсинә галдырыла билмәмишди. Бир чох орта мәктәбләр илдән-илә ирәлиләсәләр дә, шакирдләринә кифайәт дәрәчәдә үмуми тәһсил һазырлығы верә билмирдиләр. Республика үзрә шакирдләр һей'әтинин һәр ил 15—17 фаизи икинчи илә синифдә галырдылар.

1954-чү илин әвәлләриндә маариф назирлийи коллеҝиясы республика мәктәбләриндә Азәрбайчан дили вә әдәбиййат тәдрисинин вәзиййәтини мүзакирә эдәрәк өз гәрарында бу саһәдә газанылмыш мүвәффәгиййәтләри ҝөстәрмәклә бәрабәр, һәм дә гейд эдирди ки, ана дили вә әдәбиййат тәдрисинин кейфиййәти һәлә истәнилән сәвиййәйә галдырыла билмәмишдир[1].

Республика мәктәбләри үзрә апарылан йохламалар мәктәбләрдә рус дили вә әдәбиййаты тәдрисинин дә бир чох мәктәбләрдә һәлә гәнаәтбәхш олмадығыны ҝөстәрирди. 1953-чү илдә маариф назирлийи методисти А. Г. Дахнович язырды ки, Губа, Астара районларында, һәмчинин Бакы шәһәриндә апарылан йохлама ишләри ҝөстәрмишди ки, шакирдләрин рус дили үзрә савадлары ашағы сәвиййәдәдир, «ушаглар рус сөзләринин вә сәсләринин тәләффүзүндә чох сәһвләр бурахырлар. Грамматиканы нәзәри олараг, әсасән, билсәләр дә, шакирдләрин бу биликләрдән шифаһи вә язылы нитгләриндә истифадә этмәк вәрдишләри зәифдир»[2].

Тәәссүфлә демалийик ки, бу чүр чидди кәсирләр риязиййат, физика, кимйа кими башга фәнләрин дә тәдрисиндә ер тутурду. Риязиййат дәрсләриндә ҝөзә чарпан ән бөйүк нөгсан бир чох мәктәб мә'зуннарынын чәбр, һәндәсә вә тригонометрия үзрә мәсәлә һәлл этмәкдә чәтинлик чәкмәләриндән, кимйа вә физика үзрә еиә дә мәсәлә һәллинә даир зәиф һазырлыгда олмаларындан ибарәт иди. Али мәктәб имтаһанларынын нәтичәләри ачыг ҝөстәрирди ки, хүсусән кәнд орта мәктәбләри мә'зунларынын үмуми тәһсил сәвиййәси хейли ашағыдыр. Әҝәр бу чидди нөгсанын бир сәбәби тәдрис програмлары вә дәрс китабларынын һәддән артыг тә'лим материалы илә йүкләнмиш олмасында, мәктәбләрин тәдрис-мадди базаларынын зәиф олмасында идисә, икинчи вә ән бөйүк сәбәбини мүәллимләрин өзләриндә, онларын бә'зиләринин ярытмаз ишләмәсиндә, методик сәһвләрә йол вермәсиндә вә бунлары дүзәлтмәк үчүн аз чалышмасында иди. Она ҝөрә дә, айдын иди ки, тә'лим ишләринин кейфиййәтини йүксәлтмәк үчүн, һәр шейдән әввәл, мүәллимин фәаллиййәтилә әлагәдар олан кәсирләри арадан галдырмаг лазымдыр.

Демәлийик ки, вахтилә мәктәбләрдә ер тутмуш олан методик тәһрифләрин чохдан ләғв эдилмәсинә бахмараг, бир сыра мәктәбләр бә'зи чидди методик нөгсанлардан тәмизләнә билмәмишдиләр. Бу нөгсанларын көкү онда иди ки, бир чох мүәллимләр апардыглары дәрсләри эйни шаблон үзрә гурурдулар. Синифләрин вә фәнләрин хүсусиййәтләриндән асылы олараг мүхтәлиф типдә дәрсләр апармаг әвәзинә, о мүәллимләр, бир гайда олараг, һәр дәрсдә эв тапшырыгларынын ичрасыны йохламаг, ени дәрси тәләсик изаһ этмәк, вахты галарса, ени материалы шакирдләрин нә чүр баша дүшдүкләрини билмәк үчүн онлара бир нечә суал вермәк вә эв тапшырығыны э'лан этмәклә дәрсини битирирди.

Бүтүн бу нөгсанларын нәтичәсиндә шакирдләрин бөйүк бир гисми тә'лим материалыны механики олараг, маһиййәтини баша дүшмәдән өйрәнирдиләр вә бурадан да онларын билийиндә формализм һөкм сүрүрдү. Беләә бир иш үсулу шакирдләрин фәал, тәшәббүскар олмаларына, онларын ярадычы гүввәләринин инкишафына чох аз көмәк эдирди.

Кетдикчә айдын олурду ки, белә методик нөгсанлар ләғв эдилмәйинчә тә'лим ишләринин кейфиййәтини дөврүн йүксәк тәләбләри сәвиййәсинә галдырмаг чәтин олачагдыр.

Б. Политехник тә'лим әсасында мәктәб ишләринин енидән гурулмасы үзрә илк аддымлар. Мәктәб ишинин мүһарибәдән сонракы инкишаф йолуну нәзәрдән кечирдикдә айдын олур ки, онун фәрәһләндиричи наилиййәтләрилә бәрабәр, һәлә бир сыра мүһүм һәлл эдилмәмиш мәсәләләри дә олмушдур.

Биз бурада мәктәб ишләринин һәлл эдилмәмиш вә кәсирли мәсәләләринин әтрафлы бир сурәтдә тәдгиг вә тәһлил этмәк, һәмчинин бунларын һәлли үчүн педагожи тәклифләр вермәк вәзифәсини гаршымыза гоймуруг, чүнки бу, олдугча бөйүк вә хүсуси тәдгигат тәләб эдән бир мәсәләдир. Лакин үмуми игтисади вә мәдәни йүксәлишимиз замининдә, чәтинлик вә кәсирләрлә мүбаризә шәраитиндә инкишаф этмиш вә этмәкдә олан мәктәбләримизин йо-

[1] Бах: «Азәрбайчан мәктәби» журналы, № 2, сәһ. 49—52, 1954.
[2] Бах: «Русский язык в нерусской школе», Сборник, 1953, вып. 3, стр. 79.

луну, о чүмләдән дүнч гурчулуг дөврүндәки йолуну ишыгландырмаға ташәббүс әдәркән онун төкчә мүсбәт чәһәтләрини дейил, һәм дә кәсирли вә кәлкәли чәһәтләрини назәрдән кечирмәлийик. Мәсәлә бу чүр ишләдикдә, һәм мәктәбләримизин кәлмиш олдуглары йолу дүзкүн көрмәк олар, һәм дә мәктәб ишләринин ени йүксәлиши үчүн дүзкүн һәрәкәт йолу тә'йин этмәк олар.

Тә'лим-тәрбијә ишләриндә олан кәсирләрин бир гисмидә јохарыда тәнгид олдуг. Үмуми тәһсилин инкишафында олан ән бөјүк кәсир, «...тәһсилин һәнтдән мүәјјән дәрәчәдә айры дүшмәсиндән, мәктәби гуртарачларын әмәли фәалијјәт үчүн кифајәт дәрәчәдә һазырлыглы олмамасындан ибарәтдир»[1].

Сон заманлара гәдәр мәктәбләримиз биртәрәфли инкишаф едирди, әсас диггәти шакирдләрә әлмләрин әсасларыны өјрәтмәк вәзифәсинә вермәклә, онлары анчаг али вә орта ихтисас мәктәбләринә һазырлашдырмаға чалышырды, кәнчләри билаваситә әмәк фәалијјәтинә һазырламаг кими мүһүм вәзифәни назәрдән гачырмышды. Мәһз она көрә дә мәктәбин политехник тә'лим вәзифәси сон илләрә гәдәр сөздә арабир хатырланса да, тәчрүбәдә унудулмушду. Политехник тә'лимин һәнтә кечирилмәсини мәһз үмуми тәһсил фәнләринин тәдрисиндә вә я техники дәрнәкләрдә, кәнч техникләр вә кәнч тәбиәтчиләр стансијаларында назәрдә тутурдулар. Айдындыр ки, бу йолла мәсәләни һәлл этмәк олмазды. Иш о ерә кәлиб чыхмышды ки, шакирдләр гәт'ијјәт физики әмәклә мәшғул олмурдулар.

Өкөр кәнд ерләриндә шакирдләрә, әсасән мәһсул топланышы күнләриндә, бә'зи ичтимаи-фајдалы ишләр, физики әмәклә алагәдар олан ишләр тапшырырдыларса, бу да мәктәбләрин, маариф органларынын дейил, башга — совет вә тәсәрүфат тәшкилатларын тәшәббүсү илә анчаг тәсәрүфата көмәк этмәк мәгсәдилә апарылырды.

Орта тәһсилин хейли кенишләнмәси, сонрадан исә үмуми орта тәһсилә кечилмәси мәктәбләримизин бу әсас кәсирини даһа ачыг көстәрди вә бу, артыг дөзүлмәз олду. Чүнки бу кәсир артыг өлкәнин халг тәсәрүфатына зәрәр вурмаға башламышды, орта мәктәб мә'зунларынын истеһсал әмәјинә чәлб едилмәси ишини хејли чәтинләшдирирди. Мәктәб шакирдләрә нә истеһсалат һаггында лазыми билик верирди, нә дә онлары мүасир сәнаә вә кәнд тәсәрүфатында ишләмәк үчүн зәрури көрүлән әмәк бачарығы вә вәрдишләрилә силаһландырырды. Әлавә этмәлийик ки, мәктәбләримизин бу әсас кәсри, һәтта кәнчләрә коммунист ахлагынын нәчиб кејфијјәтләринин ашыламаг ишинә дә мүәјјән дәрәчәдә мәнфи тә'сир көстәрирди.

Сосијалист халг тәсәрүфаты инкишафынын мүасир дөврү, техниканын, механикләшдирмә вә автоматлашдырманын чошғун тәрәггиси, тәкмилләшдирилмиш технолоҝијанын тәтбигилә характеризә олундуғу бир шәраитдә, халг тәсәрүфаты, тәкчә йүксәк техники һазырлығы олан мүтәхәссисләр дейил, һәм дә кениш политехник көрүшү малик олан, истеһсалатын әлми-техники әсасларындан баш чыхаран, зәрури истеһсалат вәрдишләриндә силаһланмыш олан фәһлә вә колхозчу етишдирмәйи тәнәззүлүнү зәруријјәт кими тәләб едирди. Айдын мәсәләдир ки, илкин назари вә формал биликләр вермәйә мејл әлә, дейилдији кими, мүәјјән ма'нада һәәтдан айры дүшән мәктәб тә'лими бу мүһүм вәзифәни еринә етирмәкдә ачизлик көстәрирди.

Мәһз она көрә дә Сов.ИКП XIX гурултајынын бешинчи бешиллик план (1951—1955) һаггында вердији директивләрдә көстәрилирди ки: «Үмуми тәһсил мәктәбләринин шакирдләринә сосијализм руһунда тәрбијә вермәк әһәмијјәтини даһа да артырмаг вә орта мәктәби гуртаран шакирдләрин истәдикләри пешәләри сәрбәст сечмәләри үчүн шәраит ярадылмасыны тә'мин этмәк мәгсәдилә, орта мәктәбләрдә политехник тәһсилин һәнтә кечирилмәсинә башланылсын вә үмуми политехник тәһсилдә кечмәк үчүн лазым олан тәдбирләр көрүлсүн»[1].

Беләликлә, мәктәбләрин политехник тәһсил өсасында енидән гурулмасы, халг маарифи органлары гаршысында ән актуал бир мәсәлә кими дурду. XIX гурултајдан сонра кечән үч-дөрд ил әрзиндә политехник тә'лимин тәтбиги вә өјрәнилмәси саһәсиндә бә'зи әмәли ишләр көрүлдү. Һәр шејдән әввәл, мүәллимләрин јанвар вә август мүшавирәләри, халг маарифи үзрә чағырылан республика мүшавирәләри, һәмчинин педагожи мәлумат вә мүәллимләри тәкмилләшдирмә институту васитәсилә мүәллим күтләләринин диггәти политехник тә'лимин тәтбиги мәсәләләринә чәлб едилди, бу вәзифәни еринә етирә билмәләри үчүн онларын енидән һазырланмасы саһәсиндә мүәјјән ишләр көрүлмәйә башланылды.

Даһа сонра, бир сыра мәктәбләрдә политехник тә'лим үчүн лазым олан маддә-тәдрис базасы зәнкинләшдирилди, тәдрис планлары вә әлчә дә бә'зи фәнләрин програм вә дәрс китаблары политехник тә'лим нөгтеји-назәрдән енидән тәртиб едилди. Бүтүн бу тәдбирләрин нәтичәсиндә республиканын габағчыл мәктәбләриндә политехник тә'лимин бә'зи үнсүрләри тәтбиг едилмәйә башлады. РСФСР вә Украина ССР мәктәбләринин тәчрүбәләриндән истифадә этмәклә республиканын бир сыра мәктәбләриндә политехник тә'лим саһәсиндә илк адлымлар атылды, физика, кимја, биолоҝија, риазијјат фәнләринин тәдрисиндән политехник тә'лим мәгсәдләри үчүн истифадә едилмәйә башлады. Илк тәчрүбәләр көстәрир ки, габағчыл мүәллимләр мәһарәтә бу ишин өһдәсиндән кәлир вә мүәјјән ишләр көрүрдүләр. Онлар физика дәрсләриндә шакирдләри електрик, истилик вә механики енержинин истеһсалы вә тәтбигилә, бир чох машынларын гурулуш принсипләрилә, тәбиәт ганунларынын сәнаә вә кәнд тәсәрүфаты ис-

[1] Сов.ИКП МК-нын һесабат ма'рузәси үзрә Сов ИКП XX гурултајынын гәтнамәси, сах. 22, 1956, Азәрнашр.

[1] Сов.ИКП гурултајлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гарарлары, III һ., сах. 635—636.

тәһсалатында истифадә эдилмәсилә, кимя дәрсләриндә кимйәви маддәләрин истеһсалы вә тәтбигилә, биолокия дәрсләриндә кәнд тәсәррүфатынын элми әсаслары илә таныш этмәйә башладылар.

Бир сыра мүәллимләрин бу саһәдә әлдә этмиш олдуглары илк наилиййәтләр диггәтәлайиг иди. Мәсәлән, Бакы шәһәри мәктәбләриндә бир сыра мүәллимләрин, о чүмләдән 6 нөмрәли мәктәбин физика мүәллими Н. Н. Шишкинин, 23 нөмрәли мәктәбин физика мүәллими Ю. Н. Николаевин, 31 нөмрәли мәктәбин кимя мүәллими М. Саламовун өз фәнләри үзрә мүкәммәл лаборатория тәшкил этмәләри, бу лабораториялардан политехник тә'лим мәгсәдилә истифадә этмәләри, шакирдләри өлчү чиһазлары үзәриндә ишләтмәк, онлара физика вә кимя үзрә әлдәгайырма чиһазлар һазырлатмаг, физика вә кимя дәрсләриндә истеһсалат вә машынларын элми әсасларыны өйрәтмәк ишиндә газанмыш олдуглары тәчрүбә, илк аддым олмаг э'тибарилә, чох гиймәтли иди.

Бүтүн бу ишләрдә республиканын әмәкдар мүәллими Н. Шишкинин гиймәтли тәшәббүсү хүсусән диггәти чәлб эдирди. Онун рәһбәрлийи алтында 1947-чи илдә Бакынын 6 нөмрәли мәктәбиндә ирадылмыш «Кәнч физикләр клубу»нда шакирдләрин әлилә 10 ил әрзиндә 1441 физика чиһазы һазырланмыш, 6 300 физика чиһазы тә'мир эдилмишдир. Н. Н. Шишкинин бу тәчрүбәси бир сыра шәһәр вә кәнд мәктәбләриндә яйылмаға башламышдыр.

Мәсәлән, М. Саламовун тәшәббүс вә чаһдләри нәтичәсиндә 31 нөмрәли мәктәбдә 1—2 ил әрзиндә гурулмуш олан кимя лабораториясы, кимя үзрә програмын нәзәрдә тутдуғу минимум практик мәшгәләләри тамамилә кечмәйә имкан верир вә беләликлә шакирдләрин бир сыра өлчү чиһазлары илә ишләйә билмәсинә имкан ирадыр. Шакирдләр өз мүәллимләринин көмәйилә кимя үзрә мүхтәлиф схемләр вә диаграмлар, макетләр вә таблолар дүзәлдирләр ки, бу да кимя кабинәсини мүхтәлиф әяни васитәләрлә зәнкинләшдирир. Шакирдләрин топлайыб һазырладыглары «Нефт мә'мулаты», «Шүшәнин һазырланмасы», «Сабунун биширилмәси», «Чуғун вә полад истеһсалы» мөвзуларындакы коллексиялар һәмин мәһсулларын һазырланмасы просесини ардычыллыгла көстәрир[1].

Физика мүәллими С. Арамян йолдаш (Степанакерт шәһәри) тәдрис просесиндә мәктәбин ерләшдийи районда олан истеһсал техники материаллардан мүнтәзәм сурәтдә истифадә эдирди. Мәсәлән, X синифдә «Үч фазалы чәрәян», «Синхронсуз мүһәррик» мөвзуларынын шакирдләр тәрәфиндән яхшы мәнимсәнилмәси үчүн мүәллим «мәктәб бинасында, электрик стансиясында вә 26 Бакы комиссары адына фабрикдә олан техникадан мәһарәтлә истифадә этмишдир. Шакирдләр мәктәб вә электрик стансиясында үч фазалы чәрәян кенераторуну, онун улдузвари вә үчбучаг формасында бирләшмәси, бу бирләшмәнин техники чәһәтдән мәгсәдәуйғун, игтисади чәһәтдән файдалы олмасыны өйрәнмишләр,

[1] Бах: «Азәрбайчан мәктәби» журналы № 1, сәһ. 26—31, 1954.

һәмчинин волтметрләрлә фаза вә хәтт кәркинлийини өлчмүш, онларын нисбәтини мүәййәнләшдирмишдиләр[1].

Демәк олар ки, үмуми тәһсил фәнләриндән политехник тәһсил мәгсәдилә истифадә этмәк Азәрбайчан мәктәбләриндә артыг, күтләви һал алды.

Республиканын мәктәбләри, политехник тә'лимин үсулу кими, истеһсалат экскурсияларындан да истифадә этмәйә башладылар. Орта мәктәбләр үчүн гәбул эдилән тәдрис планларында IV—IX синифләрин һәр бири үчүн бу мәгсәдлә илдә 6 иш күнү айрылмасы истеһсалат экскурсияларынын тәшкили үчүн әлверишли шәраит яратмыш олду. Габагчыл мүәллимләр истеһсалат экскурсияларыны мүнтәзәм вә мүтәшәккил бир сурәтдә кечирир вә шакирдләри билаваситә истеһсалатла таныш этмәклә, нәзәри биликләрин һәятда тәтбигини, истеһсалатдакы техноложи просесләри вә с. онлара көстәрир вә бу йолла шакирдләрин политехник көрүш даирәсини кенишләндирмәйә чалышырдылар. Бу нөгтейи-нәзәрдән Салян шәһәри 3№-ли мәктәбин физика мүәллими А. Худавердиевин тәчрүбәләри чох гиймәтли иди. Әввәлчәдән шәһәрдә олан истеһсалат мүәссисәләрини диггәтлә өйрәнмәклә Худавердиев, бүтүн синифләр үзрә апарылачаг экскурсияларын планыны тәртиб эдир, һәр экскурсиянын мәгсәдини мүәййәнләшдирир, экскурсия әрәфәсиндә шакирдләри гаршыдакы вәзифә илә таныш эдир, онлара мүвафиг әлавә мәсләһәтләр верир. Беләликлә, Худавердиев шәһәрин су кәмәринә, иншаат мейданчасына, МТС-ә экскурсиялар тәшкил эдир вә этмәкдәдир.

«Педагожи мүһазирәләрдә» (март айы, 1955) бу саһәдә газанмыш олдуғу тәчрүбәләрдән бәһс эдән Худавердиев дейирди ки, шакирдләрин кәләчәк иш ерләри олан мүәссисәләрә эдилән экскурсияларын тәһсил вә тәрбийәви әһәмиййәти бөйүкдүр, чүнки бу йолла шакирдләр «сәнае, кәнд тәсәррүфаты вә техниканын элмлә олан әлагәләрини, истеһсалатын техноложи просесинин элми әсасларыны, истеһсалатын тәшкили, планлашдырылмасы, һәмчинин игтисадийятыны өйрәнирләр. Шакирдләр истеһсалатын көркәмли габагчыллары вә ениликчиләрилә таныш олурлар, әмәйин өлкәмиздә шәрәф иши олдуғуну даһа айдын баша дүшүрләр».

МДГВ мәктәбләриндә шакирдләрин политехник тә'лиминин вәзиййәти вә ону яхшылашдырмаг тәдбирләринә һәср эдилмиш мүшавирәдә (Степанакерт шәһәри, март айы 1955-чи ил) өз тәчрүбәләриндән бәһс эдән Шүшүкәнд орта мәктәбинин физика мүәллими В. Астсатрян дейирди:

«VI вә VII синифләрдә «Механики һәрәкәт» мөвзууну кечәркән мән Дашалты ипәк әйиричи фабрикинин агрегатларыны мисал кәтирирәм. Ушаглар бу фабрикә экскурсияя кетмишләр. «Сүртүнмә» мөвзууну кечмәк үчүн мән Степанакерт механики завода экскурсия тәшкил этмишәм. Сонра исә дәрси кечәркән

[1] Бах: А. М. Оһачанян, «МДГВ мәктәбләриндә политехник тә'лим һаггында», «Азәрбайчан мәктәби» журналы, № 6, сәһ. 51—52, 1955.

hərəkətin bir maşından başqa maşına vermək üsullarından danışmışam»[1].

Bunun kimi də Kirovabad şəhəri 4 №-li məktəbin fizika müəllimi S. A. Ohanovun təşkil etdiyi istehsalat ekskursiyaları da xeyli məzmunlu və faydalı idi. Təəssüf müəllimlər ekskursiyaları təkcə müəyyən qədər kifayətləndirir, həm də ekskursiyalar zamanı istehsalatdan götürülmüş materiallardan kollekseiyalar düzəldir, rəqəm məlumatından, tə'lim prosesində, xüsusən məsələlər həllində əyrafla bir sürətdə istifadə edirdilər. Lakin əsl məsələ istehsalat ekskursiyalarını kütləviləşdirmək, bütün kənd və şəhər məktəbləri hərtərəfli əhatə etmək, həmçinin istehsalat ekskursiyalarını politexnik tə'lim nöqtəyi-nəzərindən düzgün təşkil etməkdən ibarət idi.

Lakin politexnik tə'lim vəzifəsini ərinə yetirmək üçün təkcə ümumi təhsil fənlərinin tədrisindən istifadə etmək və istehsalat ekskursiyaları təşkil etmək kifayət deyildi. Politexnik tə'limin tətbiqi, başqa mühüm tədbirlər də tələb edirdi. Məsələ burada da 1954-55-ci dərs ilindən e'tibarən orta məktəblərin tədris planına əmək məşğələləri və praktikumlar əlavə edildi ki, bu da politexnik tə'lim sahəsində atılan ən mühüm addım idi.

Bu tədbirin əhəmiyyəti, hər şeydən əvvəl, şagirdlərə sadə əmək alətlərinə işləmək bacarığı vermədən, onları ən çox işlənən maşınlarla tanış etməkdən, o maşınları işlədə bilmək bacarığı vermədən, şagirdlərə elmi biliklərdə bağlı olan əmək vərdişlərə qazandırmağdan ibarət idi.

Azərbaycan məktəblərində əmək məşğələlərinin, xüsusən məktəbin tədris-təcrübə sahəsində aparılan əməli kənd təsərrüfatı işlərinin təşkilində müəyyən müsbət təcrübələr toplandı.

Kənd ərazisindəki orta və ənəvi məktəblərin, demək olar ki, hamısında, şəhər məktəblərinin isə bir qismində tədris-təcrübə sahələri təşkil edildi. Şagirdlər bu sahələrdə rayonun kənd təsərrüfatı xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, meyvə ağacları əkməyə, texniki və dən bitkiləri becərməyə, tərəvəz bitkiləri yetişdirməyə başladılar. Miçurin biologiyası elmi, həmçinin qabaqcıl agrotexnika əsasında işlənilən və gayıq-keşliklə becərilən bir çox tədris-təcrübə sahələri məktəblərin yaşıl laboratoriyalarına çevrilmiş oldu, kənd təsərrüfatının elmi əsaslarını şagirdlərə öyrətməkdə, onlara əməli vərdişlər vermədə müəyyən qiymətli bir vasitə oldu.

Astara rayonu Pensər kənd orta məktəbinin nəzdində olan tədris-təcrübə sahəsinin son 4—5 ildə gazanmış oldu'u müsbət təcrübə xüsusilə diqqətəlayiqdir. Məktəbin direktoru əməkdar müəllim G. Mirzəyev yoldaşın rəhbərliyi altında yaradılmış olan bu sahədə rayona xas olan bütün kənd təsərrüfatı bitkiləri, o cümlədən 500 kol çay, çoxlu limon ağacı, dən bitkiləri və s. əkilmişdir. Şagirdlərin əməkləri nəticəsi olaraq sahədən alınan məhsul, hektar hesabilə, rayonun orta məhsul normasından xeyli yüksək olur, məktəbin tə'lim və təsərrüfat ehtiyaclarına sərf olunur[1].

Naxçıvan MSSR Ordubad rayonunun Vənənd kənd orta məktəbinin sahəsində yetişdirilən şaxtalı buğdadan hektar hesabilə 1953-cü ildə 80 sentner, 1954-cü ildə 90 sentner məhsul almışdı ki, bunlar Ordubad rayonunun orta məhsul normasından 10—12 dəfə artıq idi. Həmin məktəbin sahəsində 1 700 meyvə ağacı da əkilmişdir ki, bunların da bir çoxu bar vermə'ə başlamışdır.

MDGB Mardakert orta məktəbinin sahəsindəki təcrübə xüsusilə zənkindir. 2,5 hektar torpaqda olan bu sahədə təbiiyyət müəllimləri S. Kəsparov və E. Osipov öyrədənlərin rəhbərliyi altında alma, armud, heyva, nar, çiçir, tut ağacları əkilmiş, mindən artıq meyvə ağacı yetişdirilir və bir tərəfdə də bostan bitkiləri becərilirdi. Sahədə görülən bütün işlər çidli bir surətdə planlaşdırılır və biologiya elmləri əsasında aparılırdı. Şagirdlərə torpağın quruluşu, kübrələmənin əhəmiyyəti, bitki becərilməsi üsulları, zərərvericilərlə mübarizə üsulları və s. öyrədilirdi. V—VII sinif şagirdlərinin, demək olar ki, hamısı, məktəbin sahəsində işə cəlb olunurdular. Bu, onların müəyyən əmək vərdişlərinə sahiblənmələrini e'min edirdi[2].

Məktəblərin bir çoxunda yaradılmış olan kənc təbiətçilər dərnəkləri də politexnik tə'limə xidmət edirdi. 1955-ci ildə YUKTS-də ikinci dəfə iştirak edən Şaumyan rayonundakı (Bakı) 64 nömrəli məktəbin işi xüsusilə diqqətəlayiqdir. Bu məktəbdə iki kənc təbiətçilər dərnəyi müntəzəm olaraq elmi-tədqiqat xarakterli iş aparırdı. Bu dərnəklərdə kənc təbiətçilər dəqiq, texniki, tərəvəz bitkilərinin yetişdirilməsində qabaqcıl sovet agrobiologiyası və agrotexnikasının nailiyyətlərini öyrənirlərdi. Onlar məktəbin tədris-təcrübə sahəsində 220 çaxan meyvə ağacı və 257 bəzək ağacı əkib becərmiş, 250 yəum və 2 500 çiçəklək kolu yetişdirmişlərdi.

Respublikanın bir çox məktəbləri pambıqdan yüksək məhsul almaq işini şagirdlərə öyrətmək üçün tədris-təcrübə sahələrində dəyərli təcrübələr aparırdı. Qasım Ismayılov rayonunun Saroy kəndindəki kənc təbiətçilər yüksək pambıq məhsulu almaq üçün bir neçə il ə'lə çalışmış, nəhayət 1954-cü ildə 1 800 kvadratmetr sahədən hektar hesabilə 100,4 sentner «1298»

[1] Bax: «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, № 14, 7 aprel 1955.

[1] Bax: «Kommunist» qəzeti, № 82, 5 aprel 1954.
[2] Bax: «Bakinskiy rabochiy» qəzeti, № 88, 12 aprel 1956.

мөвлүү памбыг мәһсулу йығмаға муваффәг олмушдулар ки, бу да һәмин районун мәһсул нормасыдан үч дөфә артыг идә[1].

Бу чүр мисаллардан чох әтирмәк олар. 1955-чи илдә Үмум Иттифаг Кәнд Тәсәрруфаты Сәркисиндә 650 кәнч тәбиәтчинин, 117 мәктәбин вә мәктәб коллективинин иштирак этмәси дедикләричә сүбут едән фактлардандыр.

Политехник тә'лимә аларадар олараг бир чох мәктәбләр өзүндә техники дәрнәкләр дә тәшкил едилди, бу дәрнәкләрдә шакирдләр чох ишләнән машынлары (автомашын, трактор) мүтәхәссисләрин көмәйиндә өйрәнмәйә башладылар вә с.

Политехник тә'лими һәята кечирмәк үчүн атылан илк аддымлардан бири дә бир сыра шәһәр мәктәбләриндә, хүсусән, Бакы шәһәри Нәриманов (Кешлә) району, Ленин району вә Сталин районунун бир сыра мәктәбләриндә, һәмчинин Сумгайыт вә Кировабад шәһәринин бә'зи мәктәбләриндә 1954/55-чи илдән э'тибарән харратлыг вә чилингәрлик э'малатханаларынын тәшкил едилмәси идә. Һәмин мәктәбләрдә, V—VII синиф шакирдләриндә мүәйјән програм үзрә э'малатханаларда тахта вә метал үзәриндә мәшгәләләр кечирилмәйә башланды.

Политехник тә'лими кенишләндирмәк мәгсәдилә 1954/55-чи дәрс илиндән э'тибарән VIII—X синифләрин тәдрис планларына дахил едилмиш олан практикумларын да мүһүм тәдбир олдуғуну айрыча гейд этмәлийик. Республика мәктәбләриндә, хүсусилә 1955/56-чы дәрс илиндән кечирилмәйә башлаян бу практикумлар шакирдләрә кәнд тәсәрруфатынын әсасларына, һәмчинин машынгурәслыг вә электротехникая даир мүәйјән һәчмдә нәзәри вә әмәли һазырлыг вермәйи өзүнә вәзифә гоймагла, политехнизмин мәктәбләрдә көк салмасында хүсуси рол ойнамаға башлады. Бүтүн бунлар политехник тә'лим саһәсиндә халг маарифи органларынын, габағчыл шәһәр вә кәнд мәктәбләринин атмыш олдуғу илк аддымлар, топламыш олдуғу илк мүсбәт тәчрүбәләр идә.

XIX гурултайдан сонракы үч дәрс или мүддәтиндә бу саһәдә көрүлмүш олан ишләр вә топланмыш олан тәчрүбәләр политехник тә'лимин тәтбиг йолларына даир бә'зи нәтичәләр чыхармаға имкан верир.

Әвәлән, ону гейд этмәлийик ки, юхарыда тәсвир едилән нүмуналәр тәк-тәк мүәллимләрин тәчрүбәсинин дейил, мәктәбләримиздә, артыг өзүнә ер тутмуш олан енн һадисәси, енн кейфийәти көстәрирди. **Политехник тә'лим артыг мәктәбләрдә күтләви шәкил алды.** Бу да о демәкдир ки, XIX гурултайын директивләринә әсасән, орта мәктәбләримизин бир чоху артыг политехник тә'лими һәята кечирмәйә башлады.

[1] Бах: Ә. Р ә һ и м л и. Азәрбайҹан ССР Маариф назири мүавини. «Республикамызын мәктәбләри УИКТС-дә», «Азәрбайҹан мүәллими» гәзети № 23, 9 июн 1955.

Икинчиси, ону гейд этмәлийик ки, политехнизмин Ленин тә'лиминә әсасән нәзәрдә тутулан мәзмуну, мәһдуд һәчмдә олса да, мәктәбләримиздә ер тутмаға башлады.

Юхарыда тәсвир едилән мисаллардан көрүнүр ки, үмуми тәһсил фәнләринин тәдриси просесиндә әлми ганунларын истеһсалатда тәтбиги, машынларын әлми әсаслары вә с. шакирдләрә аз-чох өйрәдилирди. Истеһсалат екскурсиялары әлми ганунларын техникада вә истеһсалатда тәтбигиләә, истеһсалатын технодөнүш просесларилә, күтләви истеһсалла вә с. шакирдләри таныш едирди. Э'малатхана вә тәдрис-тәчрүбә саһәләриндә шакирдләрә истеһсалатын садә аләтләрилә ишләмәк вәрдишләри ашыланырды вә с.

Бүтүн бунлар политехник тә'лим нөгтеји-нәзәриндән чох гиймәтли тәдбирләр идә.

Лакин ону демәлийик ки, һәлә республикада там мә'нада политехнизмин бүтүн үнсүрләринин вә мә'лум олан бүтүн йолларынын тәтбиг едә билән мәктәб йох идә. Бә'зи мәктәбләр политехник тә'лим үнсүрләриндән вә йолларындан бир нечәсини, бә'зиләри исә даһа мәһдуд дәрәчәдә истифадә едирди.

Үчүнчүсү, юхарыда тәсвир едилән тәчрүбәләр көстәрир ки, политехник тә'лим мәктәбин вердији үмуми тәһсил һазырлығы сәвијјәсинин ашағы салынмасы һесабына дейил, шакирдләрә әлмләри мүкәммәл өйрәтмәк әсасында кенишләнмәйә башлады.

Шакирдләрә муасир истеһсалатын әлми әсасларынын, әлми ганунларын техникада, кәнд тәсәрруфатында тәтбигини көстәрмәк вә с. онларда ени биликләр өйрәнмәк һәвәсини күчләндирмәйә билмәзди. Мәһз она көрә дә габағчыл мүәллимләр һаглы олараг язырдылар ки, политехник тә'лимин тәтбиги шакирдләрин үмуми тәһсил фәнләринин мәрагла охумасына ярдым едир.

Дөрдүнчүсү, бу тәчрүбәләр һәм дә политехник тә'лимин илкин нәзәри биликләрлә дейил, әйни заманда, конкрет физики әмәклә бағландығыны көстәрирди. Шакирдләрин тәдрис-тәчрүбә саһәләриндә, э'малатханаларда көрдүкләри мәһсуллар сәчијјә дашынан әмәли ишләри, һәмчинин онларын ичтиман файдалы ишләри тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бағланмасына даир марксизм-ленинизм классикләринин вахты илә ирали сүрмүш олдуғлары нәзәријјәни еринә етирмәк үчүн илк тәдбирләр идә.

Бешинчиси, бу тәчрүбәләр көстәрир ки, мәктәбләрдә политехник тә'лими башламаг үчүн габағчыл педагожи коллективләр бөјүк сә'й вә инадла чалышырдылар, онлар бу мәгсәд үчүн политехник тә'лимин мәзмунуну, тәчрүбәдә сынагдан чыхмыш йолларыны диггәтлә өйрәнир, мәктәбдә тәшкил едиләчәк екскурсиялары мүәйјәнләшдирир, һәр фәнн үзрә апарылачаг практик мәшгәләләрин һәчмини конкретләшдирир, мәктәбин маддә базасынын зәнкинләшдирмәйә чалышырлар вә с. Онлар үчүн айдын олмушду ки, мәктәбләрин политехникләшдирилмәси һеч дә автоматик бир суратдә олмаячаг, бу анчаг педагожи коллективләрин мөвчуд олан имканлардан сәмәрәли истифадә едәрәк фәдакар чалышма-

ларынын нәтичәсиндә, гаршыя чыхан чәтинликләри йох этмәк вә аддымбааддым ирәлиләмәләри нәтичәсиндә мүмкүн олачагдыр.

Беләликлә, өйрәндийимиз бу дөвр политехник тә'лим проблеминин һәлли дейил, бу саһәдә илк аддымлар атылмасы нөгтейи-нәзәрдән сәчиййәвидир.

Сосялизмдән коммунизмә кечид дөврүндә өлкәмизин кадрлара олан әһтиячы, һәмчинин орта тәһсилин бөйүк бир сүр'әтлә инкишафы мәктәбләрин политехникләшдирилмәсинин сүр'әтләндирилмәси тәләбини ирәли сүрдү ки, бу да ирәлидә әтрафлы бир сурәтдә көрәчәйимиз үзрә, Сов.ИКП XX гурултайы тәрәфиндән гейд олунду.

Политехник тә'лимин тәтбигини сүр'әтләндирмәк исә мәктәбләрә әмәк тә'лимини әсаслы бир сурәтдә дахил этмәк вә бу иши дүзкүн педагожи әсаслар үзрә тәшкил этмәйи тәләб эдирди.

Мә'лумдур ки, әмәк дәрсләри мәктәбләримиздә әввәлләр дә ер тутурду. Лакин о заманлар, юхарыда көстәрилдийи кими, бу тәшәббүс истәнилән нәтичәни вермәди. Элмләрин әсасларыны, һәмчинин истеһсалатын элми әсасларыны өйрәнмәклә әлагәдар олмаян о заманки әмәк дәрсләри пешәкар сәчиййә алмышды вә она көрә дә политехник тә'лим мәгсәдләринә хидмәт эдә билмәди.

Бу мәсәләдә енидән тәһрифләрә йол вермәмәк үчүн һәмин тәчрүбә чидди нәзәрә алынды.

Мәһз она көрә дә мәктәбләрә дахил эдилмиш вә бөйүк тәрбийәви әһәмиййәти олан әмәк тә'лиминин, һәр шейдән әввәл, политехник сәчиййәдә олмасы әсасдыр.

Габагчыл мәктәбләр чалышырдылар ки, әмәйә политехник тә'лим нөгтейи-нәзәриндән янашсынлар, һәр шейдән әввәл, әмәк просесләринин элми әсасларыны, машын вә аләтләрин гурулуш принсипләрини, э'мал олунан материалын хассәләрини шакирдләрә айдынлашдырсынлар. Элә этмәйә чалышырдылар ки, әмәк механики дейил, шүурлу дәрк эдилмиш олсун, шакирдин газандығы әмәк бачарыг вә вәрдишләри онун фәал зеһни фәалиййәтилә әлагәләндирилмиш олсун. Чалышырдылар ки, шакирдләрин тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә вә э'малатханаларда сәрф этдикләри әмәк онларын яш хүсусиййәтләринә тамамилә уйғун олмагла бәрабәр, һәм дә мәһсулдар олсун, йә'ни шакирдләрин сәрф этдикләри әмәйин нәтичәсиндә истеһсал олунан шейләр ярарлы олсун.

Бу нөгтейи-нәзәрдән Бакы шәһәриндә 23 №-ли мәктәбин Шмидт заводундан сифариш алараг мәктәб э'малатханасында ону еринә етирмәси, 66 №-ли мәктәбин э'малатханада файдалы шейләр истеһсал этмәси, 6 №-ли мәктәбин әлдәгайырма әяни васитәләр һазырламасы вә с. хүсусилә диггәтәлайигдир. Бүтүн бу тәдбирләр политехник тә'лим нөгтейи-нәзәриндән һәр нә гәдәр гиймәтли олсалар да, һәлә ону һәлл этмәк үчүн кифайәт дейилди, бунун үчүн ени йоллардан истифадә этмәк лазым иди.

В. И. Ленин һәлә 1897-чи илдә язырды ки: «... кәнч нәслин тәһсилини онун мәһсулдар әмәйилә бирләшдирмәдән, кәләчәк чәмиййәтин идеалыны тәсәввүр этмәк олмаз: нә мәһсулдар әмәк

олмадан тәһсил вә элм, нә дә тәһсил вә элм олмадан мәһсулдар әмәк, техниканын вә элми билийин мүасир вәзиййәти вә сәвиййәсинин тәләб этдийи йүксәклийә галдырыла билмәз»[1].

Айдын иди ки, В. И. Ленинин ирәли сүрдүйү бу мүһүм көстәриш тәкчә э'малатханалар шәраитиндә дейил, шакирдләрин билаваситә һәгиги истеһсалатда чалышмалары йолу илә әсаслы бир сурәтдә һәята кечирилә биләр.

Кетдикчә мүәллимләрә айдын олурду ки, истеһсалат шәраитиндә сәрф этдикләри мәһсулдар әмәк просесиндә шакирдләр һәгиги истеһсалатла — онун техникасы, технолоҗиси, тәшкили илә таныш олар, орада машынларла, өлчү аләтләри илә рәфтар этмәк бачарығы газанар, орада нәзәри биликләрини вә әввәлләрдә газанмыш олдуглары бачарыг вә вәрдишләри һәятда ишләтмәйә алышарлар; мәһсулдар әмәк шакирдләрдә мәс'улиййәт һиссини инкишаф этдирәр, онларын әмәкдә ярадычылығыны артырар, әлверишли тәрбийәви тә'сир көстәрәр, истеһсалатда олан күтләви ихтисасларла таныш эдәр вә с.

Тәәссүфлә демәлийик ки, политехник тә'лим үчүн чох мүһүм олан бу тәләб 1955-чи илә гәдәр республика мәктәбләриндә һәята кечирилмирди вә үмумиййәтлә, мәктәбләрин политехникләшдирилмәси чох яваш ирәлиләйирди ки, бу да Сов.ИКП XX гурултайы тәрәфиндән гейд эдилмишдир.

В. Тәрбийә ишләриндәки ирәлиләмәләр вә кәсирләр. Мүһарибәдән сонракы дөврдә мәктәбләримиздә тәрбийә ишләриндә дә ирәлийә доғру һәрәкәт хейли гүввәтләнмишдир. М. И. Калинин һәлә 1939-чу илдә мүәллимләрә мүрачиәтлә дейирди ки, вәзифәмиз кәнч нәсли йүксәк дәрәчәдә элмли, намуслу, габагчыл адам, сосялизм вәтәнинә мәһәббәт, достлуг, йолдашлыг, инсанпәрвәрлик, дүзлүк, сосялист әмәйинә мәһәббәт вә бу кими нәчиб сифәтләр руһунда тәрбийә этмәкдир. «Бу хассәләрин, бу нәчиб сифәтләрин тәрбийә эдилмәси, адамлара ашыланмасы коммунист тәрбийәсинин ән мүһүм тәркиб һиссәсидир...»[2]

М. И. Калинин һаглы олараг көстәрирди ки, бүтүн бу хассәләри ушаға көзәл нәсиһәтлә, гуру тәшвигатла ашыламаг олмаз. Бу сифәтләр ушаға бүтүн мәктәб һәяты дөврүндә, һәр күн нәзәрә чарпмадан, мүхтәлиф тә'сир вә тәдбирләр васитәсилә ашылана биләр.

Бүтүн бу тәрбийә вәзифәләрини һәлл этмәк үчүн мүһарибә илләриндән хейли фәргли олараг, тә'лим ишләринин идея-сияси вә элми-нәзәри сәвиййәсини әсаслы сурәтдә йүксәлтмәк, синифдән вә мәктәбдән кәнар тәрбийә васитәләриндән сәмәрәли истифадә этмәк тәләб олунурду.

Габагчыл мүәллимләр, Бакы шәһәриндәки 14 №-ли мәктәбин директору, әмәкдар мүәллим Һ. Һәсәнованын дедийи кими, сос-

---

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 2, сәһ. 493.
[2] М. И. Калинин, Коммунист тәрбийәси уғрунда, сәһ. 56.

ялизм вәтәнинә һәлсиз мәһәббәт бәсләйән камил вә исте'дадлы бир нәсл тәрбиә этмәк үчүн «һәр бир дәрс, һәр бир синифдән вә мәктәбдән харич ишә, һәр бир педагожи тәдбири мәнз тәрбиә тәләбләрини еринә етирмәк мәгсәдинә уйғун бир сүрәтдә тәшкил әдирдиләр. Тәрбиә мәгсәди үчүн онлар, һәр шейдән әввәл, дәрсләрин синси-нәзәри сәвийәсини йүксәлтмәйә чаһд әдирдиләр.

Тәрбиә мәгсәди үчүн мүхтәлиф фәнләрин тәдриси просесиндә мүәллимләр әлм вә техниканын инкишафында рус вә совет алимләринин көстәрдикләри хидмәтләри шәрһ этмәйә, мүртәче буржуа нәзәрийәләрини ифша этмәйә, сосялизмин синси, игтисади вә мәдәни системләринин капиталист системләриндән үстүнлүйүнү көстәрмәйә, дәрси мүасир һәятымызла, сосялизм һәяты илә бағламаға даһа чох фикир вермәйә чалышырдылар.

Бакы шәһәриндә 138 нөмрәли мәктәбин 1948-49-чу илә аид олан һесабатында дейилир ки, мүәллимләр тәрбиә мәгсәдилә дәрсләрдән ардычыл бир сурәтдә истифадә әдирләр. Мәсәлән, VI синифдә «мувазы хәтләр» бөһсини кечәркән бөйүк рус алими Лобачевски, VII синифдә кимя дәрсләринда Ломоносов вә Менделеев, V—VI синифләрдә ботаника дәрсләриндә Тимирязев вә Мичурин, Вилямс вә Докучаев вә с. һаггында мә'лумат верирләр. Һесабатда гейд олунурду ки, «бу чүр мүсаһибәләр шакирдләрдә олдуҗа бөйүк мараг доғурур, онлар белә мә'луматлары чох диггәтлә динләйирләр, она көрә дә бу йол тәрбиә нөгтеји-нәзәрдән чох фајдалыдыр»[1].

Кәйчай шәһәри 4 нөмрәли орта мәктәбинин әдәбијјат мүәллими Һ. Әлиев Низами Кәнчәвинин «Сирләр хәзинәсинә» һәср этдији дәрсләрдә шакирдләринә нечә тәрбијәви тә'сир этмәсиндән бәһс едәрәк дејирди: «Ојанчылыг, инсанпәрвәрлик, әдаләтсизлик вә тәнбәллик кими чиркин сифәтләри көстәрәркән Низамијинин мисаллары сәрт бир аһәнклә сәсләнир, һәр бир сөзү нифрәт ојатмаға, гылынч кими доғрамаға башлајыр. Лакин өлмәз сәнәткарын нәчиб инсан дәрәҹәси, әдаләт, доғручулуг, намус вә шәрәф һаггында јазылмыш мисалларында нә ничә бир лиризм вардыр»[2]. Мүәллим Низамијинин әсәрләриндән парчалар охујараг дедикләрини ајдынлашдырырды. Азәрбајҹан мәктәбләри гаршысында ушаг вә кәнчләри көһнәлијин, дин вә мөвһуматын галыгларындан горумаг, онлара мүбариз-атеист, диалектики материализм дүнјакөрүшү ашыламаг мühүм вәзифә кими дурурду.

Габағчыл мүәллимләр апардыглары дәрсләрдән бу чәһәтдән дә сәмәрәли истифадә этмәйә чалышырдылар.

«Әдәбијјат дәрсләриндә дини мөвһумат вә хурафат әлейһинә мүбаризә тәчрүбәсиндән» адлы мәгаләсиндә мүәллим З. Әкбәров (Бакы шәһәри, 156 №-ли мәктәб) Азәрбајҹан вә рус әдәбијјаты классикләринин кечәркән «мөвзуларын дин әлейһинә тәрбиә мәгсәдләринә уйғун шәкилдә шакирдләрә» нечә мәнимсәтмәсиндән

[1] Бах: «Азәрбајҹан мәктәби» журналы № 1, 1950.
[2] «Азәрбајҹан мүәллими» гәзети, № 51, 23 декабр 1954.

бәһс едир. О, бу ишә марксист әдәбијјатшүнаслығы чөһәсиндән јанашырды вә мүхтәлиф дөврләрдә јашамыш јазычыларын һәят вә јарадыҗылығынын тәһлилини тарихи фактлар вә әдәби нүмунәләр әсасында верирди. Мүәллим, «мөвҹуд динин јаранма шәраити вә сәбәбләрини, онун чәмијјәтдә һаким синифләр әлиндә көскин истисмар силаһы олдуғуну, бүтүн динләрин вә дини тәрәгги етләрин мүртәче мәнфиәтинин конкрет тарихи һадисәләрдән вә әдәби әсәрләрдән нүмунәләр көтирәрәк шакирдләрә» ајдынлашдырырды.

Габағчыл мүәллимләр тәкчә әдәбијјат вә тарих фәнләринин тәдрисиндән дејил, һәм дә башга фәнләрин тәдрисиндән тәрбиә мәгсәди үчүн мәһарәтлә истифадә едирдиләр.

Бу нөгтеји-нәзәрдән Гарикин шәһәр орта мәктәбинин физика мүәллими Шамил Садыговун тәчрүбәси хүсусилә диггәтәлајигдир. Ш. Садыгов физика дәрсләриндә тәбиәт һадисә вә шејләр арасында олан әлагә, һадисәләрин зиддијјәтләр әсасында инкишафы, һәрәкәтләрин нөвләри вә с. һаггында шакирдләриндә мүәјјән әлми анлајыш вә материалист дүнјанөрүшү, һәмчинин атеист әһвали-руһијјә әмәлә кәтирдијиндән бәһс едәрәк, јазырды ки: «Физики анлајышларын, ганунларын, дүзкүн тә'лим әдилмәси шакирдләрдә диалектик материализм дүнјакөрүшү јаратмаг үчүн шәртдир»[1].

МДГВ-нин Марго Бағдасарян (Һәдрут рајону), әмәкдар мүәллим Е. Гочарян (Степанакерт шәһәри), Н. Каспарян (Нерашен еддијиллик мәктәби) вә башгалары кими габағчыл мүәллимләри дә дәрсләриндә шакирдләрин идеја-сијаси тәрбијәсләринә хүсуси фикир верирдиләр[2].

Исбат әһәмијјәтли олмаҗы бир һаггәтдир ки, белә дәрсләр тәрбиә нөгтеји-нәзәрдән чох фајда верирди.

Синифдән кәнар ишләр мәктәбләрин чохунда низама дүшүр вә мәгсәд үчүн бир гајдада истифадә едилирди. Бакынын 134 нөмрәли мәктәбинин тәчрүбәләри бу нөгтеји-нәзәрдән диггәтәлајигдир. Һәмин мәктәбин директору, әмәкдар мүәллим А. П. Седова «Синифдән кәнар ишдә сијаси-мәфкурә тәрбијәси» адлы мәгаләсиндә 134 нөмрәли мәктәбин тәчрүбәсиндән бәһс едәрәк јазырды ки: «Бизим мәктәбимиздә синифдән кәнар иш дәрсликләрдә, бу вә ја дикәр мәсәләјә һәср едилмиш кечәләрин кечирилмәсиндә, мүһазирәләрдә, сәһәрчикләрдә, пионер топланышларында, охучу конфрансларында, әдәби мөвзуларда анд мүсаһибәләрдә апарылыр. Бу ишә мәктәбләримизин, демәк олар ки, бүтүн мүәллимләри чәлб едилмишдир»[3].

Мәктәбдә апарылан бүтүн бу тәдбирләрин мәзмуну вә формаларына вә әлачында верилмиш нәтичәләри тәһлил едәрәк А. П. Седова јазырды ки, тәрбиә нөгтеји-нәзәриндән бу тәдбирләрин

[1] «Азәрбајҹан мәктәби» журналы, № 4, сәһ. 5, 6, 1954.
[2] Ена ерәдә № 1, сәһ. 66, 1953.
[3] Бах: «МДГВ мәарифә шө'бәсинин 1948-1949-чу дәрс илинә аид һесабаты», сәһ.8.
[4] Бах: «Азәрбајҹан мәктәби» журналы, № 3, сәһ. 44, 1949.

тәкчә чохлуғу вә мүхтәлифлийи дейил, һәм дә мәзмунлу вә мараглы гурулмасы, идея-сияси чәһәтдән дүзкүн истигамәтләндирилмәси файдалыдыр. Бу чүр тәчрүбә, демәк олар ки, мәктәбләрин бөйүк әксәриййәтиндә аз-чох ер тутмаға башлады.

Азәрбайчан шәраитиндә бейнәлмиләлчилик тәрбийәсини күчләндирмәнин хүсуси әһәмиййәти олдуғуну гейд этмәлийик. Бейнәлмиләлчилик тәрбийәсини күчләндирмәк үчүн тәкчә әдәбийят вә тарих, конституция дәрсләри, рус дили вә харичи дил дәрсләри дейил, бир сыра мүһүм синифдән вә мәктәбдән кәнар тәдбирләр дә бөйүк ер тутурду. Бу тәдбирләр мүәллим коллективинин ирадычылығы илә әлагәдар олараг чох мүхтәлиф олурду. Загатала шәһәри 2 нөмрәли мәктәбин һәр ил «ССРИ Конституциясы» күнүнә һәср этдийи чаилы «мантажы» бу чәһәтдән диггәтәлайигдир. Бу «мантаж» 16 гардаш республиканы тәмсил эдән вә һәр бири бир республиканын милли либасыны кеймиш 16 гызын бәдии өзфәалиййәт сәһнәчийиндән ибарәт иди.

Хүсуси һазырланмыш саһәдә әл-әлә тутараг гызларын һәр бири тәмсил этдийи республиканын халгына, онун сосялизм гурулушундакы наилиййәтләринә, габагчыл адамларына аид шеирләр вә нәғмәләр охуюрдулар. Республика «Педагожи мүһазирәләриндә» (1949-чу ил) бу тәдбир һаггында мә'рузә эдән, һәмин мәктәбин директору әмәкдар мүәллим Айрапетова дейирди ки, «белә бир «мантажын» 10-а гәдәр мүхтәлиф милләтләрдән ибарәт олан шакирдләр коллективи гаршысында нүмайиш этдирилмәси мәктәблиләрдә дәрин достлуг, бейнәлмиләлчилик, гардашлыг бирлийи дүйғусу әмәлә кәтирир». Азәрбайчан мәктәбләриндә чохдан бәри тәтбиг эдилән вә мүәййән нәтичә верән мүхтәлиф республика мәктәбләрилә язышмалардан ени шәраитдә вә ени мәзмунда истифадә олунурду. Республиканын бир чох мәктәбләри гардаш республика мәктәбләрилә, халг демократия өлкәләри мәктәбләрилә язышыр, өз мәктәбләри, шәһәр вә кәндләри һаггында онлара мә'лумат верир вә онун мүгабилиндә чаваблар алырдылар. Бу нөгтейи-нәзәрдән Илису орта мәктәби шакирдләринин 243 нөмрәли Ленинград мәктәбилә язышмаларыны айрыча гейд этмәлийик. Ленинграддан язылан бир мәктубда дейилирди:

«Әзиз бачым Шәфигә!.. Биз инди чоғрафиядан Азәрбайчаны кечирик. Нә зәнкин республиканыз вардыр! Гызыл торпаглы доғма Бакы илә тәк сиз йох, биз дә фәхр эдирик. Бу бөйүк вә ишыглы шәһәрдә нәләр йохдур! Мән чох тәәссүф эдирәм ки, һәлә Азәрбайчаны көрмәмишәм. Көзәл тәбиәт, көзәл инсанлар һаггында китаблардан охумаг аздыр. Бакы нефтчиләриндән Күлбала Әлиев, Аға Не'мәтулла, Ағаһүсейн Гафаров вә с. йүзләрлә адамын адыны яхшы билирик. Онларын көрүшүнә кәлмәк бизим борчумуздур»[1].

Айдын иди ки, белә бир мәктуб тәкчә Шәфигәдә дейил, Илису мәктәбинин бүтүн шакирдләриндә һәячан һисси доғурур, онлар-

[1] Бах: «Азәрбайчан мүәллими» газети № 5, 7 феврал 1952.

да ленинградлы достларына гардашлыг вә бачылыг дүйғуларыны етишдирир вә инкишаф этдирирди. Илису мәктәбинин шакирдләри исә ленинградлы достларына көндәрдикләри мәктубда газанмыш олдуглары тә'лим мүвәффәгиййәтләриндән, тәчрүбә тарласындакы ишләриндән, колхозларындан вә с. язырдылар.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, ени дөврдә мәктәбләрдә синифдән кәнар тәрбийәви тәдбирләр, һәгигәтән, көрүнмәмиш вүс'әт кәсб этмишди.

Шакирдләрлә апарылан тәрбийә ишләри һәм дә мәктәбдән кәнар тәрбийә мүәссисәләринин ишләри сайәсиндә кенишләнирди.

Республикада мәктәбдән кәнар ушаг мүәссисәләринин шәбәкәсинә (1955-чи илин мә'луматларына көрә) 1 пионерләр сарайы вә 75 пионерләр эви, 14 мусиги мәктәби, 24 ушаг идман мәктәби, 416 ушаг мейданчасы, 9 ушаг паркы, 4 кәнч техникләр стансиясы, 3 кәнч тәбиәтчиләр стансиясы, 1 кәнч туристләр стансиясы, ушаг дәмир йолу, кәнч тамашачылар театры вә с. дахилдир. Онминләрлә ушаг һәмин мүәссисәләрә чәлб олунараг техники вә бәдии ирадычылыгларыны инкишаф этдирир, сәнае, кәнд тәсәррүфаты вә нәглийят ишләринә даир билик вә бачарыгларыны дәринләшдирир, идманла мәшғул олур, өлкәмизи өйрәнмәйә чалышырдылар.

Республиканын бир сыра мәктәбдән кәнар ушаг мүәссисәләри, о чүмләдән Бакы пионерләр сарайы, Степанакерт пионерләр эви, МДГВ-нин кәнч техникләр стансиясы, Шуша пионерләр эви, Нуха, Ағдам, Губа, Ләнкәран, Шамахы, Салян, Астраханбазар, Гусар пионерләр эви шакирдләрлә мәзмунлу ишләр апарырлар-ды. Мәсәлән, Степанакерт шәһәр пионерләр эви нәздиндә хор, халг чалғы аләтләри, драм, авиомодел, әл иши, радио, фото, шаһмат, нәфәсли оркестр дәрнәкләри йүзләрлә шакирди әһатә эдәрәк, онларла мүәййән ишләр апарырдылар. Дәрнәкләрә хүсуси вә педагожи тәһсили олан мүтәхәссис ишчиләр рәһбәрлик эдирди. Мәктәбдән кәнар ушаг мүәссисәләри, һабелә шакирдләрин өзфәалиййәтини инкишаф этдирмәк йолу илә онларын әйләнчә вә истираһәтләрини дә тәшкил эдирдиләр. Һәлә 1953-чү илдә «Мәктәбдән кәнар ушаг мүәссисәләриндә 20 миндән артыг пионер вә мәктәблини әһатә эдән 860-дан чох дәрнәк вә бөлмә тәшкил» эдилмишди[1]. Бундан башга, яй айларында тәшкил эдилән шәһәркәнары пионер дүшәркәләриндә, һәмчинин бир чох шәһәр типли пионер дүшәркәләриндә һәр ил онминләрлә ушаг истираһәт эдир, сагламлыгларыны мөһкәмләндирирдиләр. Бу дүшәркәләрдә һәм дә бөйүк тәрбийә ишләри апарылырды.

Динч гуручулуг дөврүндә мәктәбдә комсомолчуларын вә пионерләрин сайы хейли артды. Тәкчә ону көстәрмәк кифайәт эдәр ки, 1946-чы илдә орта вә юхары синиф шакирдләринин 39 мини комсомол тәшкилатына чәлб олундуғу һалда, 1953-чү илдә ком-

[1] Бах: И. Һ а ч ы е в, Синифдән вә мәктәбдән кәнар ишләри яхшылашдыраг, «Азәрбайчан мәктәби» журналы № 6, сәһ. 22, 1953.

сомол тәшкилатына чәлб олунан шакирдләрин сайы 115 мини кечмишди. Азәрбайчан ЛККИ XVII гурултайынын (1951-чи ил) «еддинллик вә орта мәктәбләрин һәр бириндә илк комсомол тәшкилаты пратмаг» һаггында ирәли сүрдүйү тәклиф мәктәбләрдә еринә етирилди. Пионер ишында олан бүтүн шакирдләр, демәк олар ки, пионер тәшкилатына чәлб едилмишдиләр. Мәсәлән, 1953-чү илин әввәлләриндә республика мәктәбләриндә олан пионерләрин сайы 400 минә чатмышды ки, бу да пионер ишда олан шакирдләрин 98 фаизини тәшкил эдирди. ҮИЛККИ-нин XI гурултайынын (1949-чу ил) гәрарлары, комсомол вә пионер тәшкилатларынын мәктәбдәки фәалиййәтләрини хейли чанландырды.

Комсомолун мәктәбдәки ишләрини мүзакирә этмәклә XI гурултай көстәрди ки, Совет дөвләтинә вә Коммунист партиясына мәктәби мөһкәмләндирмәк ишиндә ярдым көстәрмәк мәгсәдилә мәктәб комсомол тәшкилатлары үмуми тәһсилин еринә етирилмәсиндә, тә'лим-тәрбийә ишләринин яхшылашдырылмасында мүәллим һей'әтинә вә директорлара әмәли ярдым көстәрмәлидирләр. Илк комсомол тәшкилатларындан тәләб олунурду ки, шакирдләри охутмаг вә тәрбийә этмәк ишиндә мүәллимләрә көмәк этсинләр, онларын нүфузуну галдырмаға, мәктәбдә мөһкәм гайда вә интизам пратмаға, шакирдләрин билик алмаг вә ичтимаи-файдалы әмәкдә иштирак этмәкдә инадкар олмаларына чалышсынлар.

Гурултай һәм дә пионер тәшкилатынын ишләринин мәзмун, форма вә методларыны яхшылашдырмаг һаггында тәдбирләр көтүрмәйи лазым билди.

ҮИЛККИ МК-нын VII пленуму (1951-чи ил) В. И. Ленин адына пионер тәшкилатынын ишинә даир гәбул этдийи гәрарда пионер дружина вә дәстәләриндән тәләб эдирди ки, һәр бир дәрсин яхшы тәшкил эдилмәсинә, һәр шакирдин дәрсдә фәал олмасына, тапшырыгларын вахтында еринә етирмәсинә наил олмаг ишиндә мүәллимләрә көмәк этсинләр.

Пленум комсомол вә пионер тәшкилатларындан пионер вә мәктәблиләрин әмәк тәрбийәсинә, өзләринә хидмәт этмәсинә, ичтимаи файдалы ишләрдә иштирак этмәләринә, мәктәбини саһәдә, шәһәр вә кәндләрин яшыллашмасы вә абадлашмасы ишиндә вә с. иштирак этмәләринә диггәти күчләндирмәйи тәләб эдирди. Пионер дружиналары, еддинллик вә орта мәктәбләрдә олан илк комсомол тәшкилатлары мәктәблиләр арасында тәрбийәви тә'сирләрини яймаға, мәктәбин тәрбийәви тәдбирләринә көмәк эдәрәк бу тәдбирләрин фәал иштиракчылары олмаға чалышырдылар. Тә'лим мүвәффәгиййәтини йүксәлтмәк, синифдән кәнар тәрбийәви тәдбирләри кенишләндирмәк, шакирдләр арасында идман, бәдни вә техники өзфәалиййәт ишләрини чанландырмаг, ичтимаи-файдалы әмәк тәдбирләриндә фәал иштирак этмәйә чалышмаг вә с. — габагчыл пионер дружиналарынын вә илк мәктәб комсомол тәшкилатларынын күндәлик ишини тәшкил эдирди.

Динч гуручулуг дөврүнүн илк илләриндә мәктәб комсомол вә пионер тәшкилатларынын диггәтәлайиг тәдбирләриндән бири республикада бағчылығын инкишафында фәал иштирак этмәләри иди. Мүһарибә илләриндә ичтимаи-файдалы әмәк саһәсиндә газанмыш олдуглары тәчрүбәни давам этдирәрәк пионер вә мәктәбли кәнчләр, биринчи нөвбәдә мәктәбләрин кәнч тәбиәтчиләри, бағчылығын инкишафында хейли ишләр көрүрдүләр. Мәсәлән, 1947-чи илдә кәнч бағчыларын Үмум Иттифаг ярышында республиканын 54 362 пионер вә мәктәблиси иштирак этмишди ки, бунлар республиканын мүхтәлиф шәһәр вә кәндләриндә 77 876 мейвә вә бәзәк ағачы әкмишдиләр. Тәкчә МДГВ-дән һәмин конкурсда 103 мәктәб вә ушаг эви иштирак этмишди вә бунлар 9 148 ағач әкиб онлары бөйүтмүшдүләр[1].

Бу мүһүм тәдбир сонракы илләрдә дә давам эдирди.

Әләчә дә комсомол вә пионер тәшкилатларынын яхындан иштираклары илә мәктәбләрдә идман вә бәдни өзфәалиййәт дәрнәкләри кенишләнир, бу саһәдә көрүлән ишләрә екун вурмаг, һәмчинин бу тәдбирләри чанландырмаг вә яймаг үчүн илдән-илә республика үзрә спартакиадалар вә олимпиадалар кечирилирди. Бир чох мәктәб идман тәшкилатлары һәтта Үмум Иттифаг спартакиадаларында да иштирак эдирдиләр. Комсомол тәшкилатлары пионер вә мәктәблиләрин яй айларында республика вә өлкәнин мүхтәлиф ерләринә сәяһәт вә йүрүшләрини тәшкил этмәкдә дә мүәййән ишләр апарырды. Мәсәлән, 1948-чи илин яйында йүрүш вә экскурсияда 6 880 кәнч сәйяһлар дәстәсиндә бирләшдирилмиш 144 мин пионер вә мәктәбли иштирак этмишди. Хүсусилә Бакы шәһәриндә Бакы инглабчыларынын, о чүмләдән 26 Бакы комиссарынын һәят вә фәалиййәтини әкс эдән ерләрә экскурсиялар даһа чох кечирилирди.

Кәнчләрин вә ушагларын сияси тәрбийәсини тә'мин этмәк мәгсәдилә мәктәб комсомолчулары мүәллим коллективилә бирликдә шакирдләрә ССРИ-нин дахили һәятына вә бейнәлхалг вәзиййәтинә даир мә'лумат верир, мә'рузәләр вә мүһазирәләр тәшкил эдир, мүсаһибә вә диспутлар, һәмчинин әдәби диспутлар кечирир, шакирдләр арасында комсомол мәтбуаты яйыр, дивар гәзетләри, бүллетенләр нәшр эдирди вә с. Белә тәдбирләр тәкчә шәһәр мәктәбләринин дейил, бир чох кәнд мәктәбләринин дә иш системиндә көркәмли ер тутурду.

Гусар району Эних кәнд орта мәктәбинин илк комсомол тәшкилатынын тәчрүбәси бир чох кәнд мәктәбләри үчүн характерикдир. Эних мәктәбинин комсомолчулары һәм шакирдләр арасында интизамын мөһкәмләнмәсиндә, һәм дәрсдә керидә галан шакирдләрә йолдашлыг көмәйи тәшкил этмәкдә, һәм мәктәбин дивар гәзетләринин мүнтәзәм вә мәзмунлу чыхарылмасында, шакирдләрин тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә апарылан әмәли ишә чәлб

[1] Бах: Сов.ИКП МК-нын нәздиндә МЛИ АФ партия архиви, ф. 158, с. 1 227, ишә 20, в. 146.

олунмасында, синифдән кәнар охунун яйылмасында вә с. мүәллимләрә яхындан көмәк көстәрирдиләр.

Эних мәктәбинин комсомол тәшкилаты ишиндә кәнч мичуринчиләр дәрнәйи дә хүсуси ер тутурду. Шакирдләр дәрнәкдә битки вә һейванларын һәятыны, Азәрбайчан биткиләринин нөвләрини тәдгиг эдир, ени нөв биткиләр етишдирмәк саһәсиндә Мичурин тәчрүбәләрини тәтбиг эдирдиләр. Мүәллимин рәһбәрлийи алтында кәнч натуралистләрин сәмәрәли вә фаәл ишләри нәтичәсиндә Эних мәктәби 1954-чү илдә Үмум Иттифаг Кәнд Тәсәррүфаты Сәркисинин иштиракчысы олмушду[1].

Динч гуручулуг дөврүндә Азәрбайчан ССР мәктәбләриндә дәрин көк салмыш олан тәрбийә ишләринин бүтүн формал васитә вә үсулларынын һамысыны бурада көстәрмәйә имкан йохдур. Юхарыда шәрһ эдилән тәчрүбәләр мүһарибәдән сонракы дөврдә республика мүәллим вә мәктәбләринин бу саһәдә дә хейли ирәли кетмиш олдуғуну, тәрбийә вәзифәләринин өһдәсиндән кәлмәк үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмәдикләрини көстәрир.

Тә'лим ишләринин, һәмчинин чохтәрәфли тәрбийәви тәдбирләрин нәтичәсиндә кәнчләримиз совет вәтәнпәрвәрлийи вә совет милли ифтихары руһунда тәрбийә олунур, онларда йүксәк вә нәчиб мә'нәви сифәтләр етишир вә инкишаф эдирди. Орта мәктәб мә'зунлары алдыглары тәһсил вә тәрбийә нәтичәсиндә ичтимаи вә тәбии һадисәләрә дүзкүн гиймәт вермәйи, әсас э'тибарилә, бачарыр, бүтүн сә'й вә тәбилиййәтләрини вәтәнин тәрәггиси уғрунда сәрф этмәйи арзу эдир вә буна чалышырдылар.

Мәктәблиләр бу чүр нәчиб дуйғуларыны сәрбәст мөвзулар үзрә язы ишләриндә даһа ачыг ифадә эдирдиләр.

Нуха 10 нөмрәли мәктәбинин X синиф шакирди Ш. Ибраһимов язырды: «Империалистләр совет адамларыны горхутмаға чалышырлар, лакин биз горхаг дейилик, мүһарибә гызышдыранлара ән яхшы чавабымыз—бешиллик планы мүвәффәгиййәтлә еринә етирмәкдән ибарәт олмалыдыр...».

8 нөмрәли мәктәбин (Бакы шәһәри) X синиф шакирди А. Гурбанов язырды: «Мән, совет халгынын... дүняны һейрәтә салан әмәк гәләбәләри көстәрдийи дөврдә мүстәгил һәята гәдәм гоюрам... халгымын садә бир оғлу олмаг э'тибарилә мән, инадла чалышыб... вәтәнимизә даһа чох файда вермәлийәм, севимли шаиримиз:

«... охуюн!
бу паспорту
Мәнәм
дашыян!
Алын... а!
Яна-яна
галын. . . а!
Мән
Совет
вәтәндашыям!»—

[1] Бах: «Азәрбайчан мәктәби» журналы № 8, 1954.

дейә ифтихарла сөйләдийи сөзләри мән дә сөйләмәйә һагг газанмалыям»[1].

Бу чүр мисаллардан чох көстәрмәк оларды. Мәктәбләримизин мә'зунлары олан кәнчләрин нәчиб әхлаги сифәтләри вә йүксәк мә'нәви сималары, о чүмләдән сосялизм вәтәнинә олан һәдсиз мәһәббәтләри тәкчә онларын арзуларында вә дүшүнчәләриндә дейил, һәм дә әмәлләриндә өзүнү көстәрирди. Мәкәр Бакы шәһәринин нефт сәнаеиндә, Сумгайыт заводларында, Дашкәсән мә'дәнләриндә, Кировабад, Степанакерт вә Нуха фабрикләриндә, Азәрбайчанын памбыг чөлләриндә кәнчләримизин көстәрдикләри әмәк гәһрәманлыглары буну сүбут эдән мисаллардан дейилми?

Инкарэдилмәз тарихи бир һәгигәтдир ки, бүтүн мүттәфиг республикаларда вә о чүмләдән Азәрбайчан ССР-дә «Коммунизм иши уғрунда тарихи мүбаризәнин кедишиндә Коммунист партиясынын рәһбәрлийиндә совет чәмиййәти шәраитиндә нечә көзәл адамлар етишмиш вә йүксәлмишдир!..

Бу ени адамлар бәшәриййәтин азадлыг вә хошбәхтлийи уғрунда чарпышан мүбаризләрдир, онлар йүксәк мә'нәви кейфиййәтләри вә коммунист әхлагынын хүсусиййәтләрини тәчәссүм этдирирләр»[2]. Бу чүр адамларын етишдирилмәсиндә мәктәбләримиз һәгигәтән бөйүк вә шәрәфли рол ойнамышлар.

Бүтүн бунлар, тәрбийә ишләриндә хейли наилиййәтләр олдуғуну көстәрирди. Тәрбийә ишләриндәки ирәлиләмәләр тәкчә кәнчләрдә йүксәк мә'нәви сифәтин етишмәсиндә дейилди (шүбһәсиз, бу әсас наилиййәт иди), һәм дә онда иди ки, кәнч нәслдә етишдириләчәк нәчиб кейфиййәтләр, коммунист тәрбийәсинин мәгсәд вә вәзифәләри мүәллим күтләсинә артыг дәриндән айдын олмушду. Коммунизм гурулушунун фәал гуручуларыны тәрбийә этмәк, кәнч нәслдә коммунист шүуру вә дүнякөрүшү етишдирмәк, кәнч нәсли Совет Вәтәнинә дәрин мәһәббәт руһунда, совет милли ифтихар һисси руһунда, башга милләтләрин зәһмәткеш халгларына гаршы гардашлыг достлуғу руһунда, ичтимаи әмәйә вә дөвләт әмлакына сосялист мүнасибәти руһунда тәрбийә этмәк кими шәрәфли вәзифә мүһарибә вә мүһарибәдән сонракы дөврдә һәр бир совет мүәллими тәрәфиндән дәриндән дәрк эдилмишдир.

Мүәллимләр тә'лим вәзифәсилә бәрабәр тәрбийә вәзифәсинин дә өһдәсиндән кәлмәйә фәдакарчасына чалышырдылар ки, бу да ени наилиййәтләр әлдә этмәк үчүн мөһкәм зәмин ярадырды.

Лакин бүтүн бунлар тәрбийә мәсәләләрини һәлә тамамилә һәлл эдилмиш һесаб этмәйә әсас вермирди; бу саһәдә дә мәктәбләримизин һәлә бөйүк кәсирләри вар иди. «Мәктәбләрдә идея-сияси тәрбийә мәсәләләринә, хүсусилә шакирдләрдә материалист дүнякөрүшү тәрбийәсинә кифайәт гәдәр диггәт верилмирди, бир чох

[1] Бах: «Бакинский рабочий» газети, № 209, 23 октябр 1949.

[2] Н. С. Хрушшов, Әдәбийят вә инчәсәнәтин халгын һәяты илә сых әлагәси уғрунда, бах: «Әдәбийят вә инчәсәнәт» газети, 31 август 1957.

мәктәбләрдә шакирдләрин физики вә эстетик тәрбијәси гијмәтләндирилмирди, шакирдләрин интизамы пис иди, шакирдләрдә әмәксевәнлијин, физики әмәјә мәһәббәти, әмәк вәрдишләринин зәиф тәрбијәләндирилмәси[1].

Кәчмәләримиз арасында физики әмәкдән гачан, әмәк интизамыны вә низам-ишаијыш гајдаларыны позан, дөвләт әмлакына хор бахан, мәнфуат ганыгларынын тә'сири алтына дүшән үнсүрләрин олмасы, шүбһәсиз ки, тәрбијә ишләринин кәсирли олмасынын нәтичәси иди.

Тәрбијә ишләриндәки кәсирләрин сәбәбләри аз дејилди. Әкәр бу кәсирләрин бир сәбәби мөвчуд олан тәрбијәви имканлардан вә тәрбијәчи кадрлардан, хүсусән синиф рәһбәрләриндән һәмишә вә һәр ердә сәмәрәли истифадә едилмәмәсиндә идисә, о бири сәбәби, тәрбијә ишиндә мүәјјән дәрәчәдә формализмин ер тутмасы иди. Мәктәбләримиздә тәрбијәви тәдбирләрин чохлуғуна вә мүхтәлифлијинә фикир верилир, лакин онларын нә дәрәчәдә тә'сир көстәрдијинә аз диггәт етирилирди; бир чох һалларда, һәр бир шакирдин дахили аләмини, нә илә ишајыб, нәдән мүтәәссир олдуғуну, дүшүнчә вә арзуларыны, шахсиләјаәт вә имканларыны дәриндән өјрәнмирдиләр, бәлкә дә бүтүн бунлара лагејд бахырдылар. Бир сөзлә, унудурдулар ки: «Тәрбијәчи — инсаны һәгигәтдә олдуғу кими билмәли, онун бүтүн зәиф вә гүвәтли чәһәтләри илә, бүтүн күндәлик хырда әһтијачлары вә әләчә дә бөјүк руһи тәләбләрилә таныш олмалыдыр. Тәрбијәчи — инсаны... бүтүн ишларда, бүтүн синифләрдә, бүтүн вәзифәләрдә, шадлыг вә гәмкинлик һалларында, јүксәлән вә алчалан һалларда өјрәнмәлидир. О, ән чиркин вә ән јүксәк ишләрин мејдана чыхмасы сәбәбләрини, чиркајәтләрини вә јүксәк фикирләрин баш вермәси тарихини, һәр чүр әһтирас вә һәр чүр характерин тарихини билмәлидир. Јалныз бу заман о, инсан тәбиәтини... тәрбијә васитәләрини әхз едә биләр — бу васитәләр исә олдуғча чохдур»[2].

Тәрбијә ишләриндәки кәсирләр һәм дә онда иди ки, ушаглары тәәббүскар олмасына аз фикир верилирди, бунлара «әхлыгдан көмәк этмәк» арзусу илә һәр шеји шакирдләрә һазыр вермәјә чалышырдылар, ушаглардан «исә гуш баласы кими агызларыны ачыб верилән шејләрин һамысыны» удмаг тәләб олунурду, «онларда мүәјјән дәрәчәдә һәрәкәт сәрбәстлији, тәшәббүс көстәрмәк имканы» вермәк әвәзинә, унудурдулар ки, ушаглары һаддиндән артыг гејјумлуға көтүрмәк ярамаз»[3].

[1] Бах: М. Мәммәдов, Азәрбајҹан ССР Маариф назири, «Мәктәбләрдә тәрбијәви ишин гүвәтләндирилмәси вәзифәләри һаггында», «Азәрбајҹан мәктәби» журналы № 11, сәһ. 11, 1954.

[2] К. Д. Ушинский, Сечилмиш педагожи әсәрләри, сәһ. 98, 1953, Азәрнәшр.

[3] Н. К. Крупская, Сечилмиш педагожи әсәрләри, сәһ. 226, 227, Бакы.

Сөзсүз шакирдләрин «машиналардан горхмаз» руһда тәрбијә олунмаларыны арзу едирдиләр, ишдә исә онлары машиналара үз-үзә аз гојурдулар. Унудурдулар ки, үзмәк бачарығыны анчаг суда үз-үзә газанмаг олар.

Кәсирләрин ән бөјүк сәбәбләриндән бири дә бир чох мәктәбләрин тәрбијә ишләриндә системсизлијә, пасифизмлә мејл етмәдә иди. Иш о ерә гәлиб чыхмышды ки, шакирдләрдә әмәјә севги тәрбијә етмәјә дә чох заман әмәк һаггында тәблиғат апармагла һәлл етмәјә чалышырдылар. Мәктәби заводун сехи әдәт «солчу» казармасы илә мүбаризәјә бәһанә едәрәк, шакирдләри мәнсулдар әмәкдән узаглашдырырдылар, белә ишләрдә нәгдән тәфрити кечирдиләр. Бүтүн тәрбијә ишләрини мәктәбин вә синифин дар чәрчивәсинә сыхышдырмагла, белә мәктәбләр унудурдулар ки, кәнчләрдән әсл коммунист етишдирмәк «...анчаг мәктәбдәки фәаллијәтин һәр аддымыны, тәрбијәнин, тәһсилин вә тә'лимин һәр аддымыны бүтүн зәһмәткешләрин истисмарчылара гаршы мүбаризәсиндә мөһкәм әлагәләндирмәк јолу илә» мүмкүндүр[1].

Онлар унудурлар ки, В. И. Ленин ени нәсли коммунизм руһунда тәрбијә етмәк үчүн ону һәм бөјүк јенилијә һазырламыш олдуғу биликләр сәрватилә силаһландырмаг, һәм дә «шүүрлу вә интизамлы әмәклә тәрбијә» етмәји мәсәлә һесаб едирдиләр.

Тәрбијә ишләриндәки кәсирләрин бир сәбәби дә бир сыра мәктәбләрдә шакирдләр коллективинин мөһкәмләндирилмәсинә кифајәт дәрәчәдә фикир верилмәмәсиндә иди. Бөјүк совет педагогу А. С. Макаренко шакирд коллективинин тәрбијәдә родундан бәһс едәрәк јазырды ки:

«Тәрбијә ишинин об'екти, һәр шејдән әввәл, мәктәб коллективи, совет ушаг чәмијјәтинин өзүдүр. Ајры-ајры шәхсијјәтләри тәрбијә едәрәкән, биз бүтүн коллективи тәрбијәсини дүшүнмәлијик. Тәчрүбәдә бу ики вәзифә јалныз бир ердә вә јалныз бир ümуми үсулла һәлл олунаҹагдыр. Бизим шәхсијјәтә көстәрдијимиз һәр бир тә'сир, ејни заманда, мүтләг коллективә дә тә'сир етмәлидир. Вә әксинә, бизим коллективлә олан һәр һансы бир тамасымыз, ејни заманда, мүтләг коллективә дахил олан ајры-ајры шәхсијјәтләри дә тәрбијә етмәлидир»[2].

А. С. Макаренко, һәр бир шакирдин коллективдә вә коллектив үчүн тәрбијә етмәк кими гијмәтли фикри ирәли сүрмәклә бәрабәр, һәм дә һагды олараг көстәрирди ки, һәр бир шакирдә ики тәрәфли, һәм мүәллим, һәм шакирдләр тәрәфиндән паралел тә'сир этдикдә, тәрбијә јахшы нәтичә верә биләр.

Мәктәбләримиздә комсомол, пионер, шакирд тәшкилатлары кими, дәрнәкләр вә синифләр кими коллективләр ишләјир вә кетдикчә мөһкәмләнирләр.

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 31 сәһ. 297.

[2] А. С. Макаренко, Сечилмиш педагожи әсәрләри, с. һ. 74, 75 1950, Бакы.

Тәчрүбә көстәрирди ки, бу коллективләр нә гәдәр мөһкәм вә ишкүзар олсалар, гаршыларындакы вәзифәләри нә гәдәр яхшы баша дүшүб, онларын мәс'улиййәт һиссилә еринә етирилмәсинә чалышсалар, һәм о коллективләрин өзләри мөһкәмләнәр, һәм дә мәктәбин тәрбийә-тә'лим ишләрини яхшылашдырмаға көмәк эдәрләр. Лакин, шакирдләрин бу чүр коллективләри бир чох мәктәбләрдә һәлә мөһкәмләндирилмәмиш вәзиййәтдә галмышды ки, бу да тәрбийә ишләриндәки кәсирләри дәринләшдирирди.

Тәрбийә ишләриндәки кәсирләрин бир сәбәбини дә бир сыра мәктәбләрлә аиләләр арасында олан мүнасибәтин зәиф олмасында ахтармалыйыг.

Тәәссүфлә демәлийик ки, һәлә бир сыра мәктәбләримиз аиләләрлә, ата-аналарла яхындан әлагә сахлая билмәмишдиләр. Бир чох мәктәбләрдә валидейнләрин синиф вә я үмуми мәктәб йығынчаглары бир рәсмиййәтдән ибарәт олараг апарылыр, көзләнилән нәтичәни вермирди. Бу чүр мәктәбләрин мүәллимләри унудурдулар ки, бә'зән мәктәбдә ушаглара эдилән дүзкүн педагожи тә'сир ата-аналарын диггәтсизлийи үзүндән эвдә позула биләр, она көрә дә, мәктәбин ушаглара көстәрдийи тәрбийәви тә'сирлә аиләдә ушағын алдығы тә'сир арасында вәһдәт яратмаға чалышмаг лазымдыр. Бу исә о заман мүмкүн ола биләр ки, мәктәблә һәр бир аилә арасында мөһкәм әлагә олсун, мәктәб ата-аналар арасында мәзмунлу педагожи тәшвигат апара билсин. Мәктәб бу йолла һәр бир аиләйә айдын этмәлидир ки, мәктәбин вә аиләнин рәһбәрлийи алтында «өз халгына, ингилаб ишинә садиг олан биликли, гүввәли, намуслу, әмәйи севән, күмраһ вә нәзакәтли бир адам, Совет өлкәсинин һәгиги вәтәндашын», кәләчәк хадим вә кәләчәк мүбариз бөйүйүр, әкәр аилә пис адам тәрбийә эдиб бөйүтсә, бунун бәласыны ялныз өзү дейил, «бир чох адамлар вә бүтүн өлкә чәкәчәкдир»[1].

Шүбһәсиз, ата-аналарын әсас һиссәси ушагларынын тәрбийәсилә чидди сурәтдә, бөйүк мәс'улиййәт һиссилә мәшғул олур, ушагларынын инкишафына һәртәрәфли гайғы көстәрир вә мәктәблә һәмишә сых әлагә сахлайыр. Лакин ата-аналар арасында эләләри дә вардыр ки, «өз ушагларынын тәрбийәси үчүн мәс'улиййәт һисс этмир, ушаглары бахымсыз гсюр, онларын нечә дәрс охудуглары илә марагланмырлар. Бә'зи ата-аналар исә ушагларынын бүтүн истәкләрини еринә етирмәкдә онлары әркөйүн сахлайыр, ушаға тә'сир көстәрмәк үчүн тәрбийә элминә эндд тәдбирләр көрүр»[2].

Айдын иди ки, бу вә бунлар кими кәсир вә нөгсанлары арадан галдырмайынча, тәрбийә ишләринин кейфиййәтини дөврүн йүксәк тәләбләри сәвиййәсинә галдырмаг чох чәтин олачагдыр. Бу мәсәләдә дә һәллэдичи рол мүәллиминдир.

---

[1] А. С. Макаренко, Сечилмиш педагожи әсәрләри, сәһ. 346, 347, 1950, Бакы.

[2] Р. Һүсейнов вә М. Мурадханов, Умуми ичбари тәһсил гануну вә валидейнләрин вәзифәси, сәһ. 11, 1954, Бакы.

5. Мүәллим кадрлары, онларын ерләшдирилмәси, мигдарча артымы вә еткинләшмәси. Мүһарибәдән сонракы дөврүн биринчи илләриндә дә мәктәбләримиз мүәллим кадрларына, хүсуси физика вә риязийят, рус дили вә харичи дил мүәллимләринә бөйүк эһтияч һисс эдирди. Мүһарибә битдикдән сонра вахтилә ордуя чағырылмыш олан мүәллимләрин күтләви сурәтдә тәрхис эдилмәси, мәктәбләрин эһтиячыны гисмән тә'мин этдисә дә, мүәллимләр һазырлығыны сүр'әтләндирмәк дөврүн әсас мәсәләләри сырасындан чыхарылмады. Бу мәгсәд үчүн һәлә мүһарибә илләриндә башланмыш олан тәдбирләр күчләндирилди, бир сыра ени педагожи институтлар вә мүәллимләр институтлары ярадылды, о чүмләдән 1946-чы илдә Бакы шәһәриндә рус дили мүәллимләри институту ачылды вә 1952-чи илдә о, педагожи институтуна чеврилди. Енә дә Бакы шәһәриндә 1948-чи илдә хүсуси харичи дилләр институту тәшкил эдилди. Рус дили мүәллимләринә даһа бөйүк эһтияч олдуғундан педагожи институтлар, һәмчинин бир сыра мүәллимләр институтлары нәздиндә мүвәггәти олараг рус дили вә әдәбийяты шө'бәләри ачылды; ибтидаи мәктәбләр үчүн рус дили мүәллимләри һазырламаг вәзифәсини исә педмәктәбләр вә бир нечә рус орта мәктәбләри нәздиндә тәшкил эдилмиш XI синифләр еринә етирмәйә башладылар.

Али педагожи мәктәбләрдә физика вә рийязийят мүәллимләри һазырлығы да илдән-илә кенишләнди, бәдән тәрбийәси үзрә мүәллим һазырламаг үчүн 1950-чи илдә хүсуси педагожи мәктәбләр ярадылды вә В. И. Ленин адына АПИ-дә бәдән тәрбийәси факултәси ачылды.

Республиканын гияби педагожи институту исә V—X синифләрдә дәрс демәйә бурахылмыш, лакин мүнасиб тәһсили олмаян мүәллимләрин ихтисасыны йүксәлтмәк ишинә даһа чох диггәт вермәйә башлады. Азәрбайчан Дөвләт Университети дә, әввәлләрдә олдуғу кими, илдән-илә мә'зунларынын бөйүк бир гисмини мүәллимләр сырасына көндәрмәкдә давам эдирди.

Бүтүн бу чидди тәдбирләр нәтичәсиндә орта вә али педагожи мәктәбләрдән бурахылан кәнч мүәллимләрин сайы хейли чохалды, мәктәбләримизин мүәллимләрә олан эһтиячы илдән-илә азалмаға, педагожи кадрларын тәркиби исә али вә орта педагожи тәһсилли мүәллимләр һесабына илдән-илә сүр'әтлә тәкмилләшмәйә башлады. (308-чи сәһифәдәки чәдвәлә бах).

Чәдвәлдән көрүндүйү үзрә, мүһарибәдән сонракы илләрдә һәм али педагожи тәһсилли мүәллимләрин, һәм дә һәлә тамамланмамыш али тәһсили олан мүәллимләрин сайы хейли сүр'әтлә артырды. Али вә тамамланмамыш али тәһсилли мүәллимләрин сайы 1946-чы илдә 27,7% тәшкил этдийи һалда, 1955-чи илдә 57,9% олду. Орта педагожи тәһсили олан мүәллимләрин сайы, демәк олар ки, сабит галдығы һалда, орта педагожи тәһсили олмаян мүәллимләрин сайы илдән-илә азалды вә 1955-чи илдә әһәмиййәтсиз дәрәчәйә, 0,5%-ә эндирилмиш олду. Бүтүн бунлар

Мүаллимләр сайының артмасы

Илләр	Чәми	О чүмләдән											
		аз тәһсилләр		орта тәһсилләр		орта пешәкар тәһсилләр		орта тәһсилләр		орта тәһсилсизләр		орта тәһсилсизләр	
		мигдары	%	мигдары	%	мигдары	%	мигдары	%	мигдары	%	мигдары	%
1946/47	21 873	2 288	10,5	3 764	17,2	11 511	52,7	3 116	14,2	1 194	5,4
1947/48	22 645	2 467	10,9	4 354	19,2	12 718	56,2	2 300	10,2	806	3,6
1948/49	23 626	2 913	12,3	4 616	19,5	13 461	57,0	2 100	8,9	536	2,3
1949/50	24 394	3 187	13,1	5 437	22,3	13 315	54,6	2 046	8,3	410	1,7
1950/51	25 377	3 976	15,7	6 156	24,3	13 268	52,2	1 656	6,5	321	1,3
1951/52	26 397	4 793	18,1	7 170	27,0	12 637	47,9	1 536	5,8	271	1,1
1952/53	27 745	5 670	20,3	8 093	29,1	12 286	44,3	1 424	5,1	272	1,0
1953/54	30 037	6 867	22,9	9 502	31,6	12 342	41,1	1 079	3,6	247	0,8
1954/55	32 438	8 017	25,0	10 447	32,2	12 701	39,1	1 060	3,2	213	0,5
1955/56	33 916	9 456	27,9	10 164	30,0	13 219	39,0	889	2,6	188	0,6[1]

[1] Мә'лумат, Азәрбайҹан ССР Маариф Назирлийинин мәлумат-план шө'бәсиндән алынмышдыр. Республикамыз дөнүр йолу ө'нүк өйрәнмә мәктәбләри үзрә ишләйән 1 000 нәфәрә гәдәр мүаллим сайы барә дөвлә

Азәрбайҹан мүаллимләри тәркибинин тәһсил э'тибарилә хейли яхшылашдығыны көстәрир.

Әлавә этмәлийик ки, мүаллимләримизин тәркиби тәчрүбәли педагоглар һесабына да хейли яхшылашды. 1955-56-ҹы дәрс илиндә маариф назирлийи мәктәбләриндә чалышан 33 916 мүәллимдән бешдән бешдән артыг стажы оланлар 10,8%, бешдән бешдән бешә гәдәр стажы оланлар 61,2%, бешдән илә гәдәр стажы оланлар исә 28,0% тәшкил этмишдир[1].

Бүтүн бунлар республика мүаллимләринин кетдикчә еткинләшдийини көстәрән фактлардыр.

Гейд этмәлийик ки, бә'зи кәнд районларында рийазийат, физика вә рус дили мүаллимләринә һәлә бир гәдәр өйрәнҹ һисс едилсә дә, республика мәктәбләринин мүаллим кадрлары илә тә'мин этмәк проблеми бешинҹи бешиллиқдә әсас э'тибарилә һәлл едилмиш олду.

Мүһарибәдән сонракы дөврдә мүаллим кадрларыны дүзкүн бир сурәтдә ерләшдирмәк да вачиб мәсәләләр сырасында дурурду. Исбатә өйрәнмәли олмаян бир һәгигәтдир ки, бүтүн саһәләрдә олдуғу кими, мүаллимләрин дә ихтисас вә тәһсилләринә көрә мәктәбләрдә дүзкүн ерләшдирилмәси онларын арасында вәзифәләрин педагожи тәләбләрә әсасән пайлашдырылмасы, һәмчинин мүәллимләрин ер дәйишмәдән узун мүддәт өйнә мәктәбдә чалышмалары тә'лим-тәрбийә ишләринин кейфийәтини йүксәлтмәйә хидмәт едән амилләрдәндир. Лакин мүһарибәнин мәнфи тә'сирләри нәтиҹәсиндә мүаллим кадрларынын мәктәбләримиздә ерләшдирилмәси дә хейли позулмушду. Мәһз она көрә дә Азәрбайҹан Коммунист партийасынын XVII гурултайы (1949-ҹу ил) өз гәтнамәсиндә мүаллим кадрлар һазырлығынын перспектив планынын тутмағы, мүаллим һазырлығыны яхшылашдырмағы, рус дили үзрә педагоглар һазырлығына өйрычә фикир вермәйи, педагогларын идея-сиясәт сәвийәсини йүксәлтмәйи вачиб һесаб едийи кими «мүаллимләрин дүзкүн ерләшдирилмәсини тә'мин этмәйи»[2] дә тәләб едирди.

Мүаллимләрин ерләшдирилмәси ишиндәки нөгсанлар һәгигәтән бөйүк иди. Бу нөгсан, һәр шейдән әвәл, ондан ибарәт иди ки, мүаллимләрин бир гисминдән тәһсилләринә көрә истифадә едилмирди. Онларын ерләри тез-тез дәйишдирилирди. Мәсәлән, һәдә 1951-52-ҹи дәрс илиндә 4 300 орта тәһсилли вә я тамамламыш орта тәһсилли олмаян мүаллим V—VII синифләрдә дәрс дедийи һалда, 907 нәфәр мүаллимләр институтлары мә'зунлары I—IV синифләрдә чалышырды. Районларын бириндә мүаллимләрин чох топланмасы нәтиҹәси олараг, орта һесабла һәр мүаллима 15—16 дәрс дүшдүйү һалда, о бири районда мүаллимләр аллығы нәтиҹәси олараг, һәр мүаллимә орта һесабла 30—35 дәрс дүшүрдү-

[1] Бах: «Культурное строительство ССР» 1956, стр. 183.
[2] Бах: Азәрб. КП XVII гурултайынын гәтнамәси, «Коммунист» газети 34, 19 февраль 1949.

Бакыда вә район мәркәзләриндә олан орта мәктәбләрә әһтияҹдан артыг али тәһсилли мүәллим топландығы һалда, узаг район вә узаг кәндләрдә олан орта мәктәбләрә али тәһсил тәләб эдән вәзифәләри тамамланмыш али тәһсили олмаянлар апарырды вә с. Айдындыр ки, мүәллимләрин бу чүр ерләшдирилмәси тә'лим-тәрбийә ишләринә мәнфәәт верә билмәзди. Сон илләрдә мүәллимләрин ерләшдирилмәсиндә бә'зи ирәлиләмәләр әлдә эдилмиш олса да, тәәссүф ки, бу мәсәләни дә тамамилә һәлл эдилмиш һесаб этмәйә әсас йохдур. Мүәллимләрин мәктәбләрдә дүзкүн ерләшдирилмәси вә мөһкәмләндирилмәләри, һәмчинин сәмими вә ишкүзар мүәллимләр коллективи тәшкил этмәк мүстәсна дәрәҹәдә әһәмиййәти олан бир мәсәлә кими гаршыда дурурду.

А. С. Макаренко мөһкәм бир фикрин, бир мәгсәдин әтрафында бирләшән, бир-биринә көмәк эдән, бир-биринә пахыллыг этмәкдән узаг олан мүәллимләрдән ибарәт олан коллективин әһәмиййәтиндән бәһс эдәрәк дейирди ки, «мәһз бу чүр коллектив ушаглары тәрбийә эдә биләр»[1].

А. С. Макаренко мүәллим коллективинин әһәмиййәтини һәм дә коллектив үзвләринин узун мүддәт коллективдә чалышмаларында көрүрдү. А. С. Макаренко тәрбийә ишләриндә мүвәффәг олмаг үчүн әлә мүәллим коллективи яратмағы мәсләһәт көрүрдү ки, о, мөһкәм вә еткин олсун, онун үзвләри арасында һәм тәчрүбәли, һәм дә чаван мүәллимләр олсун, һәм кишиләр, һәм дә гадынлар олсун, һәм партиялылар, комсомолчулар, һәм дә битәрәфләр олсун, коллектив үзвләри мүхтәлиф фәрди хасиййәтдә олсалар да, идея-сияси чәһәтдән вәһдәт тәшкил этсинләр, йүксәк мүвәффәгиййәтләр газанмаг үчүн биркә фәалиййәт көстәрсинләр.

Бу чүр коллективин үзвләри сәмими олмагла бәрабәр нөгсанларыны ачмагдан горхмурлар, әтрафлы тәчрүбә мүбадиләси йолу илә бир-биринә көмәк эдир вә кәсирләрини йох этмәйә чиддиййәтлә чалышырлар. Республиканын бир чох мәктәбләринин ерли партия тәшкилатлары, һәмчинин директорлары бу чүр ишкүзар мүәллимләр коллективи яратмаг йолунда хейли наилиййәтләр әлдә этмишләр. Мәсәлән, 20 нөмрәли дәмир йолу (Кировабад шәһәри) орта мәктәбинин педагожи коллективи, узун илләр әрзиндә вә мүһүм педагожи вәзифәләр әтрафында мөһкәм бирләшән педагожи коллективләрдән биридир. Һәлә 1953-54-чү дәрс илиндә бу мәктәбдә 49 нәфәр мүәллим ишләйирди ки, бунлардан 36 нәфәри али вә тамамланмамыш али тәһсил алмышларды.

Өз ихтисаслары, педагожи стажлары вә тәһсилләри, партияя мәнсубиййәтләри, миллиййәтләри вә ишлары чәһәтдән «бир-бириндән фәргләнән бу мүәллимләр, мәктәбин сәмими педагожи коллективиндә бирләшәрәк шакирдләринин коммунист тәрбийәсиндә, онларын дәрин вә мөһкәм билик әлдә этмәләриндә бүтүн гүввә вә бачарыгларыны әсиркәмирләр». Мәктәбин, тәчрүбәли вә габагчыл мүәллимләриндән, директору К. Хәләфов да дахил олмагла, 17 нәфәри 20 илдән артыгдыр ки, бурада ишләйирләр. Бу коллективин мәһз сәмимилийи вә ярадычы фәалиййәти, һәмчинин сәмәрәли әмәйи нәтичәсиндә мәктәбдә тә'лим-тәрбийәнин кейфиййәти, хүсусилә шакирдләрин дәрс мәнимсәмәси илдән-илә яхшылашырды[1].

Мүһарибәдән сонракы илләрдә мүәллимләрин мадди-мәишәт шәраитләрини яхшылашдырмаг үчүн дә чидди тәдбирләр көрүлдү. ССРИ Назирләр Совети вә Сов.ИКП МК-нын хүсуси гәрарына әсасән, 1948-чи илдә мүәллимләрин маашлары, һәмчинин узун сүрән хидмәтләринә көрә маашдан әлавә алдыглары тәгаүд хейли артырылды.

Бу гәрар кәнд ерләриндә ишләйән мүәллимләрин дөвләт һесабына мәнзил, яначаг вә ишыгла тә'мин эдилмәсини, онлара һәйәтяны саһәләр верилмәсини, мүәллимләрә фәрди мәнзил тикмәк үчүн борч пул верилмәсини нәзәрдә тутурду.

Мүәллимин шәрәфли әмәйини гейд этмәк мәгсәдилә ССРИ Али Совети Рәясәт Һей'әтинин 12 феврал 1948-чи ил тарихли фәрманына әсасән, узун сүрән хидмәтләринә вә гүсурсуз ишләринә көрә онлары ССРИ орден вә медаллары илә тәлтиф этмәк гайдасы гоюлду. 1954-чү илә гәдәр һәмин фәрмана әсасән республиканын 6 миндән артыг мүәллими тәлтиф эдилмишди.

Йүзләрлә мүәллимләр зәһмәткешләрин кәнд вә район советинә, онларла мүәллимләр шәһәр вә вилайәтләр советинә, бир нечә мүәллим республика вә ССРИ Али Советинә депутат сечилирләр. Республика зиялыларынын ән күтләви вә ән бөйүк дәстәси олмагла, мүәллимләр партия вә һөкумәтин ән яхын көмәкчиләри кими коммунизм гуручулуғу уғрунда вар гүввәләрилә чалышырлар.

Мүәллимләр күтләсинин нәзәри-сияси вә элми-педагожи сәвиййәсини йүксәлтмәк, һәмчинин онларын бөйүк бир гисмини политехник тә'лим вәзифәләрини еринә етирмәк үчүн енидан һазырламаг күнүн ән вачиб мәсәләләри кими халг маарифи органлары гаршысында дурурду. Чүнки, тә'лим-тәрбийә ишиндә олан кәсирләр, башлыча олараг, мүәллимләрин бир һиссәсинин гәнаәтбәхш һазырлыг сәвиййәсинә малик олмамасы илә изаһ олунурду.

Мүәллимләрин һазырлығыны артырмаг мәгсәдилә мүәллимләри тәкмилләшдирмә институтунун фәалиййәти хейли күчләнди вә гияби тәһсил кенишләндирилди. Мүһарибәдән сонракы дөврдә марксизм-ленинизм классикләри әсәрләринин Азәрбайҹан дилинә тәрҹүмә эдилмәси, о чүмләдән К. Марксын өлмәз әсәри «Капитал»ын, Ф. Энкелсин «Анти-Дюринг» адлы әсәринин, В. И. Ленинин Әсәрләри күллийятынын (4-чү чапы), «Сов.ИКП гурултай, конфранс вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарларынын» вә с-нин. тәрҹүмә эдилмәси Азәрбайҹан милли мәдәний-

[1] А. С. Макаренко, Избранные педагогические произведения, Учпедгиз, 1946, стр. 121.

[1] Бах: «Азәрбайҹан мүәллими» гәзети, № 52, 31 декабр 1953.

йәтинин тарихи ганәбәси олмагда бәрабәр мүәллимләри марксизм-ленинизм нәзәрийәсилә силаһландырмагда бөйүк рол ойнады.

Мүәллимләрин әсас күтләси партия маарифи шөбәсинә чәлб олунмушдулар; онларын бөйүк бир гисми исә бу ишдә тәблиғатчы вә мә'рузәчи олараг иштирак едирдиләр.

Мүһарибәдән сонраны дөврдә Азәрбайҹан мүәллимләринин педагожи һазырлыгларыны јүксәлтмәк үчүн көрүлән тәдбирләр дә хейли кенишләндирилди.

Гейд етмәлијик ки, бүтүн дүнјада илк дәфә олараг, 1943-ҹү илдә тәшкил едилмиш олан РСФСР Педагожи Елмләр Академијасы педагожи елмләрин инкишафыны сүр'әтләндирмәклә, Азәрбајҹана да бу саһәдән хейли көмәк көстәрди.

Һәмин академијанын мүхтәлиф институтларынын көмәјилә, һәмчинин республика дарүлфүнуну вә педагожи институтларынын васитәсилә педагожи елмләр үзрә һазырланан елми ишчиләрин сајы әһәмијјәтли дәрәҹәдә чохалды. Тәкчә ону гејд етмәк кифајәт едир ки, педагожи елмләри үзрә алимлик дәрәҹәси вә ады олан ишчиләрин сајы 1940-ҹы илдә чәми 3 нәфәр олдуғу һалда, 1955-ҹи илдә 50-дән чох иди. Классик педагожи елмин Я. А. Коменски, К. Д. Ушински кими нүмајәндәләринин, Н. К. Крупская, А. С. Макаренко кими мәшһур совет педагогларынын әсәрләри Азәрбајҹан дилинә чевирилмәјә башлады, ана дилиндә оригинал олан мүхтәлиф педагожи әсәрләрин нәшри хейли күчләнди. Бүтүн бунлар, республиканын кенишләнмәкдә олан дөврү педагожи мәтбуаты илә бәрабәр мүәллимин шәхси китабханасынын зәнкинләшдирмәји, ону совет педагожи нәзәрийәсилә силаһландырмаг, мәктәбин инкишаф јолуну ишыгландырмаг билмәзди. К. Маркс язырды ки, «нәзәријә күтләләр тәрәфиндән мәнимсәнилән кими маддә гүввәјә чеврилир»[1].

Азәрбајҹан мүәллимләри совет педагожи елмләри үзрә нәәри билкләрлә силаһландыгча, тә'лим-тәрбијә мәсәләләриндә даһа әтрафлы мәшгул олмаға башладылар. Гәбагчыл мүәллимләрин сајы кетдикчә даһа бөйүк сүр'әтлә артды. Бу мүәллимләр, јухарыда көрдүјүмүз кими, өз шәрәфли әмәкләри, педагожи устәлыглары сајәсиндә охутдуглары шакирдләрин тә'лимдә бүтүнлүкләә мүвәффәг олмаларына чалышыр, онлары елмләрин әсаслары илә силаһландырыр, онларын политехники көрүшләрини кенишләндирир, коммунизм руһунда тәрбијә олунмаларына чәһд едирдиләр.

Азәрбајҹан мүәллимлијинин кәсб етдији ен хејфијјәт ондан ибарәт иди ки, онларын бөйүк вә һәмишә артмагда олан бир һиссәси, сәнәси, педагожи саһәдән даһа чох инкишаф етдијиндән мәктәбдә көрүлән бүтүн ишләри нәзәри олараг дәрк етмәјә, тәкчә өз тәчрүбәләринә дејил, һәм дә ичәрисиндә ишләдикләри педагожи коллективин тәчрүбәсини өјрәнә үмумиләшдирмәјә, ишдә олан мүвәффәгијјәтләрлә бәрабәр, кәсирләри дә тәһлил

[1] К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, I чаты (русҹа) I ч. сәһ. 406-

этмәјә, сәбәбләрини мүајјәнләшдириб јох этмәк үчүн педагожи јоллар тәклиф этмәјә, мәктәб ишчиләри гаршысында мүһазирәләрилә, педагожи мәтбуатда мәгаләләрилә кениш бир сүрәтдә чыхыш этмәјә башладылар. 1947-ҹи илдән әтибарән, һәр ил республикада Азәрбајҹан Елми-Тәдгигат Педагожи Институту тәрәфиндән кечирилән «Педагожи мүһазирәләр» габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәләрини үмумиләшдирмәк вә јајмаг үчүн әсас ишформаларындан бири олду. «Педагожи мүһазирәләр», тәкчә республика мигјасында дејил, һәм дә ерләрдә тәшкил едилмәгә, даһа чох күтләви шәкил алды.

Республиканын бир чох габагчыл мүәллимләри өз тәчрүбәләрини вә әлчә дә башга габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәләрини өјрәнмәклә елми-тәдгигат ишләри апармаға вә бедәнклә мәктәбин педагожи вә методик мәсәләләринин инкишафында иштирак этмәјә башладылар. Мәсәләән, 10 илдән артыгдыр ки, республиканын әмәкдар мүәллими Јусиф Зейнәдов Азәрбајҹан дилиндә әлифбә китабынын, һәмчинин әлифбадан сонракы оху китабынын мүәллифи олмагла әлифбә тә'лиминин методикасы үзәриндә чалышыр, һәмчинин габагчыл ибтидаи мәктәб мүәллимләринин тәчрүбәсини өјрәнмәклә мәшгул олур.

Республиканын әмәкдар мүәллими Чәмо Чабрајылбәјли 30 илдән јухарыдыр ки, ботаниканын Азәрбајҹан мәктәбләриндә тәдрис методикасы үзәриндә чалышыр вә бу саһәдә бир сыра әсәрләр јаратмышдыр.

Габагчыл мүәллимләр мүхтәлиф мәсәләләрә даир өз педагожи тәчрүбәләрини үмумиләшдирир вә мәһарәтлә ајырлар. Исмаилылы орта мәктәбинин директору И. Һәсәнов «Ени дәрсин изаһы мәсәләсинә даир» адлы елми мәгаләсиндә язырды ки: «Мүәллимин устәлығы, һәр шејдән әввәл, дәрси нүмунәви тәшкил этмәсиндәдир. Ени мөвзуун изаһы дәрсин ән мөс'ул вә һәлледичи мәсәләсидир». И. Һәсәнов бир нечә ил апардығы мүшаһидәләр әсасында мүәјјән этмишдир ки, шакирдләрин дәрсдә көрә гәдәрсизлик бир сәбәби дә, ени дәрсин изаһы просесиндә һәлә бир сыра нөгсанларын давам этмәсидир. Бу да, һәр шејдән әввәл, ени дәрсин ардычыл шәрһ едилмәмәсиндә, дәрсин изаһында ајры-ајры шакирдләрин фәаллығынын тә'мин едилмәмәсиндә, ени дәрсин бүтүн шакирдләрин, хүсусилә өврәдә галан шакирдләрин баша дүшмәји бир сәвијјәдә изаһ едилмәмәсиндәдир. К. Д. Ушинскинин «...һәр бир газанылмыш сәнаји апарыјы сонрадан ени апарыјышлары чох асан вә дәгиг сүрәтлә кәсб этмәк үчүн зәмин гүввәјә чевирилир»[1] — дејә ирәли сүрдүјү фикрә истинадан Һәсәнов, мүәллимләрин апардығы дәрсләри бу мөттәбәр нәзәрдән тәһлил едир вә язырды: мүәллимләримиз ени мөвзуу әлә изаһ едирләр ки, онунла әлагәдар олан әввәлки мәфһумлар шакирдләрин һафизәсиндә еидән чыхмыр, белә ки, бу мүәллимин

[1] К. Д. Ушински, «Мәктәб» тә'лим-тәрбијә ишләри һагтында», сәһ. 89, 1941, Азәрнәшр.

апардығы сәмәрәли мүсаһибә нәтичәсиндә шакирдләр әввәлки биликләрә әсасланараг ени нәтичәләр чыхарырлар»[1].

Шакирдләрин ичтимаи мүлкиййәтә гайғыкеш руһда тәрбийә олунмалары тәчрүбәсинә һәср этдийи башга бир мәгаләдә И. Һәсәнов язырды ки, мәктәб аваданлығына вә тәсәррүфатына, тәдрис-тәчрүбә саһәсинә вә әяни васитәләрә шакирдләрин гайғы илә янашмасы онларын ичтимаи мүлкиййәтә сосялист мүнасибәтинин ифадәсидир. О, һаглы олараг гейд эдирди ки, шакирдләрдә белә йүксәк әхлаги сифәтләр яратмаг гуру арзуларын дейил «сәмәрәли педагожи әмәйин нәтичәсиндә» мүмкүндүр. Мәктәбин бу саһәдә апардығы ишләри тәһлил этмәклә Һәсәнов ону да көстәрирди ки, мәктәбин мүәллим коллективи айры-айры шакирдләрин хүсусиййәтләрини дәриндән өйрәниб «совет педагокикасы принсипләринә мүвафиг олараг 4—5 илдир ки, йорулмаг билмәдән бир сыра ардычыл тәдбирләри сәбр илә һәята кечирир вә бу саһәдә хейли наилиййәтләр әлдә эдир». Бу тәдбирләр арасында шакирдләр коллективинин хүсуси ролуну гейд эдәрәк о, язырды ки, «ушагларын яхшы вә пис чәһәтләрини гиймәтләндирмәк өз йолдашлары васитәсилә апарылса, онларын мүгәддәраты өз коллективләринин гәрары илә мүәййән эдилсә, коллектив адынын тәмиз сахланылмасы хатиринә ушаглар йолдашларыны сәмими тәнгид этмәк вә нөгсанлары ачыб көстәрмәк руһунда тәрбийә олунса, о мәктәбдә коммунист әхлагыны тәрбийә этмәк үсуллары асанлыгла өз тә'сирини көстәрәр».

А. С. Макаренконун педагожи тәчрүбә вә көрүшләри республика мәктәбләриндә, аз да олса, яйылырды.

«А. С. Макаренконун педагожи ирсиндән истифадә этмәйә даир» адлы мәгаләсиндә дос. М. Мурадханов Макаренконун педагожи фикирләрини шәрһ этмәклә язырды ки, «Азәрбайчан мүәллимләри арасында да А. С. Макаренконун педагожи ирсинә мараг күндән-күнә артыр. Бир чох мәктәбләримиз А. С. Макаренконун тәрбийә саһәсиндәки тәчрүбәсиндән ярадычы шәкилдә истифадә эдир, онун ирәли сүрдүйү айры-айры мүддәалары ушаг коллективинин тәшкилинә тәтбиг эдирләр»[2].

Һәгигәтән, тәкчә шакирдләр коллективинин тәшкилинә дейил, һәм дә тәрбийәви ән'әнәләр һаггында Макаренконун тәчрүбәсиндән истифадә эдәрәк, бир чох мәктәбләримиздә сон заманлар ени-ени ән'әнәләр ярадылмагдадыр.

Бу нөгтейи-нәзәрдән Бакынын вә Кировабадын бир чох мәктәбләриндә һәр илин мүәййән айы вә күнүндә мәктәб шакирдләринин мәктәб мә'зунлары илә көрүшүнү тәшкил этмәк ән'әнә һалыны алмышдыр.

21 нөмрәли дәмир йолу (Кировабад) орта мәктәбинин директору А. Захаров мәктәбин педагожи коллективинин тәчрүбәләрини, һәмчинин А. С. Макаренконун ушаг коллективи һаггында

[1] «Азәрбайчан мәктәби» журналы, № 4, сәһ. 24—27, 1953.
[2] Бах: «Азәрбайчан мәктәби» журналы № 7, сәһ. 8, 1951.

ирәли сүрдүйү фикирләринин тәтбиги йолунда газанмыш олдуглары тәчрүбәни әтрафлы шәрһ эдәрәк «Ушаг коллективинин тәшкили тәчрүбәсиндән» адлы мәгаләсиндә бу саһәдә мәктәбин көрдүйү ишләрдән бәһс эдиб языр ки: «Педагожи усталыг, илк коллективләри тәрбийә этмәк вә онларын гүввәсини үмуми мәктәб коллективини мөһкәмләндирмәйә йөнәлтмәкдән, үмуми мәктәб коллективини исә онун васитәсилә илк коллективләрә тә'сир көстәрмәк руһунда тәрбийә этмәкдән ибарәтдир. Педагожи коллективимиз мәһз белә һәрәкәт эдир». Бу мәгсәдлә синиф мүәллимләри вә синиф рәһбәрләринин апардығы ишләри ишыгландырмагла Захаров, 21-чи мәктәбдә ярадылмыш «X синфин сон зәнки», «Мәктәбин шәрәфи уғрунда» вә с. ән'әнәләрдән кениш истифадә эдилдийини гейд эдирди[1].

Габагчыл мүәллимләр тәкчә үмуми педагожи мәсәләләрә дейил, һәм дә фәнләрин тәдрисинә даир өз гиймәтли тәчрүбәләрини ишыгландырырдылар. Он илә яхындыр ки, Азәрбайчан мәктәбләриндә тарих вә ССРИ Конститусиясы дәрсләринин яхшы тәчрүбәләрини ишыгландырмагла мәшғул олан мүәллим Әлимирзә Меһдиев (Бакы шәһәри, 132-чи мәктәб), ағыр хәстәлийинә бахмаяраг, бу саһәдә фәдакарлыгла чалышыр. Онун, тарих вә ССРИ Конститусиясы дәрсләриндә бәдии әдәбийятдан истифадә этмәк мәсәләсинә даир апардығы әлми-тәдгигат ишләри хүсусилә диггәтәлайигдир. «ССРИ Конститусиясы дәрсләриндә бәдии әдәбийятдан истифадә олунмасы тәчрүбәсиндән» адлы мәгаләсиндә Ә. Меһдиев Азәрбайчанын габагчыл тарих мүәллимләринин бу саһәдә тәтбиг этдикләри методик прийомлары тәһлил этмәклә көстәрирди ки, тарих вә ССРИ Конститусиясы дәрсләриндә бәдии әдәбийятын дүзкүн истифадә эдилмәси «шакирдләрин ичтимаисияси һадисәләри дүзкүн анламаларына, ичтимаи мүнасибәтләрин синфи тәбиәтини даһа яхшы дәрк этмәләринә көмәк эдир». Ә. Меһдиев һаглы олараг язырды ки, тарих вә ССРИ Конститусиясы дәрсләриндә бәдии әдәбийятдан дүзкүн истифадә этмәк садә бир иш дейилдир. Мүәллим бәдии әдәбийятдан ериндә вә мәгсәдәуйғун истифадә этмәйи яхшы билмәлидир. Бунун үчүн дә истифадә эдиләси «бәдии әсәрләрин шакирдләрин инкишаф сәвиййәсинә уйғун, әлми вә мәфкурәви чәһәтдән ярарлы, бәдии чәһәтчә йүксәк сәвиййәдә олмасына фикир вермәлидир»[2] — дейирди.

Азәрбайчанын габагчыл рус дили мүәллимләри дә республиканын мәктәбләриндә рус дилинин тәдриси методикасыны яхшылашдырмаг саһәсиндә чиддиййәтлә ишләйирләр. МДГВ-нин Мардакерт орта мәктәбинин гочамаи рус дили мүәллими А. А. Чалян 30 илдән юхарыдыр ки, бу фәнни бөйүк һәвәс вә усталыгла шакирдләринә өйрәдир. А. А. Чалян йүксәк мүвәффәгиййәт әлдә этмәк мәгсәдилә рус әдәбийяты дәрсләриндән, изаһлы вә бәдии

[1] Бах: «Азәрбайчан мүәллими» № 37, 16 сентябр 1954.
[2] Бах: «Азәрбайчан мәктәби» журналы № 7, сәһ. 57, 1951.

гираәт дәрсләриндән, синифдән кәнар охудан диггәтлә истифадә эдир. Шакирдләрин шифаһи вә язылы нитг мәдәнийәтинә хүсуси фикир верән Чалян языр: «Тәчрүбәм мәнә көстәрмишдир ки, дүзкүн язмаг гайдаларыны мәзмунча мараглы материал охутдурмаг васитәсилә өйрәтдикдә шакирдләр даһа яхшы мәнимсәйирләр. Имланы ушаглара айдын, чәлбәдичи вә рабитәли мәтнләр васитәсилә өйрәтмәк лазымдыр»[1]. Рус дили мүәллимләри бу фәннин Азәрбайчан мәктәбләриндә тәдрис эдилмәсинин спесифик мәсәләләринә, о чүмләдән ана дилиндән рус дили тәдрисиндә истифадә эдилмәси мәсәләсинә хүсуси фикир верирдиләр. Мүәллим Л. К. Вәкилова (Бакы шәһәри, 44-чү мәктәб) «Рус дили тә'лиминдә ана дилиндән истифадә этмәк тәчрүбәләрим» башлыгы алтында яздыгы мәгаләдә һаглы слараг дейир ки, азәрбайчанлы ушаглара рус дили тә'лим эдәркән, онлары рус сөзләрини дүзкүн бир сурәтдә дәйишдирмәйә, чүмләләри рус дилинин ганун вә гайдаларына уйғун бир сурәтдә гурмаға өйрәтмәк лазымдыр. Л. К. Вәкилова рус дилинин грамматикасыны өйрәдәркән, Азәрбайчан дили грамматикасына мүрачиәт этдийини языр.

Енә дә һәмин мәсәләдән бәһс эдән мүәллим Ә. Әлиев (Бакы шәһәри, 199-чу мәктәб) гейд эдирди ки: «Тәчрүбәдән мәндә белә бир гәнаәт һасил олмушдур ки, рус дилинин Азәрбайчан мәктәбләриндә тәдриси просесиндә рус дили грамматикасынын хүсусийәтләрилә Азәрбайчан дили грамматикасынын хүсусийәтләрини мүгайисә этмәк мүһүм элми-педагожи бир прийомдур», чүнки мәһз белә бир йолла шакирдләрин диггәтини бир дил мәфһумундан о бири дил мәфһумуна сөвг этмәк мүмкүн олур[2].

Бу чүр мисаллардан даһа чох кәтирмәк оларды. Бүтүн бунлар Азәрбайчан ССР мүәллимләринин элми-педагожи чәһәтдән дә еткинләшмиш олдуғуну, мәктәбин мүһүм педагожи мәсәләләрини һәлл эдә биләчәк инкишаф мәрһәләсинә йүксәлмиш олдугларыны көстәрир. Бу исә Совет Азәрбайчанынын халг маарифи саһәсиндә газанмыш олдуғу әзәмәтли наилиййәтләрдән бири олмагла бәрабәр, һәм дә мәктәб ишләри саһәсиндә ени инкишаф мәсәләләринин һәлли үчүн әсас гүввәләрин етишдийини көстәрирди.

6. Мәктәбин ени вәзифәләри. Совет Иттифагы Коммунист партиясынын XX гурултайы (1956-чы ил) сосиализм гуручулуғу саһәсиндә халгымызын газанмыш олдуғу әзәмәтли наилиййәтләрә екун вурмагла бәрабәр, өз тарихи гәтнамәләриндә коммунизмин мадди әсасларыны яратмағын мөһтәшәм вә конкрет програмыны верди.

Шүбһәсиз, бу нәһәнк вәзифәләрин еринә етирилмәси, кениш халг күтләләринин мәдәни-сияси сәвиййәсинин ени йүксәлишини, зәһмәткешләрин коммунизм руһунда тәрбийә олунмасыны күчләндирмәк зәрурийәтини ирәли сүрдү. Мәһз буна көрә дә XX

[1] Бах: «Азәрбайчан мәктәби» журналы, № 7, сәһ. 57, 1961.

[2] Бах: «Русский язык в нерусской школе», 1954, вып. 4, стр. 24, 77.

гурултай, зәһмәткешләрин вә һәр шейдән әввәл, кәнч нәслин коммунистчәсинә тәрбийә эдилмәсинин чох мүһүм вәзифә олдуғуну гейд этмәклә бәрабәр, партия тәшкилатларына бир вәзифә олараг тапшырды ки, «... бу мәгсәдлә бүтүн идея тәрбийәси васитәләриндән — тәблиғатдан, тәшвиғатдан, мәтбуатдан, радиодан, мәдәни-маариф тәшкилатлары вә мүәссисәләриндән, әлм, әдәбийят вә инчәсәнәтдән даһа долғун вә даһа фәал истифадә этсинләр»[1].

Бу шәрәфли вәзифәнин еринә етирилмәсиндә совет мәктәбләринин үзәринә дүшән мәс'улиййәт олдуғча бөйүкдүр. Буну нәзәрә алараг XX гурултай мәдәни гуручулуғумузун ени йүксәлишини, о чүмләдән мәктәбин ени әзәмәтли инкишафыны тә'мин этмәк үчүн гәт'и көстәришләр вермишдир. XX гурултайын алтынчы бешиллик план һаггында вердийи директивләрдә тәләб олунур ки, бүтүн ССРИ-дә 1956—60-чы илләрдә «Ушагларын вә кәнчләрин орта үмуми тәһсил мәктәбләриндә (онилликләрдә) вә орта ихтисас мәктәбләриндә охумасы йолу илә шәһәрләрдә вә кәнд ерләриндә **үмуми орта тәһсил** әсасән һәята кечирилсин»[2].

XX гурултайын директивләриндә һәм дә орта тәһсили олмаян зәһмәткешләрин үмуми мәдәни сәвиййәсини йүксәлтмәк мәгсәдилә зәһмәткешләрин истеһсалатдан айрылмадан тәһсил алмалары үчүн алтынчы бешилликдә гияби мәктәбләрин, һәмчинин ахшам үмуми тәһсил мәктәбләринин шәбәкәсини даһа да инкишаф этдирмәк һаггында көстәришләр верилмишдир.

Бүтүн бу бөйүк тәдбирләри һәята кечирмәк үчүн гурултайын директивләриндә көстәрилир ки, үмуми тәһсил мәктәбләринин тәдрис-мадди базасы мөһкәмләндирилсин. Алтынчы бешилликдә шәһәр вә кәнд мәктәбләри тикинтисинин һәчми бешинчи бешиллийә нисбәтән ики дәфә артырылсын. Мәктәб интернатлары шәбәкәси кенишләндирилсин. Кәнд мәктәбләринин тикилмәси вә аваданлыгла тәчһиз эдилмәсиндә колхозларын даһа кениш иштирак этмәси мәгсәдәуйғун һесаб эдилсин.

XX гурултай һәм дә көстәриш вермишдир ки: «Орта мәктәбләрин юхары синифләриндә, орта ихтисас мәктәбләриндә вә али мәктәбләрдә тәһсил һаггы ләғв эдилсин»[3].

Республикада орта мәктәбләр шәбәкәсинин хейли кенишләнмәси, мүәллим кадрларынын хейли артмасы XX гурултайын ирәли сүрдүйү бу ени вә тарихи вәзифәнин дә вахтында еринә етирилмәсинә мөһкәм инам ирадыр.

Сов.ИКП XX гурултайы алтынчы бешилликдә мәктәбләрин политехникләшдирилмәсини сүр'әтләндирмәйи дә әсас бир вәзифә кими ирәли сүрмүшдүр. Халг маарифи саһәсиндә әлдә эди-

[1] Сов.ИКП МК һесабат мә'рузәси үзрә Совет Иттифагы Коммунист партиясынын XX гурултайынын гәтнамәси, сәһ. 31, 1956, Азәрнәшр.

[2] 1956—1960-чы илләрдә ССРИ халг тәсәрруфатынын инкишафына даир алтынчы бешиллик план һаггында Сов.ИКП XX гурултайынын директивләри, сәһ. 63, 1956, Азәрнәшр.

[3] Енә орада сәһ 64.

лан наклийјәтләри гејд этмәклә бәрабәр, XX гурултај мәктәб ишиндә олан чидди нөгсанлары да көстәрмишдир.

Сов.ИКП МК-нын биринчи Катиби Н. С. Хрушшов јолдаш XX гурултајда сөјләдији мә'рузәдә демишдир ки: «Тәһсилин һәјатдан мүәјјән гәдәр ајры олмасы, мәктәби битирәнләрин әмәли фәалијјәт үчүн кифајәт гәдәр һазырлыглы олмамасы бизим мәктәбин чидди нөгсанудур»[1]. Бу нөгсанын әсас сәбәбини Н. С. Хрушшов јолдаш мәктәбләрин политехникләшдирилмәсинин чох дашы кетмәсиндә көрүрдү.

XX гурултај һазырда мәктәбләрдә олан бу чидди нөгсаны көстәрмәклә кифајәтләнмәмиш, о нөгсанын ләғв едилмәси вә белликлә политехник тә'лимин сүр'әтләндирилмәси үчүн дә лазыми көстәришләр вермишдир.

Гурултајын гәтнамәләриндә дејилир: «Мәктәбләрин политехникләшдирилмәсини тезликлә һәјата кечирмәк үчүн мәктәбдә сәнаје вә кәнд тәсәрүфаты истеһсалы мәсәләләринә дair биликләрин әкәсијасы верән ени фәнләр кечмәклә бәрабәр, мүәссисә, колхоз вә совхозларда, тәчрүбә саһәләриндә вә мәктәб э'малатханаларында шакирдләри әмәјә әмәли сурәтдә алышдырмаг да лазымдыр»[2].

Вәзифә политехник тә'лими әлә сүр'әтләндирмәк вә нәтичәлишдирмәк вә бу мәгсәд үчүн тә'лим ишләрини ендән әлә гурмагдан ибарәтдир ки, «онларын битирән оғлан вә гызларын алы тәһсил алмаг үчүн јол ачан јухары орта тәһсили олсун вә ејни заманда, онлар әмәли фәалијјәт үчүн һазыр олсунлар», чүнки, онларын үмуми тәһсилин тәтбиги илә әлагадар олараг «...мәктәбә гуртарәнләрин чох һиссәси дәрһал халг тәсәрүфатынын мүхтәлиф саһәләриндә әмәкләә машғул олмаға башлајачаглар»[3].

XX гурултајын ирәли сүрдүјү мühүм вәзифәләрдән бири дә интернат-мәктәбләр тәшкили иди. Н. С. Хрушшов јолдаш дејир ки, «Сосијалист өлкәси ушагларын тәрбијәси ишини мүтәјинсә әдилмәјәнәк дәрәчәдә даһа јухары вә даһа мүкәммәл гура билир вә гурмалыдыр, чүнки биз халга дәриндән дүшмән олан мәјдуд аристократ тәбәгәси һазырламаг дејил, ени чәмијјәт гурулушлары, кенш тәлби вә јүксәк идејалы адамлар, бүтүн тәрәггипәрвәр бәшәријјәтин авангарды олан, өз халгына һәдсиз сәдагәтлә хидмәт едән адамлар етишдирмәлијик. Бу нәчиб тарихи вәзифәни ериә етирмәк үчүн мühүм тәдбирләрдән бириндә ушагларын сағламлыгы үчүн әлверишли ерләрдә интернат-мәктәбләр тәшкил этмәкдә, бу мәктәбләр үчүн әлверишли шәраит јратмагда, Совет өлкәси кәнчләринин һәртәрәфли физики вә мә'нәви инкишафыны тә'мин этмәкдә көрән Н. С. Хрушшов јолдаш

[1] Н. С. Хрушшов, Партијанын XX гурултајына Сов.ИКП МК-нын һесабат мә'рузәси, сәһ. 97, 1956, Азәрнәшр.

[2] Сов.ИКП МК һесабат мә'рузәси үзрә Сов.ИКП XX гурултајынын гәтнамәси, сәһ. 22, 1956.

[3] Н. С. Хрушшов, Партијанын XX гурултајына Сов.ИКП МК-нын һесабат мә'рузәси, сәһ. 97, 1956, Азәрнәшр.

гејд едирди ки: «Бөјүк бир иш үчүн васит вә сә'ји әсәркамәк лазым дејилдир, чүнки бунлар өзүнү артыгламасы илә дәјәрләндирр»[1].

Демәлијик ки, интернат-мәктәбләр мәчбури олан мәктәбләр системиндә алавә мәктәб типи дејил, халг маарифи системини јахшылашдырмаг үчүн ирәли сүрүлән дөвләт тәдбири кими гијмәтләндирилмәлидир.

XX гурултај мәктәбләрдә тә'лим-тәрбијә ишләринин сәвијјәсини јүксәлтмәји, бөјүјән нәсли әмәјә коммунист мүнасибәти руһунда тәрбијә этмәји гәт'и бир тәләб кими ирәли сүрмүшдүр.

XX гурултајын мәктәб һаггындакы гәрарларыны даһа дәгиг шәкилдә һәјата кечирмәк вә мәктәбин һәјатда әлагәсини мөһкәмләтмәк орта мәктәбин ендән гурулмасыны тәләб едирди. Н. С. Хрушшов јолдашын тезисләри әсасында Сов. ИКП МК вә ССРИ Назирләр Совети 1958-чи ил ноябрын 12-дә «Мәктәбин һәјатла әлагәсини мөһкәмләтмәк вә өлкәдә халг маарифи системини даһа да инкишаф етдирмәк һаггында» тәбул едикләри тезисләрдә бүтүн маариф системини вә о чүмләдән орта мәктәбин ендән гурулмасы јолларыны көстәрмишләр. Үмумхалг мүзакирәсиндә еләдәликдә бәјәнилмиш бу «Тезисләрдә орта мәктәбләрдә шакирдләрин үмуми тәһсил алмасы үчүн һазырлыгына кечиш ер верилмәси вә тәһсилин икинчи мәрһәләсиндә, онларын истеһсал-фајдалы әмәкдә мүнтәзәм иштирак этмәклә мүәјјән пешә өјрәнмәси нәзәрдә тутулур. Бу тәдбирләрин һәјата кечирилмәси кәнч нәсли әмәк сәнәсинә даһа јахшы һазырламыш вә ејни заманда физики әмәкдә мүнтәзәм чалышмагы бачаран, чәмијјәт үчүн фајдалы адамлар кими етишмәсини тә'мин едәчәкдир.

НӘТИЧӘ

Совет Азәрбајчаны 35 илин мүддәтиндә, сосијализм гурулушунун башга саһәләриндә олдуғу кими, мәктәб ишләри саһәсиндә мүстәсна дәрәчәдә бөјүк наилијјәтләр әлдә етмишдир. Бу наилијјәтләр һәгигәтән о гәдәр бөјүк вә о гәдәр әзәмәтлидир ки, өз ингилабдан әвәлки Азәрбајчанда, нә дә капиталист өлкәләриндә, хүсусан Азәрбајчанла һәмсәрһәд олан харичи өлкәләрдә олан тәһсилә мүтәјинсә әдилә билмәз.

1917-чи илдә Азәрбајчанда савадлыларын сајы 9,3 фаиз тәшкил этдији һалда, фәрһәлә гејд едирмәлијик ки, тәһсилин әзәмәтли инкишафы нәтичәсиндә Совет Азәрбајчаны башдан-баша савадлылар республикасына чевриламишдир.

[1] Н. С. Хрушшов, Партијанын XX гурултајына Совет Иттифагы Коммунист партијасы Марказ Комитәсинин һесабат мә'рузәси, сәһ. 99, 1956, Азәрнәшр.

Бөйүк Октябр сосиалист ингилабындан әввәл Азәрбайҹанда ибтидаи мәктәб яшлы азәрбайҹанлы ушаглары анҹаг 10—12 фаизи ибтидаи мәктәбләрә чәлб едилдији һалда, Совет дөвләти вә Коммунист партиясынын гәрары илә Азәрбайҹанда ушаглары үмуми ичбари ибтидаи тәһсили һәлә 1934-ҹү илдә, үмуми едиҹилик тәһсили 1951-ҹи илдә баша чатдырылмышдыр. Һазырда республикамызда бүтүн еннетмә вә кәнчләр үчүн там орта тәһсил алмагдан өтрү һәр ҹүр шәраит јарадылмышдыр.

Ән бөйүк наилијјәт кими, һәм дә ону гејд етмәлијик ки, вахтилә халг маарифинин ән зәиф чәһәтини тәшкил едән азәрбайҹанлы гадынларын тәһсили проблеми артыг һәлл едилмишдир. Инди республикада сосиализм гуруҹулуғунун әлә бир сәһәси јохдур ки, ингилабдан әввәл чәһаләтин гара пәнҹәси алтында боғулмуш олан азәрбайҹанлы гадынлар кишиләрлә бәрабәр фәал иштирак етмәсинләр. Бу нәҹиб вә шәрәфли вәзифәнин һәллиндә мәктәбләримизин дә пайы олдуғу шүбһәсиздир.

Тәһсил сәһәсиндә әлдә едилән наилијјәтләр тәкчә камијјәт э'тибарилә дејил, һәм дә кејфијјәт э'тибарилә әзәмәтлидир. Бу исә, һәр шејдән әввәл, мәктәбләримизин мәзмунунун көкүндән дәјишмәсиндә өзүнү көстәрир. Азәрбайҹан совет мәктәбләриндә тә'лимин мәзмунуну ингилабдан әввәлки мәктәбләрә хас олан «әнә доғрузу тәһриф едилмиш вә онда бири көрәксиз билик»ләр дејил, һәгиги елми биликләр тәшкил едир. Азәрбайҹан совет мәктәбләри мүасир буржуа мәктәбләрилә мүгајисә едилмәјәҹәк дәрәҹәдә јүксәк, елми-педагожи принсипләрә әсасән тәртиб едилмиш тәдрис планы, тәдрис програмлары вә ана дилиндә дәрс китаблары илә тә'мин вә тәчһиз едилмишдир. Азәрбайҹан халғы үчүн вахтилә ән чәтин мәсәләләрдән бири олан, ана дилиндә дәрс китабларынын нәшри проблеминин әсас э'тибарилә һәлл едилмиш олмасыны айрыча гејд етмәлијик. Бу мүһүм мәктәб сәнәдләри, кејфијјәт э'тибарилә дурмадан тәкмилләшдирилсәләр дә, мәктәбләримиздә тә'лимин ана дилиндә вә јүксәк елми вә сијаси сәвијјәдә апарылмасыны тә'мин едирләр.

Азәрбайҹан совет мәктәбинин бу мүһүм наилијјәти асанлыгла газанылмамышдыр.

Мәктәбләримизин бу мүһүм наилијјәти, бир тәрәфдан, марксизм-ленинизмә, Коммунист партиясынын Мәркәзи Комитәси вә Совет һөкумәтинин мәктәбләр һаггында гәбул этдикләри гәрарлара әсасән, о бири тәрәфдән дә, классик педагокиканын прогрессив фикирләрини тәнгиди сурәтдә өјрәнмәклә, совет мәктәбләринин топламыш олдуғу ахшы тәчрүбәләрдән истифадә этмәклә, һәмчинин көркәмли совет педагоглары вә педагожи ирсини мәнимсәмәклә әлдә едилмишдир. Мәктәбләримиздә тәтбиг едилән тә'лим-тәрбијә формалары вә үсуллары сынанмыш, мүхтәлиф вә зәнкиндирләр. Бунлар тә'лим вә тәрбијәнин мәзмун вә вәзифәләринә хидмәт этмәк, шакирдләрин јаш хүсусијјәтләрини нәзәрә алмаг нөгтеји- нәзәриндән сынагдан чыхарылмыш вә шакирдләри

билик, бачарыг вә вәрдишләрлә силаһландырмаг, онлары коммунизм руһунда тәрбијә этмәк үчүн мүвәффәгијјәтлә алверишли имкан јарадыр.

Шүбһәсиз, бүтүн бунлар тә'лим вә тәрбијә ишләринин форма вә үсуллары нөгтеји-нәзәриндән мәктәбләримизин сон инкишаф дөврүнә чатдығыны көстәрмир. Мәктәбин зәнкин тәчрүбәси әввәлләрдә олдуғу кими кәлҹәкдә дә тә'лим вә тәрбијә ишләринә дәир ени-ени форма вә үсуллар ирәли сүрәҹәк вә бәлкә дә мәктәб ишләринин ени јүксәлишини тә'мин едәҹәкдир.

Республика мәктәбләринин кејфијјәтчә инкишафына аид көстәричиләрдән бири дә ондан ибарәтдир ки, мәктәбләримизин бөйүк бир гисми артыг «ағ. нөгсанлы», демәк олар ки, әрәбәли галдырмыш, техникум вә али мәктәбләрдә мүвәффәгијјәтлә охуја биҹак тәләбә һеј'әти етишдирмәјин өһдәсиндән кәлир. Республиканын али вә орта ихтисас мәктәбләринә тәләбә гәбулунун надинилә бөйүк конкурслар әсасында апарылмасы дедикләримизи ачыг көстәрир.

Әсас мәктәб фәнләринин тәдриси низама дүшмүш, тә'лимин сәвијјәси хејли јүксәлмиш, шакирдләрин ана дилиндә шифаһи вә јазылы нитг мәдәнијјәтләри хејли артмышдыр.

Азәрбайҹан мәктәбләриндә рус дилинин тәдриси сәһәсиндә әлдә едилмиш олан наилијјәтләри айрыча гејд етмәлијик. Республикамыз Азәрбайҹан вә ермәни дилиндә тә'лим кечән орта мәктәбләринин ма'тукларынын бөйүк бир гисми, хүсусилә шәһәр орта мәктәбләринин ма'зунларын али вә орта ихтисас мәктәбләринә рус дилиндән мүвәффәгијјәтлә имтаһан верирләр, нитг вә јазыларында гәбә сәһвләр бурахмырлар, рус дилиндә олан китаб баша дүшүр, өз фикирләрини бу дилдә баша салмағы бачарыр, бу дилдә әдәбијјатдан истифадә едә билирләр.

Сов.ИКП XIX гурултајынын гәрарларына әсасән, республиканын гәбагчыл орта мәктәбләриндә тәдричән тәтбиг едилмәјә башлаян политехник тә'лим дә мәктәбләримизин әлдә этмиш олдуғу ени вә мүһүм кејфијјәт көстәричиси һесаб едилмәлидир.

Мәктәб гуруҹулуғу сәһәсиндә әлдә едилмиш олан ән мүһүм наилијјәтләрдән бири дә мүәллим кадрларынын һәм сајча, һәм дә сијаси, елми-педагожи һазырлыг э'тибарилә хејли инкишаф едиб бөйүк бир мәдәнијјәт ордусуна чеврилмәсиндән ибарәтдир.

Мәһз бүтүн бу наилијјәтләрин нәтиҹәси олараг, ССРИ-нин башга республикалары кими, Азәрбайҹанда да ана дилиндә дүнјада ән гәбагчыл олан совет мәктәби гурулмуш вә мүвәффәгијјәтлә инкишаф едир. Кәнч нәсли коммунизмин һәртәрәфли инкишаф этмиш фәал гуруҹулары кими етишдирмәк вәзифәсини өһдәсиндән кәлир вә бу јолда әлиндән кәләни әсиркәмир.

Азәрбайҹан ССР-дә мәктәбин бу ҹүр әзәмәтли инкишафы Азәрбайҹан халғынын формача милли вә мәзмунча сосиалист мәдәнијјәтинин чошгун тәрәггиси үчүн алверишли зәмин јаратмыш олду.

Лакин ону да гейд этмәлийик ки, бүтүн бунлар мәктәб гуручулуғу саһәсиндә олан мәсәләләрин тамамилә һәлл эдилмиш олдуғуну көстәрмир.

Мәктәбин көрдүйү нәһәнк ишләр ичәрисиндә бир сыра мүһүм мәсәләләр һәлә тамам һәлл эдилмәмишдир. Бу саһәдә бөйүк наилиййәтләримизлә бәрабәр, һәлә кәсирләрин вә көлкәли чәһәтләрин олдуғуну кизләтмәйә һеч бир әһтиич йохдур. Тәһсил саһәсиндәки һәлл эдилмәмиш мәсәләләр вә кәсирләримиз, һәр шейдән әввәл, мәктәбләримизин шакирдләрә әмәли әмәк һазырлығы вермәк мәсәләсини һәлә һәлл эдә билмәмәсиндәдир ки, бунун да нәтичәсиндә тә'лим мүәййән мә'нада һәятдан айры дүшмүшдүр. «Мәктәбин һәятла әлагәсини мөһкәмләтмәк вә өлкәдә халг маарифи системини даһа да инкишаф этдирмәк һаггында» Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин Тезисләриндә ирәли сүрүлән тәдбирләрин һәята кечирилмәси бу бөйүк нөгсаны арадан галдырмаға көмәк эдәчәкдир.

Республиканын габагчыл мәктәбләринин иш тәчрүбәләри ачыг бир сурәтдә көстәрир ки, тә'лим-тәрбийә ишләринин кейфиййәтини дөврүн йүксәк тәләбләри сәвиййәсинә галдырмаг үчүн, һәр шейдән әввәл, мүәллимләр коллективиндән ардычыл вә сәмәрәли истифадә этмәк, педагожи әлмләрин сынанмыш һөкмләрини ардычыл бир сурәтдә һәята тәтбиг этмәк лазымдыр.

Гаршыя белә бир суал чыхыр: Азәрбайҹан халгынын мәктәб гуручулуғу вә үмуми тәһсил саһәсиндә әлдә этмиш олдуғу бу әзәмәтли наилиййәтләр нәләрин нәтичәсидир?

Мә'лумдур ки, һәр бир һадисә мүәййән шәраитдә вә мүәййән гүввәләрин тә'сири алтында инкишаф эдәр. Ичтимаи, педагожи бир һадисә олмагла мәктәб ишинин дә инкишаф этмәси үчүн мүәййән шәраит вә мүәййән гүввәләрин фәалиййәт вә тә'сири зәруридир.

Бүтүн ССРИ-дә олдуғу кими, Совет Азәрбайҹанынын үмуми тәһсил саһәсиндә газанмыш олдуғу тарихи наилиййәтләр һеч дә тәсадүфи һалларын дейил. Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын гәләбәси, һакимиййәтин фәһлә вә кәндлиләрин әлиндә олмасы, өлкәмиздә сосилизм гуручулуғунун тәнтәнәси, Коммунист партиясынын мүдрик рәһбәрлийи вә Ленин милли сиясәти нәтичәсидир.

ССРИ-дә халг тәсәррүфатынын бәрпасы вә сонралар сосялистчәсинә енидән гурулмасы кими нәһәнк вәзифәләрин һәлли зәһмәткешләрин мәдәни сәвиййәсинин йүксәлдилмәсини тарихи бир зәрурийәт кими ирәли сүрдү вә өлкәнин мәдәни инкишафы вә о чүмләдән үмуми тәһсилин йүксәлиши үчүн лазыми мадди имканлар яратды. Халг тәсәррүфатынын бәрпасы Азәрбайҹанда Совет һакимиййәтинин илк илләриндә ана дилиндә ени совет мәктәбләринин әсасыны гоймаға, бу мәктәбләрин шәбәкәсини дурмадан кенишләндирмәйә, бу мәктәбләрин гапыларыны зәһмәткеш күтлә ушагларынын үзүнә кениш бир сурәтдә ачмаға бөйүк имканлар яратды.

Халг тәсәррүфатынын бәрпасы, хүсусән халг тәсәррүфатынын сосялистчәсинә енидән гурулмасы өлкәмиздә вә о чүмләдән

Азәрбайҹанда үмуми ибтидаи ичбари тәһсилә кечмәйи мәдәни бир зәрурийәт кими ирәли сүрмәклә бәрабәр, онун һәята кечирилмәси үчүн әлверишли мадди шәраит һазырлады.

Сосялизмин өлкәмиздә һәртәрәфли һүчуму вә сонрадан баша чатдырылмасы вә мөһкәмләндирилмәси дөврләри үмуми ибтидаи ичбари тәһсилин тамамланмасыны, еддиилик тәһсилә кечмәйи, һәмчинин орта тәһсилин кейли кенишләндирилмәсини зәрури этди вә мадди чәһәтдән тә'мин этди.

Бөйүк Вәтән мүһарибәси илләриндә үмуми тәһсилин тәтбиги мә'лум сәбәбләрә көрә чәтинликләрә раст кәлдийиндән бир гәдәр ләнкидисә дә, Совет дөвләтинин мүһарибәдән сонракы динч гуручулуг дөврүндә даһа чошгун сүр'әтлә кедән инкишафы еддиилик үмуми тәһсили мүвәффәгиййәтлә баша чатдырмаг вә дүнн тарихиндә илк дәфә олараг һамыя орта тәһсил алмаг үчүн әлверишли имканлар яратды. Бүтүн бунлар мәдәнийәтимизин үзви бир һиссәси вә әсасыны тәшкил эдән үмуми тәһсилин сосялизм чәмиййәти шәраитиндә тамамилә ганунауйғун бир сурәтдә инкишаф этмәкдә олдуғуну көстәрән парлаг мисалдыр. Лакин бурадан мәктәб гуручулуғу вә үмуми тәһсилин өлкәмиздә кор-тәбии вә өз-өзүнә ахынла инкишаф этмәси нәтичәсини чыхармаг бөйүк бир сәһв оларды. Үмуми тәһсил бүтүн өлкәмиздә олдуғу кими, Совет Азәрбайҹанында да тарихан гыса бир мүддәт әрзиндә мисли көрүнмәмиш бир сүр'әт вә вү'сәтлә, мәһз доғма Сов.ИКП вә Совет дөвләтинин кәнч нәслә, халг маарифинә көстәрдикләри түкәнмәз Ленин гайғысы нәтичәсиндә инкишаф этмиш вә чошгун бир сурәтдә инкишаф этмәкдәдир. Республикамызда доғма ана дилиндә совет мәктәбләринин ирадылмасы вә әзәмәтли бир сурәтдә инкишафы Сов.ИКП тәрәфиндән Ленин милли сиясәтинин тәтбиг эдилмәсини вә онун гәләбә чалмасыны көстәрән парлаг бир нүмунәдир. Даһи Ленинин совет мәктәбләри гуручулуғуна даир, хүсусән хырда милләтләр үчүн ана дилиндә мәктәб гуручулуғуна даир, совет мәктәбләри үчүн ени мүәллимләр ордусу етишдирмәйә даир ирәли сүрдүйү тарихи көстәришләрин һәята тәтбиги республикамызын мисалында өзүнү чанлы бир сурәтдә көстәрир.

Тәдгигат материаллары көстәрир ки, Сов.ИКП, онун ленинчи Мәркәзи Комитәси идеоложи ишин мүһүм бир саһәси олан мәктәбләри, онларын фәалиййәтини һәмишә диггәт мәркәзиндә тутмушдур.

Коммунист партиясы вә Совет дөвләти халг маарифинин дурмадан ирәлиләмәси үчүн ону һәр чүр вәсаитлә тә'мин этмиш, бу йолда сәрф этмәк үчүн лазым кәлән һеч бир шей әсиркәмәмишдир.

Сов.ИКП өз гурултай вә конфрансларында халг маарифи вә үмуми тәһсилин инкишаф хәттини чәмиййәтимизин һәр бир дөврүнүн тәләбләри нөгтейи-нәзәрдән тә'йин этмиш, она истигамәт вермишдир.

Партиямызын МК вә Совет һөкумәтинин мәктәбләр һаггында гәбул этмиш олдуглары тарихи гәрарлар мәктәбин инкишафына

мане олан тәһрифләри ифша этмиш, мәктәб гуручулуғунун һәм кәмиййәтчә, һәм дә кейфиййәтчә чошгун бир сурәтдә инкишаф этмәси үчүн програм вермишдир.

Коммунист партиясы, Ленин милли сиясәтинә әсасән, бүтүн милли республика вә вилайәтләрдә, һәмчинин Азәрбайчан ССР-дә халг маарифинин сүр'әтлә инкишафыны тә'мин этмәйә хүсуси фикир вермишдир. Сов.ИКП вә ССРИ рәһбәр һөкумәт органларынын халг маарифинә даир вердикләри директивләр Азәрбайчан Коммунист партиясы вә Азәрбайчан ССР һөкумәти тәрәфиндән дөнмәдән еринә етириләрәк республикада маарифин сүр'әтлә инкишафыны тә'мин этмишдир. Республиканын партия вә совет тәшкилатлары халг маарифинин бүтүн принсипиал мәсәләләрини, һәмчинин онун Азәрбайчанла әлагәдар олан спесифик мәсәләләрини диггәтлә мүзакирә этмиш, ерли шәраитдә тәтбиги үчүн әмәли көстәришләр вермишләр.

Коммунист партиясы вә Совет дөвләти мәктәбләрин мадди тәдрис базасынын зәнкинләшмәсинә, мүәллим вә шакирдләрин мәдәни вә мадди яшайыш шәртләринин яхшылашмасына, мәктәбләрин фәалиййәти үчүн зәрури көрүлән нормал шәраитин ярадылмасына даим гайғы көстәрирләр. Бүтүн бунлар ачыг көстәрир ки, **халг маарифи вә тәһсили ишинин, бүтүн ССРИ-дә олдуғу кими, Азәрбайчанда да тәшкилатчысы, инкишаф этдирәни вә рәһбәри Коммунист партиясыдыр.** Үмуми тәһсил саһәсиндәки әзәмәтли наилиййәтләримизин дә сәбәби, һәр шейдән әввәл, будур.

Мәктәб гуручулуғу саһәсиндә әлдә эдилән наилиййәтләримиз, икинчи тәрәфдән, онунла изаһ олунур ки, Коммунист партиясы тәрәфиндән бөйүк бир гайғы илә етишдирилмиш, идея-сияси чәһәтдән тәрбийә эдилмиш совет мүәллимләр ордусу, маариф ишчиләри, партиянын рәһбәрлийи алтында мәктәбин чошгун инкишафы үчүн вар гүввәләрилә чалышмыш вә әлләриндән кәләни әсиркәмәмишләр.

Бөйүк Ленинин, Коммунист партиясынын көстәрдийи йолла кедәрәк, Азәрбайчан мүәллимләри, өз фәалиййәтләрини чәмиййәтин сосялистчәсинә тәшкили вәзифәләрилә сых бир сурәтдә әлагәләндирмиш, инсан гәлбинин мүһәндиси кими бүтүн гүввәсини ени совет адамларынын тәрбийә эдилмәсинә, онлар арасында коммунизм идеяларынын яйылмасына сәрф этмишдир. Ибтидаи вә орта мәктәбләрин мүәллимләриндән башламыш халг маарифинин рәһбәр ишчиләринәдәк, дәрс китаблары мүәллифләриндән педагожи мәктәб мүәллимләринәдәк һәр бир намуслу маарифчи мәктәб ишләринин инкишафында өз шәрәфли әмәк пайыны сәрф этмиш вә гәләбәнин газанылмасында иштирак этмишдир.

Мәһз она көрә дә Азәрбайчан совет мәктәбләринин ярадылмасы вә чошгун инкишафында республиканын мүәллимләр ордусунун, һәмчинин халг маарифи органлары ишчиләринин шәрәфли ролуну гейд этмәмәк мүмкүн дейилдир. Бу саһәдә олан наилиййәтләримизин икинчи сәбәбини, мәһз бурада, мүәллимләр вә маариф ордусунун сәмәрәли вә фәдакар әмәйиндә ахтармалыйыг.

Наилиййәтләримизин сәбәбләриндән бири дә мәктәб ишләринә Ленин комсомолунун әлиндән кәлән көмәйи көстәрмәсидир. Мәктәбин комсомол тәшкилаты истәр үмуми тәһсил ганунунун еринә етирилмәсиндә, истәрсә дә шакирдләрин сияси тәрбийәсини тә'мин этмәкдә, мәктәбдә интизамын мөһкәмләндирилмәсиндә, синифдән вә мәктәбдән кәнар тәдбирләрин кечирилмәсиндә, мәктәбдә пионер ишләринин чанландырылмасында, тә'лимин йүксәк кейфиййәтини тә'мин этмәкдә, шакирдләрин ичтимаи вә ичтимаи мәһсулдар ишләрини тәшкил этмәкдә мәктәбә әмәли ярдым көстәрмәйи өзүнүн әсас вәзифәләриндән һесаб этмиш вә эдир ки, шүбһәсиз бу да мәктәбин инкишафына мүәййән көмәкдир.

Мәктәб ишләри саһәсиндә газанылмыш наилиййәтләримизин бир сәбәбини дә мәктәбләримизин үмум халг гайғысы илә әһатә олунмасында ахтармаг лазымдыр. А. М. Горкинин дедийи кими, халг нәинки мадди сәрвәтләримизин, эйни заманда, мә'нәви сәрвәтләримизин дә еканә вә түкәнмәз мәнбәндир. Азәрбайчан халгы Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын. Совет һакимиййәтинин она бәхш этдийи доғма мәктәбини гурмаг вә ону инкишаф этдирмәк үчүн һеч бир чәтинликдән кери чәкилмәмиш, әлиндән кәлдийи гәдәр мәктәбләрә мадди вә мә'нәви ярдым көстәрмишдир.

Мәктәбимизин әлдә эдилмиш чошгун наилиййәтләринин мүһүм вә хүсуси бир сурәтдә гейд эдилмәйә лайиг олан сәбәбләриндән бири бөйүк рус халгынын гардашлыг ярдымындан ибарәтдир. Һәлә 1923-чү илдә партиямызын XII гурултайы милли мәсәләйә даир гәбул этдийи гәрарда гейд эдирди ки, Октябр ингилабы нәтичәсиндә әлдә эдилән милли һүгуг бәрабәрлийи чох бөйүк бир наилиййәтдир, лакин о өзлүйүндә милли мәсәләни, керидә галмыш милләтләрин тәсәррүфат вә мәдәниййәтчә сүр'әтлә инкишафыны һәлл этмир. Гурултай көстәрирди ки, тәсәррүфат вә мәдәниййәт чәһәтчә керидә галмыш олан бир сыра республикалар вә халглар кәнардан узун мүддәт вә һәгиги ярдым көстәрилмәдән, милли һүгуг бәрабәрлийинин онлара вермиш олдуғу һүгуг вә имканлардан һеч дә тамамилә истифадә эдә билмәзләр, йүксәк инкишаф пилләсинә галхыб ирәли кетмиш милләтләрә чата билмәзләр. Көһнә Русияда милләтләр арасында тәрәдилмиш олан бу фактик бәрабәрсизлийин сәбәбләринин шәрһ этмәкдә XII гурултай гейд эдирди ки: «Бу бәрабәрсизлийи гыса бир мүддәтдә арадан галдырмаг, бу ирси бир-ики илдә ләғв этмәк олмаз. Партиямызын һәлә X гурултайы гейд этмишди ки, фактик милли бәрабәрсизлийин арадан галдырылмасы милли зүлмүн вә мүстәмләкә көләлийинин бүтүн галыгларына таршы сәбатлы вә инадлы мүбаризә апарылмасыны тәләб эдән узун бир просесдир. Лакин бу бәрабәрсизлийи һөкмән арадан галдырмаг лазымдыр. Һәм дә ону анчаг, Иттифагын керидә галмыш халгларынын тәсәррүфат вә мәдәниййәт чәһәтчә ирәлиләмәси ишиндә һәмин халгла-

ра рус пролетариаты тәрәфиндән узун мүддәт вә һәгиги ярдым көстәрилмәси йолу илә арадан галдырмаг олар»[1].

Сосиализм гуручулугунун башга саһәләриндә олдуғу кими, халг маарифинин вә мәктәбин инкишафы саһәсиндә рус пролетариатынын, РСФСР халг маарифи органларынын Азәрбайҹан халгына, Азәрбайҹан ССР халг маарифи органларына көстәрдији ярдым һәгигәтән бөйүк олмушдур. Гурулушумузун бүтүн тарихи боҗу көстәрилән бу гардашлыг ярдымы мүхтәлиф шәкилләрдә ифадә олунмушдур: бир тәрәфдән, халг маарифинин тәшкили тәчрүбәсини, о бири тәрәфдән, мәктәб гуручулугунун педагожи тәчрүбәсини вермәк йолу илә, бир тәрәфдән, мүһүм мәктәб сәнәдләри, о ҹүмләдән тәдрис планлары, программлар вә дәрс китаблары яратмаг тәчрүбәсини вермәк, о бири тәрәфдән, мүәллим кадрлары вә әлми ишчиләр вермәклә Азәрбайҹанда мүәллим һазырлығынын кенишләнмәсинә, азәрбайҹанлылардан мүхтәлиф әлмләр вә о ҹүмләдән педагожи әлмләр үзрә йүксәк ихтисаслы әлми ишчиләрин етишдирилмәсинә вә с. ярдым көстәрилмишдир.

Мүбалиғәсиз демәк лазымдыр ки, бөйүк рус халгынын, онун габағчыл дәстәси олан рус пролетариатынын Азәрбайҹан халгына көстәрдији мәһз бу гардашлыг ярдымы нәтиҹәсиндә мәдәнијјәтимизин әсас һалгасыны тәшкил едән мәктәбләримиз тарихән гыса бир мүддәт әрзиндә ирәдылды вә һазырда мүвәффәгијјәтлә инкишаф едир.

Бөйүк бир миннәтдарлыг һиссилә демәлијик ки, Азәрбайҹан халгы бөйүк рус халгындан нәинки Совет дөвләтини гурмағы, нәинки сосиализм гурмағы өйрәнди, әйни заманда, ана дилиндә ибтидаи, еллинҹилик вә орта мәктәбләр гурмағы, орта ихтисас вә мүхтәлиф али мәктәбләр гурмағы өйрәнди. Наилијјәтләримизин мүһүм сәбәбләриндән бириниә мәһз бунда көрмәлијик.

Һәгиги наилијјәтләримизин әсас сәбәбләриндән бири дә одур ки, республикада мәктәб гуручулуғу бүтүн синфи дүшмәнләрә, онларын чүрүк мәфкуләләринә гаршы, хүсусилә буржуа милләтчилијинин, мөвһуматы тәһсил вә тәрбијә саһәсиндәки галыгларына гаршы амансыз мүбаризә шәраитиндә, кәсир вә нөгсанлара гаршы гәт'и мүбаризә шәраитиндә апарылмышдыр. Бу принсипиал сәчијјә дашыјан мүбаризәдә Азәрбайҹан совет мәктәби илдән-илә даһа да мөһкәмләнмиш вә бүкүнки јüксәк сәвијјәсинә чатмышдыр.

Мәһз бүтүн бу амилләр үмуми тәһсил мәктәбләри саһәсиндә галанылмыш наилијјәтләри һәгиги бир сурәтдә тә'мин этди. Бүтүн бу амилләр, әйни заманда, һазырда үмуми тәһсил саһәсиндә олан кәсирләрин јох едилмәсини, мәктәб гуручулуғу ишиндә гаршыда дуран ени нәһәнк вәзифәләрин һәлл едилмәси үчүн дә һәгиги әсаслар тәшкил едир.

---

[1] Сов.ИКП гурултајлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәрарлары, I h., сәh. 788.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Сәһ.

Бир неча сөз 3
Кириш 6

Биринҹи фәсил. Азәрбайҹанда Совет һакимијјәтинин гәт'и гәләбәси вә совет мәктәбинин тәшкили. Азәрбайҹан совет мәктәби халг тәсәррүфатынын бәрпасы дөврүндә (1920—1927).

1. Азәрбайҹанда совет мәктәбләри тәшкил етмәк үчүн көрүлән илк тәдбирләр 19
2. Халг тәсәррүфатынын бәрпасы дөврүндә мәктәбин әсас вәзифәләри 26
3. Мәктәб системи 34
4. Мәктәб шәбәкәсинин кенишләнмәси вә шагирдләрин сайча артмасы. Мәктәбләрин мадди-тә'лим базасынын мөһкәмләндирилмәси 39
5. Мәктәб ишләринин мәзмуну 46
   А. Тәдрис планлары вә тәдрис программлары 47
   Б. Дәрс китаблары 56
6. Мәктәбин тә'лим-тәрбијә ишләри 61
   А. Тә'лим үсулларынын сечилмәси 64
   Б. Өнәк тә'лими проблеми 68
   В. Мәктәбдә тәрбијә ишләри 76
   Г. Мәктәбләрдә комсомол вә пионер тәшкилатларынын ирәдилмәси вә онларын мәктәбләрә һимајә 84
   Ғ. Мәктәбдә шагирдләрин өзүнүидарә тәшкилатынын ирәдилмәси вә вәзифәләри 92
   Д. Мәктәбләрдә тә'лим-тәрбијә ишләринин илк наилијјәтләри вә һәлл едилмәли мәсәләләр 98
   Е. Мүәллим кадрлары 107

Икинҹи фәсил. Азәрбайҹан совет мәктәби халг тәсәррүфатынын енидән гурулмасы дөврүндә (1927—1931).

1. Мәктәбин ени вәзифәләри 119
2. Мәктәб системинин енидән гурулмасы 121
3. Үмуми мәҹбури илкин тәһсил һаггында верилән ганун вә буну еринә етирмәк чәһдләри 125
4. Мәктәбләрин ени программ вә дәрс китаблары 128
5. Мәктәбләрдә тә'лим-тәрбијә ишләри 135
   А. Мәктәб ишләринин идеја-сијаси сәвијјәсинин јüксәлтмәк чәһдләри 136
   Б. Тә'лим ишләри 138
   В. Өнәк вә бәдәнтәрбијә тә'лими инкишаф этдирмәк чәһдләри 147
   Г. Тәрбијә ишләри 154
6. Мүәллим кадрларынын инкишафы 165

Үчүнчү фәсил. **Азәрбајҹан совет мәктәбләри халг тәсәрүфатынын енидән гурулмасынын баша чатдырылмасы вә сосијализмин мөһкәмләндирилмәси дөврүндә** (1931—1941).
1. Мәктәбин вәзифәләри. Үмуми тәһсил мәктәбләри системи. 171
2. Үмуми ибтидаи вә орта тәһсил ганунунун еринә етирилмәси, үмуми едадиәлик тәһсилә кечилмәси вә орта тәһсилин genişләндирилмәси 174
3. Тә'лим ишләри мәмнунијјәтә әсаслы бир сурәтдә ениләшдирилмәси 182
4. Мәктәбдә тә'лим-тәрбијә ишләри 192
А. Тә'лим ишләринин енидән гурулмасы вә бу саһәдәки нөгсанлар. 192
Б. Политехник тә'лими genişләндирмәк чәһдләри вә бу барәдә бурахылан ени саһәләр 205
В. Тәрбијә ишләриндәки нөгсанлар вә чатышмазлыглар . . 212
Г. Мәктәбләрә кестәрилән хүсусијә күчләндирилмәси. 218
5. Мүәллим кадрларынын артымы, сијаси вә педагожи јүксәлиши 223

Дөрдүнчү фәсил. **Азәрбајҹан совет мәктәби Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә** (1941—1945).
1. Мәктәбин вәзифәләри 237
2. Мәктәб шәбәкәси вә шакирдләр һеј'әти. 238
3. Мәктәбләрдә тә'лим вә тәрбијә ишләринин енидән гурулмасы 241
А. Шакирдләрин һәрби-вәтән тәрбијәсинин күчләндирилмәси 241
Б. Тәрбијә ишләринин күчләндирилмәси 243
В. Шакирдләрин кетмиш-фајдалы ишләри 247
4. Мәктәбләрдә тә'лим ишләринин вәзијјәти вә ону јахшылашдырмаг тәдбирләри 251
5. Мүәллим кадры 257

Бешинчи фәсил. **Азәрбајҹан совет мәктәби сосијализм чәмијјәтинин мүһарибәдән сонракы инкишаф дөврүндә** (1945—1955).
1. Мәктәбин вәзифәләри 262
2. Едадиәлик үмуми тәһсилин баша чатдырылмасы вә онилик үмуми тәһсилә кечмәк 263
3. Мәктәбдә тә'лимин мәмнунијјәти јахшылашдырмаг тәдбирләри 269
4. Мәктәбин тә'лим вә тәрбијә ишләри. 274
А. Үмуми тәһсил фәнләринин тәдрисиндәки нөгсанлар вә кәсирләр 277
Б. Политехник тә'лим әсасында мәктәб ишләринин енидән гурулмасы үзрә ишләр вә әдәмләр 285
В. Тәрбијә ишләриндәки нөгсанлар вә кәсирләр. . . . 295
5. Мүәллим кадрлары, онларын ерләшдирилмәси, мигдарча артымы вә етгинлашмәси 307
6. Мәктәбин ени вәзифәләри 316
Нәтичә 319

ДҮЗӘЛИШ

Сәһ.	Сәтир	Чап олунмушдур	Олмалыдыр
26	Аваргыдан 20	Совет республикаларында	Совет сосиалистик
124	» 13—12	сонсертләрдә	[illegible]
155	» 20	[illegible]	[illegible]
165	» 23—22	кечмәдә	кечмәкдә
180	Јухарыдан 20	[illegible]	[illegible]
202	Аваргыдан 17—16	[illegible]	[illegible]
204	Јухарыдан 21	[illegible]	[illegible]
266	Аваргыдан 23—22	СССР-дә мәктәбләрин 41,5 фаиз	55,4 фаиз [illegible] Азәрбајҹан ССР-дә мәктәбләрдә 41,5 фаиз
270	Јухарыдан 23	факултә фәнләриндән	факултә фәнләрдә
277	Аваргыдан 2	XX	XXI

Сәф. 16

f-3 гм
7 мая. 30 гэв.
Azf-118246